

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 39 (1984)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1990

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΛΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΓΙΑΝΝΑ ΜΕΝΝΕΝΓΚΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Δ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: Ι. ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, 10564 ΑΘΗΝΑ

ISSN 0570-622-X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 39 (1984)
ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1990

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ - Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Ανασκαφή ενός νεκροταφείου στην Αρχαία Άργιλο (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 1-17)	1-47
Δ. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ, Παρατηρήσεις σε ανάγλυφη πλάκα του Μυστρά. Συμβολή στη γλυπτική του Μυστρά (Π ί ν. 18-20)	48-57
Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Τμήματα δύο μαρμάρινων αναθηματικών αναγλύφων από την Κραννώνα (Π ί ν. 21-22)	58-67
Α. ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ, Πήλινος βωμός Διοσκούρων από την Αρχαία Κόρινθο (Π ί ν. 23-24)	68-76
Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ, Τάφοι από την Αρχαία Άμβροσσο (Σ χ έ δ. 1-22· Π ί ν. 25-42)	77-118
Ρ. ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, Επιτύμβια στήλη 4ου αι. π.Χ. από την Παλαιά Επίδαυρο (Π ί ν. 43-44)	119-123
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, <i>Φαειδρός κρατήρ...</i> από τη Ρόδο (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 45-50)	124-139
Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ, Το ιερό του Απόλλωνα στην Αλάσαρνα της Κω. Το ιστορικό μιας καταστροφής (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 51-66)	140-162
Ρ. ΟΥΣΤΕΡΗΟΥΤ, Observations on the «Recessed Brick» Technique during the Palaeologan Period (F i g s 1-2; P l s 67-74)	163-170
Κ. ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ, Ανασκαφή τάφων στο Άργος (Σ χ έ δ. 1-20· Π ί ν. 75-89)	171-204
Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ, <i>Άπόλλωνι, Άσκληπιῶι, Υγίειαι</i> . Επιγραφική μαρτυρία για το Άσκληπιείο της Βέροιας (Π ί ν. 90)	205-231
Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, Τάφοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου στην ανατολική Κρήτη	232-244
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ	249-256
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-90

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΝΟΣ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ 5ου ΑΙ. Π.Χ. ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΡΓΙΛΟ

(Σ χ έ δ. 1-6· Πί ν. 1-17)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η Άργιλος είναι πόλις-κράτος που την ίδρυσαν το 654 π.Χ. άποικοι από την Άνδρο. Εντοπίζεται στο λόφο Παλιόκαστρο, 4,5 χιλ. Δ. από τις εκβολές του Στρυμόνα.

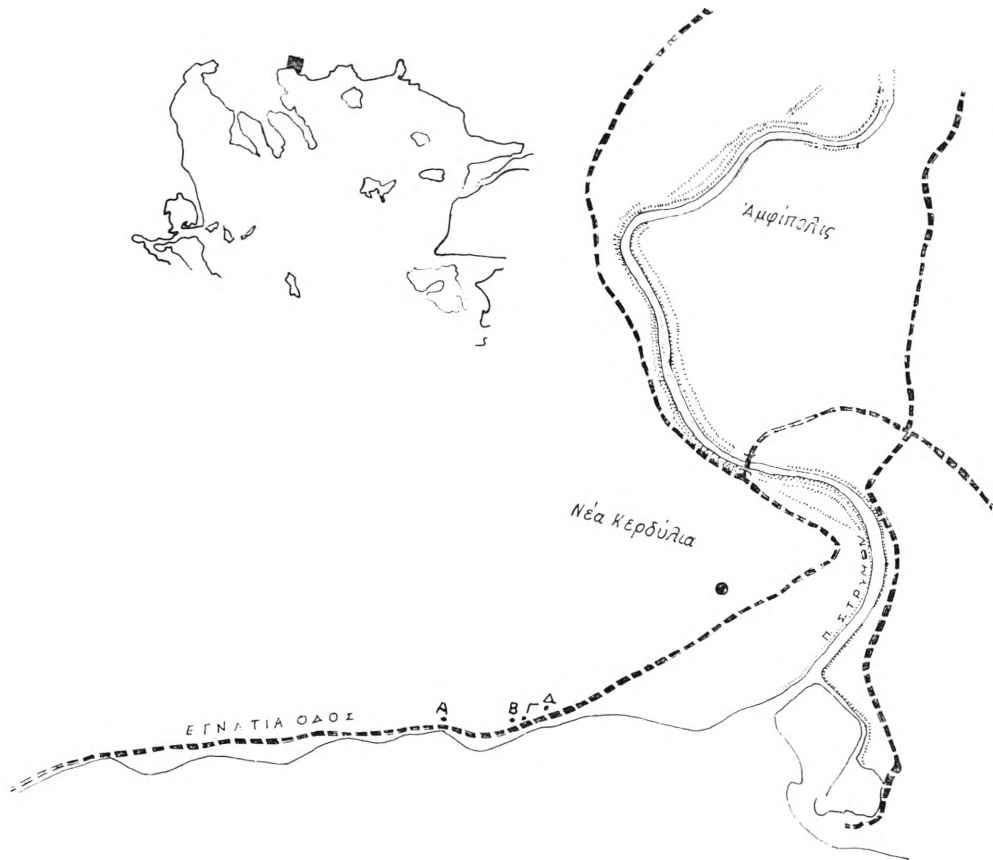
Στη γνωστή σειρά των Αρχαίων Ελληνικών Πόλεων έχει περιληφθεί μονογραφία του Δ. Λαζαρίδη¹ που αναφέρεται στην Αμφίπολη και την Άργιλο· περιλαμβάνει όλες τις δυνατές πληροφορίες (πηγές, επιγραφές, τοπογραφία κτλ.), που αφορούν τις δύο πόλεις. Στο λόφο Παλιόκαστρο δεν έχει διενεργηθεί μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνα.

Το νεκροταφείο, ή ένα από τα νεκροταφεία της πόλης, βρίσκεται Α. από το λόφο, στον οποίο εντοπίζεται η πόλη (Σ χ έ δ. 1, Α: η πόλη, Γ: η ανασκαφική τομή στο νεκροταφείο) και ανάμεσα στους δύο μακεδονικούς τάφους που ερεύνησε η ΙΗ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων (Σ χ έ δ. 1, Β και Δ) το 1974 και 1979, αντίστοιχα. Το νεκροταφείο των κλασικών, αλλά και των ελληνιστικών χρόνων, θα μπορούσε να εκτείνεται στην πεδινή έκταση μεταξύ του δυτικού μακεδονικού τάφου ή δυτικότερα, και των λοφίσκων προς Α., ενώ από τους λοφίσκους αυτούς μέχρι και τον ανατολικό μακεδονικό τάφο ή και ανατολικότερα, έκταση στην οποία απολήγουν οι υπώρειες του Κερδυλίου όρους, υπάρχει το ενδεχόμενο να αποκαλυφθούν και άλλοι μακεδονικοί τάφοι στις πλαγιές που βλέπουν προς τη θάλασσα. Στις μικρές πεδινές εκτάσεις, δίπλα σχεδόν στη θάλασσα, όπου οι προσχώσεις ξεπερνούν τα 3 μ., υπάρχει επίσης το ενδεχόμενο να εκτείνεται το νεκροταφείο, ενώ πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι, αν ερευνηθεί η πεδινή έκταση γύρω από την οποία έγινε η τομή, θα βρεθεί σίγουρα η συνέχεια του νεκροταφείου (Σ χ έ δ. 3, όπου ο περίβολος του νεκροταφείου συνεχίζει τουλάχιστον προς τα Α. και πέρα από τα όρια της τομής). Οι μεγάλες επιχώσεις οφείλονται στην απότομη υψομετρική διαφορά μεταξύ των λόφων και της θάλασσας και στην αμμόδη σύσταση των λόφων. Σύμφωνα με βάσιμες πληροφορίες τάφοι είχαν βρεθεί κατά τη διάρκεια έργων οδοποιίας στην Εθνική οδό (Εγνατία), ΝΑ. από την τομή, πολύ κοντά δηλαδή στη θάλασσα.

Το σύνολο των τάφων κατά τη διάρκεια της ανασκαφής² χωρίστηκε σε συστάδες (Σ χ έ δ.

1. Δ. Λαζαρίδης, Αμφίπολις και Άργιλος, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις, αριθ. 13, Αθηναϊκός Τεχνικός Όμιλος, Αθήνα 1972.

2. Οικόπεδο Βαβ. Μπάρδα, διάνοιξη βόθρου αμέσως ΝΔ. από την οικία που υπάγεται σε συγκρότημα εξοχικών κατοικιών. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μαρία Νικολαΐδου. Την συντήρηση ανέλαβαν οι συντηρητές του Μουσείου Καβάλας, που ήταν παρόντες και στην ανασκαφή. Διάρκεια ανασκαφής: 24 Νοεμβρίου-2 Δεκεμβρίου 1980. Τη φωτογράφιση των αντικειμένων ανέλαβαν η κ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού και ο Μ. Α. Τιβέριος.

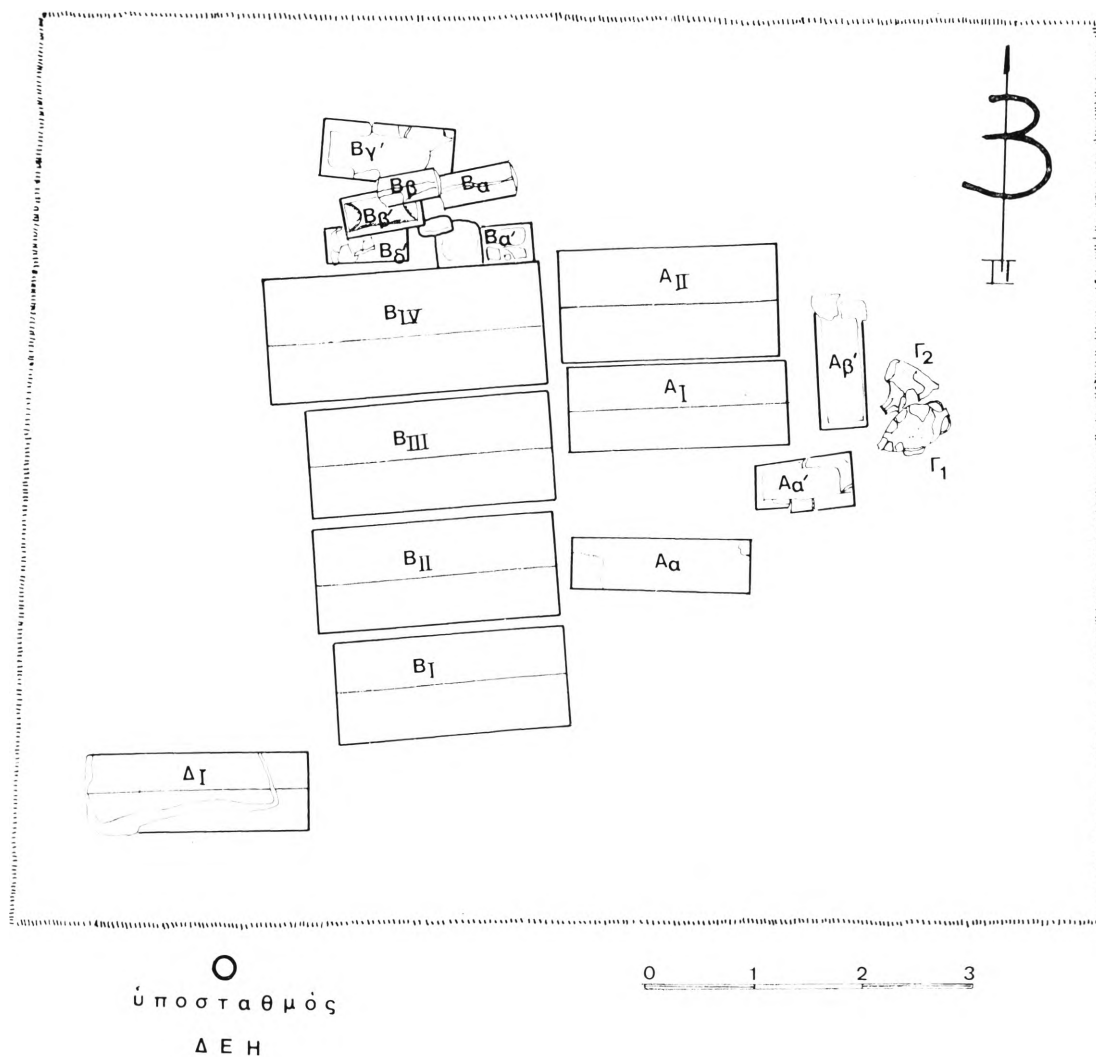

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό της περιοχής της αρχαίας Αργίλου.

2, συστάδες Α, Β, Γ, Δ). Βρέθηκαν τεσσάρων ειδών τάφοι που δηλώνονται ως εξής: με λατινική αρίθμηση οι πώρινες σαρκοφάγοι (π.χ. ΑΙ, όπου Α η συστάδα), με γράμματα του αλφαβήτου οι κεραμοσκεπείς τάφοι (π.χ. Αα), με τονισμένα γράμματα του αλφαβήτου οι πήλινες λάρνακες (π.χ. Αα') και με αραβικούς αριθμούς οι ταφικοί οξυπύθμενοι αμφορείς (π.χ. ΓΙ). Στη συστάδα Α έχουμε δύο σαρκοφάγους, έναν κεραμοσκεπή τάφο και δύο λάρνακες, στη συστάδα Β τέσσερις σαρκοφάγους, έναν κεραμοσκεπή τάφο και τέσσερις λάρνακες, στη συστάδα Γ δύο οξυπύθμενους αμφορείς, στη συστάδα Δ μία σαρκοφάγο. Όλες οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν στο ίδιο περίπου βάθος και σε έδαφος που δε διαφέρει από τις επιχώσεις, δηλαδή οι τάφοι τοποθετήθηκαν σε έδαφος που προερχόταν από τη διάβρωση των γύρω λόφων. Γι' αυτό και δε θα μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να βρεθούν και αρχαιότεροι τάφοι βαθύτερα.

Ο τοίχος βρίσκεται στο ίδιο βάθος με τους τάφους (Σχ έ δ. 6). Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με το ότι τα ευρήματα που βρέθηκαν ανάμεσα στη λιθοδομή του ανήκουν στην ίδια περίοδο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τοίχος σχετίζεται με τους τάφους, αποτελεί δηλαδή περίβολο, ο οποίος αποτελεί το προς Ν. όριο του νεκροταφείου ή μιας ομάδας από τάφους. Ίσως να συμβαίνει το δεύτερο, γιατί, σύμφωνα με βάσιμες πληροφορίες ΝΑ. είχαν βρεθεί τάφοι πολύ κοντά στη θάλασσα. Μετά τη λήξη της ανασκαφής οι σαρκοφάγοι επιχώθηκαν και πάλι.

Νεκροταφεία του 5ου αι. π.Χ. με ανάλογα είδη τάφων και κτερίσματα βρέθηκαν στη Θά-

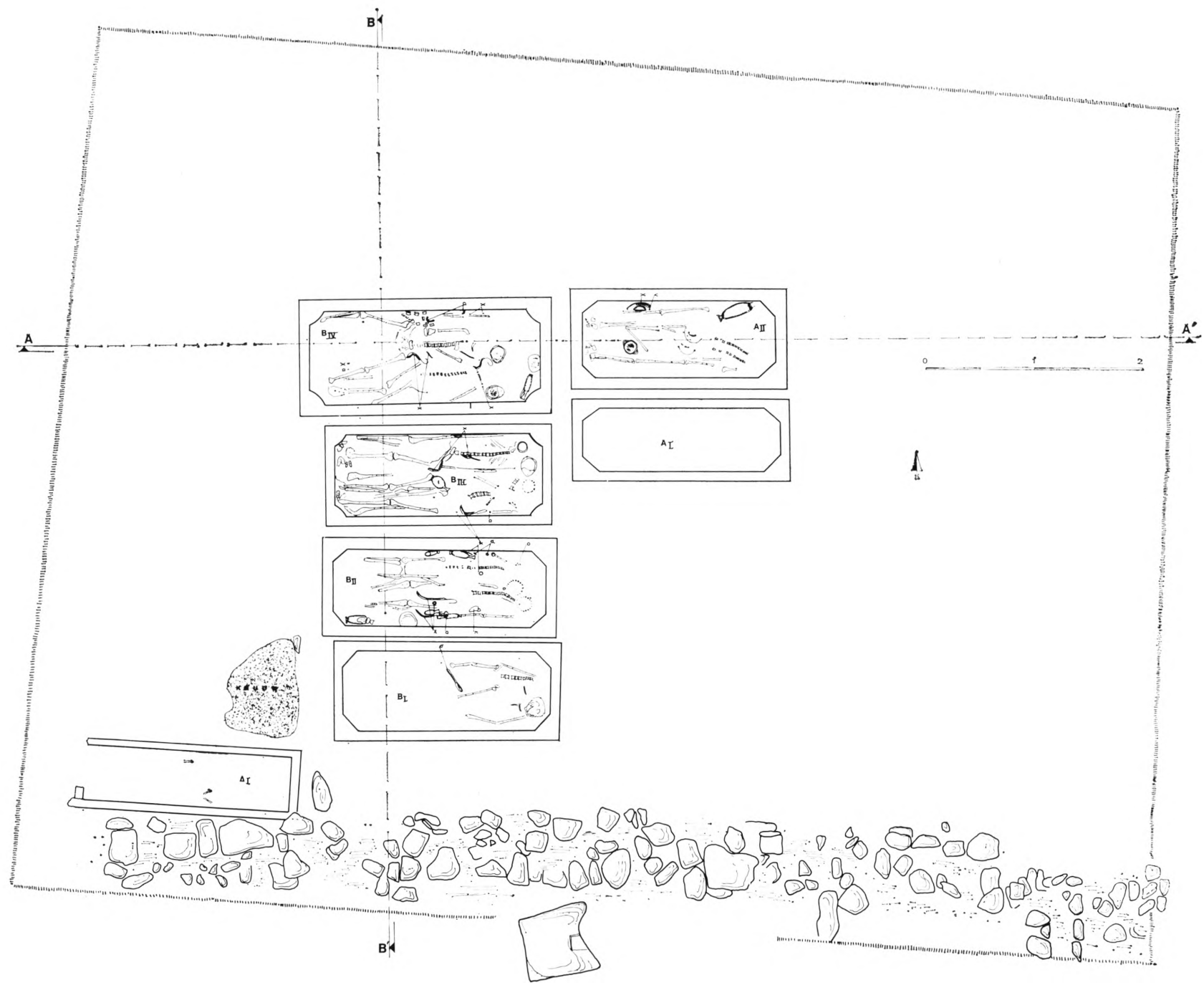

Σχέδ. 2. Η κάτοψη του χώρου της ανασκαφής με τις συστάδες των τάφων.

σο (περιοχή σημερινών νεκροταφείων), στην Οισύμη, στη Γαληψό και αλλού³. Τα είδη των τάφων, τα διάφορα ευρήματα, ο περίβολος κτλ., δεν παρουσιάζουν διαφορές με αντίστοιχα αττικά, κατά κύριο λόγο, νεκροταφεία.

Η έλλειψη ανθρωπολογικής εξέτασης μας αφαιρεί τη δυνατότητα να απαντήσουμε στα εξής ερωτήματα: 1. Αν τα ελάχιστα οστά που βρέθηκαν μαζί με άλλα αντικείμενα —κυρίως, βέβαια, κεραμική— στους χώρους με έντονα ίχνη από καύσεις προέρχονται από προσφορές κρεάτων κατά την ώρα της καύσης ή αποτελούν υπολείμματα της καύσης παιδιών. 2. Δεν μπο-

3. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οι αποικίες της Θάσου στο Βόρειο Αιγαίο, Α' Τοπικό Συμπόσιο, «Η Καβάλα και η περιοχή της», έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980.

Σχέδ. 3. Οι συστάδες των τάφων και ο περίβολος.

ρούμε να είμαστε απολύτως σίγουροι αν στους οξυπύθμενους αμφορείς της συστάδας Γ έχουν ενταφιασθεί τα υπολείμματα από την καύση παιδιών από τα ελάχιστα οστά που διατηρήθηκαν, ανάμεσα στα οποία και δύο δόντια, φαίνεται ότι είναι καύσεις παιδιών. Το ανθρωπολογικό υλικό από τις λάρνακες διατηρήθηκε σε πολύ κακή κατάσταση· λογικά σ' αυτές θα πρέπει να είχαν ενταφιασθεί παιδιά. Πολύ κακή είναι και η διατήρηση του ανθρωπολογικού υλικού των σαρκοφάγων.

Τελειώνοντας θα ήθελα να τονίσω ότι η μελλοντική δημοσίευση των μεγάλων συνόλων (του 5ου αι. π.Χ., αλλά και των παλιότερων εποχών) της Μακεδονίας, τα οποία έχουν ήδη ανασκαφεί, θα συμβάλει στην προώθηση του πιο βασικού, ίσως, προβλήματος που θέτει η πρόσφατη έρευνα, του προβλήματος του αποικισμού και των επιμέρους προβλημάτων που εξαρτώνται από αυτό.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Στην ανασκαφή του νεκροταφείου αυτού της αρχαίας Αργίλου (Σχ έ δ. 2, 3) δεν έλαβα ο ίδιος μέρος. Ωστόσο, δέχτηκα την πρόταση του συναδέλφου Δ. Γραμμένου να τη δημοσιεύσω. Τα κτερίσματα τα είδα και τα μελέτησα το Γενάρη του 1981, όταν ήδη είχαν μεταφερθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Καβάλας· δεν είχαν συγκολληθεί και δεν είχαν συντηρηθεί πλήρως. Για τις συνθήκες ανεύρεσής τους, όπως επίσης και για όλα τα ανασκαφικά στοιχεία βασίστηκα στις υπάρχουσες φωτογραφίες και στα λεπτομερή σχέδια που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Στο μεταξύ τα ευρήματα από το νεκροταφείο αυτό έχουν μεταφερθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή των Σερρών.

ΣΥΣΤΑΔΑ Α - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ Ι (Σχ έ δ. 2, 3)

Δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των ταφών που περιείχε η σαρκοφάγος αυτή. Από τα αγγεία που περισυνελέγησαν από το χειριστή του σκαπτικού μηχανήματος ο οποίος τα παρέδωσε στο Μουσείο της Καβάλας, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι εδώ είχαμε δύο ή τρεις ταφές. Είναι πιθανό ότι μια ταφή συνοδευόταν εκτός των άλλων από το μελαμβαφή οξυπύθμενο αμφορίσκο και από τις δύο αρυβαλλοειδείς ληκύθους (Πί ν. Ι β, δ). Τα υπόλοιπα αγγεία, δηλαδή μία αττική λήκυθος, ένα μελαμβαφές αττικό κάναστρο, μία κορινθιακή λήκυθος και μία αττική πυξίδα (Πί ν. Ι ε, α, στ, γ) μπορεί να ανήκαν σε μία ή και σε δύο ταφές, αφού ανάμεσα στα τρία πρώτα και στο τελευταίο υπάρχει χρονική διαφορά γύρω στα 20 χρόνια. Στην περίπτωση λοιπόν που θα δεχτούμε δύο ταφές, τότε η παλιότερη πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στο 460-450 και η νεότερη γύρω στο 420· αν πάλι είχαμε τρεις ταφές, πράγμα που ενισχύεται και από άλλους λόγους (πρβλ. παρακάτω, σ. 41), τότε η παλιότερη ταφή στη σαρκοφάγο αυτή πρέπει να έγινε γύρω στο 480 π.Χ.

Η ταφή που συνοδευόταν από την αττική πυξίδα πιθανότατα ήταν γυναικεία, ενώ αυτή (ή αυτές) που συνοδεύονταν από τρεις χάλκινες στλεγγίδες, που δε διασώθηκαν σε καλή κατάσταση, και από έναν αρύβαλλο (βλ. παρακάτω, σ. 6) έχει περισσότερες πιθανότητες να ήταν ανδρική, αν και είναι γνωστό ότι στλεγγίδες είχαμε και σε γυναικείες ταφές (βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 19). Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της σαρκοφάγου και αμέσως έξω από αυτή, βρέθηκε ένα τμήμα σιδερένιου ξίφους, μέγ. σωζ. μήκ. 0,48 μ.

Αν το κτέρισμα αυτό σχετίζεται με τους νεκρούς της σαρκοφάγου, τότε η παρουσία μιας τουλάχιστον ανδρικής ταφής σ' αυτή μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη.

Ένα έμβολο από οξυπύθμενο αμφορέα «κνιδιακού τύπου», που βρέθηκε μέσα στη σαρκοφάγο, πιθανότατα δε σχετίζεται με τα κτερίσματα των νεκρών που ενταφιάστηκαν σ' αυτή. Θα εισχώρησε στη σαρκοφάγο είτε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας είτε και σε μια παλιότερη εποχή, αν τυχόν το κάλυμμά της είχε σπάσει. Μέσα στη σαρκοφάγο βρέθηκε και ένα σιδερένιο στέλεχος με λυγισμένα τα δύο άκρα του σε ορθή γωνία. Έχει μήκος 0,07 μ. και ίσως ήταν σύνδεσμος.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χάλκινη «ασπιδίσκη»

Φέρει στο μέσον διαμεπρή οπή. Η κύρια όψη της είναι αυτή με την κοίλη επιφάνεια. Η περιφέρεια κάμπτεται προς τα έξω δημιουργώντας ένα είδος χείλους, από το οποίο λείπουν ορισμένα τμήματα.

Διάμετρος 0,038 μ.

Από τα πήλινα κτερίσματα που βρέθηκαν στη σαρκοφάγο η «ασπιδίσκη» χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Προβληματική είναι η χρησιμότητα της «ασπιδίσκης» αυτής. Μια παρόμοια από την Άσσο, που σήμερα βρίσκεται στη Βοστώνη, έχει ερμηνευτεί ως πώμα χάλκινου μελανοδοχείου (βλ. M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston*, 1971, σ. 345 κ.ε., αριθ. 485). Πιθανότατα η «ασπιδίσκη» σχετίζεται με τις σπλεγγίδες που βρέθηκαν στη σαρκοφάγο αυτή, πράγμα που διαπιστώθηκε και σε άλλες ταφές του νεκροταφείου αυτού, όπως επίσης και αλλού (βλ. π.χ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 396 γ και Cl.Rh. VIII (1936-44), σ. 106, εικ. 94). Παρόμοιες «ασπιδίσκες» μαζί με σπλεγγίδες έχουν βρεθεί και στην Κόρινθο, όπου οι Αμερικανοί Αρχαιολόγοι τις ερμηνεύουν ως στόμια αρυβάλλων, το σώμα των οποίων ήταν από άλλο υλικό, π.χ. από δέρμα, γι' αυτό και δεν άφησε ίχνη (βλ. C. Blegen - H. Palmer - R. Young, *Corinth XIII*, 1964, σ. 95, 224 αριθ. 283-2, 232 αριθ. 306-1, 236 αριθ. 322-2, 289 αριθ. 481-2, στο εξής *Corinth XIII*). Με μια τέτοια ερμηνεία δικαιολογείται πολύ καλά και η έντονη κάμψη προς τα έξω που παρατηρείται στην περιφέρεια των αντικειμένων αυτών, γιατί η λεπτομέρεια αυτή μπορεί να σχετιστεί με τον τρόπο που γινόταν η ένωση του χάλκινου στομίου με το δερμάτινο σώμα. Για ανάλογα αγγεία βλ. H. Hommel, *Bocksbeutel und Aryballos*, 1978, σ. 17 σημ. 41, και σ. 18 κ.ε., 22 κ.ε., 33 κ.ε. 36, 38 κ.ε. και 41. Πρβλ. R. Hampe, *Kretische Löwenschale des siebten Jahrhunderts v. Chr.*, 1969, σ. 24 και J. Boardman, *Hephaistos 3* (1981), σ. 24. Για σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες βλ. X. Χαριτωνίδου, *ΕΕΦΣΑΠΘ 6* (1950), κυρίως σ. 19 κ.ε.

Αττική τριποδική πυξίδα τύπου Α (Πίν. 1 γ)

Στο κάτω μέρος έχουμε ένα ράγισμα, ενώ υπάρχουν και ορισμένα απολεπίσματα, ιδιαίτερα στο χείλος και στο πάνω μέρος του σώματος.

Το μεγαλύτερο μέρος της πυξίδας, από την οποία δε βρέθηκε το κάλυμμα, είναι στο χρώμα του ηπλού, εκτός από μια ζώνη στο μέσον περίπου, που ορίζεται από δύο μαύρες γραμμές και διακοσμείται με δύο σειρές κουκκίδων που συνδέονται μεταξύ τους με συνεχόμενη ζιγκ-ζαγκ γραμμή. Μια ανάλογη ζώνη έχουμε και στο κάτω μέρος του σώματος του αγγείου, που διακοσμείται μ' ένα μαύρο, επίσης, ακτινωτό κόσμημα. Μαύρο χρώμα έχουμε και στα κάτω εξωτερικά μέρη των ποδιών.

Ύψος 0,098 μ.

Χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ.

Πρόκειται για μια σπάνια, σχετικά, πυξίδα ως προς τη διακόσμηση και τη μορφή των ποδιών. Για το σχήμα πρβλ. π.χ. S. R. Roberts, *The Attic Pyxis*, 1978, πίν. 14, 2 και πίν. 15. Για πυξίδες με ανάλογη διακόσμηση βλ. Roberts, *ό.π.*, πίν. 17, 1 και 3. Παρόμοια ακτινωτή διακόσμηση στο κάτω μέρος του σώματος συναντούμε και σε βοιωτικές πυξίδες. Βλ. π.χ. BSA 41 (1941-45), πίν. 6 αριθ. 1 και 2. Για την πιθανότητα το σχήμα αυτό να ονομαζόταν στην αρχαιότητα *κυλιχνίς* και για τη χρήση του βλ. M. J. Milne, *AJA* 43 (1939), σ. 247 κ.ε. B. Sparkes-L. Talcott, *The Athenian Agora XII*, 1970, σ. 173 (στο εξής *The Athenian Agora XII*) και Roberts, *ό.π.*, σ. 1 κ.ε. Για τις πυξίδες αυτού του τύπου βλ. Roberts, *ό.π.*, κυρίως σ. 29 κ.ε. και 33 κ.ε.

Αττική λήκυθος με λευκό βάθος (Πίν. 1 ε)

Λείπει το κάτω μέρος της λαβής, ενώ υπάρχουν και αρκετά απολεπίσματα. Ένα μεγάλο μέρος από το λευκό βάθος, κυρίως στο πάνω μέρος του σώματος, έχει απολεπιστεί συμπαρασύροντας συγχρόνως και την κύρια διακόσμηση, η οποία αποτελείται από δύο σειρές πλαγιασμένων «μελανόμορφων» ανθεμίων, που συνδέονται μεταξύ τους με βλαστούς και περιβάλλονται πάνω και κάτω από μαύρη γραμμή. Στον ώμο έχουμε ένα σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα και αμέσως κάτω από το λαιμό, ένα τυπικό γλωσσωτό διακοσμητικό μοτίβο. Όλα τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου είναι στο χρώμα του πηλού, εκτός από το κάτω μέρος του σώματος, την οριζόντια επιφάνεια της βάσης και το πάνω μέρος της κάθετης επιφάνειάς της, την εξωτερική όψη της ταινιωτής λαβής και την εξωτερική και εσωτερική όψη του χείλους, που είναι καλυμμένα με μαύρο γάνωμα.

Ύψος 0,16 μ.

Χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα, που είναι πολλά, βλ. π.χ. CVA Gela 4, πίν. 47, 5-8. CVA Stuttgart, 1, πίν. 24, 5 και 6. CVA Bukarest 2, πίν. 21, 7. U. Knigge, *Kerameikos IX*, 1976, σ. 34 αριθ. 202 F και πίν. 35 αριθ. 200, 5 (στο εξής *Kerameikos IX*) και *Corinth XIII*, πίν. 41, αριθ. 301-4. Γενικά για τις ληκύθους αυτές βλ. D. C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, κυρίως σ. 131 κ.ε.

Αττικό μελαμβαφές κάναστρο (Πίν. 1 α)

Από το αγγείο λείπουν ορισμένα πολύ μικρά τμήματα, ενώ ένα μέρος από το μαύρο γάνωμα, που δεν έχει ενιαία απόχρωση, είναι απολεπισμένο.

Ύψος 0,04, διάμετρος 0,122 μ. (χωρίς τη λαβή)

Χρονολογείται στην τελευταία δεκαετία του α' μισού του 5ου αι. π.Χ.

Η παραγωγή τέτοιων αγγείων διαρκεί σχεδόν δύο αιώνες. Αρχίζει από τις αρχές του 5ου και σταματά με το τέλος περίπου του 4ου αι. π.Χ. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. *The Athenian Agora XII*, πίν. 31, αριθ. 748. Για την ονομασία του αγγείου βλ. J. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, 1966, σ. 109 κ.ε. (M. J. Milne), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για την ονομασία, τη χρήση και την εξέλιξη του σχήματος βλ. *The Athenian Agora XII*, σ. 8, 124, 126 κ.ε. Πρβλ. D. Schilardi, *The Thespian Polyandriion (424 B. C.). The Excavations and Finds from a Thespian State Burial*, 1977, σ. 369 κ.ε. (στο εξής Schilardi, *The Thespian Polyandriion*). Η μορφή της βάσης στο δικό μας αγγείο είναι ασυνήθιστη, γεγονός που συνηγορεί για τη σχετικά πρόωμη χρονολόγησή του. Πρβλ. *The Athenian Agora XII*, σ. 126.

Αττικός μελαμβαφής οξυπύθμενος αμφορίσκος με εμπίεστη διακόσμηση (Πίν. 1 δ)

Λείπει τμήμα από τη μια λαβή, όπως επίσης και από το έμβολο. Στο μαύρο γάνωμα υπάρχουν ορισμένα απολεπίσματα.

Ο ώμος διακοσμείται με ένα ιωνικό κυμάτιο, ενώ προς το κάτω μέρος του σώματος έχουμε ζώνη με μαϊανδρο, που περιβάλλεται από δύο παράλληλες γραμμές και από σειρά κυκλίσκων με τονισμένο το κέντρο τους. Η διακόσμηση αυτή του σώματος περικλείεται πάνω και κάτω από σειρές ανθεμίων, που συνδέονται μεταξύ τους με καμπύλες γραμμές, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται ανθέμια ορθά και ανάστροφα, εναλλάξ.

Ύψος 0,14 μ.

Χρονολογείται στη δεκαετία 430-420 π.Χ.

Για τους αττικούς αυτούς αμφορίσκους, που η αρχή τους τοποθετείται λίγο πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου και το τέλος τους στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ., για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 155, 156 και πίν. 39 αριθ. 1150. Π. Καπετανάκη, *AAA* VI (1973), σ. 150 κ.ε. P. Corbett, *Hesperia* 24 (1955), σ. 172 κ.ε. N. Kunisch, *Antiken der Sammlung Julius C. und Margot Funcke*, 1972, αριθ. 118 (στο εξής *Sammlung Funcke*) και Schilardi, *The Thespian Polyandron*, σ. 409 κ.ε. Πρβλ. και *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 74 γ (αριστερά).

Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 1 β)

Σώζεται ακέραιη. Σε πολλά σημεία, ωστόσο, το μαύρο γάνωμα είναι απολεπισμένο και εξαιτίας του όχι πολύ πετυχημένου ψησίματος δεν έχει ενιαία απόχρωση. Όλη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από μαύρο γάνωμα εκτός από μια ζώνη, κάτω ακριβώς από τη ρίζα της λαβής, που είναι στο χρώμα του πηλού και διακοσμείται από δύο παράλληλες μαύρες γραμμές, ανάμεσα στις οποίες —και μόνο στην κύρια όψη της λήκυθου— υπάρχει σειρά από «σιγμοειδή» διακοσμητικά μοτίβα. Μαύρο γάνωμα δεν υπάρχει, επίσης, και στο μεγαλύτερο μέρος της κάθετης εξωτερικής όψης της βάσης, όπως επίσης και στην κάτω επιφάνειά της.

Ύψος 0,11 μ.

Χρονολογείται γύρω στο 420 π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. *CVA Rhode Island School of Design*, πίν. 26, 4. *The Athenian Agora* XII, πίν. 38 αριθ. 1126. *Hesperia* 4 (1935), σ. 476 εικ. 1 και σ. 480 εικ. 453. *Hesperia* 18 (1949), πίν. 39, 3. *ΑΕ* 1958, σ. 7 εικ. 6 (αριστερά), σ. 29 εικ. 48, σ. 88 εικ. 150. Για τις λήκυθους αυτές βλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 153, 154 και γενικά για την αρυβαλλοειδή λήκυθο W. Rudolph, *Die Bauchlekythos*, 1971.

Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος

Σώζονται δύο κομμάτια που δεν κολλούν μεταξύ τους. Λείπει ένα μεγάλο μέρος του λαιμού και του χείλους. Υπάρχουν επίσης ορισμένα απολείσματα στη βάση και τη λαβή.

Μέγ. σωζ. ύψος 0,095 μ. (χωρίς το σωζόμενο τμήμα του χείλους).

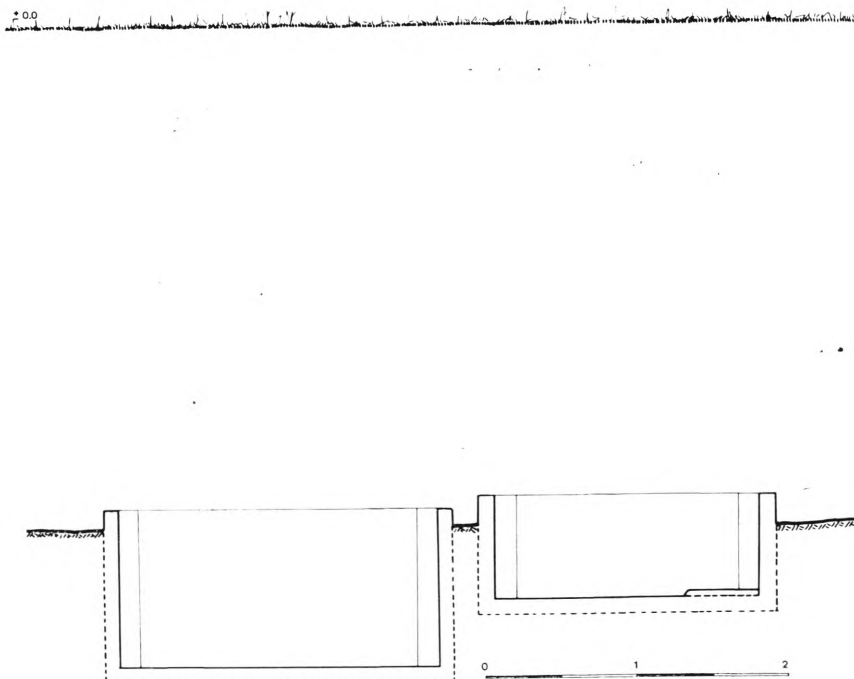
Για τη χρονολόγηση, τη διακόσμηση, για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. την προηγούμενη.

Κορινθιακή ωσειδής λήκυθος (Πίν. 1 στ)

Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα από το χείλος του αγγείου, ενώ προς το κάτω μέρος του σώματός του υπάρχει μία οπή. Όλη η λήκυθος καλύπτεται από κιτρινωπό επίχρισμα, που σε αρκετά σημεία έχει απολεπιστεί.

Στο πάνω μέρος του σώματος έχουμε μια πλατιά καστανέρυθρη ταινία που περιβάλλεται από δύο ομοιόχρωμες γραμμές. Παρόμοιες γραμμές έχουμε στο χείλος, στην άρθρωση ανάμεσα στο λαιμό και στο στόμιο, στο κάτω μέρος του σώματος και στη βάση, ενώ τρεις άλλες διακοσμούν την εξωτερική όψη της ταινιωτής λαβής.

Ύψος 0,175 μ.

Σχέδ. 4. Λίθινες σαρκοφάγοι ΑΙΙ και ΒΙΥ. Τομή ΑΑ'.

Χρονολογείται στη δεκαετία 460-450 π.Χ.

Είναι μια από τις μεγαλύτερες, σχετικά, σωζόμενες κορινθιακές ληκύθους αυτού του τύπου, αλλά και από τις παλιότερες, όπως δείχνουν τα έντονα καμπύλα τοιχώματα του αγγείου και η μετάβαση από το λαιμό στο στόμιο με τη χαρακτηριστική καμπυλότητα. Για ανάλογα παραδείγματα και γενικά για τις ληκύθους αυτές βλ. παρακάτω, σ. 25-26.

ΣΥΣΤΑΔΑ Α - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΙΙ (Σχέδ. 2, 3, 4· Πί ν. 3 α)

Στη σαρκοφάγο υπήρχαν δυο ταφές. Η παλιότερη και πλουσιότερη είχε ως κτερίσματα ένα ασημένιο νόμισμα, δύο χάλκινες στλεγγίδες, μία χάλκινη «ασπιδίσκη», μία αττική μελαμβαφή κύλικα, μία αττική μελαμβαφή πυξίδα (Πί ν. 2 α,β) και ένα αλάβαστρο. Η άλλη ταφή είχε ως μοναδικό κτερίσμα μία ερυθρόμορφη αττική λήκυθο (Πί ν. 2 γ-δ). Η χρονική διαφορά των δύο ταφών πρέπει να είναι πολύ μικρή. Και οι δύο χρονολογούνται στην τελευταία δεκαετία του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Για την τοποθέτηση του δεύτερου νεκρού δε μετακινήθηκαν τα οστά του πρώτου, γεγονός που πιθανώς οφείλεται στο ότι ο τελευταίος βρισκόταν ακόμη σε κατάσταση αποσύνθεσης. Έτσι η νεότερη ταφή τοποθετήθηκε ακριβώς πάνω από την παλιότερη. Έξω από τη σαρκοφάγο βρέθηκε μία αττική ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ενώ μου δόθηκε και η πληροφορία ότι μέσα στη σαρκοφάγο βρέθηκε και ένα αττικό ληκύθιο με φυτική διακόσμηση πάνω σε λευκό βάθος, ύψους 0,16 μ.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Ασημένιο νόμισμα (Σχέδ. 3, ΑΙΙ, ν)

Δυστυχώς η κατάσταση διατήρησης είναι τέτοια, που δεν επιτρέπει την αναγνώρισή του. Διάμετρος 0,015 μ.

Το νόμισμα είχε τοποθετηθεί στα δάκτυλα του δεξιού χεριού του νεκρού ή κοντά σ' αυτά. Πιθανότατα ήταν ο ναύλος για το ταξίδι του στον κάτω κόσμο, παρά τις επιφυλάξεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για τη χρήση των νομισμάτων, που δεν έχουν βρεθεί στο στόμα του νεκρού. Βλ. σχετικά D. Robinson, *Olynthus XI*, 1942, σ. 204 κ.ε. (στο εξής *Olynthus XI*). Η τοποθέτηση νομίσματος στα χέρια του νεκρού φαίνεται ότι στα παλιότερα χρόνια ήταν συνηθέστερη από την τοποθέτηση του νομίσματος στο στόμα του, που αρχίζει να επικρατεί από τα τέλη του 5ου αι. και κυρίως από τον 4ο αι. π.Χ. Σχετικά με τη χρήση αυτή των νομισμάτων βλ. *Olynthus XI*, σ. 203 κ.ε.

Δύο χάλκινες στλεγγίδες (Σχέδ. 3, ΑΠ, χ)

Αν και έχουν σπάσει σε πολλά κομμάτια, το συνολικό τους μήκος (0,28 μ.), έχει διασωθεί. Οι λαβές και των δύο έχουν φυλλόσχημη απόληξη. Βρέθηκαν η μια τοποθετημένη μέσα στην άλλη.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο οι στλεγγίδες χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σ. 18 κ.ε.

Χάλκινη «ασπιδίσκη»

Ένα μέρος από το περιχέλωμα έχει χαθεί, ενώ ένα άλλο σώζεται σε κομμάτια.

Διάμετρος 0,035 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο η «ασπιδίσκη» χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για την περιγραφή, τη λειτουργία της «ασπιδίσκης» αυτής και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 6.

Αττική μελαμβαφής κύλικα-σκύφος (Πί ν. 2 α)

Σώζεται ακέραιη. Υπάρχουν μόνο ορισμένα απολεπίσματα, κυρίως στο εσωτερικό της, που πιθανότατα οφείλονται στη χρήση της. Όλο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα εκτός από την εσωτερική επιφάνεια των λαβών, το χώρο που ορίζουν οι λαβές, τη βάση (εκτός από την πάνω οριζόντια επιφάνειά της και μέρος της κάτω πλευράς της), που είναι στο χρώμα του πηλού. Εξαιτίας του όχι και πολύ πετυχημένου ψησίματος το μαύρο γάνωμα δεν έχει παντού ενιαία απόχρωση, όπως π.χ. στην περιοχή της μιας λαβής. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης, της οποίας το κέντρο τονίζεται με μαύρη βούλα που περιβάλλεται από ένα μικρό γραπτό κύκλο, έχουμε κόκκινο χρώμα.

Ύψος 0,054, μέγ. διάμετρος 0,13 μ. (χωρίς τις λαβές).

Το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στις δεκαετίες 480-460 π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. *The Athenian Agora XII*, πίν. 22 αριθ. 469. C. W. J. M. Eliot, *Hesperia* 37 (1968), πίν. 104 αριθ. 22 και σ. 356 αριθ. 22. CVA Musée de Sèvres I, πίν. 23 αριθ. 8. CVA Würzburg 2, πίν. 29 αριθ. 7-8 και σ. 42 αριθ. 7-8, όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα (F. Hölscher). *Kerameikos IX*, πίν. 94 αριθ. 17. CVA Stuttgart I, πίν. 36, 9. Το σχήμα αυτό με τις μεγάλες σχετικά διαστάσεις και με χείλος που ξεχωρίζει με σαφήνεια από το σώμα αρχίζει να εμφανίζεται περίπου από τις αρχές του β' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. Τα οψιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. Για τα αγγεία αυτά βλ. *The Athenian Agora XII*, σ. 101 κ.ε.

Αττική μελαμβαφής πυξίδα (Πί ν. 2 β)

Σώζεται ακέραιη. Στο εσωτερικό της υπάρχουν μεγάλα απολεπίσματα, που πιθανότατα

οφείλονται στη χρήση της. Στο χείλος και στη βάση υπάρχουν επιφάνειες αφημένες στο χρώμα του πηλού. Η λαβή του καλύμματος απολήγει σε καρπό ροδιάς.

Ύψος 0,11 μ. (μαζί με το κάλυμμα).

Το αγγείο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, Πίν. 27 β. Kerameikos IX, πίν. 62 αριθ. 261, 2. Για ανάλογα καλύμματα σε πυξίδες του ευβοϊκού Κεραμεικού βλ. BSA 55 (1960), πίν. 53, 3-4.

Το είδος αυτό της πυξίδας, που έχει πολλά κοινά με τη λεκανίδα, το συναντούμε συνήθως ως κτέρισμα σε τάφους. Βλ. The Athenian Agora XII, σ. 172 κ.ε. Για τη μορφή της λαβής του καλύμματος βλ. P. Jacobsthal, Greek Pins, 1956, σ. 196.

Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος (Πί ν. 2 γ-δ)

Λείπουν τμήματα κυρίως από τον ώμο και το πάνω μέρος του σώματος του αγγείου, ενώ σε πολλά σημεία της επιφάνειας της ληκύθου υπάρχουν απολεπίσματα, έτσι ώστε έχει κακοπάθει και η κύρια διακόσμηση. Ο λαιμός, η λαβή και το στόμιο του αγγείου ήταν σπασμένα σε πολλά κομμάτια, που σήμερα έχουν συγκολληθεί.

Στον ώμο της ληκύθου συναντούμε το τυπικό κόσμημα των ανθεμίων μαζί με σπείρες και άνθη λωτού, ενώ στο σημείο της ένωσής του με το λαιμό ένα ιωνικό κυμάτιο. Στο σώμα του αγγείου έχουμε αριστερά τον Απόλλωνα και δεξιά την Άρτεμη. Ο θεός εικονίζεται στραμμένος προς τα δεξιά φορώντας χιτώνα και δίπλακα. Με τα δάχτυλα του αριστερού χεριού παίζει τις χορδές της κιθάρας του, την οποία στηρίζει κάθετα στο πάνω μέρος του σώματός του. Το δεξί χέρι ήταν κατεβασμένο προς τα κάτω κρατώντας το πλήκτρο, το οποίο με ένα κορδόνι ήταν προσδεμένο στο κάτω μέρος της κιθάρας. Ο θεός φέρει στην κεφαλή δάφνινο στεφάνι, ενώ τα μακριά του μαλλιά πέφτουν πίσω στην πλάτη. Από το ύφασμα που κρεμόταν κάτω από την κιθάρα και που, πιθανότατα, χρησίμευε για να προστατεύει τις χορδές του οργάνου, όταν αυτό δεν ήταν σε χρήση, διακρίνεται ένα μικρό τμήμα, μπροστά από το θεό, διακοσμημένο με σταυροειδή κοσμήματα. Τέλος, η απόληξη της χειρολαβής της κιθάρας, μέσα από την οποία ο Απόλλων έχει περάσει το αριστερό του χέρι, κρέμεται ελεύθερα δίπλα από το ηχείο. Η Άρτεμη είναι στραμμένη προς τ' αριστερά. Φορά πέπλο λακωνικού τύπου και κρατά στο αριστερό της χέρι μια οινοχόη, ενώ στο δεξί είχε πιθανότατα μία φιάλη και ένα κλαδί δάφνης. Στην κεφαλή της φέρει διάδημα, ενώ η απόληξη των μαλλιών της είναι τυλιγμένη μέσα σ' ένα μικρό κομμάτι υφάσματος. Ανάμεσα στους θεούς υπάρχει ένα θυμιατήριο, ενώ η όλη παράσταση παισιώνεται πάνω και κάτω από μία ζώνη με μαϊανδρο. Όλο το υπόλοιπο μέρος του αγγείου καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, εκτός από την κάθετη και την κάτω επιφάνεια της βάσης και την πάνω οριζόντια πλευρά του χείλους, που είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού.

Ύψος 0,448 μ.

Η λήκυθος, που ανήκει στον «κύριο τύπο» (Standard Type), χρονολογείται στις τελευταίες πενταετίες του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Είναι έργο του ζωγράφου της Villa Giulia, που συχνά έχει απεικονίσει στα αγγεία του ανάλογα θέματα. Σύγκρινε τη λήκυθο της Αργίλου με έργα του αγγειογράφου αυτού, όπως π.χ. μ' ένα υπόστατο στο Cambridge (CVA Cambridge I, πίν. 38 αριθ. 1 και 3), με δύο πελίκες στο Getty Museum (J. Frel, *Painting on Vases in Ancient Greece*, 1977, αριθ. 30-31), με μία πελίκη στις Συρακούσες (LIMC III 2 (1986), σ. 729 αριθ. 50) και με μία άλλη στο Münster (K. Stähler, *Heroen und Götter der Griechen*, 1980, εικ. 19).

Για το θέμα του Απόλλωνα και της Άρτεμης που σπένδουν βλ. E. Simon, *Opfernde Götter*, 1953, σ. 32, 42 και γενικότερα για τους θεούς που σπένδουν Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρώμης*, 1967, κυρίως σ. 63 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Μ. Τιβέριος, *Αμη-*

τός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 1987, σ. 879 κ.ε. και H. Gallet de Santerre BCH 100 (1976), σ. 291 κ.ε. Για το σχήμα της ληκύθου αυτής βλ. D. Kurtz, White Athenian Lekythoi, 1975, κυρίως σ. 77 κ.ε. Τη λήκυθο παρουσίασα διεξοδικότερα στο Δ' Διεθνές Συμπόσιο για την Αρχαία Μακεδονία, το 1983. Βλ. Αρχαία Μακεδονία IV (1986), σ. 595 κ.ε.

Αλάβαστρο

Λείπει ένα μεγάλο τμήμα από το πάνω μέρος του αγγείου μαζί με τη μία λαβή, όπως επίσης και όλο το κάτω τμήμα του. Κάτω από τη σωζόμενη λαβή υπάρχει ένα τραπεζοειδές έξαρμα.

Σωζ. ύψος 0,13 μ.

Η κεραμική που βρέθηκε μαζί του χρονολογεί το λίθινο αυτό αγγείο στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα μαζί με τη βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σ. 23.

Αττική ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος

Αποτελείται από πολλά όστρακα που έχουν συγκολληθεί. Υπάρχουν όμως και πολλά απολεπίσματα. Στο κάτω μέρος της βάσης υπάρχει κόκκινο χρώμα. Στο σώμα του αγγείου έχει απεικονιστεί ένα παιδάκι που αρκουδίζει έχοντας περασμένο από τον αριστερό ώμο του ένα «φυλαχτό». Η μορφή πατά πάνω σε ζώνη που διακοσμείται με ιωνικό κυμάτιο.

Ύψος 0,085 μ.

Το αγγείο αυτό, που βρέθηκε έξω από τη σαρκοφάγο, χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. και επομένως δεν μπορεί να συνυπολογιστεί ανάμεσα στα κτερίσματα που συνόδευαν τους δύο νεκρούς της.

Για αρυβαλλοειδείς ληκύθους με ανάλογες παραστάσεις βλ. π.χ. W. Rudolph, Die Bauchlekythos, 1971, σ. 63 αριθ. 1, σ. 67 αριθ. 1 και 2, σ. 69 αριθ. 4, σ. 70 αριθ. 4. Για ανάλογα θέματα, που είναι πιο γνωστά από χόες και σχετίζονται με τα Ανθεστήρια βλ. G. von Hoorn, Choes and Anthesteria, 1951, εικ. 274-279, 479-495.

ΣΥΣΤΑΔΑ Α - ΠΗΛΙΝΗ ΛΑΡΝΑΚΑ β' (Σ χ έ δ. 2, 5· Π ί ν. 3 β)

Βρέθηκε μία μόνο ταφή. Από το μικρό μέγεθος της λάρνακας (γύρω στο 1,20 μήκος και 0,45 μ. πλάτος), από τα ίδια τα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται ένα «θήλαστρο», όπως επίσης και πήλινα ειδώλια (Π ί ν. 4 α-β) (βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 28), συμπεραίνουμε ότι ήταν παιδική. Πρβλ. και Corinth XIII, σ. 80 και σημ. 84. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ελάχιστα ίχνη από οστά παρατηρήθηκαν μέσα στη λάρνακα.

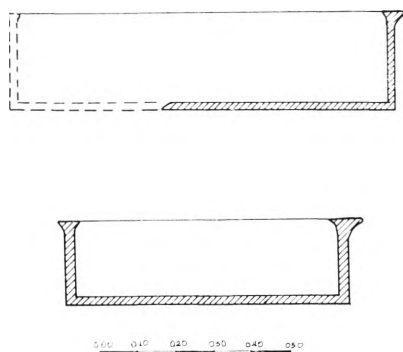
Η ταφή πρέπει να έγινε γύρω στο 430 π.Χ., όπως δείχνουν το «θήλαστρο», τα δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια, καθώς επίσης και μια μικρή αττική κύλικα τύπου Ρήνειας, μια μικρή αττική μελαμβαφής λήκυθος και ένα αττικό σκυφίδιο (Π ί ν. 4 α-ε).

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Αττικό μελανόμορφο σκυφίδιο (Π ί ν. 4 ε)

Σώζεται ακέραιο. Το κάτω μέρος του σώματος, οι εξωτερικές όψεις των λαβών και της βάσης, το χείλος και το εσωτερικό του αγγείου καλύπτονται με μαύρο γάνωμα, το οποίο σε πολλά σημεία έχει απολεπιστεί. Στο πάνω μέρος του σώματος υπήρχε υπόλευκο επίχρισμα, χαμένο σήμερα κατά το μεγαλύτερο μέρος, πάνω στο οποίο είχαμε την κυρίως διακόσμηση. Από την τελευταία, που είχε γίνει χωρίς χρήση χάραξης, ελάχιστα ίχνη έχουν διασωθεί. Πιθανότατα είχαμε σφίγγες που πατούσαν πάνω σε μια μαύρη γραμμή και πλαισιώνονταν δεξιά και αριστερά από ένα ανθέμιο που «φύτρωνε» από τη ρίζα κάθε λαβής.

Ύψος 0,038, μέγ. διάμετρος 0,055 μ. (χωρίς τις λαβές).

Σχέδ. 5. Τομές λαρνάκων Αβ' και Βδ'.

Το σκυφίδιο, με τη βοήθεια των άλλων κτερισμάτων, μπορεί να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Ανήκει σε μια μεγάλη ομάδα από μικρά αγγεία ίδιου σχήματος, που από τον Beazley έχει ονομαστεί «Lindos Group» (ABV σ. 581 κ.ε. και Para, σ. 290 κ.ε.), εξαιτίας του ότι περίπου 200 τέτοια αγγεία βρέθηκαν στις ανασκαφές του Blinkenberg, στη Λίνδο. Τα συνηθέστερα θέματα της ομάδας αυτής είναι: καθιστές μορφές, που μερικές φορές κρατούν λύρα, σάτυροι, νίκες, σφίγγες, πολεμιστές και ανθέμια επαναλαμβανόμενα συχνά και στις δύο όψεις των αγγείων. Ορισμένες φορές παρόμοια σκυφίδια διακοσμούνται και με την τεχνική Six. Βλ. π.χ. CVA Bonn I, πίν. 39, 3 και σ. 45 αριθ. 3 (A. Greifenhagen). Στυλιστικά η ομάδα αυτή έχει σχέση με το «Lancut Group» (ABV, σ. 581), τα αγγεία του οποίου διακοσμούνται συνήθως με δύο μορφές, ενώ αυτά του «Lindos Group» με μία.

Τα σκυφίδια του «Lindos Group» φαίνεται ότι είχαν μια πολύχρονη παρουσία κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Είναι ωστόσο αδύνατον να διαπιστωθεί κάποια εξέλιξη τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμησή τους. Για σκυφίδια του «Lindos Group» των πρώτων δεκαετιών του 5ου αι. π.Χ. βλ. π.χ. E. Vanderpool, *Hesperia* 15 (1946), σ. 297 αριθ. 111, 112 και πίν. 47 αριθ. 111, 112 και σ. 266' του γ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. βλ. π.χ. O. Broneer, *Hesperia* 7 (1938), σ. 212, 217 αριθ. 24, 25 και εικ. 50 και σ. 251' του δ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ. βλ. π.χ. Β. Φιλιππάκη, *ΑΕ* 1953-54, σ. 107 κ.ε. αριθ. 5 και σ. 109 εικ. 9 (πάνω αριστερά), *Cl. Rh.* III (1929), σ. 247 εικ. 344 και *Cl. Rh.* IV (1931), σ. 163 εικ. 162. Για άλλα παραδείγματα βλ. π.χ. *Antiken aus Berliner Privatbesitz*, 1975, αριθ. 219 (U. Gehrig) και CVA Heidelberg 4, πίν. 178 αριθ. 4-5.

Αττικό μελαμβαφές «θήλαστρο» (Πίν. 4β)

Λείπει μόνο ένα τμήμα της ταινιωτής λαβής, ενώ στην επιφάνεια του αγγείου παρατηρούνται ορισμένα απολεπίσματα.

Ύψος 0,055 μ.

Για τη χρονολόγησή του στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. χρήσιμη είναι η σύγκρισή του με ένα όμοιο, που βρέθηκε μαζί με αγγεία του ζωγράφου του πουλιού. Βλ. C. G. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), σ. 120, 121 αριθ. D 7 και D 8 και πίν. 39 αριθ. D 7 και D 8.

Για τη χρήση του αγγείου αυτού, του οποίου αγνοούμε το αρχαίο όνομα, βλ. Kunisch, *Sammlung Funcke*, σ. 134 αριθ. 114 και *The Athenian Agora* XII, σ. 161. Το πιθανότερο είναι να σχετίζεται με παιδιά ή με αρρώστους. Βλ. και G. A. S. Snijder, *Mnemosyne*, 3η σειρά, 1 (1934), σ. 36 κ.ε. Για το σχήμα βλ. *The Athenian Agora* XII, σ. 161 κ. ε., όπου και η σχετική

βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και J. Dörig, *Art Antique, Collections Privés de Suisse Romande*, 1975, αριθ. 250.

Αττική μελαμβαφής κύλικα τύπου Ρήνειας (Πίνακας 4 γ)

Σώζεται ακέραιη. Είναι συγκολλημένη από μερικά όστρακα. Σε αρκετά σημεία το μαύρο γάνωμα είναι απολεπισμένο.

Ύψος 0,032, μέγ. διάμετρος 0,092 μ. (χωρίς τις λαβές).

Το αγγείο χρονολογείται στη δεκαετία 440-430 π.Χ.

Μελαμβαφείς κύλικες τύπου Ρήνειας έχουν βρεθεί και σ' άλλες ταφές μαζί με σκυφίδια του «Lindos Group». Βλ. π.χ. Σ. Καρούζου, *ΑΔ* 15 (1933-35), σ. 42 εικ. 24.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σ. 32.

Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίνακας 4 δ)

Σώζεται ακέραιη. Το μαύρο γάνωμα σε αρκετά σημεία είναι ξεθωριασμένο, ενώ και το ψήσιμο του αγγείου δεν είναι ιδιαίτερα πετυχημένο.

Ύψος 0,051 μ.

Η λήκυθος χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ.

Το σχήμα της αρυβαλλοειδούς ληκύθου με το πολύ χαμηλό και πεπλατυσμένο σώμα φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. π.χ. *The Athenian Agora* XII, σ. 315 αριθ. 1121 και πίν. 38 αριθ. 1121. Για ανάλογες και σύγχρονες ληκύθους που φέρουν ερυθρόμορφη διακόσμηση βλ. π.χ. *ARV*², σ. 1132 αριθ. 191-195 (ζωγράφος των λουομένων γυναικών). Η. Cahn, *Antike Vasen, Sonderliste R, Dezember 1977*, σ. 23 αριθ. 61 και σ. 58 αριθ. 61. *CVA Musée de Sèvres*, πίν. 23 αριθ. 39. Για το σχήμα αυτό της ληκύθου βλ. W. Rudolph, *Die Bauchlekythos*, 1971, σ. 40 και πίν. 17 αριθ. 3-4 και πίν. 18 αριθ. 1.

Πήλινο γυναικείο ειδώλιο (Πίνακας 4 α)

Σώζεται ακέραιο. Είναι συγκολλημένο από μερικά κομμάτια. Ο πηλός είναι ερυθρωπός και ακάθατος έτσι ώστε κατά τη διάρκεια του ψησίματος προκλήθηκαν στο ειδώλιο πολλές ρωγμές. Σώζονται αρκετά ίχνη από το λευκό επίχρισμα που κάλυπτε όλο το ειδώλιο και λίγο κόκκινο χρώμα στα μαλλιά, στο χιτώνα, στο ιμάτιο, στο πίσω μέρος και στη βάση. Η μπροστινή πλευρά του ειδωλίου έχει βγει από μήτρα. Κάτω από τη βάση υπάρχει οπή εξαερισμού, που δημιουργήθηκε με την πίεση του δάχτυλου του τεχνίτη.

Η μορφή φορά χιτώνα με κόλπο και ιμάτιο, που σκεπάζει τον αριστερό της ώμο, περνά από τη μέση και τυλίγεται γύρω από τον πήχη του αριστερού χεριού πέφτοντας προς τα κάτω. Είναι στημένη πάνω σε μια ορθογώνια βάση με το δεξί σκέλος άνετο και το αριστερό στάσιμο. Το δεξί χέρι είναι έντονα λυγισμένο και ακουμπά στο δεξί στήθος κρατώντας, πιθανότατα, ένα λουλούδι που είχε αποδοθεί με χρώμα· το αριστερό είναι ελαφρά λυγισμένο πέφτοντας προς τα κάτω. Τέλος, τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση και μαζεύονται πίσω.

Ύψος 0,18 μ.

Το ειδώλιο πρέπει να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Είναι δημιουργία ενός «ντόπιου» εργαστηρίου με βάση αττικά, πιθανότατα, πρότυπα. Ο τύπος αυτός, που δεν είναι βέβαιο αν εικονίζει θεότητα ή θνητή, είχε μεγάλη διάδοση και απαντάται σε πολλά μέρη του αρχαίου ελληνικού κόσμου, όπως π.χ. στη Ρόδο, την Αττική, τη Βοιωτία, τη Σικελία. Πρόκειται για μια δημιουργία του τέλους του αυστηρού ρυθμού και των αρχών της κλασικής εποχής, που ήταν όμως σε χρήση για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ως προς το εργαστήριο που πρωτοδημιούργησε τον τύπο αυτό δεν υπάρχει ομοφωνία στους ειδικούς. Ορισμένοι πιστεύουν ότι είναι δημιουργία της Ρόδου, ενώ άλλοι της Αττι-

κή. Για ανάλογα παραδείγματα και βιβλιογραφίας σχετική με τον τύπο αυτό βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Πήλινα Ειδώλια, 1982, σ. 32 αριθ. 23 και Ι. Βοκοτοπούλου - Α. Δεσποίνη - Β. Μισαηλίδου - Μ. Τιβέριος, Σίνδος, 1985, σ. 25 κ.ε. αριθ. 27 (Β. Μισαηλίδου) (στο εξής Σίνδος, 1985).

Πήλινο γυναικείο ειδώλιο

Έχει συγκολληθεί από αρκετά κομμάτια. Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα, από τα οποία αυτά του λαιμού έχουν συμπληρωθεί με γύψο. Στην επιφάνειά του υπάρχουν και ορισμένα απολεπίσματα, ενώ ελάχιστες είναι οι λεπτομέρειες που διακρίνονται. Από τα χρώματα σώζονται ελάχιστα ίχνη του λευκού, στο κάτω μέρος του σώματος και στη βάση. Πηλός ερυθρωπός, ακάθατος. Η μπροστινή πλευρά έχει γίνει με τη βοήθεια μήτρας. Κάτω από τη βάση υπάρχει οπή εξαερισμού που δημιουργήθηκε με την πίεση του δάχτυλου.

Ύψος 0,185 μ.

Για την περιγραφή και τη χρονολόγηση, για το εργαστήριο κατασκευής του και, γενικά, για τον τύπο αυτό βλ. το προηγούμενο.

ΣΥΣΤΑΔΑ Α - ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΗΣ ΤΑΦΟΣ α (Σχ έδ. 2· Πί ν. 5α)

Στον κεραμοσκεπή αυτό τάφο ως μοναδικό κτέρισμα είχε τοποθετηθεί μία αρυβαλλοειδής λήκυθος, που χρονολογεί και την ταφή γύρω στο 430-420 π.Χ. (Πί ν. 4 στ).

Μέσα στον τάφο αναφέρεται ακόμη ότι βρέθηκαν όστρακα από διάφορα αττικά αγγεία (π.χ. από ληκύθους, ένα σκύφο, μία κύλικα), από ντόπια αγγεία, όπως επίσης και από έναν οξυπύθμενο αμφορέα· ακόμη ένα τυλιγμένο έλασμα χαλκού (πλ. 0,02 μ.), άγνωστης χρήσης. Πιθανότατα όλα αυτά εισχώρησαν στην ταφή από τις ρωγμές των κεραμιδιών που την σκέπαζαν, όταν αυτά έσπασαν.

Δεν έχω πληροφορίες σχετικά με το σκελετό που βρέθηκε στον τάφο αυτό, ούτε και για το είδος και τον τύπο των κεραμιδιών που χρησιμοποιήθηκαν. Από τα σχέδια βεβαιωνόμαστε ότι οι διαστάσεις του ήταν 1,70×0,50 μ., γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εδώ είχαμε την ταφή ενός ενήλικου ατόμου. Από τις φωτογραφίες συμπεραίνουμε επίσης ότι για την κατασκευή του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί στρωτήρες λακωνικού τύπου.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Αττική μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος με εμπίεστη διακόσμηση (Πί ν. 4 στ)

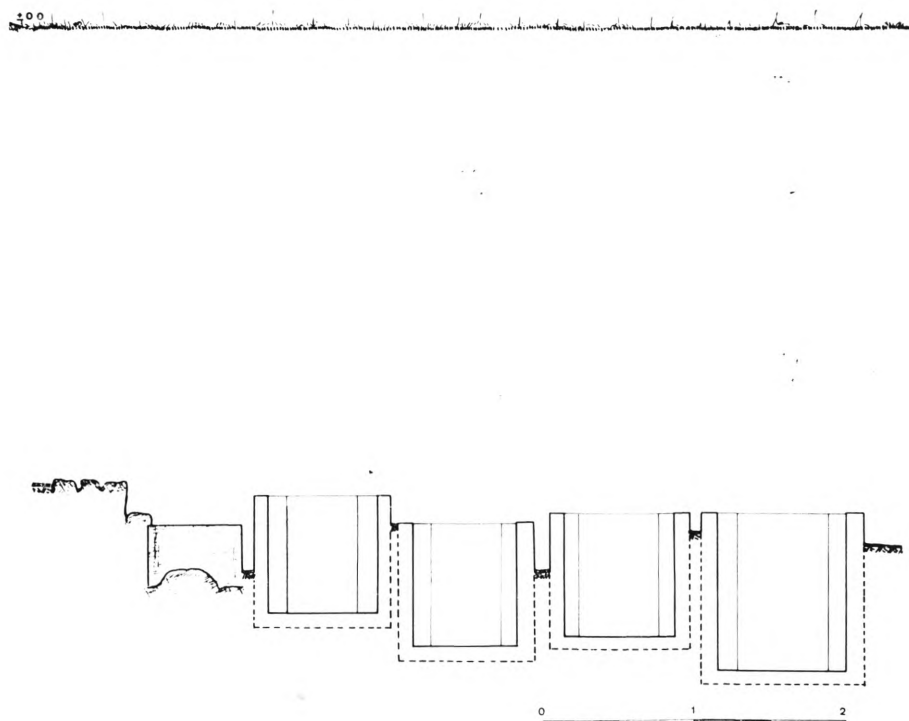
Σώζεται ακέραιη. Όλο το αγγείο καλύπτεται από μαύρο γάνωμα, που σε πολλά σημεία έχει απολεπιστεί, εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης του.

Στο σημείο ένωσης λαιμού και ώμου έχουμε εμπίεστο ιωνικό κυμάτιο. Το σώμα της ληκύθου διακοσμείται με μια σειρά από όρθια, εμπίεστα ανθέμια, που συνδέονται ανά δύο με καμπύλες γραμμές. Ακολουθεί χαμηλότερα εμπίεστο ιωνικό κυμάτιο και αμέσως από κάτω, πάλι μια σειρά από εμπίεστα ανθέμια, μόνο που τώρα είναι ανεστραμμένα.

Ύψος 0,12 μ.

Η λήκυθος χρονολογείται γύρω στο 430-420 π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. Antiken aus rheinischem Privatbesitz, 1973, πίν. 35 αριθ. 70 και σ. 51 κ.ε. αριθ. 70, όπου άλλα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία (Β. Kaiser). Για αρυβαλλοειδείς ληκύθους με εμπίεστη διακόσμηση βλ. και The Athenian Agora XII, κυρίως σ. 155 και για την τεχνική σ. 22 κ.ε. Για το σχήμα βλ. W. Rudolph, Die Bauchlekythos, 1971.

Σχέδ. 6. Λίθινες σαρκοφάγοι BI, BII, BIII, BIV. Τομή BB'.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣΙ (Σ χ έ δ. 2, 3, 6· Π ί ν. 5 β)

Στη σαρκοφάγο αυτή είχε γίνει μία μόνο ταφή. Αν τα οστά δε μετακινήθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, από τα υπάρχοντα σχέδια και τις σχετικές φωτογραφίες μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με έντονα λυγισμένα τα σκέλη. Για ανάλογες περιπτώσεις βλ. π.χ. Corinth XIII, πίν. 105, 191 και σ. 69 με σημ. 19 ή Olynthus XI, σ. 139.

Τα κτερίσματα που συνόδευσαν το νεκρό ήταν λίγα και βρέθηκαν σε κακή κατάσταση, έτσι που να δυσχεραίνεται η ακριβής χρονολόγηση της ταφής.

Από άλλες ενδείξεις (πρβλ. σχετικά παρακάτω, σ. 42, 43) είναι πιθανόν η ταφή να τοποθετηθεί στη δεκαετία 480-470 π.Χ.

Εκτός από μία στλεγγίδα (Σ χ έ δ. 3, BI, σ) και ένα αλύβατρο στη σαρκοφάγο βρέθηκε και ένα μικρό, ακανόνιστο τεμάχιο χαλκού, μέγ. μήκ. 0,02 μ.

Εξωτερικά, πάνω στο κάλυμμα της σαρκοφάγου, βρέθηκαν κομμάτια από μία ή περισσότερες χάλκινες στλεγγίδες και αναδιπλωμένο έλασμα μολύβδου. Πιθανώς το τελευταίο χρησίμευε για την καλύτερη επαφή της σαρκοφάγου με το κάλυμμα. Έξω, επίσης, από τη σαρκοφάγο και κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της, βρέθηκαν αρκετά κομμάτια από μία χάλκινη στλεγγίδα και από μία σιδερένια περόνη (:) μήκ. 0,04 μ., ενώ κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της ένα πήλινο χειροποίητο ειδώλιο ενός πτηνού με τρία πόδια και διχαλωτή ουρά, μήκ. 0,065 μ. (Π ί ν. 5 γ) Πρόκειται ασφαλώς για ένα ντόπιο έργο, όπως συνάγεται και από τον πηλό, που είναι ερυθρός με μαρμαρυγία. Τα κτερίσματα αυτά δεν πρέπει να σχετίζονται με το νεκρό της σχετικά παρασαρκοφάγου. Πολύ πιθανόν το ειδώλιο του πτηνού ήταν κτέρισμα σε μια παιδική ταφή. Βλ. παρακάτω, σ. 29.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Σιδερένια στλεγγίδα

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα από τη λαβή και την ξύστρα. Είναι σπασμένη σε τέσσερα κομμάτια.

Μήκος 0,22 μ.

5ος αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σ. 18. κ.ε.

Αλάβαστρο

Σώζεται πολύ αποσπασματικά. Ανάμεσα στα άλλα θραύσματα διατηρήθηκαν τμήματα από το χείλος, το λαιμό και τον πυθμένα του αγγείου.

5ος αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, σ. 23. κ.ε.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ II (Σ χ έ δ. 2, 3, 6· Π ί ν.6 γ)

Η σαρκοφάγος αυτή είχε δύο ταφές (α και β). Είναι πιθανόν πρώτα να έγινε η ταφή α, που κατέλαβε περίπου το μέσον της σαρκοφάγου και ύστερα να ακολούθησε η ταφή β, που κατέλαβε το χώρο δεξιά της πρώτης. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, οι δύο ενταφιασμοί να έγιναν συγχρόνως, αφού ο πρώτος δεν κατέλαβε ακριβώς τον κεντρικό χώρο της σαρκοφάγου, για να εξοικονομήσουν προφανώς χώρο και για τον άλλο νεκρό. Ενισχυτικό για το σύγχρονο ενταφιασμό είναι και το γεγονός ότι τα κτερίσματα της πρώτης ταφής, που δε φαίνεται να έχουν μετατοπιστεί από την αρχική τους θέση, βρέθηκαν συγκεντρωμένα όλα μαζί στο αριστερό μέρος του νεκρού· και αυτό, ασφαλώς, για να εξοικονομηθεί ο απαραίτητος χώρος και για τη δεύτερη ταφή, της οποίας τα κτερίσματα τοποθετήθηκαν σε αντίστοιχη θέση, στη δεξιά πλευρά του νεκρού. Αλλά και στην περίπτωση που ο ενταφιασμός των δύο νεκρών δεν έγινε συγχρόνως, οπωσδήποτε, η χρονική διαφορά που μεσολάβησε ανάμεσά τους πρέπει να είναι πολύ μικρή, όπως τουλάχιστον μας δείχνουν τα πήλινα αγγεία που συνόδευαν ως κτερίσματα τους δύο νεκρούς και που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Ο σκελετός της ταφής β πρέπει να ανήκε σε μια γυναίκα, όπως μας δείχνουν ένα περιδέριο από οστέινες ψηφίδες (Σ χ έ δ. 3, ΒII, ο), που βρέθηκε γύρω από το λαιμό της, και δύο ασημένια βραχιόλια (Π ί ν. 6 α). Το μικρό μέγεθος των τελευταίων, σε συνδυασμό με τη θέση ανεύρεσής τους (Σ χ έ δ. 3, ΒII, α), μας κάνει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για παιδικά κοσμήματά της. Τέλος, και η παρουσία μιας χάλκινης περόνης ανάμεσα στα κτερίσματα της ταφής αυτής συμφωνεί με το χαρακτηρισμό της ως γυναικείας (Σ χ έ δ. 3 ΒII, χ).

Ο σκελετός της ταφής Α πιθανότατα ανήκε σε άνδρα, αφού στο αριστερό του είχε αφεθεί μία χάλκινη στλεγγίδα, ενώ μία δεύτερη, ενεπίγραφη, μαζί με μία χάλκινη «ασπιδίσκη», βρέθηκε αναμεσα στα σκέλη του (Σ χ έ δ. 3 ΒII, χ· Π ί ν. 6 γ). Οι δύο στλεγγίδες είχαν την ίδια κατεύθυνση και είχαν τοποθετηθεί στο ύψος των μηρών (Σ χ έ δ. 3 ΒII, χ) (βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 46), ενώ μία τρίτη, πολύ αποσπασματική χάλκινη στλεγγίδα, που βρέθηκε μέσα στη σαρκοφάγο, μπορεί επίσης να σχετίζεται με την ταφή αυτή. Το νεκρό συνόδευαν επίσης ένα αλάβαστρο, μία λευκή λήκυθος με φυτικά και γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα, μία λήκυθος με μελανόγραφα ανθέμια στον ώμο (Π ί ν. 6 δ, 7 α, γ) και ένα σιδερένιο δακτυλίδι που ήταν περασμένο στον μέσο του αριστερού χεριού (Σ χ έ δ. 3, ΒII, σ· Π ί ν. 8 β). Επίσης κοντά στον αγκώνα του αριστερού χεριού βρέθηκαν τμήματα από ένα ή περισσότερα πήλινα ειδώλια αλόγων (Π ί ν. 8 α).

Όλα τα υπόλοιπα κτερίσματα ανήκουν στη γυναικεία ταφή. Εκτός από το περιδέριο, τα δύο βραχιόλια και τη χάλκινη περόνη, που ήδη αναφέραμε παραπάνω, είχαμε επίσης μία

λευκή λήκυθο με φυτικά και γεωμετρικά θέματα, μία λήκυθο με μελανόγραφα ανθέμια στον ώμο (Πί ν. 7 δ-ε) και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι επίσης στον μέσο του αριστερού χεριού (πρβλ. D. Robinson, *Olynthus X*, 1941, σ. 133, στο εξής *Olynthus X*). Το χέρι μάλιστα αυτό ήταν έντονα λυγισμένο και περνούσε μπροστά από το στήθος (πρβλ. *Olynthus XI*, σ. 139-140 και *Corinth XIII*, σ. 69), προφανώς εξαιτίας της στενότητας του χώρου. Είχαμε επίσης δύο χάλκινα δαχτυλίδια(:) τρία αλάβαστρα που δε διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση και έναν πήλινο πλαστικό αρύβαλλο σε μορφή μήλου ή ροδιού (Πί ν. 7 β). Πιθανότατα στην ίδια νεκρή είχε τοποθετηθεί και μία ξύλινη πυξίδα, από την οποία διασώθηκε μόνο ο χάλκινος κρίκος του καλύμματος (Πί ν. 6 β). Τέλος, με την ταφή αυτή σχετίζεται και ένα λίθινο περιάπτο που βρέθηκε κοντά στα δάχτυλα του αριστερού της χεριού. Πρέπει να αναφερθεί ακόμη ότι από τη σαρκοφάγο αυτή περισυνελέγησαν διάφορα σιδερένια αντικείμενα άγνωστης χρήσης, μερικά από τα οποία ίσως ήταν σύνδεσμοι σε ξύλινα κιβώτια, καθώς και ένας χάλκινος σύνδεσμος.

Αξιοπαρατήρητο είναι το γεγονός ότι ανάμεσα στα κτερίσματα της ανδρικής ταφής, αμέσως κάτω από τη στλεγγίδα του αριστερού χεριού και κολλητά στα τοιχώματα της σαρκοφάγου, βρέθηκε μια ακατέργαστη πέτρα (Πί ν. 16 γ). Δεν αποκλείεται, αν αυτό δεν είναι βέβαια τυχαίο γεγονός, η πέτρα να σχετίζεται με ταφικές δοξασίες (πρβλ. π.χ. *Olynthus XI*, σ. 179 και D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, σ. 191). Επίσης και η ανεύρεση εδώ ενός χάλκινου καρφιού (μήκ. 0,08 μ.) μπορεί να σχετιστεί με ταφικά έθιμα (πρβλ. Kurtz - Boardman, *ό.π.*, σ. 216 κ.ε.).

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Ασημένιο βραχιόλι (Πί ν. 6 α)

Σώζεται ακέραιο. Οι δύο άκρες του καταλήγουν σε φιδίσια κεφάλια που αποδίδονται λεπτομερώς και έχουν μεγαλύτερο πάχος από αυτό του υπόλοιπου βραχιολιού.

Μέγ. διάμετρος 0,044 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο μπορούμε να χρονολογήσουμε το βραχιόλι στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Συχνά τα κοσμήματα από πολύτιμα υλικά είναι παλιότερα από την εποχή της χρήσης τους ως κτερισμάτων σε τάφους.

Για ανάλογα παραδείγματα, που είναι πολλά και προέρχονται από πολλές περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου βλ. π.χ. V. Karageorghis, *BCH* 89 (1965), σ. 233 κ.ε., 235 σημ. 1 και σ. 233-234 εικ. 2 και 3. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 773 α και σ. 603. Φ. Παπαδοπούλου, *ΑΔ* 19 (1964): Μελέται, Πίν. 56 α και σ. 91. Β. Καλλιπολίτου - D. Feytmans, *ΑΕ* 1948-1949, σ. 92. *CI.Rh.* VI-VII (1932/33-1941), σ. 450 αριθ. 8 και 454 εικ. 9 (G. Jacopi). *Olynthus X*, σ. 68 κ.ε. Σίνδος, 1985, σ. 40 αριθ. 49 και 298 αριθ. 495 (Α. Δεσποίνη). Βλ. επίσης H. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, *Olympische Forschungen XIII* (1981), σ. 195 κ.ε., 222 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία (στο εξής *Bronzeschmuck aus Olympia*).

Ασημένιο βραχιόλι

Σώζεται ακέραιο.

Μέγ. διάμετρος 0,048 μ.

Για την περιγραφή, τη χρονολόγηση, για ανάλογα παραδείγματα και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. το προηγούμενο.

Χάλκινη στλεγγίδα

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Αποτελείται από αρκετά κομμάτια. Στο πίσω μέρος του κυρίως σώματος της λαβής, μέσα σ' ένα μικρό έγκοιλο ορθογώνιο, διαστ. 0,007×0,003 μ., υπάρχουν τα γράμματα ΔΙΚ. Η λαβή έχει φυλλόσχημη απόληξη.

Σωζ. μήκος 0,27 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, η στλεγγίδα χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Η εξέλιξη της στλεγγίδας δεν είναι εύκολο να ανιχνευθεί και, επομένως, αν λείπουν ανασκαφικά δεδομένα, είναι πολύ δύσκολο ένα τέτοιο αντικείμενο να τοποθετηθεί μέσα σε στενό χρονικό πλαίσιο. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι στα παλιότερα παραδείγματα η κυρτότητα της ξύστρας δεν είναι έντονη, ενώ αργότερα, στα ελληνιστικά χρόνια, η γωνία που σχηματίζεται ανάμεσα στη λαβή και την ξύστρα είναι ως επί το πλείστον μικρότερη από ορθή. Επίσης συχνά το περίγραμμα της λαβής στις στλεγγίδες της κλασικής εποχής διακρίνεται από έντονη καμπυλότητα (για εξαιρέσεις βλ. π.χ. H. Cahn, *Münzen und Medaillen A.G., Sonderliste N, Mai 1971*, σ. 29 αριθ. 32 και CVA Cambridge 1, πίν. 31 αριθ. 3), ενώ σ' αυτές της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής το περίγραμμα της λαβής είναι γωνιώδες και παρουσιάζει έντονη επιμήκυνση. Ακόμη στις παλιότερες στλεγγίδες το μήκος της λαβής σε σχέση με αυτό της ξύστρας είναι μικρό, ενώ στις νεότερες τείνει να αποτελέσει το μισό του συνολικού μήκους της στλεγγίδας.

Τα υλικά κατασκευής τους, σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες και με τα σωζόμενα παραδείγματα, είναι ο χαλκός, ο σίδηρος, το ασήμι, ο χρυσός, το ήλεκτρο, το ελεφαντοκόκκαλο, το κόκκαλο, ακόμη και ο πηλός. Οι πήλινες στλεγγίδες δεν είχαν καμιά χρηστικότητα, αλλά αποτελούσαν αναθήματα ή κτερίσματα. Στλεγγίδες χρησιμοποιούσαν κυρίως οι άνδρες, οι έφηβοι ή τα παιδιά, ωστόσο έχουμε μαρτυρίες ότι χρήση τους έκαναν και οι γυναίκες. Βλ. σχετικά Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, 1980, σ. 179 σημ. 26, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης CVA Wien 2, πίν. 93, 1 και σ. 94 αριθ. 1. Ως κτέρισμα βρίσκεται συνήθως σε τάφους ανδρών και παιδιών, σπάνια σε ταφές γυναικών και νηπίων. Βλ. *Olynthus XI*, σ. 182, 202 και *Corinth XIII*, σ. 83.

Ορισμένες στλεγγίδες φέρουν στη λαβή επιγραφές (ή γράμματα), που τις περισσότερες φορές πρέπει να σχετίζονται με το εργαστήριο κατασκευής τους, όπως πιθανότατα συμβαίνει και στη δική μας περίπτωση, μερικές ωστόσο πρέπει να αναφέρονται και στον ιδιοκτήτη τους. Πρβλ. M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston*, 1971, σ. 424-425 αριθ. 612-613, εικ. 612 και 426 αριθ. 614. Επίσης μερικές φορές συναντούμε και σφραγίσματα με παραστάσεις, όπως ανθρώπων, ζώων, τεράτων, θεοτήτων κ.ά.

Για την εξέλιξη της στλεγγίδας στον 5ο αι. π.Χ. και για ανάλογα παραδείγματα βλ. H. Marwitz, *AntK 22* (1979), κυρίως σ. 74 κ.ε. Schilardi, *The Thespian Polyandron*, σ. 550 κ.ε. *Corinth XIII*, σ. 82-83 και κυρίως σ. 91 κ.ε. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. επίσης W. Hornbostel, *Aus Gräbern und Heiligtümern*, 1980, σ. 173. Για τις χρήσεις της στλεγγίδας, μία από τις οποίες είναι και αυτή ως κτέρισμα σε τάφους, βλ. Σ. Καρούζου, *ΑΔ 15* (1933-35), σ. 40 κ.ε. *Olynthus X*, σ. 172 σημ. 48 και *Olynthus XI*, σ. 182, 202.

Χάλκινη στλεγγίδα

Σώζεται ακέραιη, σε πολλά κομμάτια. Η λαβή έχει φυλλόσχημη απόληξη.

Μήκος 0,22 μ.

Για τη χρονολόγηση, για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. την προηγούμενη.

Χάλκινη «ασπιδίσκη» (Πί ν. 6 γ)

Λείπουν ορισμένα τμήματα από το περιχέλιωμα. Φέρει δύο διαμπερείς οπές.

Διάμετρος 0,048 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, η «ασπιδίσκη» χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για την περιγραφή, τη λειτουργία της «ασπιδίσκης» και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 6.

Χάλκινη περόνη

Είναι σπασμένη σε τρία κομμάτια. Λείπει η κεφαλή και, πιθανότατα, τμήμα από το στέλεχος.

Σωζ. μήκος 0,10 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Γενικά για περόνες βλ. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, και πρόσφατα Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, σ. 30 κ.ε.

Χάλκινος δακτύλιος

Σώζεται ακέραιος.

Μέγ. διάμετρος 0,025 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. C. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), πίν. 53 αριθ. 47 και σ. 136 αριθ. 47 και *Olynthus X*, πίν. 62, 63. Πολλοί από τους δακτυλίους αυτούς πρέπει να ήταν δακτυλίδια. Βλ. *Olynthus X*, σ. 132 και 229 κ.ε. (τύπος III).

Χάλκινος δακτύλιος

Σώζεται ένα μέρος του.

Μέγ. διάμετρος 0,02 μ.

Για τη χρονολόγηση, για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. τον προηγούμενο.

Χάλκινος κρίκος, πιθανότατα από κάλυμμα πυξίδας (Πίν. 6 β)

Ακέραιος.

Διάμετρος 0,02 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. C. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), πίν. 53 αριθ. D 12 και 44 και σ. 122 αριθ. D 12, σ. 136 αριθ. 44. *Olynthus X*, πίν. 61 αριθ. 824. Για ανάλογους κρίκους σε πήλινες πυξίδες βλ. π.χ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 164 ε και *The Athenian Agora XII*, σ. 176 και σημ. 22. Αν υποθέσουμε ότι το υλικό κατασκευής της πυξίδας ήταν ξύλο, τότε δικαιολογείται το γεγονός ότι από αυτή δε σώθηκε κανένα ίχνος ως εμάς.

Χάλκινος πελεκόσχημος σύνδεσμος

Ακέραιος. Έχει καμπυλωμένες τις δύο στενές πλευρές.

Μήκος 0,03 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Ο χαλκός για την κατασκευή συνδέσμων στην κλασική εποχή ήταν πολύ συνηθισμένο

υλικό. Πρβλ. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τ. 2, 1958, σ. 178 σημ. 3. Ο δικός μας σύνδεσμος, η μορφή του οποίου είναι πολύ διαδεδομένη στην κλασική εποχή, πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για τη συγκόλληση κάποιου ξύλινου σκεύους, από το οποίο δε διασώθηκαν ίχνη.

Σιδερένιο δακτυλίδι με συμφυή αμυγδαλόσχημη σφενδόνη (Πί ν. 8 β)

Σώζεται ακέραιο. Η σφενδόνη δε φαίνεται να έφερε παράσταση.

Μέγ. διάμετρος κρίκου 0,022 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Δακτυλίδια με ανάλογη σφενδόνη είναι ιδιαίτερα συχνά, κυρίως, κατά την υστεροαρχαϊκή εποχή και κατά τη διάρκεια όλου του 5ου αι. π.Χ. Παλιότερα είναι αυτά, των οποίων ο κρίκος είναι ημικυκλικός, ενώ τα νεότερα έχουν κυκλικό κρίκο, όπως και στη δική μας περίπτωση. Δακτυλίδια της μορφής αυτής από σίδηρο δεν έχουν διασωθεί πολλά. Για δακτυλίδια βλ. Olynthus X, πίν. 27 αριθ. 487, 489 και σ. 154 κ.ε. αριθ. 491, 492. Βλ. επίσης J. Boardman, Greek Gems and Finger Rings, 1970, σ. 213 εικ. 217 αριθ. II. Για ανάλογα δακτυλίδια βλ. επίσης Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia, σ. 138 και 153 (Ringform N) με σχετική βιβλιογραφία. Για δακτυλίδια από το βορειοελλαδικό χώρο βλ. Olynthus X, σ. 132 κ.ε.

Σιδερένιο δακτυλίδι με συμφυή αμυγδαλόσχημη σφενδόνη

Σώζεται ακέραιο.

Μέγ. διάμετρος κρίκου 0,025 μ.

Για τη χρονολόγησή του, για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. το προηγούμενο.

Αττική λήκυθος με λευκό βάθος (Πί ν. 7 δ)

Σχεδόν ακέραιη. Λείπουν ορισμένα τμήματα από το λαιμό, ενώ υπάρχουν αρκετά απολεπίσματα σ' όλη την επιφάνεια του αγγείου, κυρίως στην κύρια διακόσμηση. Ο λαιμός, ο ώμος, η εσωτερική όψη της λαβής, η πάνω επιφάνεια του χείλους, το πάνω μισό της κάθετης πλευράς της βάσης και η κάτω επιφάνειά της είναι στο χρώμα του πηλού. Αντίθετα, η εξωτερική όψη της λαβής, το χείλος (εσωτερικά και εξωτερικά), το κάτω μέρος του σώματος του αγγείου, η πάνω επιφάνεια και το κάτω μισό της κάθετης πλευράς της βάσης καλύπτονται με μαύρο γάνωμα. Στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος του αγγείου έχουμε κιτρινωπό επίχρυσμα, πάνω στο οποίο έχει αποδοθεί η κυρίως διακόσμηση. Αμέσως κάτω από τον ώμο έχουμε μία ζώνη που ορίζεται από οριζόντιες γραμμές και διακοσμείται με έναν απλό μαϊάνδρο. Στη συνέχεια έχουμε ένα δικτυωτό κόσμημα και μία άλλη ζώνη, που ορίζεται από δύο γραμμές και διακοσμείται με δύο σειρές από άνθη κισσού και κισσόφυλλα, αντιθετικά τοποθετημένα, πάνω και κάτω από οριζόντια γραμμή. Ακολουθεί και πάλι ένα δικτυωτό κοσμήματα, ενώ στο μαύρο γάνωμα, που καλύπτει το κάτω μέρος του αγγείου έχουμε δύο διπλές οριζόντιες γραμμές στο χρώμα του πηλού. Στον ώμο υπάρχει σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα, ενώ κάτω ακριβώς από το λαιμό ένα σχηματοποιημένο γλωσσωτό διακοσμητικό μοτίβο. Σημειώνουμε επίσης ότι η βάση του αγγείου έχει μορφή τροχίλου.

Ύψος 0,225 μ.

Χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Πιθανότατα ανήκει στο εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam Workshop). Ένα από τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου αυτού είναι η παρουσία στο κάτω μέρος του σώματος των ληκύθων του δύο διπλών «φωτεινών»

γραμμών, πού έχουν χαραχτεί εκ των υστέρων, δηλαδή μετά την τοποθέτηση του μαύρου γανώματος και πριν ψηθεί το αγγείο. Με την απόδοση της ληκύθου στο εργαστήριο αυτό συμφωνεί τόσο το ίδιο το σχήμα όσο και το σύστημα της διακόσμησης με τα διακοσμητικά μοτίβα που περιγράψαμε.

Για ανάλογα παραδείγματα ληκύθων βλ. π.χ. D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, πίν. 70 αριθ. 6 και σ. 231 αριθ. 70, 6. C. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), πίν. 38 αριθ. C 1 και σ. 120 αριθ. C 1. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 42 α-β. CVA Torino 2, πίν. 18 αριθ. 7 και σ. 10 αριθ. 7, όπου και σχετική βιβλιογραφία μαζί με άλλα παραδείγματα. Για τις ληκύθους αυτές, που ανήκουν στο «δευτερεύοντα τύπο» (Secondary Type) βλ. Kurtz, ό.π., κυρίως σ. 19, 131 κ.ε., 153 κ.ε. C. H. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi*, 1936, κυρίως σ. 170 κ.ε., 181 κ.ε., και 187.

Αττική λήκυθος με λευκό βάθος (Πίν. 7α)

Σώζεται ακέραιη. Υπάρχουν μόνο απολεπίσματα σε πολλά σημεία του αγγείου.

Ύψος 0,227 μ.

Για την περιγραφή, τη χρονολόγηση, την απόδοσή της στο εργαστήριο του ζωγράφου της Μέγαιρας (Beldam Workshop), για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. την προηγούμενη.

Αττική λήκυθος τύπου BL (Πίν. 7ε)

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Λείπουν ορισμένα τμήματα από το σώμα και τον ώμο του αγγείου, ενώ υπάρχουν και αρκετά απολεπίσματα. Όλο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα, που δεν έχει παντού την ίδια απόχρωση, εκτός από την κάθετη και κάτω πλευρά της βάσης, την οριζόντια επιφάνεια του χείλους, την εσωτερική όψη της λαβής, τον ώμο και δύο γραμμές στο πάνω μέρος του σώματος του αγγείου, που είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού. Ο ώμος διακοσμείται με πέντε μελανόγραφα ανθήματα, από τα οποία το μεσαίο είναι ανεστραμμένο, ενώ αμέσως κάτω από το λαιμό υπάρχει ένα σχηματοποιημένο γλωσσωτό κόσμημα.

Ύψος 0,242 μ.

Το αγγείο χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ. και πιθανότατα σχετίζεται με το εργαστήριο του ζωγράφου του Bowdoin.

Η λήκυθος αυτή, όπως άλλωστε και οι περισσότερες από τις ληκύθους του τύπου αυτού, θα ανήκαν στον «κύριο τύπο» (Standard Type), αν ο ώμος τους δεν ήταν αφημένος στο χρώμα του πηλού και αν δεν είχαν διακοσμηθεί με μελανόγραφα ανθήματα. Για πρώτη φορά μία τέτοια διακόσμηση σε ώμο ληκύθου εμφανίζεται στο έργο του ζωγράφου του Εδιμβούργου. Οποσδήποτε, όμως, στο ζωγάφο της Αθηνάς, στο ζωγάφο του Θησέα και στο ζωγάφο του Bowdoin βρίσκουμε την τυπική διαμόρφωση, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση αυτού του τύπου της ληκύθου. Άλλωστε, από τον τελευταίο αγγειογράφο πήρε το όνομά της η ομάδα αυτή των ληκύθων (Bowdoin Lekythos). Στις ληκύθους τύπου BL του εργαστηρίου του ζωγράφου του Bowdoin, συχνά στο πάνω μέρος του σώματός τους, υπάρχουν μία ή δύο γραμμές αφημένες στο χρώμα του πηλού, όπως δηλαδή και στη δική μας.

Για τις ληκύθους αυτές —με σχετική βιβλιογραφία— βλ. D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, σ. 121 κ.ε. και κυρίως σ. 122, 14 κ.ε., 79, 104 κ.ε. Βλ. επίσης Kunisch, *Sammlung Funcke*, σ. 108 αριθ. 91. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Kunisch, *Sammlung Funcke*, ό.π., σ. 109 (εικόνα αριστερά) και CVA Gela 4, πίν. 42 αριθ. 1 και 5, 2 και 6, 10, πίν. 43 αριθ. 2 και σ. 25 κ.ε., όπου αναφέρονται και άλλα.

Αττική λήκυθος τύπου BL (Πί ν. 7 γ)

Είναι συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια· λείπουν ορισμένα τμήματα από το σώμα. Το μαύρο γάνωμα σε αρκετά σημεία είναι απολεπισμένο και δεν έχει πάντοτε την ίδια απόχρωση. Ύψος 0,248 μ.

Για την περιγραφή, τη χρονολόγηση, τη σχέση της ληκύθου με το εργαστήριο του ζωγράφου του Bowdoin, για ανάλογα παραδείγματα και για σχετική βιβλιογραφία βλ. την προηγούμενη.

Πλαστικός αρύβαλλος σε μορφή καρπού (Πί ν. 7 β)

Ακέραιος. Φέρει ίχνη από κόκκινο επίθετο χρώμα. Το σώμα του είναι κατασκευασμένο με μήτρα από δύο κομμάτια. Πηλός ανοικτός καστανός και κάπως ακάθατος.

Ύψος 0,06 μ.

Από τα αττικά αγγεία που βρέθηκαν μαζί, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Η ανεύρεση μητρών για την κατασκευή ανάλογων αγγείων στην Όλυνθο (βλ. D. Robinson, *Olynthus XIV* (1952), πίν. 108 αριθ. 355 A και σ. 259-260 αριθ. 355 A, όπου αναφέρονται και άλλα ανάλογα παραδείγματα, στο εξής *Olynthus XIV*), κάνει πολύ πιθανό και ο δικός μας αρύβαλλος να είναι παραγωγή ενός βορειοελλαδικού εργαστηρίου (ολυνθιακού;). Για καρπούς που έχουν κατασκευαστεί από μήτρες σε δύο κομμάτια βλ. και R. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum I*, 1954, πίν. 34 αριθ. 203. D. Mustilli, *ASA tene 15-16* (1932-1933), σ. 123 εικ. 214 και σ. 137 εικ. 266. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, σ. 187 κ.ε.

Ο δικός μας αρύβαλλος μιμείται πιθανώς καρπό ροδιάς, μηλιάς ή κυδωνιάς. Για το συμβολισμό του μήλου με σχετική βιβλιογραφία βλ. M. Lugauer, *Untersuchungen zur Symbolik des Apfels in der Antike*, 1967, και M. K. Bruzda, *Zur Bedeutung des Apfels in der antiken Kultur*, 1977, και για αυτόν του ροδιού βλ. F. Muthmann, *Der Granatapfel*, 1982, κυρίως σ. 39 κ.ε. Πρβλ. και N. Κούρου, *Ειλαπίνη, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή N. Πλάτωνα*, 1987, σ. 101, 110-111 και σημ. 1 με βιβλιογραφία. Για το κυδώνι βλ. βιβλιογραφία στο Muthmann, *ό.π.*, σ. 50 σημ. 144. Πρβλ. επίσης Schilardi, *The Thespian Polyandriion*, σ. 473 κ.ε.

Πήλινο ειδώλιο αλόγου (Πί ν 8 α)

Σώζεται μόνο το κεφάλι. Ορισμένα τμήματα από ανάλογα ειδώλια που βρέθηκαν στη σαρκοφάγο, δεν είναι βέβαιο ότι συνανήκουν στο ίδιο ειδώλιο.

Πηλός ερυθρωπός καθαρός.

Σωζ. μήκος 0,045 μ.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της κεφαλής αυτής, όπως και τα αττικά αγγεία που βρέθηκαν στη σαρκοφάγο, μας επιτρέπουν να το χρονολογήσουμε στον αυστηρό ρυθμό. Πρβλ. P. Jacobsthal, *Die melischen Reliefs*, 1931, πίν. 53 και 63, 20 c.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. Higgins, *ό.π.*, πίν. 32 αριθ. 168 και F. Winter, *Die antiken Terracotten III 2*, 1903, σ. 298 αριθ. 3.

Η σαρκοφάγος ΒΠ είναι η μόνη που περιείχε ειδώλια, αν και σ' αυτή δε διαπιστώθηκε παιδική ταφή. Και στη γειτονική Όλυνθο πολύ σπάνια βρέθηκαν ειδώλια σε τάφους ενηλίκων (βλ. *Olynthus XI*, σ. 196). Για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, σ. 29.

Αλάβαστρο (Πί ν. 6 δ)

Λείπουν μερικά τμήματα από το χείλος και το κυρίως σώμα. Φέρει δύο αποφύσεις ως λαβές, κάτω από τις οποίες υπάρχει τραπεζοειδές χαμηλό έξαρμα.

Ύψος 0,142 μ.

Η αττική κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο χρονολογεί στενότερα το αλάβαστρο αυτό στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. C. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), πίν. 37 αριθ. Β 11 και σ. 119 αριθ. Β 11 και P. Zarheigoroulou, *BCH Suppl. I* (1973), σ. 615 εικ. 18 αριθ. 25 και 26. Για το αγγείο αυτό, που ως γνωστόν σχετίζεται συχνά με το γυναικείο καλλωπισμό βλ. H. E. Angermeier, *Das Alabastron*, 1936. D. Amyx, *Hesperia* 27 (1958), σ. 213 κ.ε. U. Knigge, *AM* 79 (1964), κυρίως σ. 110 κ.ε. Schilardi, *The Thespian Polyandron*, σ. 477 κ.ε. K. Schauenburg, *JdI* 87 (1972), σ. 259 κ.ε. και σημ. 10 και 14 με βιβλιογραφία. Zarheigoroulou, *ό.π.*, σ. 633 κ.ε. Για τις λαβές του αλαβάστρου μας πρβλ. Boulter, *ό.π.*, σ. 125. Μια μεταπτυχιακή εργασία για το αλάβαστρο έχει γίνει στο Μόναχο από τη C. Mauermayer, *Das griechische Alabastron: Formgeschichte und Verwendung*, 1985.

Λίθινο περιάπτο

Έχει ακανόνιστο σχήμα.

Μέγ. μήκος 0,03 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε μαζί του, χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα από ήλεκτρο-κεχριμπάρι βλ. B. Filow, *Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See*, 1927, εικ. 113, I και εικ. 114.

Οστέινο περιδέραςο

Σώθηκαν είκοσι επτά ψήφοι μορφής, πιθανότατα, ροδιού, διαφορετικού μεγέθους. Η μεγαλύτερη ψήφος έχει διάμετρο 0,007 μ.

Από την κεραμική που βρέθηκε στη σαρκοφάγο, χρονολογείται πριν τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Για ρόδια σε κοσμήματα βλ. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, σ. 188 και κυρίως σ. 190. Για βιβλιογραφία σχετική με τη σημασία του ροδιού βλ. παραπάνω, σ. 23.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ III (Σ χ έ δ. 2, 3, 6· Π ί ν. 8 ε)

Στη σαρκοφάγο αυτή είχαν ταφεί τέσσερις νεκροί (ταφές α-δ). Νεότερη ήταν η ταφή δ, της οποίας τα οστά βρέθηκαν στη θέση τους και χωρίς να έχουν επικαλυφθεί σε κανένα σημείο από τα οστά των υπόλοιπων ταφών. Στην ταφή αυτή ανήκει ως κτέρισμα μία σιδερένια στλεγγίδα, που ήταν τοποθετημένη στο ύψος της μέσης του νεκρού, κοντά στο αριστερό του χέρι. Η ταφή είχε καταλάβει το αριστερό μισό της σαρκοφάγου, γιατί προφανώς εμποδιζόταν από το νεκρό α, του οποίου δεν έγινε ευρεία μετακίνηση οστών, επειδή πιθανώς δεν είχε ολοκληρωθεί η αποσύνθεσή του. Στην ταφή α ανήκει ως κτέρισμα το μοναδικό πήλινο αγγείο που περιείχε η σαρκοφάγος, μία κορινθιακή ωσειδής λήκυθος (Π ί ν. 8 δ). Το αγγείο αυτό είχε τοποθετηθεί στη μέση του νεκρού και στη δεξιά πλευρά του. Τα οστά της ταφής α κάλυπταν σε ορισμένα σημεία τα οστά της ταφής β, γεγονός που δείχνει ότι η τελευταία ήταν παλιότερη. Ως κτερίσματα της ταφής αυτής πολύ πιθανώς μπορούν να θεωρηθούν μία χάλκινη στλεγγίδα μαζί με μία χάλκινη «ασπίδισκη» (Π ί ν. 8 γ) και ένα αλάβαστρο, που όλα μαζί βρέθηκαν μαζεμένα στην πάνω δεξιά περίπου γωνία της σαρκοφάγου. Από το αλάβαστρο σώθηκε ένα μικρό τμήμα από το κάτω μέρος και στο εσωτερικό του παρατηρήθηκε κόκκινο χρώμα. Ορισμένα από τα οστά του σκελετού β επικάθονταν πάνω σε οστά του σκελετού γ, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι ο νεκρός γ ήταν ο πρώτος που ενταφιάστηκε στη σαρκοφάγο αυτή. Ως σίγουρο κτέρισμα της ταφής αυτής μπορεί να θεωρηθεί μία χάλκινη στλεγγίδα που βρέθηκε στο δεξιό πλευρό του, στο ύψος της μέσης του και κάτω από τους τελευταίους σπονδύλους του σκελετού δ.

Η παρουσία της κορινθιακής λήκυθου μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε την ταφή α γύ-

ρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Επομένως, η ταφή δ πρέπει να χρονολογείται λίγο μετά, ενώ οι ταφές β και γ πιθανότατα πρέπει να τοποθετηθούν στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Οπωσδήποτε, οι τέσσερις αυτές ταφές, που ίσως ήταν ανδρικές, δεν πρέπει να έχουν και πολύ μεγάλη χρονική διαφορά μεταξύ τους.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χάλκινη στλεγγίδα

Σώζεται σχεδόν ακέραιη· λείπει μόνο μικρό τμήμα από την άκρη της ξύστρας. Είναι συγκολλημένη από λίγα κομμάτια. Η απόληξη της λαβής της είναι φυλλόσχημη.

Σωζ. μήκος 0,27 μ.

Ως κτέρισμα της ταφής γ, μπορεί να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Χάλκινη στλεγγίδα

Σώζεται σχεδόν ακέραιη· λείπει μόνο ένα μικρό τμήμα από την άκρη της ξύστρας και είναι συγκολλημένη από μερικά κομμάτια. Η απόληξη της λαβής είναι φυλλόσχημη.

Σωζ. μήκος 0,26 μ.

Ως πιθανό κτέρισμα της ταφής β, μπορεί να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Χάλκινη «ασπιδίσκη» (Π ί ν. 8 γ)

Σώζεται ακέραιη.

Διάμετρος 0,036 μ.

Ως πιθανό κτέρισμα της ταφής β, μπορεί να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για την περιγραφή, τη λειτουργία, για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 6.

Σιδερένια στλεγγίδα

Σώζεται ακέραιη.

Μήκος 0,21 μ.

Ως κτέρισμα της ταφής δ, μπορεί να χρονολογηθεί λίγο μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Κορινθιακή ωσειδής λήκυθος (Π ί ν. 8 δ)

Σώζεται ακέραιη. Στην επιφάνειά της, που καλύπτεται με κιτρινωπό επίχρισμα, υπάρχουν ωστόσο αρκετά απολεπίσματα.

Η διακόσμηση στο πάνω μέρος του σώματος συνίσταται από μία πλατιά καστανέρυθρη ζώνη που περιβάλλεται πάνω και κάτω από ομόχρωμη λεπτή γραμμή. Μία άλλη ομόχρωμη ζώνη βρίσκεται πιο κάτω, ενώ με το ίδιο χρώμα καλύπτονται οι εξωτερικές όψεις της βάσης και του χείλους. Η εξωτερική όψη της ταινωτής λαβής διακοσμείται με καστανέρυθρες επίσης, παράλληλες γραμμές.

Ύψος 0,195 μ.

Το αγγείο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ή λίγο μετά. Στα παλιότερα παραδείγματα των ληκύθων της κατηγορίας αυτής, ανάμεσα στα οποία πρέπει να ενταχθεί και το δικό μας αγγείο, η βάση είναι χαμηλή, η καμπυλότητα των τοιχωμάτων ιδιαίτερα έντονη, ενώ η μέγιστη διάμετρος βρίσκεται λίγο πιο κάτω από το μέσον του συνολικού ύψους του αγγείου.

Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό σχήμα αγγείου που παρήγαγε ο κορινθιακός Κεραμικός, κυρίως κατά τον 5ο αι. π.Χ. Οι λήκυθοι αυτές χωρίζονται σε δύο, κυρίως, ομάδες. Στις ωοειδείς, στις οποίες ανήκει και η δική μας, με το κάπως εξογκωμένο και καμπύλο περίγραμμα του σώματος, και στις ληκύθους με γωνιώδες περίγραμμα. Οι λήκυθοι της δεύτερης ομάδας συνήθως έχουν μικρό ύψος και η διακόσμησή τους είναι πάντα γραμμική. Αντίθετα, στις ωοειδείς ληκύθους εκτός από γραμμική διακόσμηση έχουμε και μελανόμορφες παραστάσεις ή παραστάσεις αποδοσμένες μόνο με περίγραμμα. Βλ. π.χ. E. G. Pemberton, *Hesperia* 39 (1970), πίν. 66 αριθ. 5 και 7, πίν. 67 αριθ. 6, 8-15, πίν. 68, πίν. 70 αριθ. 42-46. Επίσης το ύψος των ωοειδών ληκύθων μπορεί να φτάσει και τα 0,30 μ. (βλ. π.χ. Pemberton, *ό.π.*, σ. 274 αριθ. 5).

Οι δύο ομάδες των κορινθιακών αυτών ληκύθων φαίνεται ότι συνυπήρξαν και η αρχή τους τοποθετείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Οι λήκυθοι με το γωνιώδες περίγραμμα έχουν μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, αφού τις συναντάμε και στον 4ο αι. π.Χ. Στα οψιμότερα παραδείγματα το ύψος της βάσης μεγαλώνει και το όλο σχήμα διακρίνεται από μια έντονη επιμήκυνση.

Τέτοιες λήκυθοι έχουν βρεθεί τόσο σε τάφους όσο και σε ιερά. Για τα αγγεία αυτά βλ. Pemberton, *ό.π.*, σ. 267, 268, 269, 274 κ.ε. και κυρίως σ. 274 αριθ. 5, 277, 279 εικ. 4. 287 αριθ. 42-46, 292 κ.ε. αριθ. 88-91 και κυρίως σ. 293-294, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης R. Hampe (με συνεργασία), *Heidelberger Neuerwerbungen 1957-1970* (1971), σ. 60 αριθ. 93 (H. Gropengiesser). Για τη χρονολόγηση πρβλ. και ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 164 ε. Για τις ληκύθους αυτές και για πιθανές βοιωτικές μιμήσεις τους βλ. και Schilardi, *The Thesrian Polyandriion*, σ. 393 κ.ε., 395 και 396-397 σημ. 15.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ IV (Σ χ έ δ. 2, 3, 6· Π ί ν. 9 ε)

Στη σαρκοφάγο είχαν γίνει δύο ταφές. Στην παλιότερη ανήκει το κρανίο που βρέθηκε στη δεξιά πλευρά της σαρκοφάγου και του οποίου η αρχική θέση, όπως δείχνουν ορισμένα ίχνη, ήταν στο μέσον της πάνω στενής πλευράς της. Στον ίδιο νεκρό ανήκουν και τα οστά που αποκαλύφθηκαν προς τη δεξιά πλευρά της σαρκοφάγου και τα οποία, προφανώς, μετακινήθηκαν για να γίνει η νεότερη ταφή. Στην παλιότερη ταφή, που ίσως ήταν ανδρική, ως κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί μία αττική λήκυθος (Π ί ν. 9 β), πιθανώς ένα αλάβαστρο, που διασώθηκε σε πολύ κακή κατάσταση, και μία χάλκινη στλεγγίδα. Από τη λήκυθο, συμπεραίνεται ότι η ταφή αυτή πρέπει να έγινε γύρω στο 470 π.Χ.

Ο σκελετός της άλλης ταφής παρουσιάζει την ιδιορρυθμία να έχει ανοιχτά τα σκέλη. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την παρουσία ενός μεγάλου αριθμού από οστέινους αστραγάλους στο ύψος της μέσης του σκελετού αυτού και στη δεξιά του πλευρά, κάνει πολύ πιθανό να είχαμε εδώ την ταφή μιας επίτοκης γυναίκας που πέθανε πάνω στη γέννα μαζί με το νεογέννητο. Για αστραγάλους σε παιδικές ταφές βλ. Σ. Χαριτωνίδου, *ΑΕ* 1958, σ. 44, 101 και σημ. 2. *Olynthus* XI, σ. 197 κ.ε. Γ. Μυλωνάς, *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας*, τ. Β, 1975, σ. 296 κ.ε. Ενισχυτική για το ότι εδώ είχαμε και ένα νήπιο είναι η παρουσία δύο πολύ μικρών σιδερένιων βραχιολιών που βρέθηκαν κοντά στους αστραγάλους (Σ χ έ δ. 3, BIV, σ' Π ί ν. 9 α). Η ηλικία του νηπίου δικαιολογεί την απουσία οποιουδήποτε ίχνους από το σκελετό του. Για τάφους με μητέρα και νήπιο πρβλ. *Corinth* XIII, σ. 69 κ.ε. και σημ. 22.

Στη νεκρή πιθανώς είχαν δοθεί ως κτερίσματα δύο αλάβαστρα, που διασώθηκαν σε όχι καλή κατάσταση, ενώ δύο χάλκινες στλεγγίδες ίσως να ήταν κτερίσματα ή της πρώτης ταφής ή του νηπίου (Π ί ν. 9 γ-δ). Πρβλ. *Olynthus* XII, σ. 202. Στη νεκρή ανήκει και μία χάλκινη περόνη, που ίχνη της παρατηρήθηκαν στο πάνω δεξιό μέρος του σκελετού της (Σ χ έ δ. 3,

BIV, χ). Η χρονολόγηση της ταφής αυτής θα πρέπει να τοποθετηθεί, ίσως, στην τελευταία δεκαετία του α' μισού του 5ου αι. π.Χ.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χάλκινη στλεγγίδα

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Είναι συγκολλημένη από αρκετά κομμάτια και λείπουν μόνο ορισμένα τμήματα από την ξύστρα. Η απόληξη της λαβής είναι φυλλόσχημη, αλλά δεν είναι τόσο επιμήκης όσο η αντίστοιχη των άλλων στλεγγίδων.

Σωζ. μήκος 0,18 μ.

Πρέπει να χρονολογείται γύρω στο 470-460 π.Χ., αφού ως κτέρισμα είχε πιθανότατα συνοδεύσει την παλιότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Χάλκινη στλεγγίδα (Πί ν. 9 γ)

Σώζεται ακέραιη. Είναι συγκολλημένη από τρία κομμάτια. Το κάτω σκέλος της λαβής, που καταλήγει σε φυλλόσχημη απόληξη, είναι αρκετά λεπτό.

Μήκος 0,19 μ.

Πρέπει να χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., αφού, πιθανότατα, σχετίζεται με τη νεότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Χάλκινη στλεγγίδα (Πί ν. 9 δ)

Σώζεται ακέραιη. Η απόληξη της λαβής είναι φυλλόσχημη και είναι προσηλωμένη στην ξύστρα.

Μήκος 0,19 μ.

Πρέπει να χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., αφού, πιθανότατα, σχετίζεται με τη νεότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Για ανάλογα παραδείγματα, σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Σιδερένιο βραχιόλι (Πί ν. 9 α)

Σώζεται ακέραιο και είναι συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Οι απολήξεις του καταλήγουν σε αποφύσεις, που εξαιτίας της διάβρωσης δε διακρίνεται η ακριβής μορφή τους.

Μέγ. διάμετρος 0,06 μ.

Πρέπει να χρονολογείται προς τα τέλη του α' μισού του 5ου αι. π.Χ., αφού, πιθανότατα, σχετίζεται με τη νεότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Για ανάλογα παραδείγματα από παλιότερη εποχή, που ανήκουν στην «ιλλυρομακεδονική» ομάδα βλ. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympria*, σ. 207 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία και σ. 208 κ.ε.

Σιδερένιο βραχιόλι

Σώζεται περίπου το μισό.

Μέγ. σωζ. διάμετρος 0,06 μ.

Πρέπει να χρονολογείται προς τα τέλη του α' μισού του 5ου αι. π.Χ., αφού, πιθανότατα, σχετίζεται με τη νεότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Δε διασώζονται στοιχεία που να επιτρέπουν αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα. Δεν αποκλείεται να ήταν ανάλογου τύπου με το προηγούμενο. Γενικά, για χάλκινα βραχιόλια από το βόρειο χώρο βλ. J. Bouzek, *Graeco-Macedonian Bronzes*, 1974, σ. 122 κ.ε.

Αττική λήκυθος τύπου BL (Πί ν. 9 β)

Σώζεται ακέραιη, υπάρχουν ωστόσο ορισμένα απολεπίσματα, όπως π.χ. στο χείλος και στον ώμο. Όλο το αγγείο καλύπτεται με μαύρο γάνωμα που δεν έχει πάντοτε την ίδια απόχρωση, εκτός από την κάθετη και κάτω επιφάνεια του ποδιού, την οριζόντια επιφάνεια του χείλους, την εσωτερική όψη της λαβής, μία μικρή ζώνη στο πάνω μέρος του σώματος και τον ώμο. που έχουν μείνει στο χρώμα του πηλού. Ο ώμος διακοσμείται με τρία μελανόγραφα ανθέμια (το μεσαίο είναι ανεστραμμένο), που συνδέονται μεταξύ τους με έλικες και βλαστόσπειρες. Έλικες και βλαστόσπειρες υπάρχουν δεξιά και αριστερά από τη ρίζα της λαβής. Στα κενά, ανάμεσα στα ανθέμια, έχουμε σχηματοποιημένα άνθη με μορφή μικρών κουκκίδων. Στο σημείο επαφής ώμου και λαιμού υπάρχει το τυπικό για τη θέση αυτή γλωσσωτό διακοσμητικό μοτίβο. ενώ στη «φωτεινή» ζώνη, στο πάνω μέρος του σώματος, έχουμε δύο μαύρες γραμμές.

Ύψος 0,258 μ.

Η λήκυθος χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ. ή λίγο μετά και πιθανότατα σχετίζεται με το εργαστήριο του ζωγράφου του Bowdoin.

Για ανάλογες ληκύθους βλ. π.χ. Cl.Rh. IV (1931-39), σ. 112 (πάνω δεξιά). Για τη σχέση της ληκύθου με το εργαστήριο του ζωγράφου του Bowdoin, για άλλα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 22.

Αλάβαστρο

Σώζεται μόνο το πάνω μέρος του με το χείλος, το λαιμό και τη μία από τις δύο λαβές.

Μέγ. σωζ. ύψος 0,045 μ.

Πρέπει να χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4^{ου} μισού του 5ου αι. π.Χ., αφού, πιθανότατα, σχετίζεται με τη νεότερη ταφή της σαρκοφάγου.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. C. G. Boulter, *Hesperia* 32 (1963), πίν. 37 αριθ. B 10, B 11 και σ. 119 αριθ. B 10 και B 11. Για άλλα παραδείγματα με σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 23.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β-ΕΞΩ ΑΠΟ ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟ IV (Πίν. 10 α)

Αμέσως έξω από τη δυτική στενή πλευρά της σαρκοφάγου IV βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα παρακάτω κτερίσματα: μία πήλινη γυναικεία προτομή, μία μικρή αττική πλημοχόη, μία «ντόπια» λεκανίδα, μία αττική κύλικα χωρίς πόδι και δύο αττικές λήκυθοι (Πί ν. 10 α-ζ). Επίσης από την ίδια περιοχή περιμαζεύτηκαν μικρά θραύσματα από ειδώλια, ανάμεσα στα οποία υπήρχε ένα, τουλάχιστον, γυναικείο και όστρακα από διάφορα αγγεία, κυρίως αττικά, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν σίγουρα και δύο αττικές λήκυθοι. Όλα τα παραπάνω χρονολογούνται στις δεκαετίες 490-470 π.Χ.

Πουθενά δεν παρατηρήθηκαν ίχνη από οστά. Μια πρώτη σκέψη είναι να θεωρήσουμε ότι τα κτερίσματα αυτά βρίσκονταν μέσα στη σαρκοφάγο και σχετίζονταν με μια παλιότερη ταφή, προφανώς παιδική (βλ. σχετικά παρακάτω). Όταν χρειάστηκε να τοποθετήσουν στη σαρκοφάγο μία νέα ταφή, έβγαλαν τα παλιότερα κτερίσματα και τα απέθεσαν, οπωσδήποτε με φροντίδα, έξω από αυτή. Ωστόσο, το γεγονός ότι για την ταφή νηπίων ή παιδιών δε χρησιμοποιούσαν μεγάλες λίθινες σαρκοφάγους (βλ. σχετικά και παρακάτω, σ. 44), όπως επίσης και το ότι η τοποθέτηση της σαρκοφάγου BIV φαίνεται να έγινε σε κάπως νεότερη εποχή σε σχέση με αυτή των κτερισμάτων (βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 26, και παρακάτω, σ. 42-43), κάνουν την παραπάνω σκέψη ελάχιστα πιθανή. Το περίεργο βέβαια είναι ότι, όπως βρέθηκαν τα κτερίσματα αυτά, σχεδόν κολλητά έξω από τη δυτική στενή πλευρά της σαρκοφάγου, δείχνουν ότι η τελευταία προϋπήρχε στο χώρο αυτό.

Η παρουσία ανάμεσα στα κτερίσματα της μικρής πλημοχόης και, γενικά, το μικρό μέγεθος των περισσότερων κτερισμάτων μας κάνει να πιστεύουμε ότι με αυτά σχετίζεται η ταφή ενός μικρού παιδιού ή ενός νηπίου. Πρβλ. Corinth XIII, σ. 80 και σημ. 84. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ανάμεσα στα κτερίσματα υπήρχαν και πήλινα ειδώλια. Όπως είναι γνωστό και έχει παρατηρηθεί και σε γειτονικές με την Άργιλο πόλεις, όπως είναι η Όλυνθος, ειδώλια τοποθετούνταν κυρίως σε παιδικές ταφές. Βλ. Olynthus XI, σ. 195 κ.ε. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 141. Corinth XIII, σ. 83. Kerameikos XI, σ. 14. Γ. Μυλωνάς, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας, τ. Β, 1975, σ. 294. Αλλά και η παρουσία της μικρής λεκανίδας ενισχύει ακόμη περισσότερο τις παραπάνω σκέψεις μας, αφού είναι γνωστό από την ανασκαφή άλλων νεκροταφείων, π.χ. στην Κόρινθο, ότι σε τέτοια αγγεία, κατά την κλασική εποχή, έβαζαν αβγά, θαλασσινά όστρεα και άλλα μικρότερα αγγεία και τα τοποθετούσαν κυρίως σε ταφές νηπίων και παιδιών. Βλ. Corinth XIII, σ. 76.

Με βάση λοιπόν όσα είπαμε παραπάνω, τα κτερίσματα αυτά πρέπει να σχετίζονται με την ταφή ενός νηπίου ή παιδιού. Δεν μπορεί έτσι να αποκλειστεί και η περίπτωση αυτά να προορίζονταν τελικά για το νήπιο της σαρκοφάγου IV (βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 26). Ενισχυτική γι' αυτό θα ήταν και η εμφανής φροντίδα, με την οποία τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί έξω από τη σαρκοφάγο. Υπάρχουν περιπτώσεις, και μάλιστα παιδικών ταφών, όπου τα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί έξω από τον τάφο. Βλ. Olynthus XII, σ. 178 κ.ε. Παρ' όλα αυτά όμως, επειδή η χρονολογία των κτερισμάτων αυτών είναι παλιότερη από αυτήν της ταφής του νηπίου στη σαρκοφάγο IV, δεν μπορούμε να δεχτούμε ως πιθανή αυτή τη δυνατότητα.

Ανακεφαλαιώνοντας, πιστεύουμε ότι τα κτερίσματα αυτά σχετίζονται με την ταφή ενός νηπίου ή παιδιού που έγινε γύρω στο 480 π.Χ., πιθανότατα στη γύρω περιοχή. Μετά την τοποθέτηση της σαρκοφάγου IV μετέφεραν και απέθεσαν με φροντίδα τα κτερίσματα πλάι στη δυτική στενή πλευρά της, επειδή προφανώς υπήρχε συγγένεια ανάμεσα στους νεκρούς της σαρκοφάγου αυτής και στο παιδί ή το νήπιο.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Αττική μελανόμορφη λήκυθος (Πίν. 10 στ)

Λείπουν ορισμένα τμήματα από το σώμα, ο λαιμός με το χείλος και τη λαβή, ενώ σε όλο το αγγείο, που είναι συγκολλημένο από αρκετά κομμάτια, υπάρχουν και απολεπίσματα.

Η κύρια διακόσμηση συνίσταται από τρία όρθια ανθέμια που «πατούν» πάνω σε συνεχόμενους κρίκους. Ανάμεσα στα ανθέμια παρεμβάλλονται «κάθετα» στελέχη που συνδέονται μεταξύ τους με «τόξα» αποδοσμένα με λευκό χρώμα, από το οποίο σήμερα ελάχιστα ίχνη έχουν διατηρηθεί. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εδώ έχουμε μια πολύ σχηματοποιημένη μορφή του γνωστού αρχαϊκού κοσμήματος με τα ανθέμια και τα άνθη λωτού. Τον ώμο διακοσμεί ένα σχηματοποιημένο ακτινωτό κόσμημα, ενώ στο σημείο ένωσης λαιμού και ώμου έχουμε το γνωστό γλωσσωτό μοτίβο. Η πάνω επιφάνεια της βάσης και το κάτω μέρος του σώματος του αγγείου, εκτός από μία λεπτή ζώνη, καλύπτονται με μαύρο γάνωμα. Με μαύρο χρώμα τονίζεται και η άρθρωση ανάμεσα στο σώμα και τον ώμο του αγγείου. Λευκό χρώμα (πιθανότατα και ιώδες) σε μορφή κουκκίδων είχαμε στους πυρήνες των ανθεμίων, ενώ το κέντρο των κρίκων τονίζονταν μόνο με λευκό.

Σωζ. ύψος 0,095 μ.

Η λήκυθος χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ. και μπορεί να σχετιστεί με τα εργαστήρια του ζωγράφου του Αίμονα και του ζωγράφου του Διόσφου.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. D. Kurtz, Athenian White Lekythoi, 1975, πίν. 69, 5.

Kerameikos IX, πίν. 24, 4 αριθ. 2, πίν. 38 αριθ. 3, πίν. 53, 1. Corinth XIII, πίν. 40, 281 αριθ. 12, πίν. 39, 275 αριθ. 7 και 8. E. Vanderpool, *Hesperia* 15 (1946), πίν. 53 αριθ. 182, σ. 308 αριθ. 182 και σ. 265. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 357 β (αριστερά) και Πίν. 82, 84, 85. CVA Gela 4, πίν. 44 και σ. 27 κ.ε. Τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτών των ληκύθων, που ανήκουν στο «δευτερεύοντα τύπο» (Secondary Type), προέρχονται από το λεγόμενο τύμβο των μαραθωνομάχων, ενώ παρόμοιες βρέθηκαν στην αθηναϊκή Αγορά, στο περσικό στρώμα καταστροφής. Τα οψιμότερα παραδείγματα πρέπει να ξεπερνούν τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Για τις ληκύθους αυτές βλ. Kurtz, *ό.π.*, κυρίως σ. 147 κ.ε., 149 κ.ε., 150 κ.ε., 152 κ.ε. και 153 κ.ε.

Αττική λήκυθος (Πίν. 10 ζ)

Λείπει ένα τμήμα του λαιμού μαζί με το χείλος και τη λαβή, ενώ σ' όλο το αγγείο υπάρχουν απολεπίσματα. Με μαύρο γάνωμα καλύπτονται το σώμα και η πάνω επιφάνεια της βάσης, ενώ τα υπόλοιπα μέρη είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού. Ο ώμος διακοσμείται με ένα ακτινωτό κόσμημα, ενώ ένα «φυλλωτό» μοτίβο υπάρχει στο σημείο ένωσης ώμου και λαιμού.

Σωζ. ύψος 0,09 μ.

Για τη χρονολόγηση της ληκύθου αυτής, που ανήκει στον «τύπο των ληκύθων του μικρού λιονταριού» (Little Lion ή LL), στα χρόνια γύρω στο 480 π.Χ. βλ. E. Vanderpool, *Hesperia* 15 (1946), σ. 321 αριθ. 259 και πίν. 65 αριθ. 263.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. CVA Palermo, Mormino Collezione I, III L, πίν. 3, 4. Corinth XIII, πίν. 49, 329 αριθ. 11. *The Athenian Agora* XII, πίν. 38 αριθ. 1115, 1116.

Οι λήκυθοι αυτές έχουν συνήθως μικρό μέγεθος. Τα παλιότερα παραδείγματα αυτού του τύπου χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και πολύ πιθανώς σχετίζονται με το εργαστήριο του ζωγράφου της Σαπφούς. Τα οψιμότερα παραδείγματα δεν πρέπει να κατεβαίνουν κάτω από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Υπάρχουν αγγεία της κατηγορίας αυτής που έχουν διακοσμηθεί με την τεχνική Six. Για τις ληκύθους αυτές, που παρουσιάζουν ομοιότητες με τις ληκύθους του τύπου CL της Kurtz, βλ. Vanderpool, *ό.π.*, και D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, κυρίως σ. 80, 81, 120 και σημ. 4.

Αττική πλημοχοϊσκη τύπου Α (Πίν. 10 γ)

Σώζεται ακέραιη. Υπάρχουν ορισμένα απολεπίσματα κυρίως στη βάση. Το πάνω μέρος του σώματος διακοσμείται με ένα ακτινωτό κόσμημα. Με μαύρο γάνωμα καλύπτονται το πόδι, το εσωτερικό του αγγείου και το κάτω μέρος του σώματός του εκτός από μία λεπτή ζώνη που είναι αφημένη στο χρώμα του πηλού.

Ύψος 0,04, μέγ. διάμετρος 0,06 μ.

Το αγγείο πρέπει να χρονολογηθεί στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. CVA Reading 1, πίν. 39, 4. AAA 10 (1977), σ. 277 εικ. 5. AM 91 (1976), πίν. 8, 2 (7) και σ. 42 εικ. 5. *The Athenian Agora* XII, πίν. 45, κυρίως αριθ. 1406. BSA 68 (1973), πίν. 10 f. Ο τύπος του δικού μας αγγείου με την ψηλή βάση και χωρίς τη μεσολάβηση δακτυλίου ανάμεσα στη βάση και το σώμα, εμφανίζεται στον αττικό Κεραμικό μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Τον τύπο αυτό τον συναντάμε μέχρι περίπου τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., μόνο που τα όψιμα παραδείγματα είναι τις περισσότερες φορές μικκύλα. Για βιβλιογραφία σχετική με το σχήμα αυτό βλ. Σίνδος, 1985, σ. 72, αριθ. 104 (Μ. Τιβέριος).

Αττική μελαμβαφής κύλικα (Πίν. 10 ε)

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Λείπουν πολύ λίγα τμήματα από το χείλος και το κυρίως σώμα, ενώ είναι συγκολλημένη από μερικά κομμάτια. Όλο το αγγείο καλύπτεται από μαύρο γάνωμα

εκτός από το χώρο ανάμεσα στις ρίζες των λαβών, το πάνω μέρος της βάσης και όλη την κάτω επιφάνειά της, που είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού.

Ύψος 0,038, διάμετρος 0,08 μ. (χωρίς τις λαβές).

Η κύλिका μπορεί να χρονολογηθεί στη δεκαετία 490-480 π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα κυλικών χωρίς πόδι, με χείλος που ξεχωρίζει σαφώς από το σώμα και με το προφίλ της βάσης να συγκλίνει προς τα μέσα (Bevelled Foot) βλ. π.χ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Πίν. 170 γ. *Hesperia* 5 (1936), σ. 339 αριθ. 7 (αριστερά). Οι κύλικες αυτού του τύπου μαζί μ' αυτές του «τύπου της Ρήνειας» και της Class of Agora P 10359, αποτελούν τις τρεις πιο σημαντικές κατηγορίες μικρών μελαμβαφών κυλικών χωρίς πόδι. Ως γνωστόν το σχήμα αυτό αρχίζει από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και σταματά γύρω στο 400 π.Χ. Οι κύλικες του τύπου με «Bevelled Foot» φαίνεται να σταματούν γύρω στο 480-470 π.Χ. Σχετικά βλ. *The Athenian Agora XII*, σ. 98 κ.ε.

Πήλινη λεκανίδα (Πί ν. 10 δ)

Σώζεται ακέραιη. Δύο παράλληλες ζώνες από καστανό χρώμα διακοσμούν το κάλυμμα, ενώ μία, πλατύτερη, το σώμα του αγγείου. Το καστανό χρώμα, που καλύπτει και τη λαβή του καλύμματος, τις δύο ταινιωτές λαβές μαζί με τις αποφύσεις τους και τη βάση, δεν είναι ομοιόμορφο και έχει σε πολλά σημεία απολεπιστεί. Πηλός ερυθρωπός, ακάθαρτος.

Ύψος (μαζί με το κάλυμμα) 0,09, διάμετρος (χωρίς τις λαβές) 0,09 μ.

Η λεκανίδα χρονολογείται στενότερα, με τη βοήθεια των υπόλοιπων κτερισμάτων στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. Πρέπει να αποδοθεί σ' ένα ντόπιο κεραμικό εργαστήριο.

Για ανάλογες λεκανίδες άλλων εργαστηρίων και μάλιστα αττικών βλ. π.χ. CVA Mannheim 1, πίν. 18 αριθ. 3. CVA Paris, Petit Palais 1, πίν. 6. *Kerameikos IX*, πίν. 84 αριθ. E 2. 1. Για το σχήμα αυτό, που πιθανότατα και οι αρχαίοι το ονόμαζαν λεκανίδα, βλ. *The Athenian Agora XII*, σ. 164 κ.ε. Schilardi, *The Thespian Polyandriion*, σ. 433 κ.ε. Γ. Μπακαλάκης, *Ανασκαφή Στρώμης*, 1967, σ. 100 κ.ε.

Πήλινη γυναικεία προτομή (Πί ν. 10 β)

Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα από την περιοχή του δεξιού αυτιού. Είναι συγκολλημένη από σχετικά λίγα κομμάτια. Στο πάνω μέρος υπάρχει οπή ανάρτησης.

Η προτομή έχει ωσειδές πρόσωπο και τα μαλλιά περιβάλλουν το μέτωπο σχηματίζοντας τρεις παράλληλες σειρές από βοστρύχους. Πάνω από αυτούς φορά στεφάνη, ενώ τα αυτιά φέρουν δισκόμορφα σκουλαρίκια. Ένα επίβλημα πέφτει δεξιά και αριστερά από το πρόσωπο. Δεν υποδηλώνονται ο λαιμός και η αρχή του στήθους, ενώ δε διασώθηκε πουθενά χρώμα. Έχει γίνει με τη βοήθεια μήτρας.

Ύψος 0,177 μ.

Η προτομή μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 480 π.Χ.

Πολύ πιθανώς είναι δημιουργία ενός εργαστηρίου από το βορειοελλαδικό χώρο, π.χ. της Ολύνθου, όπου ως γνωστόν έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός από όμοιες προτομές. Βλ. D. Robinson, *Olynthus IV*, 1931, σ. 2 κ.ε. αριθ. 1 κ.ε. και πίν. 1 κ.ε., *Olynthus VII*, 1933, σ. 1 κ.ε. και πίν. 1 κ.ε. και *Olynthus XIV*, 1952, σ. 69 κ.ε., αριθ. 1 κ.ε. και πίν. 1 κ.ε. (στο εξής *Olynthus IV*, *Olynthus VII*, *Olynthus XIV*). Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. *Olynthus XIV*, πίν. 1-2. Για τον τύπο βλ. F. Croissant, *Les protomes féminines archaïques*, 1983, και P. C. Bol-E. Kotera, *Antike Bildwerke III*, Liebieghaus-Museum, Alter Plastik, 1986, σ. 37 (στο εξής *Antike Bildwerke III*). Πρβλ. και B. Holtzmann, *RA* 1986, σ. 81 κ.ε.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΠΗΛΙΝΗ ΛΑΡΝΑΚΑ α' (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 11 α)

Στη λάρνακα αυτή είχαμε έναν ενταφιασμό, και μάλιστα παιδιού, όπως μας δείχνουν οι μικρές της διαστάσεις (περίπου $0,90 \times 0,35$ μ.) και τα ίδια τα κτερίσματα, που ήταν μία μικρή αττική κύλικα, δύο πήλινα χοιρίδια και ένα περιστέρι (Π ί ν. 11 β-δ). Στη λάρνακα υπήρχαν και ορισμένα άλλα ειδώλια, όπως ένα ακόμη χοιρίδιο και μία γυναικεία μορφή, που όμως διασώθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Για την ανεύρεση ειδωλίων σε παιδικές ταφές βλ. παραπάνω, σ. 29. Το γεγονός ότι ανάμεσα στα κτερίσματα είχαμε και ένα μικρό χάλκινο βραχιόλι μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εδώ είχε ταφεί ένα κοριτσάκι.

Από τα κτερίσματα συνάγεται ότι η παιδική αυτή ταφή πρέπει να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για άλλες ταφές με ανάλογα κτερίσματα βλ. H. Goldman - F. Jones, *Hesperia* 11 (1942), σ. 381, πίν. 3. E. Paul, *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Instituts in Leipzig*, 1959, πίν. 30 και σ. 75 αριθ. 117-120. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 40 α. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, Πίν. 34 στ. *Keramikos IX*, πίν. 35 αριθ. 181 και σ. 130-131 αριθ. 181.

Πέρα από την ιδιαίτερη σημασία που είχαν το περιστέρι και ο χοίρος στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (βλ. σχετικά παρακάτω), πολλές φορές ανάλογα κτερίσματα σε παιδικές ταφές μπορεί να ερμηνευτούν απλώς ως παιχνίδια. Πρβλ. *Aspects of Ancient Greece*, 1979, σ. 238-239 και σημ. 6 (Jeffery McCallum). H. Walters, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, 1903, σ. 68, Α 446. *Olynthus XI*, σ. 196-197.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χάλκινο βραχιόλι

Σώζεται ακέραιο σε δύο κομμάτια. Η μία απόληξή του καταλήγει σε μορφή φύλλου ή σε κεφαλή φιδιού.

Μέγ. διάμετρος 0,043 μ.

Από τα υπόλοιπα κτερίσματα χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα, οπωσδήποτε συχνά στο βορειοελλαδικό χώρο, βλ. π.χ. *Olynthus X*, σ. 68 κ.ε. και πίν. 12, 13 και 14 αριθ. 226. *Philipp, Bronzeschmuck aus Olympia*, σ. 222 κ.ε., πίν. 54 αριθ. 901, 906, 910-913 και σ. 242 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Αττική μελαμβαφής κύλικα τύπου Ρήνειας (Π ί ν. 11 β)

Σώζεται ακέραιη. Όλο το αγγείο καλύπτεται από μαύρο γάνωμα εκτός από την κάτω επιφάνεια της δαχτυλιόσχημης βάσης που είναι αφημένη στο χρώμα του πηλού. Εξαιτίας του όχι πετυχημένου ψησίματος το μαύρο γάνωμα δεν έχει παντού την ίδια απόχρωση· επίσης σε πολλά σημεία είναι απολεπισμένο.

Ύψος 0,02, διάμετρος 0,07 μ. (χωρίς τις λαβές).

Η κύλικα χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία για τον τύπο αυτό της κύλικας, που εμφανίζεται στον αττικό Κεραμεικό στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και σταματά πριν από το τέλος του ίδιου αιώνα, βλ. Σίνδος, 1985, σ. 29 αριθ. 34 και σ. 210 κ.ε. αριθ. 333 (Μ. Τιβέριος).

Πήλινο ειδώλιο χοίρου (Π ί ν. 11 γ)

Έχει συγκολληθεί από αρκετά κομμάτια. Λείπουν ορισμένα τμήματα κυρίως από το πάνω μέρος του σώματος και το μπροστινό μέρος του κεφαλιού. Έχει γίνει με χρήση μήτρας, εκτός

από τα πόδια που έχουν πλαστεί με το χέρι. Δεν υπάρχει οπή εξαερισμού. Πηλός λεπτός, καθαρός, ερυθρωπός. Σώζονται ίχνη από λευκό επίχρισμα.

Μήκος 0,075 μ.

Το ειδώλιο χρονολογείται στο 470-440 π.Χ. και μπορεί να σχετίζεται με αττικό εργαστήριο.

Για ανάλογα παραδείγματα με σχετική βιβλιογραφία βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Πήλινα ειδώλια, 1982, σ. 43 κ.ε. αριθ. 42. Πρβλ. επίσης Kerameikos IX, πίν. 35 αριθ. 181. Παρόμοια ειδώλια έφτιαχναν πολλά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Βλ. π.χ. I. Jucker, Aus der Antikensammlung des Bernischen Historischen Museums, 1970, σ. 111 σημ. 128. H. Hoffmann, Ten Centuries that Shaped the West, 1971, σ. 269 αριθ. 128. Aspects of Ancient Greece, 1979, σ. 238-239 (Jeffery McCallum), όπου και τα σχετικά με τη σημασία του χοίρου. Πρβλ. και Olynthus XIV, σ. 244-245. Οι χοίροι ως κτερίσματα παιδικών ταφών ήταν πολύ συχνοί στην Όλυνθο. Βλ. Olynthus XI, σ. 196.

Πήλινο ειδώλιο χοίρου

Έχει συγκολληθεί από αρκετά κομμάτια. Λείπει ένα μεγάλο μέρος από το σώμα, όπως επίσης και η κεφαλή του.

Σωζ. μήκος 0,05 μ.

Για τεχνικές λεπτομέρειες, χρονολόγηση, σημασία, ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. το προηγούμενο.

Πήλινο ειδώλιο περιστεριού (Πί ν. 11 δ)

Σώζεται ακέραιο. Στην ουρά υπάρχουν ορισμένα απολεπίσματα, ενώ αλλού παρατηρούνται και σκασίματα. Έχει γίνει με χρήση μήτρας εκτός από το ράμφος και τα πόδια, που έχουν πλαστεί με το χέρι. Δεν υπάρχει οπή εξαερισμού. Πηλός ερυθρωπός, καθαρός.

Μήκος 0,10, ύψος 0,075 μ.

Το ειδώλιο χρονολογείται στο 470-440 π.Χ. και ίσως προέρχεται από αττικό εργαστήριο.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Πήλινα ειδώλια, 1982, σ. 43 αριθ. 41. Πρβλ. επίσης Kerameikos IX, πίν. 35 αριθ. 181. Παρόμοια ειδώλια έφτιαχναν πολλά εργαστήρια του αρχαίου ελληνικού κόσμου, βλ. π.χ. I. Jucker, Aus der Antikensammlung des Bernischen Historischen Museums, 1979, σ. 111 σημ. 127 και U. Liepmann, Griechische Terrakotten, Bronzen, Skulpturen, 1975, σ. 57 αριθ. T 39. Για τη σημασία του περιστεριού βλ. Th. Kraus, AM 69/70 (1954/55), σ. 114 και σημ. 15-16 και κυρίως Α. Κώστογλου-Δεσποίνη, Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5ου αι. π.Χ., 1979, σ. 113 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

ΣΥΣΤΑΔΑ Β - ΠΗΛΙΝΗ ΛΑΡΝΑΚΑ δ' (Σχ έ δ. 2, 5· Πί ν. 11 δ)

Και στη λάρνακα αυτή είχαμε μία παιδική ταφή, όπως μας δείχνουν οι μικρές της διαστάσεις (περίπου 0,75×0,35 μ.) και τα ίδια τα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία είχαμε πήλινα ειδώλια και τα οποία, όπως είδαμε, είναι πολύ συνηθισμένα σε παιδικές ταφές (βλ. παραπάνω, σ. 28 και 31). Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι ελάχιστα ίχνη από οστά παρατηρήθηκαν μέσα στη λάρνακα.

Η ταφή πρέπει να έγινε γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Αττική λήκυθος με λευκό βάθος (Πί ν. 12 α)

Σώζεται ακέραιη. Στην εξωτερική και εσωτερική όψη του χείλους, στην εξωτερική πλευρά της λαβής, στο κάτω μέρος του σώματος και στην πάνω πλευρά της βάσης υπάρχει μαύρο γάνωμα, ενώ τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου έχουν αφαιρεθεί στο χρώμα του πηλού, εκτός από το πάνω μέρος του σώματος που καλύπτεται με κιτρινωπό επίχρισμα. Εδώ είχαμε την κύρια διακόσμηση, που κατά το μεγαλύτερο μέρος της έχει χαθεί. Αυτή περιβαλλόταν πάνω και κάτω από ένα συνεχόμενο ζιγκ-ζαγκ κόσμημα. Στον ώμο έχουμε ένα ακτινωτό μοτίβο, ενώ στο σημείο ένωσης ώμου και λαιμού ένα γλωσσωτό.

Ύψος 0,145 μ.

Το αγγείο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. U. Gehrig, *Antiken aus Berliner Privatbesitz*, 1975, αριθ. 230 και ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 69 α (δεύτερο από αριστερά). Γενικά για τις ληκύθους αυτές (*Pattern Lekythoi*) βλ. D. Kurtz, *Athenian White Lekythoi*, 1975, σ. 131 κ.ε.

Αττική λήκυθος (Πίν. 12 β)

Λείπει ένα μικρό τμήμα του χείλους, ενώ υπάρχουν και ορισμένα απολεπίσματα στο χείλος, τον ώμο και το σώμα του αγγείου, όπως επίσης και σκασίματα. Η εξωτερική και η εσωτερική πλευρά του χείλους, η εξωτερική όψη της λαβής, το πάνω μέρος της βάσης και το σώμα του αγγείου είναι καλυμμένα με μαύρο γάνωμα, που δεν έχει πάντοτε το ίδιο χρώμα. Όλα τα υπόλοιπα μέρη της ληκύθου είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού. Εδαφόχρωμες είναι και δύο μικρές ζώνες, από τις οποίες η μία βρίσκεται στο ανώτατο σημείο του σώματος και η άλλη προς το κάτω μέρος του. Τον ώμο διακοσμεί ένα ακτινωτό κόσμημα, ενώ στο σημείο ένωσης ώμου και λαιμού έχουμε το γνωστό γλωσσωτό διακοσμητικό θέμα.

Ύψος 0,15 μ.

Το αγγείο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογες ληκύθους βλ. π.χ. U. Gehrig, *Antiken aus Berliner Privatbesitz*, 1975, αριθ. 228 και ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 100.

Πήλινο γυναικείο ειδώλιο (Πίν. 12 γ)

Σώζεται σχεδόν ακέραιο. Λείπουν ορισμένα μικρά τμήματα από τη βάση, ενώ υπάρχουν και απολεπίσματα κυρίως στο δεξιό μηρό της μορφής. Σε ορισμένα σημεία διατηρήθηκε το λευκό επίχρισμα που αρχικά κάλυπτε όλο το ειδώλιο. Η οπή εξαερισμού βρίσκεται στο κάτω μέρος της βάσης και έχει γίνει με την πίεση δάχτυλου. Πηλός ερυθρωπός, ακάθαρτος, που προκάλεσε σκασίματα κατά το ψήσιμο του ειδωλίου.

Ύψος 0,20 μ.

Το ειδώλιο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και είναι δημιουργία ενός ντόπιου εργαστηρίου με βάση, ασφαλώς, αττικά πρότυπα. Για την περιγραφή, για τις τεχνικές λεπτομέρειες, για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 14-15.

Πήλινο ειδώλιο περιστεριού

Σώζεται ακέραιο. Έχει γίνει με τη βοήθεια μήτρας εκτός από το ράμφος και ένα τμήμα από το κάτω μέρος του μαζί με τα πόδια, που έχουν πλαστεί με το χέρι. Διατηρούνται αρκετά ίχνη του λευκού επιχρίσματος που κάλυπτε όλο το ειδώλιο, ενώ στο ράμφος του και στο αριστερό μάτι διασώζονται και ίχνη από κόκκινο χρώμα. Πηλός ερυθρωπός, ακάθαρτος έτσι ώστε κατά την όπτηση του ειδωλίου δημιουργήθηκαν πολλά σκασίματα, πράγμα στο οποίο συντέλεσε και η απουσία οπής εξαερισμού.

Μήκος 0,10, ύψος 0,065 μ.

Το ειδώλιο πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και είναι δημιουργία ενός ντόπιου εργαστηρίου, με βάση αττικά, πιθανότατα, πρότυπα.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 33.

ΣΥΣΤΑΔΑ Γ - ΟΞΥΠΥΘΜΕΝΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ Γ1 (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 11 δ)

Τρία πήλινα ειδώλια βρέθηκαν δίπλα στον οξυπύθμενο αμφορέα Γ1. Παρόλο που οι ανασκαφείς δεν είναι βέβαιοι αν μέσα στον αμφορέα αυτό είχαμε ενταφιασμό ενός παιδιού ή αν αυτός περιείχε την τέφρα από μία παιδική καύση (βλ. εισαγωγικό σημείωμα Δ. Γραμμένου, σ. 3-5), εντούτοις ο τρόπος με τον οποίο είχε σπάσει το αγγείο βεβαιώνει ότι αυτό δεν είχε χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμό. Πιστεύω λοιπόν ότι ο οξυπύθμενος αμφορέας Γ1 (όπως και ένας άλλος, ο Γ2, που βρέθηκε δίπλα), χρησίμευσε για να δεχτεί την τέφρα από την καύση ενός παιδιού.

Αυτό μας το βεβαιώνουν τόσο τα λείψανα από τα οστά (βλ. εισαγωγικό σημείωμα Δ. Γραμμένου, σ. 3-5), όσο και τα ίδια τα κτερίσματα, που είναι όλα πήλινα ειδώλια (βλ. σχετικά παραπάνω, σ. 28). Ο αμφορέας πιθανότατα είχε σπάσει μετά την τοποθέτηση της τέφρας μέσα σ' αυτόν.

Όπως βεβαιώνουν τα κτερίσματα, η καύση πρέπει να χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Ύψος του αμφορέα περίπου 0,75 μ.

Από την επίχωση της ανασκαφής προέρχονται όστρακα από δύο τουλάχιστον όμοιους οξυπύθμενους αμφορείς, που πιθανότατα είχαν την ίδια χρήση. Για οξυπύθμενους αμφορείς με ανάλογη χρήση βλ. π.χ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 99 αριθ. 85 και εικ. 170 και σ. 132.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Πήλινο ειδώλιο Παπποσιληνού (Π ί ν. 12 ε)

Σώζεται ακέραιο. Ο Παπποσιληνός εικονίζεται ιθυφαλλικός και σε οκλάζουσα στάση. Ακουμπά τα χέρια του πάνω στα γόνατα. Διακρίνονται ίχνη από το λευκό επίχρισμα που κάλυπτε όλο το ειδώλιο, ενώ σε ορισμένα σημεία πάνω από το λευκό διακρίνονται ίχνη από κόκκινο χρώμα. Δεν υπάρχει οπή εξαερισμού και αυτό, σε συνδυασμό και με τον ακάθαρτο πηλό, προκάλεσε πολλά σκασίματα. Πηλός ερυθρωπός. Έχει γίνει με μήτρα.

Ύψος 0,07 μ.

Το ειδώλιο μπορεί να χρονολογηθεί στις δεκαετίες 480-450 π.Χ. Πρέπει να είναι ντόπιο και να έχει γίνει με βάση ένα βοιωτικό, πιθανότατα, πρότυπο.

Για τον τύπο αυτό, για άλλα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. B. Schmaltz, Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, 1974, πίν. 2 αριθ. 15 και σ. 19 και P. C. Bol - E. Kotera, Antike Bildwerke III, 1986, σ. 47 κ.ε. Παρόμοια ειδώλια είναι γνωστά και από άλλες περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου, όπως π.χ. από την Όλυνθο, Olynthus VII, πίν. 38 αριθ. 312. Για άλλα παραδείγματα βλ. π.χ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, Πίν. 34 στ και ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 40 α.

Πήλινο ειδώλιο Παπποσιληνού

Σώζεται ακέραιο. Διακρίνονται ίχνη από το λευκό επίχρισμα που κάλυπτε όλο το ειδώλιο, ενώ σε ορισμένα σημεία διασώθηκαν ίχνη από κόκκινο χρώμα πάνω στο λευκό. Στη βάση υπάρχει οπή εξαερισμού που έχει γίνει με την πίεση δάχτυλου. Πηλός λεπτός, ερυθρωπός και ακάθαρτος.

Ύψος 0,075 μ.

Για περιγραφή, άλλες τεχνικές λεπτομέρειες, χρονολόγηση, ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. το προηγούμενο.

Πήλινο ειδώλιο χελώνας (Πί ν. 12 δ)

Σώζεται ακέραιο. Διατηρείται ένα μεγάλο μέρος από το κόκκινο χρώμα που κάλυπτε το ειδώλιο. Έγινε από δύο κομμάτια· το πάνω με τη χρήση μήτρας, ενώ το κάτω με το χέρι. Δεν υπάρχει οπή εξαερισμού και αυτό, σε συνδυασμό και με τον ακάθαρτο πηλό, προκάλεσε πολλά σκασίματα. Πηλός ερυθρωπός.

Μήκος 0,06 μ.

Το ειδώλιο μπορεί να χρονολογηθεί στις δεκαετίες 480-450 π.Χ. Πιθανώς είναι ντόπιο και έχει γίνει με βάση αττικά ή βοιωτικά πρότυπα.

Για τον τύπο αυτό που τον συναντάμε συχνά στη Βοιωτία, την Αττική κ.α. βλ. R. A. Higgins, *Catalogue of Terracottas in the British Museum I*, 1954, σ. 79 κ.ε. αριθ. 191-197, σ. 178 αριθ. 667-668, σ. 251 αριθ. 923. H. Bloesch κ.ά., *Tier in der Antike*, 1974, σ. 29 αριθ. 172 και πίν. 28 αριθ. 172, όπου και βιβλιογραφία. Olynthus VII, πίν. 41 αριθ. 346-347 και Olynthus XIV, πίν. 105 αριθ. 350, 352, 353. P. C. Bol - E. Kotera, *Antike Bildwerke III*, 1986, σ. 63 αριθ. 33. Για άλλα παραδείγματα, για σχετική βιβλιογραφία και γενικά για τη σημασία της χελώνας βλ. E. L. Marangou, *Lakonische Elfenbein- und Beinschnitzereien*, 1969, σ. 177 κ.ε.

ΣΥΣΤΑΔΑ Δ - ΛΙΘΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ Ι (Σ χ έ δ. 2, 3· Πί ν. 13 α)

Στη σαρκοφάγο αυτή είχε γίνει μόνο μία ταφή. Η ανεύρεση ανάμεσα στα κτερίσματα μιας μικρής ερυθρόμορφης αττικής ληκύθου (Πί ν. 13 β) μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε την ταφή προς το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Ένα άλλο κτέρισμα που συνόδευε το νεκρό ήταν μία χάλκινη στλεγγίδα.

Έξω από τη σαρκοφάγο βρέθηκαν κομμάτια από μία χάλκινη στλεγγίδα, μία χάλκινη αιχμή βέλους (Πί ν. 13 γ) και τμήματα από μία χάλκινη περόνη (Πί ν. 13 δ), που δεν αποτελούσαν, ίσως, κτερίσματα του νεκρού. Για την αιχμή του βέλους, που έχει μήκος 0,022 μ., και για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. O. Broneer, *Hesperia* 4 (1935), σ. 144 εικ. 4 (πρώτη σειρά, τα πέντε τελευταία, που χρονολογούνται γύρω στο 480 π.Χ.) και σ. 114, 115. Βλ. επίσης *Hesperia* 2 (1933), σ. 341 εικ. 13 d. M. Comstock - C. Vermeule, *Greek Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston*, 1971, σ. 416 εικ. 599 και σ. 417 αριθ. 599. S. Miller, *Hesperia* 46 (1977), πίν. 5 e και f και σ. 8-9, 9 (εδώ χρονολογούνται στο δ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.). εικ. 25. Για Olynthus X, πίν. 126 αριθ. 2104 κ.ε. H. Thompson, *Hesperia, Supplement IV* (1940), σ. 33 και τις αιχμές βελών βλ. γενικά A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, 1964, σ. 144 κ.ε. και ιδιαίτερα 152-153 (τύπος 3B5) και Olynthus X, σ. 378 κ.ε., ιδιαίτερα 405 κ.ε. (τύπος G κυρίως G III), όπου ο τύπος αναφέρεται ως μακεδονικός ή θρακικός.

Για την περόνη βλ. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, σ. 135 κ.ε. και κυρίως σ. 137 κ.ε. Οι περόνες σχετιζόνταν τόσο με άνδρες όσο και με γυναίκες. Βλ. π.χ. Jacobsthal, *ό.π.*, σ. 91 κ.ε. και 137. Η δική μας ανήκει στις «Hairpins» με «two shanks». Βλ. Jacobsthal, *ό.π.*, σ. 135. Τέτοιες περόνες είναι συχνές στην Ιλλυρία και θεωρούνται ιλλυρικές, αλλά βρίσκονται και στη Μακεδονία, τη Βουλγαρία, την Ιταλία, την Ανατολή κ.α. Απαντώνται από τον 7ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ. Πρβλ. Philipp, *Bronzeschmuck aus Olympia*, πίν. 37, 309-320. AE 1948-1949, σ. 102 εικ. 17 αριθ. 23 και σ. 101 κ.ε. (B. Καλλιπολίτης - D. Feytmans). AD 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 363 β. AD 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 415 γ.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Χάλκινη στλεγγίδα

Αποτελείται από πολλά κομμάτια και λείπουν σημαντικά τμήματα, περισσότερα από τη λαβή και λιγότερα από την ξύστρα.

Σωζ. μήκος 0,20 μ.

Το ερυθρόμορφο ληκύθιο, που βρέθηκε μαζί, χρονολογεί τη στλεγγίδα στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. παραπάνω, σ. 18 κ.ε.

Αττική ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος (Πίν. 13β)

Είναι συγκολλημένη από αρκετά όστρακα. Λείπουν ορισμένα τμήματα κυρίως από το λαιμό και το σώμα. Η διακόσμηση συνίσταται από ένα ανθέμιο που πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από μία σπείρα και ένα φύλλο. Η όλη διακόσμηση «πατά» πάνω σε μια ζώνη που διακοσμείται με απλοποιημένο ιωνικό κυμάτιο.

Ύψος 0,08 μ.

Η λήκυθος χρονολογείται στο δ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. Cl.Rh. II (1932-40), σ. 142 εικ. 20. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 46α (δεύτερο από αριστερά). Ε. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, 1932, πίν. 208 αριθ. 596. Γενικά για το σχήμα αυτό βλ. για τη βιβλιογραφία παραπάνω, σ. 15 κ.ε.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΠΙΧΩΣΗ»

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ανάμεσα στους τάφους και μέσα στην επίχωση βρέθηκαν διάφορα άλλα κτερίσματα, ολόκληρα, σχεδόν ολόκληρα ή αποσπασματικά σωζόμενα. Για κανένα από αυτά οι συνθήκες ανεύρεσης δεν έδωσαν στοιχεία που να επιτρέπουν τη συσχέτισή τους με κάποια συγκεκριμένη από τις ταφές που ερευνήθηκαν. Είναι πολύ πιθανό πολλά να σχετίζονται με άλλες ταφές, μερικές μάλιστα από τις οποίες φαίνεται να είναι και παλιότερες από όσες ερευνήθηκαν εδώ. Γι' αυτό μας βεβαιώνει ένα μελανόμορφο όστρακο που απεικονίζει πολεμιστή προς τα αριστερά με δόρυ, κράνος και ασπίδα, το οποίο πρέπει να ανήκει ακόμη στον 6ο αι. π.Χ.

Ωστόσο, τίποτε δεν αποκλείει ένα μέρος από τα ευρήματα αυτά να σχετίζεται με τους ήδη αποκαλυφθέντες τάφους, αφού είναι γνωστό ότι κτερίσματα τοποθετούνταν και πάνω στους τάφους και έξω από αυτούς. Βλ. π.χ. Corinth XIII, σ. 85-86. Πρβλ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 136, 137 κ.ε. και Olynthus XI, σ. 178 κ.ε.

Εδώ θα αναφερθούμε στα πιο σημαντικά από τα ευρήματα αυτά.

Αττική λήκυθος

Λείπει μόνο ένα μικρό τμήμα από το πάνω άκρο της λαβής. Με μαύρο γάνωμα, που σε ορισμένα σημεία είναι απολεπισμένο, καλύπτονται το σώμα του αγγείου, η πάνω επιφάνεια της βάσης, η εξωτερική όψη της λαβής και το χείλος, ενώ τα υπόλοιπα μέρη του αγγείου είναι αφημένα στο χρώμα του πηλού. Στον ώμο έχουμε το τυπικό ακτινωτό κόσμημα και στο σημείο ένωσης λαιμού και ώμου το γνωστό γλωσσωτό μοτίβο.

Ύψος 0,087 μ.

Το αγγείο αυτό, που βρέθηκε ΒΔ. της Συστάδας Α, πρέπει να χρονολογηθεί στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. π.χ. Corinth XIII, πίν. 49 αριθ. 329, 11 και 330, 9 και σ. 239, 240, αριθ. 330, 9. CVA Schweiz 5, πίν. 13 αριθ. 108 και σ. 16. The

Athenian Agora XII, σ. 153 και πίν. 38, αριθ. 119. Kunisch, Sammlung Funcke, σ. 92 κ.ε. αριθ. 82.

Πήλινο χυτροειδές αγγείο (Πί ν. 14 β)

Σώζεται σχεδόν ακέραιο και είναι συγκολλημένο από μερικά κομμάτια. Λείπουν η λαβή και ορισμένα τμήματα του χείλους. Πηλός ερυθρός, ακάθατος.

Ύψος 0,046 μ.

Το αγγείο, που βρέθηκε ΒΔ. της Συστάδας Α, πρέπει να χρονολογηθεί στον 5ο αι. π.Χ. και είναι δημιουργία ενός ντόπιου εργαστηρίου.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 72 στ (δεξιά) και Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 19 (1964): Μελέται, Πίν. 63 δ και σ. 110 κ.ε., όπου και σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία.

Πήλινο ειδώλιο Ἄρτεμης (Πί ν. 14 γ)

Σώζεται ακέραιο, υπάρχουν όμως αρκετά σκασίματα. Είναι συμπαγές και η πίσω επιφάνειά του είναι επίπεδη. Έχει κατασκευαστεί με χρήση μήτρας. Η θεά, που πατά πάνω σε μια χαμηλή βάση, φορά χιτώνα με μακρύ κόλπο και μακριές χειρίδες, ενώ στην κεφαλή φέρει χαμηλό πόλο. Στο αριστερό χέρι, που είναι λυγισμένο στον αγκώνα, κρατά τόξο, ενώ στο δεξί, που επίσης είναι λυγισμένο κάτω από το στήθος, κρατά ένα ζαρκαδί. Σώζονται ίχνη από χρώματα: λευκό, που κάλυπτε όλη τη μορφή, κυρίως στο πρόσωπο και στον κόλπο του χιτώνα της, και κόκκινο στον πόλο, στη δεξιά χειρίδα και στο πίσω μέρος. Πηλός κιτρινωπός, καθαρός.

Ύψος 0,14 μ.

Το ειδώλιο, που βρέθηκε ΒΔ. της Συστάδας Α, χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. και είναι δημιουργία ενός κορινθιακού εργαστηρίου.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. R. A. Higgins, Greek Terracottas, 1967, σ. 81 κ.ε. και πίν. 35 D. Για μια λεπτομερή εξέταση του τύπου με σχετική βιβλιογραφία βλ. A. Newhall-Stillwell, Corinth XV, II, 1952, σ. 84 κ.ε. και για τον τύπο της Ἄρτεμης ιδιαίτερα σ. 88. (Το δικό μας ανήκει στον τύπο με «unpleated skirt»).

Γυάλινο αλάβαστρο (Πί ν. 13 ε)

Σώζεται μόνο ένα σχετικά μικρό τμήμα του. Η διακόσμηση συνίσταται από ζιγκ-ζαγκ ζώνες χρώματος γαλαζοπράσινου, μενεξεδιού και κίτρινου.

Σωζ. ύψος 0,065 μ.

Το αλάβαστρο, που βρέθηκε ΒΔ. της Συστάδας Α, χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. π.χ. Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer, 1974, σ. 54 αριθ. 184, σ. 72 αριθ. 184 (B. Nolte), και για την τεχνική σ. 13 κ.ε. (B. Nolte). E. Rohde, Forschung und Berichte 20/21 (1980), (150 Jahre Staatliche Museen zu Berlin), σ. 152 αριθ. 9, όπου και σχετική βιβλιογραφία. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 261 β (δεξιά).

Τα τέσσερα παραπάνω κτερίσματα φαίνεται ότι βρέθηκαν κοντά το ένα με το άλλο και δεν αποκλείεται να αποτελούσαν κτερίσματα της ίδιας ταφής. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν επίσης κομμάτια από δύο χάλκινες στλεγγίδες και τρία όστρακα από αττικές κύλικες τύπου C, που το καθένα φέρει ένα χαρακτό Δ (Πί ν. 13 στ). Για όμοια χαράγματα βλ. π.χ. O. Broneer, Hesperia 7 (1938), σ. 229 εικ. 60, 1 και σ. 229 κ.ε. Το ότι και τα τρία αυτά όστρακα προέρχονται από το ίδιο μέρος μας επιτρέπει να σκεφτούμε την πιθανότητα το μονόγραμμα αυτό να σχετίζεται με τον ιδιοκτήτη τους.

Ακόμη, από τη Συστάδα Α προέρχονται όστρακα από μελανόμορφα αγγεία των αρχών του 5ου αι. π.Χ. του εργαστηρίου του ζωγράφου του Αίμονα. Σ' ένα από αυτά έχουμε την

Αθηνά πάνω σε τέθριππο (Π ί ν. 13 ζ), ενώ ένα άλλο εικονίζει το μπροστινό μέρος ενός τέθριππου μαζί με τμήμα μιας μορφής (Ηρακλής). Δεν αποκλείεται τα δύο αυτά όστρακα να προέρχονται από το ίδιο αγγείο. Τέλος, από την ίδια περιοχή μαζεύτηκαν και ερυθρόμορφα αττικά όστρακα από κρατήρες, πελίκες και σκύφους, του 5ου αι. π.Χ. Από τα όστρακα αυτά κατορθώθηκε να ανασυγκροτηθεί το μεγαλύτερο μέρος ενός κλασικού σκύφου (γύρω στο 440 π.Χ.) τύπου Α, που σε κάθε του πλευρά διακοσμούσαν μ' ένα νέο στο γνωστό *ἐπὶ τῇ βακτηρίᾳ* μοτίβο (Π ί ν. 14 δ-στ). Όπως μας βεβαιώνει ένας πεσσίσκος που διασώθηκε στη μία όψη του αγγείου, πρόκειται προφανώς για νέους σε παλαίστρα. Βλ. σχετικά CVA Altenburg 2, πίν. 26 αριθ. 3-4 και F. Chamoux, BCH 81 (1957), σ. 147 κ.ε. Κάτω από κάθε λαβή έχουμε πλούσια φυτική διακόσμηση. Για παρόμοιες σε σύγχρονους σκύφους βλ. π.χ. CVA Chiusi 2, πίν. 39, 1-3. Οι μορφές δε διασώζουν τέτοιες λεπτομέρειες έτσι ώστε να επιτρέπουν την αναγνώριση του αγγειογράφου. Για ανάλογες μορφές βλ. π.χ. CVA Berlin 3, πίν. 141, 4. CVA Schloss Fasanerie 1, πίν. 44 αριθ. 1 και 2. G. Pellegrini, Catalogo dei vasi greci dipinti delle necropoli Felsinee, 1912, σ. 219 αριθ. 524 και εικ. 136. H. Cahn, Kunstwerke der Antike, Auktion XXII, 13. Mai 1961, πίν. 57 αριθ. 171 (κάτω). Ενδιαφέρον είναι και το όστρακο από μία πελίκη (Π ί ν. 15 α). Σίγουρα είχαμε μία μυθολογική παράσταση, π.χ. τον Τριπτόλεμο με τις ελευσινιακές θεότητες ή τον Απόλλωνα στη φιλονικία του με τον Ηρακλή για το δελφικό τρίποδα. Το αγγείο, από το οποίο ίσως σώζονται και άλλα όστρακα, πρέπει να χρονολογείται στη δεκαετία 480-470 π.Χ. και να σχετίζεται με τους πρώιμους μανιεριστές (βλ. Beazley, ARV² σ. 562 κ.ε.), και πιο συγκεκριμένα με τον αγγειογράφο που πρόσφατα η Shehoferova (AntK 29 (1986), σ. 85 κ.ε. και πίν. 13, 1· 14· 15, 1-4) ονόμασε ζωγράφο του Λονδίνου E 363 ή με το ζωγράφο της Οινάνθης (βλ. π.χ. CVA Fiesole 1, Collezione Costantini, πίν. 37-38 και σ. 18 κ.ε., Para, σ. 392, 1 bis).

Από την επίχωση και από άλλα σημεία της ανασκαφής προέρχονται :

Αττική ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος (Π ί ν. 15 δ)

Σώζεται ακέραιη, αν και είναι συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Διακοσμείται με Νίκη που πετά μπροστά από μια βλαστόσπειρα. Η όλη παράσταση, που δε διασώζεται καλά, «πατά» πάνω σ' ένα ιωνικό κυμάτιο.

Ύψος 0,13 μ.

Χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Για ανάλογες ληκύθους βλ. π.χ. Δ. Σκιλάρντι, AE 1975, πίν. 32 δ και σ. 74 αριθ. 1. Πρβλ. και Kunisch, Sammlung Funcke, αριθ. 104. Για τη βλαστόσπειρα πρβλ. Kunisch, Sammlung Funcke, αριθ. 101 και για το σχήμα του αγγείου βλ. παραπάνω, σ. 15 κ.ε.

Εδώ αναφέρουμε και ένα όστρακο από τον ώμο μιας άλλης αρυβαλλοειδούς ερυθρόμορφης ληκύθου, που είναι σύγχρονη με την προηγούμενη (Π ί ν. 15 β). Ότι σώζεται από τη διακόσμηση είναι μια ζώνη από ανθέμια, ενώ από την κύρια παράσταση διασώθηκαν η άκρη από τα φτερά, πιθανότατα, ενός Έρωτα και τμήμα από ένα φυλλωτό στεφάνι. Το αγγείο αυτό (σωζ. μήκος 0,043 μ.), πρέπει να σχετίζεται με το εργαστήριο του ζωγράφου του Μειδία. Πρβλ. π.χ. M. Vickers, Greek Vases, Ashmolean Museum, 1978, πίν. 59-60 και J. Thimme, Griechische Vasen, Landesmuseum Karlsruhe, 1975, πίν. 60.

Χάλκινη πόρπη (Π ί ν. 15 γ)

Λείπει μόνο η περόνη. Οι πόρπες αυτές ανήκουν στον τύπο VI της Ολύνθου ή στον τύπο Β σύμφωνα με την κατάταξη του J. Bouzek, Graeco-Macedonian Bronzes, 1974, σ. 130 κ.ε. ή στις Bogenfibeln με «Fuss leicht geschwollen» (τύπος Β) του K. Kilian, Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit, 1975, σ. 25 κ.ε. Σύμφωνα με την κατάταξη του Ki-

lian η δική μας θα μπορούσε να ενταχθεί στον τύπο Β III με το «Fuss» όχι «leicht aufgebo-gen», αλλά «stark».

Οι πόρπες αυτές θεωρούνται θεσσαλικές, αλλά συχνά τις βρίσκουμε και στο βορειοελλα-δικό χώρο. Χρονολογούνται, βασικά, στον 7ο και 6ο αι. π.Χ.

Μήκος 0,05 μ. Βρέθηκε ανάμεσα στις πέτρες του τοίχου του περιβόλου.

Για ανάλογα παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία βλ. π.χ. και Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 19 (1964): Μελέται, Πίν. 57 α, σ. 93 κ.ε. αριθ. 12-15. Olynthus X, σ. 103 κ.ε. P. Amandry, Col-lection H. Stathatos I, 1953, σ. 58 αριθ. 162, 59 εικ. 32, 33-2 και πίν. 26 αριθ. 162. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Η Καβάλα και η περιοχή της. Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, 1980, εικ. 20, σ. 319. ΑΔ (1922-23): Χρονικά, σ. 30, εικ. 7. Cl.Rh. VI-VII (1932/3-1941), σ. 339. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρο-νικά, Πίν. 592 α.

Χάλκινη πόρπη (Πί ν. 15 ε)

Λείπει η περόνη και το μεγαλύτερο μέρος από το κούμπωμα. Είναι διαφορετικού τύπου από την προηγούμενη. Το τοξωτό στέλεχος φέρει στο μέσον ένα εξόγκωμα που πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από ένα δακτύλιο.

Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. ΑΔ 1916, σ. 209 εικ. 32. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Πίν. 576 γ. Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή, 1978, σ. 198 αριθ. 49 (Λ. Μαραγκού). Αν η πόρπη μας είχε μεγάλο, κανονικό κούμπωμα, θα μπορούσε να ενταχθεί κοντά στην ομάδα Ε II του Kilian. Βλ. Kilian, ό.π., πίν. 49 αριθ. 1385 και σ. 119-120. Ωστόσο τα σωζόμενα ίχνη δείχνουν ότι η μετάβαση από το στέλεχος προς το κούμπωμα γινόταν με τη μεσολάβση μιας άλλης σπείρας, όπως δηλαδή γινόταν και η μετάβαση από το στέλεχος στην περόνη. Αυτή η λεπτομέρεια θα τοποθετούσε την πόρπη μας στην ομάδα Η του Kilian. Ως γνωστόν οι τοξοτές πόρπες της ομάδας αυτής έχουν μία μεγάλη προϊστορία και προέρχονται από τα βορειοανατολικά Βαλκάνια. Βλ. σχετικά Kilian, ό.π., σ. 79, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Από την επίχωση προέρχονται ακόμη όστρακα από μελανόμορφες κύλικες του 5ου αι. π.Χ., που διακοσμούνται με σχηματοποιημένα ανθέμια και άνθη λωτού (πρβλ. π.χ. Κ. Κόκκου-Βυριδή, ΑΕ 1980, Χρονικά, Πίν. ΚΕ΄ αριθ. 68 και σ. 47-48 αριθ. 68, όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα), όπως επίσης και από μικρούς μελανόμορφους σκύφους που διακοσμούν-ται με παραστάσεις, όπως π.χ. σφίγγες πάνω σε βάθρα (Πί ν. 16 α). Για ανάλογα θέματα βλ. π.χ. CVA Frankfurt 2, πίν. 49, 5 και σ. 15 αριθ. 4-5. Για το σχήμα των αγγείων αυτών βλ. παραπάνω, σ. 12 κ.ε.

Επίσης βρέθηκαν όστρακα από μελανόμορφες κύλικες, κυρίως του τέλους του 6ου αι. π.Χ., που διακοσμούνται με μία ζώνη από ανθέμια και άνθη λωτού που «πατούν» πάνω σ' ένα αλυσιδωτό πλοχμό, οι κρίκοι του οποίου γεμίζουν με λευκό χρώμα (Πί ν. 16 β, κάτω αρι-στερά). Οι κύλικες αυτές ανήκουν στο Gruppe XXVI της Ακρόπολης (βλ. B. Graef - E. Lang-lotz, Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I, 1925, σ. 186 κ.ε. Για άλλα παραδείγματα βλ. π.χ. M. Z. Pease, Hesperia 4 (1935), σ. 269 εικ. 28 και σ. 268 αριθ. 106.

Έχουμε ακόμη όστρακα από ληκύθους με κιτρινωπό επίχρισμα που διακοσμούνται με διάφορα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα (Pattern Lekythoi) και οι περισσότερες από τις οποίες ανήκουν στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. L. Talcott, He-speria 4 (1935), σ. 476 αριθ. 7 και σ. 480 εικ. 4 αριθ. 7 και σ. 500 αριθ. 7. Για τις ληκύθους αυτές βλ. παραπάνω, σ. 21 κ.ε. και σ. 33 κ.ε.

Τέλος, ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα από την επίχωση μπορούν να αναφερθούν ένα πήλινο περιάπτο (πρβλ. π.χ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 404 γ, από την αρχαία Αντισάρα), όστρακα από πόματα αττικών αμφορέων που χρονολογούνται από το τέλος του 6ου αι. π.Χ.

μέχρι τα μέσα περίπου του επόμενου (Πίν. 115 στ) (για όμοια πρβλ. π.χ. CVA Bruxelles 3, πίν. 24, αριθ. 1-4. CVA Wien 2, πίν. 62, αριθ. 5. CVA Berlin 5, πίν. 48, 1-4 και σ. 64 κ.ε. CVA Boston 1, πίν. 30 και 32 αριθ. 6 και CVA New York 4, πίν. 19,1) και όστρακα από αττικές αβαθείς μελαμβαφείς κύλικες του 5ου αι. π.Χ. με σταμπωτή και χαρακτή διακόσμηση. Για τις κύλικες αυτές βλ. Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή Στρώμης, 1967, σ. 79 κ.ε., 87 κ.ε. και The Athenian Agora XII, κυρίως σ. 22 κ.ε.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την ανασκαφή στο νεκροταφείο αυτό της Αργίλου, που περιορίστηκε (Σ χ έ δ. 2, 3) σ' ένα μικρό σκάμμα έκτασης 9×10 μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν συνολικά επτά μονολιθικές σαρκοφάγοι, έξι λάρνακες, τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι και δύο τεφροδόχα αγγεία. Εντυπωσιακός είναι ο αριθμός των λίθινων σαρκοφάγων, που είναι ασφαλώς από τα πιο δαπανηρά ταφικά μνημεία, όταν αναλογιστεί κανείς ότι στη γειτονική Όλυνθο, όπου ως γνωστόν ερευνήθηκαν πολύ περισσότερες ταφές, οι μονολιθικές σαρκοφάγοι ήταν μόνο δύο (βλ. Olynthus XI, σ. 158-159). Αλλά και στην ίδια την Αθήνα οι λίθινες σαρκοφάγοι δεν είναι συχνές κατά τον 5ο αι. π.Χ. (βλ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 133 κ.ε.), όπως και γενικότερα στα περισσότερα μέρη του κυρίως ελληνικού χώρου, αν εξαιρέσουμε την Κόρινθο, όπου η διάδοσή τους οφείλεται στην αφθονία εδώ του υλικού από το οποίο αυτές κατασκευάζονταν (βλ. Corinth XIII, σ. 73). Γενικά για τις μονολιθικές σαρκοφάγους βλ. και Γ. Μυλωνάς, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας, τ. Β, 1975, σ. 275 κ.ε.

Και οι επτά σαρκοφάγοι της Αργίλου είναι πώρινες, με ενισχυμένες εσωτερικά γωνίες, ευθείας ή καμπύλης διατομής, όπως οι σαρκοφάγοι ΒΙΙ και ΒΙV (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 16 γ, 17 β) Για ανάλογα παραδείγματα από τη Θάσο βλ. π.χ. Η. Koukouli-Chryssanthaki, BCH Suppl. V (1979), σ. 77 εικ. 2, σ. 84 (πάνω αριστερά), σ. 94 εικ. 18 α. Πρβλ. Cl.Rh. III (1929-38), σ. 264 εικ. 262. Τα καλύμματά τους ήταν επίσης μονολιθικά και ήταν διαμορφωμένα με χαμηλό αέτωμα (Π ί ν. 17 α). Για ανάλογα παραδείγματα βλ. π.χ. Olynthus XI, πίν. 51 αριθ. 577 α, c.

Στις σαρκοφάγους ΑΙ, ΑΙΙ και ΑΙΙΙ το εσωτερικό ήταν λειασμένο με λεπτή λάμα, ενώ στις υπόλοιπες ήταν δουλεμένο με λεπτό, οδοντωτό εργαλείο. Τις περισσότερες φορές είχαν στο πάνω μέρος των εσωτερικών τους πλευρών μια ταινία λειασμένη, ύψ. 0,035 μ., όπως π.χ. οι σαρκοφάγοι ΒΙ, ΒΙΙ, ΒΙΙΙ και ΒΙV (Π ί ν. 17 β). Στις σαρκοφάγους ΒΙ και ΒΙΙ ανάλογες ταινίες φαίνεται ότι υπήρχαν και στις εξωτερικές πλευρές. Το ίδιο αναφέρεται και για τις σαρκοφάγους ΑΙ και ΑΙΙ, με μόνη διαφορά ότι εδώ είχαν ύψος 0,03 μ. Για ανάλογες ταινίες σε σαρκοφάγους βλ. π.χ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 14 κ.ε.

Ως γενική παρατήρηση μπορεί να λεχθεί ότι η λάξευση του εσωτερικού των σαρκοφάγων, όπου χρησιμοποιήθηκαν συνήθως λάμα και οδοντωτό εργαλείο, παρουσιάζει μεγαλύτερη επιμέλεια από ότι των εξωτερικών πλευρών, που συχνά δουλεύτηκαν με χοντρό βελόνι.

Οι διαστάσεις των σαρκοφάγων είχαν ως εξής: της ΑΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν $2,08 \times 0,78$, το βάθος 0,60, το ύψος του αετωματικού καλύμματος 0,22 μ. Της ΑΙΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν $2,04 \times 0,94$, το βάθος 0,70 μ. Ειδικά για τη σαρκοφάγο αυτή αναφέρεται ότι στο εσωτερικό, στην ανατολική της πλευρά, είχε αφαιρεθεί ένα έξαρμα ύψους 0,04 και μήκους 0,50 μ. ως προσκεφάλι. Το αετωματικό κάλυμμά της είχε μέγ. ύψος 0,28 και διαστάσεις $2,01 \times 1,03$ μ. Της ΒΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν $2,19 \times 0,97$, το βάθος 0,80 μ. Το αετωματικό κάλυμμα είχε μέγ. ύψος 0,26 και διαστάσεις $2,15 \times 0,93$ μ. Της ΒΙΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν

2,23×0,93, το βάθος 0,84 μ. Το αετωματικό κάλυμμα είχε μέγ. ύψος 0,25 και διαστάσεις 2,24×0,96 μ. Της ΒΙΙΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν 2,15×0,95, το βάθος 0,84 μ. Το αετωματικό κάλυμμα είχε μέγ. ύψος 0,28, και διαστάσεις 2,25×0,98 μ. Της ΒΙV οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν 2,40×1,10, το βάθος 1,06 μ. Το αετωματικό κάλυμμα είχε μέγ. ύψος 0,39 και διαστάσεις 2,58×1,15 μ. Της ΔΙ οι εξωτερικές διαστάσεις ήταν 2,08×0,66 μ., το βάθος 0,44 μ. Το αετωματικό κάλυμμα είχε μέγ. ύψος 0,21 και πλάτος 0,72 μ. Το πάχος των πλευρών των σαρκοφάγων κυμαινόταν από 0,10 μέχρι 0,12 (ΒΙV).

Οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν στα εξής βάθη από την επιφάνεια του εδάφους: ο πυθμένας της σαρκοφάγου ΑΙ βρέθηκε σε βάθος 3,95, ενώ το χείλος της σε βάθος 3,25 μ. Για τις υπόλοιπες τα αντίστοιχα βάθη έχουν ως εξής: της ΑΙΙ: 3,90 και 3,20 μ., της ΒΙ: 3,98 και 3,18 μ., της ΒΙΙ: 4,20 και 3,36 μ., της ΒΙΙΙ: 4,14 και 3,30 μ., της ΒΙV: 4,35 και 3,29 μ., της ΔΙ: 3,82 και 3,38 μ. (Σ χ έ δ. 4)

Ο τρόπος με τον οποίο ήταν δουλεμένες οι εξωτερικές πλευρές σε ορισμένες από αυτές, μας βοηθά, όταν λάβουμε υπόψη και τα κτερίσματά τους, να προσδιορίσουμε τη χρονική σειρά της τοποθέτησής τους στο νεκροταφείο. Έτσι το γεγονός ότι στη σαρκοφάγο ΒΙΙ η βόρεια, η ανατολική και η δυτική πλευρά ήταν λειασμένες, ενώ η νότια δουλεμένη με χοντρό βελόνι, πιθανότατα οφείλεται στο ότι τη στιγμή που τοποθετήθηκε υπήρχε ήδη προς Ν. η σαρκοφάγος ΒΙ, όχι όμως η σαρκοφάγος ΒΙΙΙ προς Β. Επίσης το ότι στη σαρκοφάγο ΑΙ μόνο η δυτική πλευρά είναι λειασμένη, μπορεί να σημαίνει ότι, όταν τοποθετήθηκε η σαρκοφάγος αυτή, δεν υπήρχαν προς Δ. οι σαρκοφάγοι ΒΙΙΙ και ΒΙV.

Στη σαρκοφάγο ΑΙ πρέπει να είχαμε τρεις ταφές, στις ΑΙΙ, ΒΙΙ και ΒΙV δύο, στη ΒΙΙΙ τέσσερις ταφές, τέλος, στις ΒΙ και ΔΙ από μία. Από μία ταφή είχαμε και στις έξι λάρνακες, στους τρεις κεραμοσκεπείς τάφους και στους δύο οξυπύθμενους αμφορείς.

Η πολλαπλή χρήση μιας σαρκοφάγου δεν είναι άγνωστη (βλ. π.χ. Corinth XIII, σ. 69 και κυρίως 76 κ.ε.). Στη δική μας περίπτωση η μικρή χρονική διαφορά των ταφών που είχαν γίνει στην ίδια σαρκοφάγο, όπως επίσης και η μέριμνα που έδειχναν για τις παλιότερες ταφές, με κάνουν να πιστεύω ότι έχουμε να κάνουμε με οικογενειακές σαρκοφάγους (πρβλ. Kerameikos XI, σ. 31). Ένας τοίχος πάχους περίπου 0,70 και σωζ. μήκους περίπου 8 μ. από αργούς λίθους, που αποκαλύφθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του ανασκαφικού σκάμματος, μπορεί να ερμηνευθεί ως τμήμα ενός ταφικού περιβόλου (Σ χ έ δ. 3). Βλ. σχετικά στο εισαγωγικό σημείωμα του Δ. Γραμμένου, σ. 2). Για ανάλογες κατασκευές πρβλ. π.χ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 14 κ.ε. και D. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971, σ. 106 κ.ε. Επομένως μπορούμε να δεχτούμε ότι εδώ είχαμε, με μεγάλη πιθανότητα, τάφους συγγενικών οικογενειών. Στην περίπτωση αυτή οι τάφοι των συστάδων Α και Γ θα ήταν τάφοι μιας οικογένειας, ενώ αυτοί των συστάδων Β και Δ πιθανώς μιας άλλης (Σ χ έ δ. 2). Οι παραπάνω σκέψεις μου ίσως ενισχύονται και από το γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι τάφοι βρίσκονται συγκεντρωμένοι στο μέσον περίπου του ανασκαφικού σκάμματος.

Για τις πήλινες λάρνακες (Σ χ έ δ. 3, 5) και τους κεραμοσκεπείς τάφους δεν υπάρχουν επιπλέον στοιχεία. Από τις φωτογραφίες και τα σχέδια βεβαιωνόμαστε ότι για τους δεύτερους είχαν χρησιμοποιηθεί κεραμίδια λακωνικού τύπου (Π ί ν. 17 α). Οι διαστάσεις ενός από αυτούς, του κεραμοσκεπή τάφου Αα (Π ί ν. 5 α), ήταν περίπου 0,95×0,45 μ. Στις μικρότερες λάρνακες Αα' και Ββ' είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλύμματα στρωτήρες κορινθιακού τύπου, διαστάσεων περίπου 0,90×0,40 και 0,75×0,40 μ., αντίστοιχα. Για ανάλογες λάρνακες βλ. και Kerameikos IX, σ. 29 κ.ε. και σ. 31 κ.ε. για τη χρησιμοποίηση κεραμιδιών σε τάφους.

Η παλιότερη ταφή έγινε πιθανότατα στη σαρκοφάγο ΑΙ (γύρω στο 480 π.Χ.). Από τις σαρκοφάγους της συστάδας Β πρώτη πρέπει να τοποθετήθηκε η ΒΙ. Γύρω στο 470 π.Χ. τοπο-

θετήθηκε η ΒΙΙ και αμέσως μετά, σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι επόμενες δύο, δηλαδή η ΒΙΙΙ και ΒΙΥ. Από αυτές η τελευταία είναι η μεγαλύτερη και ψηλότερη από όλες όσες αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο αυτό. Περίπου την ίδια εποχή με τις δύο τελευταίες ή λίγο μετά πρέπει να τοποθετήθηκε και η ΑΙΙ. Τελευταία στη σειρά, γύρω στο 420-410 π.Χ., πρέπει να είναι η σαρκοφάγος ΔΙ.

Μετά την τοποθέτηση της σαρκοφάγου ΒΙΥ, γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., όπως μας βεβαιώνουν τα ίδια τα κτερίσματα, πρέπει να έγινε ο ενταφιασμός στη λάρνακα ΒΔ' και μία δεκαετία περίπου αργότερα ο ενταφιασμός στη λάρνακα Βα'. Η ταφή στη λάρνακα ΒΒ' ήταν ακτέριστη. Από το γεγονός όμως ότι η λάρνακα αυτή πατά πάνω στη λάρνακα ΒΔ', είμαστε σίγουροι ότι είναι νεότερη από αυτή και ίσως και από τη λάρνακα Βα' (Σ χ έ δ. 2· Π ί ν. 17 α). Για τον ίδιο ακριβώς λόγο νεότερος από τη λάρνακα ΒΒ' είναι ο ακτέριστος, επίσης, κεραμοσκεπής τάφος Ββ, ενώ το γεγονός ότι ο κεραμοσκεπής τάφος Βα έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τους δύο προηγούμενους τάφους με κάνει να τον θεωρώ περίπου σύγχρονο ή λίγο νεότερο από τον τάφο Ββ'. Τέλος, παλιότερη από τις ταφές Ββ', Βα και Ββ είναι η ακτέριστη επίσης ταφή στη λάρνακα Βγ', η οποία ίσως είναι λίγο νεότερη από την ταφή Βδ'.

Οι ταφές Ββ', Βα και Ββ πάτησαν, πιθανότατα, πάνω στους τάφους Βδ' και Βγ', επειδή δεν υπήρχε προς την πλευρά αυτή άλλος διαθέσιμος χώρος (Σ χ έ δ. 2). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε πολύ κοντά στη λάρνακα Βγ' θα πρέπει να βρισκόταν ο βόρειος τοίχος του περιβόλου. Φαίνεται λοιπόν ότι οι τάφοι της συστάδας Β απλώθηκαν με κατεύθυνση από Ν. προς Β. και, όταν καλύφθηκε ο διαθέσιμος χώρος, τότε άρχισαν να καταλαμβάνουν τα κενά του οικογενειακού περιβόλου. Έτσι έχουμε προς τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. τη σαρκοφάγο ΔΙ και τον κεραμοσκεπή Αα, που από τα κτερίσματά τους χρονολογούνται γύρω στο 420 π.Χ. Η ταφή στη λάρνακα Αα' ήταν ακτέριστη, ίσως όμως να είναι παλιότερη από αυτή στη λάρνακα Αβ', που χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ. Και αυτό, επειδή η τελευταία φαίνεται να κατέλαβε το διαθέσιμο χώρο που δημιουργήθηκε από τις παλιότερες σαρκοφάγους ΑΙ και ΑΙΙ, από τους παλιότερους οξυπύθμενους αμφορείς ΓΙ και Γ2 και από τη λάρνακα Αα'. Ο χώρος αυτός δεν επέτρεπε την τοποθέτηση της ταφής με κατεύθυνση Α.-Δ. Έτσι αναγκάστηκαν εδώ να αλλάξουν τον προσανατολισμό. Ο νεκρός στη λάρνακα Αβ' είναι ο μόνος που τοποθετήθηκε με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Σχετικά με τον προσανατολισμό των νεκρών είναι γνωστό ότι δεν ήταν αυστηρά καθορισμένος. Ωστόσο τις περισσότερες φορές το κεφάλι είναι τοποθετημένο στην ανατολική πλευρά της ταφής. Αυτό συμβαίνει σε πολλά μέρη, όπως π.χ. στην Όλυνθο, στην Αθήνα (βλ. π.χ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 131 και Κεραμεικος ΙΧ, σ. 13) κ.α. Γενικά για τον προσανατολισμό των νεκρών βλ. Olynthus XI, σ. 140 κ.ε. και σημ. 55. Σχετικά συχνή ήταν και η τοποθέτηση του νεκρού με το κεφάλι προς Β., όπως δηλαδή στη λάρνακα Αβ' (βλ. Olynthus XI, σ. 141). Στην Κόρινθο μάλιστα ο προσανατολισμός αυτός ήταν το ίδιο συχνός, όπως ο συνηθισμένος από Α. προς Δ. (βλ. Corinth XIII, σ. 69).

Όπως μπορούμε να διακρίνουμε στα σχέδια και τις φωτογραφίες, οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα σκέλη τεντωμένα (για εξαιρέσεις βλ. παραπάνω, σ. 15 και 26) και τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Μερικές φορές, όταν κρατούσαν π.χ. στλεγγίδες, τα χέρια τους ήταν τοποθετημένα πάνω στην κοιλιακή χώρα. Γενικά, οι νεκροί της Αργίλου είχαν την τυπική, όχι μόνο για τον 5ο αι. π.Χ., στάση των νεκρών (βλ. Olynthus XI, σ. 139 κ.ε. και Corinth XIII, σ. 69). Το κεφάλι των νεκρών ίσως είχε τοποθετηθεί πάνω σε κάποιο είδος προσκεφάλι, από το οποίο δε σώθηκαν όμως ίχνη (πρβλ. Corinth XIII, σ. 69 και Olynthus XI, σ. 140), στη σαρκοφάγο μάλιστα ΑΙΙ, όπως σημειώθηκε παραπάνω, το προσκεφάλι είχε διαμορφωθεί στον πυθμένα της (Σ χ έ δ. 4).

Από τις εικοσι έξι ταφές οι είκοσι τέσσερις ήταν ενταφιασμοί, ενώ σε δύο περιπτώσεις εί-

χαμε καύσεις παιδιών. Η συντριπτική υπεροχή των ενταφιασμών, που συχνά, όχι χωρίς λόγο, αποδίδεται σε καθαρά οικονομικούς λόγους (βλ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 135 και σημ. 3), έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις, αλλά και στη γειτονική με την Άργιλο Όλυνθο, όπου μόνο το 9% των ταφών ήταν καύσεις. Από αυτές το 1/4 ήταν, μάλιστα, καύσεις νηπίων (βλ. Olynthus XI, σ. 145 κ.ε., 158). Και στην Άργιλο λοιπόν παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή κυριαρχία των ενταφιασμών, ενώ για τα παιδιά χρησιμοποιείται συχνά η καύση. Ίσως επειδή στην περίπτωση αυτή δεν ήταν τόσο δαπανηρή. Το ίδιο έχει παρατηρηθεί και σ' άλλα μέρη, όπως π.χ. στην Κόρινθο (βλ. Corinth XIII, σ. 69 και σημ. 17 και Kurtz - Boardman, ό.π., σ. 99· αντίθετα στην Ελευσίνα, Γ. Μυλωνάς, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνας, τ. Β, 1975, σ. 273).

Στην Κόρινθο έχει παρατηρηθεί επιπλέον το φαινόμενο τα παιδιά να θάβονται κοντά στους ενήλικους (Corinth XIII, σ. 68), κάτι που μπορούμε να ισχυριστούμε και για την Άργιλο. Εδώ τόσο οι παιδικοί τάφοι Αα', Αβ', Γ1 και Γ2 όσο και οι τάφοι Βα', Βδ', Βγ', Ββ' και Βα, Ββ (Σχ έ δ. 2) βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλο, πλάι στους τάφους των ενηλίκων. Από τις ακτέριστες ταφές Αα', Ββ', Βγ', Ββ και Βα δεν έχουμε στοιχεία για τους σκελετούς. Το μέγεθός τους, ωστόσο, μας βεβαιώνει ότι έχουμε να κάνουμε με ταφές νηπίων (Βα και Ββ) και παιδιών (Ββ', Βγ', Αα').

Κάτι που παρατηρείται στην Άργιλο και που είναι γνωστό και από άλλα μέρη, όπως π.χ. από την Αθήνα (βλ. Σ. Χαριτωνίδου, ΑΕ 1958, σ. 130, Μυλωνάς, ό.π., σ. 277 κ.ε., Kerameikos IX, σ. 29 κ.ε. Kurtz - Boardman, ό.π., σ. 97-98), είναι ότι τα παιδιά θάβονται συχνά σε πήλινες λάρνακες. Με το νεκροταφείο της Πλατείας Συντάγματος στην Αθήνα, που ανέσκαψε ο Χαριτωνίδης, το νεκροταφείο της Αργίλου παρουσιάζει και μία ακόμη ομοιότητα. Δεν παρατηρήθηκαν δηλαδή εγχυτρισμοί (βλ. Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 135), ενώ, αντίθετα, στην Όλυνθο π.χ. ή στην Ελευσίνα ήταν αρκετά συχνοί (βλ. Olynthus XI, σ. 158 και Μυλωνάς, ό.π., σ. 230). Επίσης στο νεκροταφείο αυτό της Αργίλου δεν επισημάνθηκαν απλοί ενταφιασμοί στο έδαφος, δηλαδή μέσα σε λάκκους, ένας τρόπος ταφής, που κι αυτός είναι γνωστός στην Όλυνθο (βλ. Olynthus XI, σ. 158 και 163 κ.ε.).

Όπως και σε πολλά άλλα νεκροταφεία της κλασικής εποχής, έτσι και στο νεκροταφείο αυτό της Αργίλου κτερίσματα δεν περιείχαν όλοι οι τάφοι (πρβλ. Corinth XIII, σ. 78 κ.ε.). Αλλά σε σχέση με το ποσοστό των ακτέριστων ταφών της Ολύθνου (που ήταν 40 στους 1000, βλ. Olynthus XI, σ. 174 κ.ε., 206), το αντίστοιχο ποσοστό από την Άργιλο είναι μικρότερο, περίπου 23 στους 100, αφού μόνο έξι ταφές βρέθηκαν ακτέριστες. Έχει παρατηρηθεί γενικά ότι από τον 5ο αι., και ιδιαίτερα από το β' μισό του, ο αριθμός των κτερισμάτων λιγοστεύει σε σχέση με αυτόν στις παλιότερες εποχές (πρβλ. Olynthus XI, σ. 174 και Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 138). Το ίδιο ισχύει και για την Άργιλο, όπου τα κτερίσματα χρονολογούνται μετά το 440 π.Χ. και είναι φτωχότερα σε ποιότητα και αριθμό από αυτά των προηγούμενων δεκαετιών. Σχετικά με την απουσία ή την ελάττωση του αριθμού των κτερισμάτων κατά την κλασική εποχή έχει υποστηριχτεί (Olynthus XI, σ. 175) ότι δε σχετίζονται με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας του νεκρού. Ωστόσο πέρα από τη γνωστή τάση για ελάττωση των κτερισμάτων, που χωρίς αμφιβολία υπάρχει την εποχή αυτή ανεξάρτητα από τις οικονομικές συνθήκες, είναι, νομίζω, φυσικό να δεχτούμε ότι οι πλουσιότερα κτερισμένοι τάφοι ανήκουν σε πλουσιότερες οικογένειες. Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι έξι ακτέριστες ταφές από το νεκροταφείο της Αργίλου ανήκαν σε παιδιά ή σε νήπια και ως προς αυτό το σημείο έχουμε ένα φαινόμενο αντίθετο με αυτό που παρατηρείται π.χ. στην Κόρινθο, όπου στον 5ο αι. π.Χ. και ειδικότερα στο β' τέταρτο, οι παιδικοί τάφοι ήταν οι πλουσιότεροι (Corinth XIII, σ. 79· για την Αθήνα πρβλ. Kerameikos IX, σ. 14). Οι ταφές των ενηλίκων στις λίθινες σαρκοφάγους της Αργίλου,

όπως συμβαίνει τις περισσότερες φορές και στην Κόρινθο, είχαν η καθεμία ένα τουλάχιστον κτερίσμα (Corinth XIII, σ. 79).

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής παρατηρήθηκαν και δύο πυρές μέγ. διαμ. περίπου 0,90 μ. Η μία εντοπίστηκε στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου ΔΙ και προς τη βορειοανατολική γωνία της (Σ χ έ δ. 3) και η άλλη έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του κεραμοσκεπή τάφου Αα. Δεν έγινε δυνατό να προσδιοριστεί ο ακριβής σκοπός αυτών των πυρών (πρβλ. Kurtz - Boardman, ό.π., σ. 99). Δεν αποκλείεται να σχετίζονται με νεκρόδειπνα και καύση κτερισμάτων, που πιθανοτατα γίνονταν μετά την ταφή, *εις τὰ τρίτα* ή *εις τὰ ἔνατα*, όπως έχει υποστηριχτεί για ανάλογες πυρές, π.χ. από το κλασικό νεκροταφείο της Πλατείας Συντάγματος (βλ. Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 137 και σημ. 2, ενώ για το έθιμο αυτό βλ. E. Gjerstad, ARW 26 (1928), σ. 152 κ.ε. (για τις πυρές αυτές βλ. και Μυλωνάς, ό.π., σ. 283 κ.ε.).

Από τα κτερίσματα, πράγμα που είναι σχεδόν κανόνας, κυριαρχούν τα πήλινα, και μάλιστα τα αγγεία. Στα τελευταία εντυπωσιακή είναι η κυριαρχία των αττικών, αφού από τα τριάντα πέντε ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία που βρέθηκαν ως κτερίσματα κατά την ανασκαφή, τα είκοσι εννέα είναι αττικά, τέσσερα ντόπια, δύο κορινθιακά. Το ίδιο παρατηρείται και με τα όστρακα. Όπως συμβαίνει και αλλού, ανάμεσα στα σχήματα των αγγείων κυριαρχεί η ληκυθος (βλ. π.χ. Χαριτωνίδης, ό.π., σ. 138, Μυλωνάς, ό.π., σ. 286 κ.ε., Kerameikos IX, σ. 14-15, Corinth XIII, σ. 81). Έχουμε δηλαδή είκοσι ληκύθους (δύο είναι κορινθιακές), τέσσερις κύλικες, δύο πυξίδες, έναν οξυπύθμενο αμφορίσκο, ένα κάναστρο, ένα θήλαστρο, ένα σκύφο, μία πλημοχοϊσκη, ένα άωτο σκυφίδιο (ντόπιο), μία λεκανίδα (ντόπια), μία χύτρα (ντόπια), ένα πλαστικό αγγείο (ντόπιο). Στη γειτονική Όλυνθο, τις ληκύθους τις συναγωνίζονται σε ποσότητα οι σκύφοι, κάτι που δεν παρατηρήθηκε στην Άργιλο (βλ. Olynthus XI, σ. 177 και 183 κ.ε., όπου και γίνεται συζήτηση σχετική με τη χρήση των αγγείων στους τάφους· πρβλ. και Kerameikos IX, σ. 15· για τα είδη των αγγείων που απαντούν βλ. και Corinth XIII, σ. 80 κ.ε.).

Κάτι που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι ανάμεσα στα πολλά αττικά όστρακα που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (κυρίως ερυθρόμορφα και μελαμβαφή) υπάρχουν ορισμένα που προέρχονται από σχήματα, τα οποία δεν αντιπροσωπεύονται μέσα στους τάφους. Έχουμε δηλαδή π.χ. όστρακα από κιονωτούς και κωδωνόσχημους κρατήρες, αμφορείς, πελικές, ασκούς, μελαμβαφείς οινοχόες. Φαίνεται λοιπόν ότι τα αγγεία αυτά τα χρησιμοποιούσαν και τα έσπαζαν μετά τον ενταφιασμό (βλ. σχετικά παραπάνω και Olynthus XI, σ. 182 κ.ε.).

Τέλος, ανάμεσα στα κτερίσματα του νεκροταφείου της Αργίλου ανήκουν και δέκα λίθινα αλάβαστρα, ένας, οπωσδήποτε, σημαντικός αριθμός.

Ενώ στα αγγεία του νεκροταφείου συντριπτική ήταν η υπεροχή των επείσακτων αττικών, δε συμβαίνει το ίδιο με τα πήλινα ειδώλια, που, όπως ήδη σημειώθηκε (βλ. παραπάνω, σ. 28), βρέθηκαν όλα, με μία εξαίρεση (βλ. παραπάνω, σ. 23), σε παιδικές ταφές. Από τα δέκα οκτώ ακέραια ή σχεδόν ακέραια ειδώλια που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, τα μισά μπορούν να θεωρηθούν ντόπια. (Με τον όρο αυτό εννοώ ως τόπο κατασκευής τους όχι μόνο την Άργιλο, αλλά και άλλες πόλεις της περιοχής, όπως π.χ. την Όλυνθο). Υπάρχουν ακόμη τρία αττικά, ένα κορινθιακό, ενώ πέντε είναι ακαθόριστης εργαστηριακής προέλευσης. Σημειώνω βέβαια ότι όλα σχεδόν τα ντόπια ειδώλια βασίζονται σε πρότυπα από τη νότια Ελλάδα, όπως π.χ. από την Αθήνα και τη Βοιωτία. Για τη σημασία και τη χρήση των ειδωλίων στους τάφους βλ. Olynthus XI, σ. 195 κ.ε.

Από τα μεταλλικά αντικείμενα ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός των στλεγγίδων. Βρέθηκαν είκοσι δύο ακέραιες ή σχεδόν ακέραιες, από τις οποίες είκοσι είναι χάλκινες και δύο σιδερένιες. Σε όλες τις χάλκινες παρατηρείται ότι η λαβή έχει φυλλόσχημη απόληξη. Μεγά-

λος αριθμός στλεγγίδων έχει βρεθεί και σε άλλα νεκροταφεία, όπως π.χ. και της γειτονικής Ολύνθου. Βλ. Olynthus XI, σ. 202, πρβλ. και Corinth XIII, σ. 70, 82 κ.ε.

Από τα υπόλοιπα μεταλλικά κτερίσματα αναφέρουμε τέσσερα χάλκινα στόμια από αρυβάλλους (βλ. παραπάνω, σ. 6), δύο χάλκινες πόρπες, τέσσερα δαχτυλίδια (δύο σιδερένια και δύο χάλκινα), πέντε βραχιόλια (δύο ασημένια, δύο σιδερένια και ένα χάλκινο), τρεις χάλκινες περόνες (και ίσως και μία σιδερένια) και ένα ασημένιο νόμισμα (για το τελευταίο βλ. παραπάνω, σ. 9-10). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην Όλυνθο ο αριθμός των νομισμάτων που βρέθηκαν σε τάφους ήταν συγκριτικά πολύ μεγαλύτερος (βλ. Olynthus XI, σ. 202 κ.ε., 205).

Πολύ μικρός είναι και ο αριθμός των όπλων από την ανασκαφή του νεκροταφείου αυτού (δηλαδή ένα σιδερένιο ξίφος και μία χάλκινη αιχμή βέλους), κάτι που έχει παρατηρηθεί και στην Όλυνθο (Olynthus XI, σ. 199 κ.ε.).

Κάτι άλλο που πρέπει να τονιστεί αναφορικά με τα χάλκινα αντικείμενα, που διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση, είναι ότι ο τύπος πολλών από αυτά μας βεβαιώνει ότι προέρχονται από το βόρειο χώρο (βλ. π.χ. παραπάνω, σ. 40 κ.ε.). Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι εκτός από την κεραμική, που είναι επείσακτη από το νότο, τα άλλα κτερίσματα, δηλαδή τα περισσότερα πήλινα ειδώλια και τα μεταλλικά αντικείμενα, είναι ντόπια. Για τα τελευταία είναι φυσικό, αφού, όπως είναι γνωστό, στο γεωγραφικό αυτό χώρο υπήρχαν πλούσια ορυχεία μετάλλων.

Από τα αντικείμενα που είναι κατασκευασμένα από άλλα υλικά σημειώνω ένα οστέινο περιδέραιο, ένα λίθινο περιάπτο (ένα δεύτερο είναι πήλινο), οστέινους αστραγάλους και ένα μόνο αξιόλογο κομμάτι από γυάλινο αγγείο (Πί ν. 13 γ).

Για τη θέση των κτερισμάτων, και μάλιστα στην εποχή που μας ενδιαφέρει εδώ, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλα νεκροταφεία, δεν υπήρχε τις περισσότερες φορές κανόνας (πρβλ. Olynthus XI, σ. 178 κ.ε. και Corinth XIII, σ. 81 κ.ε. και σημ. 93). Παρόλο που οι συνθήκες ανασκαφής στους τάφους της Αργίλου δεν ήταν ιδεώδεις και παρόλο που το περιεχόμενο των σαρκοφάγων είχε συχνά μετακινηθεί από τις πολλαπλές χρήσεις τους, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Ωστόσο αυτές δεν προσθέτουν τίποτε στις γνώσεις μας για το θέμα αυτό. Συχνά βεβαιώθηκε ότι οι στλεγγίδες ήταν τοποθετημένες στο ύψος των άκρων χεριών, μερικές φορές μάλιστα φαίνεται ότι οι νεκροί τις κρατούσαν (πρβλ. Olynthus XI, σ. 178, 180 και Corinth XIII, σ. 83). Οι χάλκινες «ασπιδίσκες» βρίσκονταν πάντοτε κοντά σε στλεγγίδες, πράγμα που, όπως ήδη αναφέρθηκε, μας βοήθησε να τις αναγνωρίσουμε ως στόμια αρυβάλλων (βλ. παραπάνω, σ. 6). Επίσης στο ύψος των άκρων χεριών βρέθηκαν συχνά και λήκυθοι ή αλάβαστρα (όπως π.χ. στις σαρκοφάγους ΒΙΙ και ΒΙΙΙ). Αρκετά κοσμήματα βρέθηκαν σε τέτοια θέση, που μας βεβαιώνει ότι οι νεκροί τα φορούσαν, όπως π.χ. το οστέινο περιδέραιο και τα δύο σιδερένια δαχτυλίδια στη σαρκοφάγο ΒΙΙ (για ανάλογες περιπτώσεις βλ. π.χ. Olynthus XI, σ. 180-181 και Corinth XIII, σ. 83). Ανάμεσα στα σκέλη των νεκρών ή κοντά σ' αυτά βρέθηκαν κύλικες (σαρκοφάγος ΑΙΙ) ή και αλάβαστρα (σαρκοφάγοι ΑΙΙ και ΒΙΥ), ενώ συχνά στις γωνίες των σαρκοφάγων είχαν τοποθετηθεί λήκυθοι (σαρκοφάγοι ΒΙΙ, ΒΙΥ και ΑΙΙ), χωρίς όμως να είμαστε σίγουροι ότι αυτή ήταν η αρχική τους θέση. Τέλος, στις λάρνακες τα κτερίσματα τοποθετούνταν συνήθως γύρω από το σώμα. Στις ταφές ΑΒ' και Βα', στο ύψος της μέσης περίπου του νεκρού υπήρχε μία μικρή κύλικα. Κοντά στην κύλικα αυτή υπήρχε ένα «θήλαστρο» και ένα γυναικείο πήλινο ειδώλιο, ενώ ένα ανάλογο ειδώλιο, στην ίδια περίπου θέση, υπήρχε και στη λάρνακα Βδ'. Ακόμη, ένα βραχιόλι βρέθηκε στο κάτω μέρος της λάρνακας Βα'.

Η έρευνα του νεκροταφείου της Αργίλου, που είναι οπωσδήποτε περιορισμένης έκτασης, πλουτίζει τις μέχρι σήμερα πολύ πενιχρές γνώσεις μας για την πόλη αυτή και ενισχύει ασφαλώς την ταύτισή της με την αποικία των Ανδρίων, μία ταύτιση που μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί από κάποια επιγραφική μαρτυρία. (Για βιβλιογραφία σχετική με την Άργιλο και για

τις ανασκαφικές δραστηριότητες στην περιοχή βλ. Δ. Λαζαρίδης, *Αμφίπολις και Άργιλος*, 1972, σ. 69 κ.ε., Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την Αρχαιότητα*, 1976, σ. 103 κ.ε. M. Zahrt, *Olynth und Chalkidier*, 1971, κυρίως σ. 158 κ.ε. B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, 1986, σ. 52 κ.ε. Βλ. και W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography I II*, 1980, σ. 324 σημ. 55 και εδώ, σ. 1.

Το νεκροταφείο μας δίνει την εικόνα μιας εύπορης πόλης, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που ίσως δεν το περιμέναμε. Αττικά αγγεία πρώτης διαλογής, όπως είναι η λήκυθος του ζωγράφου της *Villa Giulia*, βρίσκονται κυρίως στις πλούσιες αγορές της Ετρουρίας και της Μεγάλης Ελλάδας, ενώ σπανίζουν στον κυρίως ελληνικό χώρο εκτός, φυσικά, της Αττικής. Ειδικότερα, από τα αγγεία του αγγειογράφου αυτού που ξέρουμε μέχρι σήμερα, και τα οποία είναι πολλά σε αριθμό, εκτός από την Αττική λίγα έχουν βρεθεί και στη Ρόδο, την Κόρινθο, την Αίγινα.

Η οικονομική ευπραγία των κατοίκων της Αργίλου, όπως αντανακλάται στα ευρήματα του νεκροταφείου, είναι ιδιαίτερα αισθητή στο χρονικό διάστημα αμέσως μετά τους περσικούς πολέμους μέχρι το 440 π.Χ. περίπου. Στο ίδιο διάστημα συμβαίνει να χρονολογούνται και οι περισσότερες ταφές. Από τις είκοσι έξι που έχουμε στο ανασκαμμένο τμήμα του νεκροταφείου μόνο τρεις (της σαρκοφάγου ΑΙ, του κεραμοσκεπή τάφου Αα και της σαρκοφάγου ΔΙ) χρονολογούνται μετά το 440 π.Χ. Να οφείλεται αυτό σε αραίωση του πληθυσμού της Αργίλου, που προέκυψε από το γεγονός ότι πολλοί κάτοικοι της πόλης πήγαν και εγκαταστάθηκαν στη νεοϊδρυθείσα το 437 π.Χ. Αμφίπολη; (βλ. Θουκυδίδης 4, 103). Είναι βέβαιο ότι με την ίδρυση της Αμφίπολης (και της Βρέας, αν πράγματι βρισκόταν στην ίδια περιοχή, κάτι για το οποίο δε συμφωνούν οι ιστορικοί), η Άργιλος ζημειώθηκε οικονομικά, πράγμα που φαίνεται και από τη μείωση του φόρου που καθορίστηκε να πληρώνει τώρα η πόλη στο ταμείο της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας (βλ. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 73 και Isaac, ό.π., σ. 53).

Όσο σημαντική κι αν φαίνεται η οικονομική ευμάρεια της Αργίλου κατά τα πρώιμα κλασικά χρόνια, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί το τεράστιο ποσό των 10^{1/2} ταλάντων, που αναγράφεται στους φορολογικούς καταλόγους της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας ότι κατέβαλε η πόλη το 453 π.Χ. Έτσι, ακόμη και τώρα η γνώμη των μελετητών εκείνων που πιστεύουν ότι η αναγραφή αυτή είναι σωστή και δεν οφείλεται σε λάθος του χαρακτή, παραμένει αναπόδεικτη. Σχετικά με το πρόβλημα αυτό βλ. Isaac, ό.π., σ. 53 και Zahrt, ό.π., σ. 159. Όμως η ίδια η έκταση που ανασκάφηκε είναι τόσο περιορισμένη, που δε μας επιτρέπει να συζητήσουμε τέτοιου είδους ζητήματα. Δεν αποκλείεται, βέβαια, μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή να επιφύλασσουν εκπλήξεις. Τελειώνοντας θα ήθελα επίσης να επισημάνω ότι η μελέτη των κτερισμάτων και οι παρατηρήσεις που αφορούν στα ταφικά έθιμα δείχνουν σχέσεις της πόλης με την Αθήνα και γενικότερα με τη νότια Ελλάδα, πολύ στενότερες από ότι π.χ. στην περίπτωση της Ολύνθου (τηρουμένων βέβαια των αναλογιών) και δικαιώνουν τον Ηρόδοτο (7,115), που χαρακτηρίζει την Άργιλο *πόλιν Ἑλληνίδα*.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΠΛΑΚΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ*

(Πί ν. 18-20)

Στο δάπεδο της Μητροπόλεως Μυστρά, στο χώρο κάτω από τον κεντρικό τρούλο, είναι τοποθετημένη μαρμάρινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση δικέφαλου αετού¹ (Πί ν. 18 α). Μέσα σε ορθογώνιο διάχωρο, που πλαισιώνεται από φυτική διακόσμηση σε επιπεδόγλυφη τεχνική, απεικονίζεται ο δικέφαλος αετός με ανοικτές φτερούγες, πόδια σε διάσταση, κεφαλές κατά τομή, επεξεργασμένος σε ανάγλυφο έξεργο, που σήμερα μοιάζει σχεδόν επιπεδόγλυφο από τη φθορά². Οι δύο κεφαλές φέρουν στέμμα και ένα μεγαλύτερο, παρόμοιο σε σχήμα και μορφή, καταλαμβάνει το χώρο μεταξύ των κεφαλών και καλύπτεται λίγο από τους καμπυλούμενους λαιμούς. Το ταινιωτό κυμάτιο που χωρίζει την παράσταση από τη διακοσμητική ζώνη του πλαισίου, έχει παραληφθεί στο διάστημα μεταξύ των δύο στεμμάτων για την απρόσκοπτη απεικόνιση αυτών και του κεντρικού στέμματος. Το ίδιο κυμάτιο καλύπτει τις απολήξεις των ανοικτών πτερύγων δημιουργώντας έτσι την εντύπωση μερικής ασυμμετρίας στην απόδοση του σώματος του δικέφαλου. Μικρός ρόδακας απεικονίζεται κάτω από το κεντρικό στέμμα. Το πτέρωμα στο σώμα, τους λαιμούς και τα πόδια του αετού αποδίδεται με ημικυκλικές ή σχεδόν κυκλικές φολίδες· η ουρά και οι πτέρυγες τονίζονται κατά διαστήματα με γραμμές —ευθείες και καμπύλες— για να υποδηλωθούν έτσι τα επί μέρους φτερωτά μέρη και οι κυματιστές απολήξεις τους. Τα πόδια με τα γαμψά νύχια είναι μεγάλα και ισχυρά και έντονα «παραστατικά» παρά τη σχηματοποιημένη μορφή του αετού. Η παράσταση προβάλλεται στο επίπεδο, λείο βάθος και το ανάγλυφο «γλυκαίνει» με το μαλακό, επιπεδόγλυφο πλαίσιο. Το πλαίσιο αποτελεί ζώνη ανθεματώτη ελισσομένου βλαστού με ημίφυλλα, ρόδακες, μικρά λωτόμορφα ανθέμια, και άλλα πολυπέταλα άνθη υδροχαρούς φυτού και τρίφυλλα, που πληρούν τα κενά των λοβών. Ταινιωτό κυμάτιο ορίζει και την εξωτερική πλευρά του θέματος. Σε κάθε αναδίπλωση του βλαστού εναλλάσσεται ένας ρόδακας με ένα ανθέμιο λωτού ή υδροχαρούς φυτού· τρίφυλλα και μικροί ρόδακες υπάρχουν στα μικρά τριγωνικά κενά. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση αναδίπλωση του βλαστού στις γωνίες του πλαισίου. Τα σημεία

* Τη γλυπτική του Μυστρά μελετά και πρόκειται να δημοσιεύσει η υπογράφουσα.

1. Πρόκειται για πλάκα από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, διαστ. 0,77×0,77 μ., φθαρμένη κατά μήκος της παρυφής στη δεξιά της πλευρά. Μεγάλη ρωγή εκτείνεται στο αριστερό τμήμα της από την ανατολική απόληξη μέχρι τη νοτιοδυτική γωνία. Πολλές φθορές έχει υποστεί το μάρμαρο από τους επισκέπτες του χώρου που πατούν πάνω του: πρβλ. (Πί ν. 1) και τον αντίστοιχό του στο λεύκαμα του G. Millet, *Les Monuments Byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 47₆ (στο εξής Millet, Mistra).

2. Η εντύπωση του επιπεδόγλυφου είναι σήμερα εντονότερη λόγω της γενικότερης φθοράς της πλάκας ώστε και το ανάγλυφο του αετού, που είχε εκτελεσθεί έξεργα, να μοιάζει σχεδόν επιπεδόγλυφο.

εκκίνησης και πέρατος του φυλλοφόρου βλαστού είναι ο ρόδακας στο μέσον της ζώνης (στην ανατολική πλευρά), πάνω από το μεγάλο στέμμα, και το καλυκόμορφο τρίφυλλο στην αντίστοιχη θέση της απέναντι (δυτικής) πλευράς. Το θέμα αποδίδεται μαλακά, πυκνά, με φυσιοκρατική διάθεση και σωστή σχεδιαστική έκφραση. Η πλάκα βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στη σημερινή της θέση³. Το έργο χρονολογήθηκε στην εποχή των επισκευών του ναού επί Ματθαίου Μητροπολίτη Λακεδαιμονίας⁴ —προσωπικότητας χωρίς πλήρη ιστορική ταύτιση. Η παρούσα μελέτη οδηγεί σε συμπεράσματα που προσδιορίζουν πιο στενά την ταυτότητα του γλυπτού μας στο πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής του. Δε θα μας απασχολήσει εδώ η καταγωγή του δικέφαλου ή η αρχή της χρήσης του ως αυτοκρατορικού συμβόλου ή εμβλήματος στο Βυζάντιο. Η παλλαϊκότητα του τύπου και η σταθερότητα της διατήρησής του ως διαμοσημητικού θέματος —μονοκέφαλου ή δικέφαλου— καθώς και η χρήση του ως χριστιανικού συμβόλου, συμβόλου βασιλικής εξουσίας κτλ. έχει ήδη διεξοδικά μελετηθεί⁵.

Η παράσταση του αετού της Μητροπόλεως Μυστρά ακολουθεί παλιά εικονογραφικά πρότυπα μιας σειράς μονοκέφαλων και δικέφαλων αετών των μεσοβυζαντινών χρόνων. Τη στάση με τις ανοικτές φτερούγες και το σώμα κατ'ενώπιον έχουμε σε παράσταση μονοκέφαλου αετού σε δύο θωράκια στη Μητρόπολη Αχρίδος (11ος αι.) και σ'ένα τρίτο στην Αγία Σοφία Κιέβου⁶ (11ος αι.). Στους αετούς αυτούς συγγενής είναι και η απόδοση του φολιδωτού πτερώματος στο λαιμό, το σώμα, τις φτερούγες και τα πόδια. Την κλίση των ανοιγμένων φτερών του αετού από το Μυστρά, δηλαδή τη μορφή του κανονικού και του αντίστροφου S, βρίσκουμε στην απεικόνιση αετού σε θωράκιο του Μουσείου Σόφιας⁷ προερχόμενο από τη Stara Zagora, το οποίο χρονολογείται στον 11ο αι. Η παράσταση αυτή δεν παρουσιάζει άλλα συγγενή στοιχεία με την πλάκα του Μυστρά. Το ίδιο σχήμα παρατηρούμε και σε αετό θωρακίου εντοιχισμένου στη Μικρή Μητρόπολη Αθηνών⁸, το κτίριο της οποίας χρονολογείται στο τέλος του 12ου αι. Φολιδωτή είναι η απόδοση του πτερώματος μονοκέφαλου αετού σε κάλυμμα σαρκοφάγου που προέρ-

3. Η επαναχρησιμοποίηση της πλάκας είναι φανερή στα όμορα μάρμαρα του δαπέδου, στη νότια και ανατολική πλευρά, τα οποία κόπηκαν για να δημιουργηθεί χώρος για την ένθεσή της.

4. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1951, σ. 46. Ο ίδιος, Μυστράς, Αθήνα 1987, σ. 30. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι «ανάγεται στην επισκευή του Ματθαίου, αν όχι στην Τουρκοκρατία».

5. Για τους προβληματισμούς αυτούς και γενικότερα για τη θεματογραφία βλ. Γ. Σπυριδάκης, Ο δικέφαλος αετός ιδία ως σύμβολον ή θέμα κοσμήσεως κατά την Βυζαντινή και την Μεταβυζαντινή μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον, Actes du XVe Congrès International des études byzantines, III, Bucarest 1976, σ. 427-433, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία (αναδημοσιεύεται στο Λειμών, Τιμητική Προσφορά τω Ν. Β. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ ΑΘ'-Μ (1972-73), σ. 162-174). Σημαντικά για τη δημιουργία του δικέφαλου, την καταγωγή, το συμβολισμό κτλ. στο Βυζάντιο, τα άρθρα των: Σ. Λάμπρου, Ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου, Νέος Ελληνομνήμων 6 (1909), σ. 433-473, Ν. Σβορώνος, Πώς εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου, Εν Αθήναις 1914, Ν. Bees, Zum Thema des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern, Repertorium für Kunstwissenschaft 35, (1912), σ. 321-330. Επίσης G. Gerola, L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste, Felix Ravenna, 1934, σ. 7-36, και τη βιβλιοκρισία από τον F. Dölger, BZ 34 (1934), σ. 470-472. G. Jacobi, L'aquila bicephala dei Paleologi nella tradizione artistica e poetica neoellenica, Studi bizantini e Neellenici VIII (1935), σ. 151-161. Σε ορισμένα από αυτά γίνεται μνεία και του δικέφαλου αετού της Μητροπόλεως Μυστρά.

6. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976 (στο εξής Sculptures II), σ. 72, πίν. XLIIa, b (Μητρόπολη Αχρίδος) και σ. 84-85, πίν. LIX a (Αγία Σοφία Κιέβου). Ο Grabar υποθέτει ότι δικέφαλοι αετοί ανήκαν σ'ένα θεματολόγιο βυζαντινό με σπάνιες παραστάσεις ζώων.

7. A. Grabar, Sculptures II, σ. 72-73, πίν. XLV b.

8. Ό.π., σ. 96-99, πίν. LXVIII. Επίσης Μ. Chatzedakis, στο έργο των W. F. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, PKG 3, (1968), σ. 236.

χεται από τη Μονή Κοζίλης⁹ και βρίσκεται στο Μουσείο Νικοπόλεως. Η σαρκοφάγος χρονολογήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αι. Ο δικέφαλος που απεικονίζεται σε μια από τις στενές πλευρές της σαρκοφάγου, στο νότιο κλίτος του καθολικού της Μονής των Βλαχερνών στην Άρτα¹⁰ (αυτή τοποθετείται στα μέσα ή στο τέλος του 13ου αι.), έχει ρεαλιστικότερη απόδοση στις επιμέρους λεπτομέρειές του. Η χαρακτηριστική στάση των ποδιών σε διάσταση, του δικέφαλου στο Μυστρά ανευρίσκεται σε παράσταση αετού στο πρώτο διάχωρο δεξιά, στη θύρα του ναού του Αγίου Νικολάου Αχρίδος¹¹ (12ος-13ος αι.). Ο αετός που απεικονίζεται στη συναρμοσμένη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής στο ναό της Παναγίας στην Επισκοπή Άνω Βόλου¹² (Πί ν. 19 α) (χρονολογείται στο 1274-1276 βάσει γραπτών πηγών), παρουσιάζει το ίδιο σχήμα, αλλά η μορφή του—πολύ στυλιζαρισμένη και με σύνθετα στοιχεία, σε επιπεδόγλυφη τεχνική—προέρχεται από διαφορετικά πρότυπα και πηγή έμπνευσης. Παρόμοια στάση έχουν οι αετοί στη σαρκοφάγο του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος στο Χορτιάτη¹³, που χρονολογείται στο 14ο αι. Πρόκειται για μικρού μεγέθους σχηματοποιημένους αετούς, σε χαμηλό ανάγλυφο, οι οποίοι έχουν στη θέση των δύο, τρεις κεφαλές ο εικονιζόμενος δεξιά, και σχηματοποιημένη μορφή κρινάνθεμου ο εικονιζόμενος αριστερά. Το ίδιο σχήμα των διισταμένων ποδιών ανευρίσκουμε στον αετό που απεικονίζεται σε κιονόκρανο στην Πόρτα Παναγιά¹⁴. Αποδίδεται με επιπεδόγλυφη τεχνική και χρονολογείται στο 1283 μ.Χ. Παρόμοια στάση, σε πολύ σχηματοποιημένη απόδοση, έχουμε σε ανάγλυφο από το Μυστρά¹⁵. Με ανοικτές φτερούγες και πόδια σε διάσταση παρουσιάζεται ο αετός σε κιονόκρανο του Μουσείου Σόφιας¹⁶, του 11ου αι. Ωραία, έξεργη, ισχυρή μορφή του ίδιου εικονογραφικού θέματος αποτελούν οι μονοκέφαλοι αετοί σε μαρμάρινο επιστύλιο στη Μονή του Οσίου Μελετίου¹⁷. Το επιστύλιο αυτό αποτελεί το ανώφλι της θύρας του νάρθηκα προς τον κυρίως ναό του καθολικού της μονής, η οποία χρονολογείται στο 1100. Εικονογραφικά ανάλογος του εξεταζόμενου, μονοκέφαλος όμως αετός, σε χαμηλό ανάγλυφο, απεικονίζεται στο βορειοδυτικό κιονόκρανο του ναού του Αγίου Νικολάου Ροδιάς¹⁸. Το κτίριο χρονολογείται στο τέλος του 13ου αι. και η τοιχογράφηση στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα.

Μονοκέφαλοι αετοί παρουσιάζονται σε μια κατηγορία κιονοκράνων με ανάγλυφα ζώα¹⁹

9. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 74-75, 244-245, πίν. 47 (στο εξής Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*).

10. Το κτίριο ανήκει στο πρώτο μισό του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι. Βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 30 κ.ε., εικ. 26, 27. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 72-74, αριθ. 48 α-γ, και σ. 239-241, πίν. 44. Α. Grabar, *Sculptures II*, σ. 145, πίν. CXXXIV a, b. Ως χρονολόγηση του έργου οι παραπάνω μελετητές δέχονται τα μέσα του 13ου αι., ενώ ο Δ. Πάλλας το τοποθετεί στο 1296: βλ. D. Pallas, *RbK, Epirus*, σ. 254.

11. Α. Grabar, *Sculptures II*, σ. 118-121, πίν. LXXXVII.

12. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 62-64, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία και σ. 242-243, πίν. 35 α-γ.

13. Ό.π., σ. 58-59, αριθ. 36 και σ. 255, πίν. 29 α.

14. Α. Κ. Ορλάνδος, *Η Πόρτα Παναγιά της Θεσσαλίας*, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 24 κ.ε., εικ. 16. Επίσης Α. Grabar, *Sculptures II*, σ. 149, πίν. CXXXI.

15. G. Millet, *Mistra*, πίν. 60₂₆.

16. Α. Grabar, *Sculptures II*, σ. 72-74, πίν. XLIII c.

17. Ό.π., σ. 102-103, πίν. LXXIII a, c. Συστηματική μελέτη του γλυπτού διακόσμου της μονής νομίζω ότι θα αναθεωρήσει την πρόωπη χρονολόγηση για ορισμένο αριθμό αρχιτεκτονικών γλυπτών.

18. Α. Κ. Ορλάνδος, *Ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς*, ΑΒΜΕ Β' (1936), σ. 136, εικ. 5.

19. Μ. Παναγιωτίδη, *Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα*, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-72), σ. 82-129.

που εκτείνεται χρονικά από την παλαιοχριστιανική μέχρι τη μεταβυζαντινή εποχή, αλλά δε θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή. Εικονογραφικές αναλογίες παρουσιάζει και ο αετός που απαντά στις χάλκινες θύρες του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου²⁰ στον Άθω, οι οποίες προέρχονται από το ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης και τοποθετούνται στο 14ο-15ο αι.

Εγκοπές και εγχαράξεις στα φτερά έχουμε στους εραλδικούς αετούς ενός θωρακίου από το Μυστρά²¹, καθώς και στον αετό, που απεικονίζεται στο ανάγλυφο υπέρθυρο της βασιλείου πύλης, στην Παρηγορήτισσα της Άρτας²² (13ος αι.), του οποίου η επεξεργασία λάξευσης έχει γίνει σε επιπεδόγλυφη τεχνική με εφύαλωση. Η διαμόρφωση των ποδιών και των νυχιών του αετού της Μητροπόλεως Μυστρά θυμίζει τα αντίστοιχα στη σαρκοφάγο της Άννας Μαλιασηνής²³. Ισχυρή απόδοση σε τομή έχουν τα δάκτυλα του αετού σε κιονόκρανο του 12ου αι. προερχόμενο από την Πετροβίτζα²⁴, το οποίο βρίσκεται στο Μουσείο Ιωαννίνων επίσης τα νύχια του παγωνιού σε πλάκα θωρακίου από την Αγορά Αθηνών²⁵, που εντάσσεται χρονολογικά στο 12ο αι. Την ίδια εντύπωση δημιουργούν τα νύχια του αετού, που αρπάζει λαγό, σε τμήμα θωρακίου του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών²⁶, του 12ου αι. Στο επιπεδόγλυφο πλαίσιο της καλυπτήριας πλάκας του τάφου του Ιωάννη Κομνηνού Καμπύτζη²⁷ (1246-1258), συναντάμε παρόμοια ισχυρή διαμόρφωση στο πόδι του λιονταριού.

Στη γλυπτική του Μυστρά ο αετός —δικέφαλος ή μονοκέφαλος— παρουσιάζεται αρκετές φορές σε ανάλογη μορφή και τύπο με τον αετό της πλάκας της Μητροπόλεως. Εκτός των επιθημάτων της Αγίας Σοφίας²⁸, ο δικέφαλος αετός υπάρχει σε θραύσμα μαρμάρινης πλάκας στο Μουσείο Μυστρά²⁹. Το θέμα αποδίδεται σε επιπεδόγλυφη τεχνική, αρκετά σχηματοποιημένο. Συγγενής εικονογραφικά είναι ο δικέφαλος αετός σε απότμημα έξεργου αναγλύφου, επίσης στο Μουσείο Μυστρά³⁰. Ο τύπος του τελευταίου είναι ανάλογος με τους αετούς με τα «διαλελυμένα» φτερά, που απεικονίζονται στα υφάσματα, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως «οι αετοί των Παλαιολόγων». Παράσταση αετών έχουμε στο τοξωτό προσκυνητάρι του Μουσείου Μυστρά³¹, το οποίο ήταν εντοιχισμένο στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Νέος Μυστράς. Οι αετοί εδώ είναι μονοκέφαλοι και κατέχουν τα τριγωνικά κενά του αρχιτεκτονικού μέλους. Αποδίδονται ωραία, σε έντονο ανάγλυφο, με τη φυσιοκρατική διάθεση που χαρακτηρίζει την καλή παλαιολόγεια τέχνη και, γενικότερα, την εποχή αυτή αν και το «ύφος» τους αποπνέει δυτική επιρροή. Από το Μυστρά πάλι, ανάγλυφος, σχεδόν ολόγλυφος αετός, μονοκέφαλος, εικονίζεται σε απότμημα επιστυλίου³², —ως σύμβολο του Ευαγγελιστή Ιωάννη— να κρα-

20. L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris 1936, σ. 83-84, πίν. L.

21. G. Millet, *Mistra*, πίν. 47 g. Νομίζω ότι χρονολογείται στο 12ο αι.

22. Α. Κ. Ορλάνδος, *Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήναι 1963, σ. 102, πίν. 111. Α. Grabar, *Sculptures* II, σ. 146, πίν. CXXVIII a.

23. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 63-66, 242-243, πίν. 32 β, 34-36.

24. Α. Grabar, *Sculptures* II, πίν. LXXVIII c, d.

25. Ό.π., σ. 104-105, αριθ. 87 b, πίν. LXXIX b.

26. Ό.π., σ. 109, αριθ. 96, πίν. LXXXIII a.

27. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 239, πίν. 9 α.

28. G. Millet, *Mistra*, πίν. 56g.

29. Ό.π., πίν. 54₁. Στο Μουσείο υπάρχει ακόμη θραύσμα θωρακίου με αετό μεσοβυζαντινής εποχής, αδημοσίευτο.

30. Ό.π., πίν. 60₂₄.

31. Ό.π., πίν. 54₂.

32. Α. Ξυγγόπουλος, *Ανάγλυφον εκ του Μουσείου Μυστρά*, ΑΔ 5 (1919), Παράρτημα, σ. 43-44, εικ. 1. *Η Βυζαντινή Τέχνη, Τέχνη Ευρωπαϊκή*, 9η Έκθεσις Συμβουλίου της Ευρώπης, Κατάλογος, Αθήναι 1964, αριθ.

τάει το Ευαγγέλιο σφιχτά στα γαμψά του νύχια. Παρουσιάζει έντονη φυσιοκρατική απόδοση με το σώμα σε στροφή, τις πτέρυγες μισάνοικτες και μοιάζει να στηρίζεται στο μικρό κρινάνθεμο κάτω από τα πόδια του. Στον αετό αυτό ξαναβρίσκουμε την ισχυρή απόδοση των ποδιών και των νυχιών, καθώς και τις κοντές πτέρυγες, ασυμμετρία, που παρατηρήσαμε και στο δικέφαλο αετό της Μητροπόλεως. Ο αετός του Μουσείου Μυστρά θεωρείται ότι προέρχεται από το παλιό τέμπλο της Παντάνασσας και τοποθετείται στο 15ο αι. Σε σύγκριση με τον αετό του δαπέδου της Μητροπόλεως, αυτός του τέμπλου της Παντάνασσας αποτελεί καλή γλυπτή μορφή, με ρεαλιστική έκφραση. Αντίθετα, ο δικέφαλος της Μητροπόλεως θυμίζει έργα ζωγραφικής αντίληψης και όχι πλαστικής, έργα που συνηθίζονται κυρίως στην πρώτη παλαιολόγεια περίοδο.

Όμοιο στέμμα με αυτό του γλυπτού της Μητροπόλεως Μυστρά, και στην ίδια θέση, υπάρχει στην παράσταση του δικέφαλου στο κιονόκρανο της Πόρτα-Παναγιάς. Στέμμα παρόμοιου τύπου φέρει η αγία Θεοδώρα στην ανάγλυφη σαρκοφάγο της, στο ναό των Βλαχερνών, στην Άρτα³³, (Πί ν. 19 β), η οποία χρονολογείται μετά το 1270, έτος θανάτου της. Παρόμοιο στέμμα φέρουν οι αγίες Αικατερίνη και Ειρήνη στις τοιχογραφίες στο ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού³⁴ στη Θεσσαλονίκη (1310-1320). Ο τύπος του στέμματος αυτού, που συνίσταται από ανεξάρτητες ζώνες διακόσμησης στολισμένες με πολύτιμους λίθους, βρίσκεται σε χρήση από τον 11ο αι. και φέρεται από γυναικεία εξέχοντα πρόσωπα³⁵ (συζύγους αυτοκρατόρων, αρχόντων, δεσποτών). Δικέφαλοι με τρία στέμματα, όπως στην πλάκα της Μητροπόλεως, ή με ένα, ανάμεσα στις κεφαλές, απαντούν κυρίως σε υφάσματα. Με την πρώτη παραλλαγή συμφωνεί η απεικόνιση των αετών στο ένδυμα της συζύγου του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' Κομνηνού (1195-1230) σε χρυσόβουλλο της Μονής Διονυσίου, στο Άγιο Όρος³⁶. Η αυτοκράτειρα φέρει και στέμμα παραπλήσιου τύπου. Με τη δεύτερη παραλλαγή —δηλαδή με ένα στέμμα— παρουσιάζεται ο δικέφαλος στο κεντητό νεκρικό κάλυμμα της Μαρίας Ασάνησας Παλαιολογίνας³⁷ (1476 ή 1477). Δικέφαλοι χωρίς στέμμα απεικονίζονται στις χειρίδες της στολής του αγίου Γεωργίου, στην παράσταση που σώζεται στο ναό της Αγίας Κυριακής στα Σωτηριάνικα³⁸ Μεσσηνίας· η τοιχογράφηση του ναού τοποθετείται στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αι. Δικέφαλους, επίσης, έχουμε στα ενδύματα του κτήτορα του ναού του Αγίου Πέτρου στο Bjelo Polje Σερβίας (τοιχογραφίες του 1346 μ.Χ.) και στο ένδυμα του δεσπότη Lazarevic

12. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος (Αθήνα, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985), Αθήνα 1986, αριθ. 19, εικ. 19.

33. Α. Κ. Ορλάνδος, Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 110, εικ. 4.

34. Α. Τσιτουρίδου, Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονίκη 1987*, σ. 165, εικ. 101.

35. Α. Κ. Ορλάνδος, Ο τάφος της Αγίας Θεοδώρας, ό.π., σ. 110 και σημ. 1. G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, σ. 18 - 41, εικ. 13, η Μαρία Λιβερίνα και εικ. 15 η τσαρίνα Ελένη, στο Lesnovo. Επίσης R. Hammann-Mac Lean - H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert*, Bd IV, 1976, εικ. 144, 246, 319, από Arilje, Studenica και Gracanica, αντίστοιχα. Για τον όρο στέμμα και τις ποικίλες ονομασίες του βλ. J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923, σ. 71, 99, 128 και ως ιστορική πηγή βλ. Ψευδοκωδινός, *Περί οφφικίων*, εκδ. J. Verpauw, Paris 1966, σ. 257, 23, σ. 261, 14, 23.

36. Πρόχειρα βλ. Σ. Καδάς, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1979, σ. 191, εικ. 124.

37. L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris 1936, σ. 103, πίν. XCV. G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947, σ. 78-81, πίν. CLXII. Ο Millet δίνει ως χρονολογία το 1477.

38. Α. Καββαδία-Σπονδύλη, Μία νέα βυζαντινή θέση στη Μάνη (αρχιτεκτονική, ζωγραφική, τοπογραφία), *Πελοποννησιακά, Παράρτημα τ. 12, Φίλιον δώρημα εις Τ. Α. Γριτσόπουλο* (1987-88), σ. 85-115, πίν. ιε', εικ. 10.

στη Manasija³⁹ (15ος αι.): δικέφαλοι αετοί σε κυκλικά μετάλλια κοσμούν το ένδυμα του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου Κομνηνού Παλαιολόγου σε μικρογραφία χειρογράφου του κητορικού τυπικού της Μονής της Θεοτόκου της Βεβαίας, Ελπίδας της Κωνσταντινούπολεως⁴⁰.

Ως προς την τεχνοτροπία, ο αετός της Μητροπόλεως του Μυστρά με την έντονη διάκριση του σώματος και των πτερύγων θυμίζει απεικονίσεις αετών σε υφάσματα⁴¹ από όπου είναι εμπνευσμένα πολλά διακοσμητικά θέματα, όπως έχει υποστηριχθεί⁴². Στα τεχνοτροπικά στοιχεία ανήκει επίσης η παραβίαση του ταινιωτού κυματίου του πλαισίου από την κεφαλή του αετού, στοιχείο που απαντά σε αρκετά έργα της παλαιολόγειας περιόδου στην Κωνσταντινούπολη⁴³ και τον ελλαδικό χώρο⁴⁴.

Η χρήση των μονοκέφαλων ή δικέφαλων αετών ενέχει και την έννοια του «σημείου διάκρισης» στην περίοδο αυτή, όπως μαρτυρούν οι ιστορικές πηγές. Ήδη κατά το τέλος του 13ου και στο 14ο αι. δικέφαλοι απεικονίζονται στην εξάρτηση και στα ενδύματα του αυτοκράτορα⁴⁵, αν και με βάση τις γραπτές πηγές, ο δικέφαλος φέρεται ότι έγινε αυτοκρατορικό έμβλημα μόλις το 15ο αιώνα⁴⁶.

Η μορφή του αετού στην πλάκα από το Μυστρά ενέχει όλα σχεδόν τα στοιχεία του εικονογραφικού τύπου που οριστικοποιείται στους μετέπειτα αιώνες. Η έρευνα μας οδηγεί στην τελευταία βυζαντινή περίοδο, στην εποχή της ακμής του Μυστρά. Καθοριστική σημασία, όμως, για την ένταξη του αναγλύφου σε στενότερο χρονολογικό πλαίσιο έχει η διακοσμητική ζώνη του πλαισίου. Παρόμοια διακοσμητική ζώνη περιβάλλει το κεντρικό θέμα στο κάλυμμα της σαρκοφάγου που βρίσκεται στο νότιο τμήμα του καθολικού στη Μονή Βλαχερνών στην Άρ-

39. G. Millet, *Etude sur les églises de Rascie*, στο *L'art byzantin chez les Slaves: Dedié à la mémoire de Théodore Uspenskij*, I. Les Balkans, Paris 1930, σ. 149, εικ. 73 (Bjelo Polje) και G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, σ. 18-41 εικ. 22, (Manasija).

40. Οξφόρδη, Βοδλείαμη Βιβλιοθήκη, βλ. πρόχειρα IEE, τ. Θ', Αθήνα 1979, σ. 218-219. Τα παραδείγματα με δικέφαλους αετούς σε υφάσματα, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, είναι ενδεικτικά και με κανένα τρόπο δεν εξαντλούν τον αρκετά μεγάλο κατάλογο παρόμοιων απεικονίσεων.

41. Συγγενείς μορφές στο μανδύα του Καρλομάγνου, βλ. L. Bréhier, *ό.π.*, σ. 102, πίν. X CII, του 12ου αι. και σε ύφασμα (σάβανο) του Saint-Germain της Auxerre, του 16ου αι., *ό.π.*, σ. 100 (σήμερα στο ναό του Αγίου Ευσεβίου της παραπάνω πόλης).

42. A. Grabar, *Sculptures II*, σ. 152.

43. *Ό.π.*, αριθ. κατ. 129, σ. 127-129, πίν. XCIX a, ανάγλυφο τόξο από τη Μονή Κωνσταντίνου του Λιβός (13ος-14ος αι.) αριθ. κατ. 131, σ. 131-133, πίν. CVI a, b, τα γλυπτά τόξα των ταφικών αρκοσολίων στη Μονή της Χώρας (14ος αι.), αριθ. κατ. 132, σ. 133-134, πίν. CXIII a, απότμημα τοξωτού «προσκυνηταρίου» αριθ. 707 του Μουσείου Κωνσταντινούπολεως (14ος αι.) και αριθ. κατ. 145, σ. 139-140, πίν. CXV a, σαρκοφάγος αριθ. 5798 του Μουσείου Κωνσταντινούπολεως (14ος αι.).

44. Στην Άρτα στο εικονοστάσι της μονής των Βλαχερνών, βλ. A. Grabar, *Sculptures II*, αριθ. κατ. 152, σ. 144, πίν. CXXVI a-d.

45. Δικέφαλοι —χωρίς στέμμα— απεικονίζονται στο υποπόδιο του αυτοκράτορα Θεοδώρου Β' Λασκάρεως (1254-1258) στο αριθ. 442 χειρόγραφο της Βασιλικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου βλ. Σπ. Λάμπρου, *Λεύκωμα Βυζαντινών Αυτοκρατόρων*, Εν Αθήναις 1930, πίν. 73. Στο υποπόδιο του Ανδόονικου Α' Παλαιολόγου (1282-1328) σε μικρογραφία του χρυσοβούλου του 1293, αριθ. 1462 της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, βλ. *ό.π.*, πίν. 80· στο υποπόδιο, επίσης, του Ιωάννη ΣΤ' Κατακουζηνού (1341-1355) σε μικρογραφία των ετών 1370-1375 του Cod. gr. 1242 (φ. 123) της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παρισίων, βλ. *ό.π.*, πίν. 81, 82. Ως ιστορική πηγή βλ. Ψευδοκωδινός, *Περί οφθικίων*, εκδ. J. Verreaux, Paris 1966, σ. 162, 30-31, και σ. 171, 9-15.

46. Γ. Φραντζής, εκδ. Βόννης 1838, lib. II, XIV, 9, σ. 84 και lib. III, IX, 6, σ. 291. Επίσης βλ. Γ. Σπυριδάκης, (βλ. υποσημ. 5), σ. 432.

τα⁴⁷ (Πί ν. 19 γ-δ) σύγχρονης του ναού (μέσα-τέλος 13ου). Η ζώνη φέρει ελισσόμενο βλαστό με σταφύλια, ανθέμια, ρόδακες σε επιπεδόγλυφη τεχνική, με μαλακή και αποστρογγυλεμένη απόδοση. Το βάθος είναι αδρά δουλεμένο με το βελόνι για να δεχθεί κηρομαστίχη ή άλλο υλικό. Αν και το ανάγλυφό μας θεματολογικά είναι σε γενικές γραμμές παρόμοιο με το κάλυμμα της σαρκοφάγου από τη Μονή των Βλαχερνών διαφέρει από αυτή στις λεπτομέρειες. Σ' αυτό δεν έχουμε σταφύλια και απλό βλαστό με ή χωρίς φύλλα, αλλά, αντίθετα, παρατηρούμε πλουσιότερη ανθεμωτή ποικιλία με χαρακτηριστικά στοιχεία το ρόδακα και τα ημίφυλλα του βλαστού που έχουν τη μορφή ριπιδόσχημου ανθέμιου (Πί ν. 18 β).

Παρόμοιος διάκοσμος με ρόδακες, βλαστούς, και ημίφυλλα σε επιπεδόγλυφη τεχνική κοσμεί την καλυπτήρια πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου του Νίκωνος Σκουτερίου Καπανδρίτη στη Μονή Βλαττάδων⁴⁸ Θεσσαλονίκης (Πί ν. 20 β). Ο βλαστός ελίσσεται σε σύστημα σηρικών τροχών που περικλείουν ρόδακες και ανθέμια. Ένας από τους τροχούς φέρει τα συμπιλήματα του ονόματος του Καπανδρίτη. Πρόσφατα χρονολογήθηκε στο τέλος του 13ου με αρχές 14ου αιώνα. Ομοιότητες παρατηρούνται και με την επιτάφια πλάκα από τη Μονή Κοζίλης⁴⁹ (Πί ν. 20 α). Τα θέματά της σε πυκνή διάταξη και σε επιπεδόγλυφη τεχνική είναι κυρίως γεωμετρικές και σχηματοποιημένες φυτικές συνθέσεις. Η γλυπτή απόδοση των φύλλων και ανθεμίων της πλάκας από το Μυστρά βρίσκει επίσης συγγένεια με τα κιονόκρανα του άμβωνα της Παλιάς Μητροπόλεως της Βέροιας⁵⁰, που χρονολογούνται στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και φυλάσσονται στη Συλλογή των Τουρκικών Λουτρών της πόλης. Στο βορειοδυτικό επίθημα του Αγίου Νικολάου της Ροδιάς⁵¹ το φύλλωμα, που αποδίδεται σε επιπεδόγλυφο, αρκετά πυκνό, έχει αναλογίες με το διάκοσμο της πλάκας του δικέφαλου. Τεχνοτροπική συγγένεια υπάρχει και με ορισμένα «θωράκια» του Μυστρά⁵², τα οποία διακοσμούνται με φυλλοφόρους βλαστούς και σταυρούς σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Η απόδοση των ημιφύλλων και των ανθεμίων του βλαστού βρίσκεται στην ίδια τεχνοτροπική συνισταμένη του πλαισίου που εξετάζουμε, αν και στο σύνολό του ο διάκοσμος των θωρακίων διαφοροποιείται ελαφρά ως προς το ύψος. Ομοιότητες σημειώνονται και με τα γλυπτά του τέμπλου του ναού της Κοιμήσεως στην Απιδιά Λακωνίας⁵³ (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.). Τα ημίφυλλα του βλαστού, που διατρέχει τον κοσμήτη της επίστεψης των θωρακίων στο τέμπλο, έχουν την ίδια εκτέλεση με εκείνα της ανθεμωτής ζώνης του αναγλύφου με το δικέφαλο. Ο τρόπος απόδοσης των εκβλαστίσεων του φυτικού διακόσμου στο πλαίσιο της πλάκας μας βρίσκεται και στους φυλλοφόρους βλαστούς που πλαισιώνουν δύο αετούς στο «τέμπλο» της Μητρόπολης στο Bari⁵⁴ (13ος αι).

47. Α. Κ. Ορλάνδος, Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών, ABME Β' (1936), σ. 30 κ.ε., εικ. 26, 27, 29, 31. Επίσης Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, σ. 72-74, πίν. 45 α, 46. Α. Grabar, Sculptures II, σ. 145, πίν. CXXV a-c.

48. Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, σ. 56-58, 249-250, πίν. 26 α, β (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.), εδώ και η παλιότερη βιβλιογραφία.

49. Ό.π., σ. 244-245, πίν. 47-49. Για τα ιστορικά στοιχεία βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η Επισκοπή και η Μονή Κοζίλης στην Ήπειρο (συναγωγή στοιχείων-προβλήματα), Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976, II, σ. 839-862.

50. Θ. Παζαράς, Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασινής, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 362 κ.ε., πίν. 7 δ, στ. Επίσης Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1986, σ. 30, αριθ. 1617 (ο ίδιος αριθμός αντιστοιχεί και στις εικόνες).

51. Α. Κ. Ορλάνδος, Ο Άγιος Νικόλαος της Ροδιάς, ABME Β' (1936), σ. 138, εικ. 9.

52. G. Millet, Mistra, πίν. 45₁, 47₇.

53. Α. Κ. Ορλάνδος, Εκ των Βυζαντινών Απιδεών, ABME Α' (1935), σ. 125-132, εικ. 5. Α. Grabar, Sculptures II, σ. 143, πίν. CXX d.

54. Α. Grabar, Sculptures II, σ. 128, πίν. CXXX a.

Μικρές αναλογίες συναντάμε σε γλυπτά κομμάτια του διακόσμου της νότιας εκκλησίας του Ιωάννη Προδρόμου στη Μονή του Κωνσταντίνου του Λιβός, στην Κωνσταντινούπολη (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.)⁵⁵. Παρουσιάζουν την ίδια πυκνή διάταξη των διακοσμητικών θεμάτων, τις στενές, επίπεδες επιφάνειες, αλλά μια πιο έντονα σχηματοποιημένη μορφή άνθους ή φύλλου. Ανεξάρτητα όμως από τις ομοιότητες και τις διαφορές η σύγκριση με τα επιπεδόγλυφα κομμάτια της Μονής του Λιβός τονίζει την εξίσου καλή ποιότητα της τεχνικής και της εκτέλεσης που έχει η διακοσμητική ζώνη του αναγλύφου που εξετάζουμε.

Το λωτόμορφο ανθέμιο ή πολυπέταλο άνθος (υδροχαρούς φυτού), όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το ένα από τα κυρίως ανθέμια του πλαισίου (τα άλλα είναι ο ρόδακας και το τρίφυλλο), που θυμίζει το μεσοβυζαντινό ανθόφυλλο⁵⁶ αποτελεί κύριο στοιχείο της μνημειακής ζωγραφικής και της μικροτεχνίας της εποχής που εξετάζουμε, αλλά σπανίζει στη γλυπτική αυτής της περιόδου⁵⁷. Αναγνωρίζεται —«καθαρό» άνθος λωτού— στη σαρκοφάγο του ναού της Μεταμορφώσεως Σωτήρος⁵⁸, στο Χορτιάτη (14ος αι.) Επίσης στα θωράκια της Μονής Χελανδαρίου⁵⁹ (β' μισό 14ου αι.), όπως και στην ψευδοσαρκοφάγο⁶⁰ από τη Θεσσαλονίκη, που χρονολογήθηκε πρόσφατα στην παλαιολόγια περίοδο. Σχηματοποιημένο «άνθος λωτού» αυτής της μορφής βρίσκουμε σε κοσμήτη στο Μυστρά και σε τμήμα εντοιχισμένου κοσμήτη στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Νέο Μυστρά⁶¹. Το ίδιο άνθος κοσμεί το τύμπανο του αρκοσολίου του τάφου του Τορνίκη στη Μονή της Χώρας⁶², στην Κωνσταντινούπολη (1315-1328). Η μορφή της ανθεμωτής αυτής διακόσμησης σε παραλλαγές και, ειδικότερα, το θέμα του βλαστού με ημίφυλλα και ανθέμια σε ψευδοφυσιοκρατική απόδοση επανεμφανίζεται ισχυρή στο 13ο και 14ο αιώνα, παράλληλα με τις ρεαλιστικές τάσεις της τέχνης στο Βυζάντιο και τη Δύση⁶³ και αποτελεί συνήθη διακοσμητική έκφραση στη μνημειακή ζωγραφική, σε έργα μεταλλοτεχνίας και σε χειρόγραφα⁶⁴. Ιδιαίτερα στο διάκοσμο των

55. Th. Macridy, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, with Contributions by A. H. S. Megaw - C. Mango - E. J. W. Hawkins*, DOP 18 (1964), σ. 268, εικ. 62. A. Grabar, *Sculptures II*, σ. 127-128, πίν. CV a. Ο Macridy χρονολογεί στο 15ο αιώνα τα συγκεκριμένα γλυπτά, ενώ ο A. Grabar δέχεται το 13ο-14ο αιώνα.

56. Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, Παρατηρήσεις στον τρόπο διαμόρφωσης των διακοσμητικών θεμάτων στα μεσοβυζαντινά ψηφιδωτά, Αμντός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 380-382.

57. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 253, και σποραδικά.

58. Ο ίδιος, *ό.π.*, σ. 253 κ.ε., πίν. 29 α.

59. G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris 1919, σ. 149, εικ. 166.

60. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 48-49, 255, πίν. 19 α.

61. G. Millet, *Mistra*, πίν. 40. Πρόκειται για το μαρμάρινο κοσμήτη της Παντάνασσας. Το δεύτερο γλυπτό, που βρίσκεται εντοιχισμένο στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Νέος Μυστράς, είναι αδημοσίευτο. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Κ. Διαμαντή που μου το ανέφερε.

62. A. Grabar, *Sculptures II*, σ. 132-133, πίν. CVI a.

63. D. Mouriki, *Palaeologan Mistra and the West*, Βυζάντιο και Ευρώπη (Α' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση), Αθήνα 1987, σ. 241-244. A. Frantz, *Illuminated Ornament*, ArtB XVI (1934), σ. 61.

64. Για τα χειρόγραφα βλ. H. Buchthal - H. Belting, *Patronage in Thirteenth Century Constantinople*, An Atelier of late Byzantine Book Illumination and Calligraphy, DOP XVI (1978), Vat. gr. 1158, πίν. 16, 17, M. Σινά gr. 228, πίν. 32-33, Σταυρονικήτα (Αθως) 46, πίν. 51· A. Frantz, *ό.π.*, Paris gr. 543, σ. 61, πίν. XIII, 21· XVI 18, 19: Για επενδύσεις εικόνων βλ. Κατάλογος Έκθεσης για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ (1884-1984), Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, 6.10.1984-30.6.1985 «Παναγία η ακαταμάχητος» (14ος αι.), σ. 22-23, εικ. 9, A. Grabar, *Les revêtements byzantins du Moyen Age*, Venise 1975: α) Οδηγήτρια αριθ. κατ. 19 (14ος αι.), σ. 46-48 πίν. XXIX, 45, β) Οδηγήτρια, αριθ. κατ. 21, σ. 49-52 (Μ. Βατοπεδίου), πίν. XXXI, 47, 48, πίν. XXXII, 49-52 με επένδυση του 14ου αι., γ) εικόνα αμφίγραπτη Ευαγγελισμού, αριθ. κατ. 10, σ. 35-37, πίν. XVI, 26-27 (1300 μ.Χ.) και δ) Βρεφοκρατούσα, αριθ. κατ. 18, σ. 45-46, πίν. XXVII, 43 (τέλος 13ου αι.).

χειρογράφων το ανθεματώ πλαίσιο του αναγλύφου μας βρίσκει ακριβή παράλληλα.

Αν εξετάσουμε τα σημαντικά στο χώρο της μνημειακής ζωγραφικής τοιχογραφημένα σύνολα του Μυστρά, θα παρατηρήσουμε ότι το θέμα του ανθεματού βλαστού σε πολλές παραλλαγές αποτελεί βασικό στοιχείο των γραπτών διακοσμητικών ταινιών. Στο ναό του Αγίου Δημητρίου (Μητρόπολη) το άνθος αποδίδεται ανοικτό «πολύφυλλο», φυσιοκρατικό, σε διακοσμητική ταινία με σύστημα όχι βλαστού, αλλά τεμνόμενων ρόμβων. Στους Αγίους Θεοδώρους τα ανθέμια αυτά συνδυάζονται με οφιοειδείς βλαστούς. Στην Οδηγήτρια το ανθέμιο αποδίδεται φυσιοκρατικό σε ελισσόμενο βλαστό με μικρά και μεγάλα ημίφυλλα ακανθόμορφα, σε σχηματισμούς παρόμοιους με το βλαστό του αναγλύφου μας. Στην ίδια εκκλησία εντοπίζεται διακοσμητική γραπτή ταινία, της οποίας ο φυλλοφόρος βλαστός παρουσιάζει φύλλα και ημίφυλλα στο «ρυθμό» και τη μορφή αυτού που εξετάζουμε. Στο ναό της Περιβλέπτου συναντάμε επίσης τον τύπο των μαλακών απολήξεων των φύλλων και ημιφύλλων του αναγλύφου μας, καθώς και τη χαρακτηριστική μορφή των εκβλαστήσεων. Στην Παντάνασσα έχουμε διακοσμητικές ταινίες εμπλουτισμένες —εκτός του βλαστού— με άνθη λωτού, άνθη ποικίλα, μικρά ανθέμια, ρόδακες, καρπούς όρηπες κτλ. σε σύνθετες και πολύτροπες διευθετήσεις, οι οποίες θεματογραφικά και σχεδιαστικά δεν απομακρύνονται πολύ από την ανθεματώ ζώνη του γλυπτού της Μητροπόλεως⁶⁵.

Η επιπεδόγλυφη τεχνική, με την οποία έχει αποδοθεί το διακοσμητικό πλαίσιο του αναγλύφου μας, είναι χαρακτηριστική της παλαιολόγιας περιόδου⁶⁶ και αντιπροσωπεύεται επαρκώς στο χώρο του βυζαντινού Μυστρά. Η ζωγραφική απόδοση του θέματος είναι, επίσης, τεχνοτροπία που χαρακτηρίζει τη γλυπτική αυτής της περιόδου⁶⁷ και δημιουργεί αντίθεση με το έξεργο ανάγλυφο, με το οποίο έχει αποδοθεί το κεντρικό θέμα⁶⁸.

Η μελέτη του αναγλύφου στηρίχθηκε κυρίως στη θεματολογική, την τεχνική και την τεχνοτροπική ανάλυση του διακόσμου και τη συσχέτισή του με ακριβώς ή κατά προσέγγιση χρονολογημένα έργα. Επιστημάνθηκαν λοιπόν κυρίως οι αναλογίες και οι σχέσεις με ορισμένα παλαιολόγια γλυπτά της Κωνσταντινουπόλεως, με εκείνα του εργαστηρίου της Άρτας που συνδέονται με τη γλυπτική της Κωνσταντινουπόλεως και εκτός των άλλων με κάποια έργα μεικτής τεχνικής επεξεργασίας του εργαστηρίου που δρα στο τέλος του 13ου-14ου αιώνα στο βορειοελλαδίτικο χώρο⁶⁹. Έγιναν επίσης συγκρίσεις και με άλλα έργα ζωγραφικής, μικροτεχνίας, χειρόγραφα και υφάσματα. Η συγκριτική αυτή έρευνα κατέδειξε τη συγγένεια του εξεταζόμενου αναγλύφου με ομάδες γλυπτών του τέλους του 13ου και ιδιαίτερα με ομάδες του πρώτου μισού του 14ου, καθώς επίσης και με έργα που εντάσσονται σ' ολόκληρο τον 14ο αιώνα. Το ανάγλυφο συνδέθηκε επίσης θεματολογικά και τεχνοτροπικά με έργα της γλυπτικής του Μυστρά και φάνηκε ότι ανήκει στην ευρύτερη υστεροβυζαντινή «παραγωγή» του Μυστρά χωρίς, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, να είναι δυνατή η ένταξή του σε συγκεκριμέ-

65. G. Millet, *Mistra*, πίν. 87, Μητρόπολη· πίν. 89 'Άγιοι Θεόδωροι'· πίν. 951,2,4 και 10410,11, Οδηγήτρια· πίν. 1192,3 *Περίβλεπτος* και πίν. 1501-8 *Παντάνασσα*.

66. A. Grabar, *Sculptures II*, σ. 127, και σποραδικά.

67. 'Ο.π.', σ. 21.

68. Η ανάμειξη διαφόρων τεχνικών στην επεξεργασία του γλυπτού συνηθίζεται στην παλαιολόγια περίοδο βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 292. A. Grabar, *Les Sculptures II*, σ. 127 κ.ε. Επίσης βλ. A. Ξυγγόπουλος, *Το κάλυμμα της σαρκοφάγου του Γεωργίου Καπανδρίτου ΕΕΒΣ ΙΑ'* (1935), σ. 354 κ.ε. και A. Κ. Ορλάνδος, *Το τέμπλο της Αγίας Θεοδώρας Άρτης*, Αθήνα 1972-73, σ. 492.

69. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, σ. 293.

μένη ομάδα γλυπτών αυτού του χώρου. Η κατασκευή λοιπόν της ανάγλυφης πλάκας με το δικέφαλο αετό της Μητροπόλεως Μυστρά μπορεί να τοποθετηθεί στο 14ο αιώνα.

Υπολείπεται να προσδιοριστούν επιμέρους θέματα, όπως η χρήση του αναγλύφου, η πιθανή αρχική του θέση, ο τόπος κατασκευής του κτλ. Για την επίλυση αυτών των θεμάτων-προβλημάτων είναι απαραίτητος ο μελλοντικός έλεγχος της οπίσθιας όψης της πλάκας και η μελέτη της σύστασης και της προέλευσης του μαρμάρου με τη βοήθεια των οικείων επιστημών.

Ο χρονολογικός προσδιορισμός του αναγλύφου της Μητροπόλεως Μυστρά δεν αντιτίθεται στις ιστορικές μαρτυρίες του συγκεκριμένου χώρου, ούτε στα πρόσωπα που βιώνουν σ' αυτόν. Αντίθετα, ενισχύεται με τις γνωστές θέσεις των ιστορικών και των μελετητών που τοποθετούν την απαρχή της χρήσης του δικέφαλου αετού ως αυτοκρατορικού βυζαντινού εμβλήματος από το 1325 και εξής⁷⁰. Ύστερα από την καθιέρωση του δικέφαλου αετού ως αυτοκρατορικού εμβλήματος των Παλαιολόγων, η παράστασή του ως διακοσμητικού θέματος, αφού φορτίστηκε με το γνωστό συμβολισμό λόγω των ιστορικών συγκυριών, έγινε αγαπητή και αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο της εκκλησιαστικής διακοσμητικής⁷¹ και της λαϊκής τέχνης⁷² στους επόμενους αιώνες μετά την Άλωση.

Σπύργη-Αθήνα 1985-1986

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΛΙΑ-ΣΗΟΝΑΥΛΗ

70. Βλ. υποσημ. 5.

71. Α. Κ. Ορλάνδος, Νεώτερα ευρήματα εις την Μονήν Δαφνίου, *ΑΒΜΕ Η'* (1955-56), σ. 95, εικ. 26 και σημ. 2. Ο ίδιος, οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 120-121, εικ. 3, σ. 121-122, εικ. 4. Οι δικέφαλοι στα «ομφάλια» του Αγίου Κωνσταντίνου Παροικιάς και του καθολικού της Μονής Ταξιάρχου δείχνουν καθαρά την εξέλιξη του θέματος στα μεταβυζαντινά χρόνια.

72. Ενδεικτικά βλ. Γ. Σπυριδάκης (ό.π., υποσημ. 46), σ. 432-433, και σημ. 36-39, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

ΤΜΗΜΑΤΑ ΔΥΟ ΜΑΡΜΑΡΙΝΩΝ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΑΓΛΥΦΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΑΝΝΩΝΑ

(Πί ν. 21-22)

Τον Ιούλιο του 1977 μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Λάρισας¹ (Πί ν. 21) τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου, που βρέθηκε από το φύλακα Αρχαιοτήτων στον αρχαιολογικό χώρο της Κραννώνας². Δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά, δηλαδή τμήμα από το πάνω και δεξιό μέρος του αναγλύφου μαζί με τμήμα της επίστεψης³. Το μάρμαρο είναι χονδρόκοκκο, υπόλευκο και πρέπει να είναι θεσσαλικό, όπως μαρτυρεί η πλειονότητα των στηλών της περιοχής από το ίδιο υλικό. Η πίσω όψη της στήλης είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι, ενώ οι κρόταφοι και το έδαφος του αναγλύφου έχουν πολλές κακώσεις. Τα πρόσωπα των δύο κύριων μορφών της παράστασης είναι απολεπισμένα.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι το ανάγλυφο εκτεινόταν κατά πλάτος και έφερε συμφυή αετωματική επίστεψη, από την οποία σώζεται το κεντρικό ακρωτήριο. Το γεγονός ότι το αέτωμα θα ήταν αυτοτελές, χωρίς δηλαδή να στηρίζεται σε παραστάδες (ή πλάγιες ταινίες) βασίζουμε στα συμπεράσματα του Biesantz⁴ για τα θεσσαλικά μνημεία του 5ου αι., αλλά και στη μαρτυρία του δεύτερου αναγλύφου, που θα διαπραγματευτούμε στη συνέχεια, το οποίο, αν και διαφορετικό από το πρώτο, το συμπληρώνει θεματικά. Εξάλλου, ο τονισμός του πλάτους αντί του ύψους και η έλλειψη πλαισίωσης στα πλάγια ταιριάζουν περισσότερο στα αναθηματικά ανάγλυφα και λιγότερο στα επιτύμβια, που λειτουργούν κυρίως ως στήλες⁵. Το αναθηματικό ανάγλυφο στην Ενοδία, του 4ου αι. π.Χ., που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο και προέρχεται από την Κραννώνα, είναι του ίδιου τύπου⁶.

Διασώζονται από αριστερά της τρίμορφης παράστασης: ο ηνίοχος, που σκύβει ελαφρά κρατώντας τα ηνία του άρματος, ενώ το σώμα του στο μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από τη

1. Αριθ. ευρ. Μουσείου Λάρισας 78/80.

2. Για την Κραννώνα βλ. Fr. Stählin, RE XI 2 (1922), στ. 1580-1585. Ο ίδιος, Das hellenische Thessalien, 1924, III-II2. H. D. Westlake, Thessaly in the Fourth Century B.C., 1935. V. Milojević, AA 1960, σ. 176. E. Πρωτονοταρίου, Θεσσαλικά 3 (1960), σ. 29-46. Δ. Θεοχάρης, AA 16 (1960): Χρονικά, σ. 177· (1961): Χρονικά, σ. 179.

3. Διαστάσεις: Ύψ. 0,40, πλάτ. 0,73, πάχ. 0,11 μ.

4. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs, 1965, σ. 55, σημ. 46 και κυρίως σ. 57 κ.ε.

5. Το αναθηματικό ανάγλυφο και μάλιστα το αφηγηματικό εκτείνεται σε πλάτος· βλ. G. Rodenwaldt, Das Relief bei den Griechen, 1923, σ. 69. U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, 1960, σ. 11. C. Weickert, Mus. Helv. 8 (1951), σ. 147 κ.ε., όπου αναφέρεται «Der normale Abschluss des Weihreliefs ist horizontal». Ο G. Neumann, Probleme des griechischen Weihreliefs, 1979, σ. 79, παρόλο που διαπιστώνει μια σύμπτωση στα θέματα των αναθηματικών και των επιτύμβιων αναγλύφων, παρατηρεί μια βασική διαφορά ανάμεσά τους «weil sie (η επιτύμβια στήλη) prinzipiell einen Mal-Charakter besitzt».

6. H. Biesantz, ό.π., L 55, πίν. 49. S. Reinach, Répertoire des reliefs grecs et romains, II, 1902-1912, σ. 474. G. Lippold, Handbuch der Archäologie, III, 1950, σ. 204.

γυναικεία μορφή που βρίσκεται δεξιά του. Αποδίδεται σε κατατομή· το αριστερό χέρι κάμπτεται στον αγκώνα και κρατάει ανασηκωμένο τα ηνία. Το δεξιό χέρι φαίνεται κάτω από το αριστερό, στην αντίθετη με αυτό κίνηση, κρατώντας επίσης τα ηνία. Φοράει τον τυπικό χιτώνα των ηνιόχων⁷, με κοντές χειρίδες. Πλάι στον ηνιόχο, προς τα δεξιά, στέκεται κατενώπιον γυναικεία μορφή. Αυτή με το αριστερό χέρι κρατάει την άντυγα του άρματος, ενώ με το δεξιό πιάνει το ιμάτιο, που ως καλύπτρα σκεπάζει το κεφάλι. Το πρόσωπο έχει καταστραφεί εντελώς. Φοράει χιτώνα με κοντές χειρίδες —τρία κουμπιά διακρίνονται στον αριστερό βραχίονα. Πάνω από το χιτώνα φορά ιμάτιο, που σκεπάζει το κεφάλι και πέφτει στους ώμους. Η μια άκρη του προβάλλει κάτω από τον αριστερό αγκώνα, περνάει διαγώνια μπροστά από το στήθος και στη συνέχεια πέφτει πίσω από τον αριστερό ώμο⁸. Σε πρώτο επίπεδο, τέλος, όρθια και κατ' ενώπιον στέκεται ανδρική, γενειοφόρος μορφή. Σώζεται από τη μέση των μηρών και πάνω, ενώ το πρόσωπο έχει απολεπιστεί. Με το δεξιό χέρι στηρίζεται στην τοξωτή άντυγα του δίφρου, ενώ με το αριστερό κρατάει στρογγυλή ασπίδα, που τη φέρνει πλάγια, έτσι ώστε να καλύπτεται μόνο ο αριστερός ώμος. Φοράει χιτώνα με κοντές χειρίδες, που σχηματίζει πτυχές από τα ισχία και κάτω. Πάνω από το χιτώνα, τον κορμό προστατεύει θώρακας, ο οποίος ακολουθεί με ακρίβεια τη διάπλαση του σώματος στη στομαχική και την κοιλιακή χώρα. Πάνω από το θώρακα φοράει χλαμύδα, που πορπώνεται δεξιά και στη συνέχεια, καλύπτοντας τον αριστερό ώμο, ανεμίζει στην ίδια κατεύθυνση. Στο κεφάλι έφερε κράνος, του οποίου διακρίνονται οι δύο παραγναθίδες και το λοφίο, που συμπιέζεται κάτω από την αετωματική επίστεψη. Από το δίφρο σώζεται μόνο η τοξωτή άντυγα, όπου στηρίζουν τα χέρια τους οι δύο κύριες μορφές της παράστασης. Αυτές κυριαρχούν στην τρίμορφη σύνθεση⁹ του αναγλύφου, ενώ ο ηνιόχος —μικρότερων διαστάσεων και σε κατατομή— φαίνεται ως συμπληρωματικό στοιχείο της παράστασης, δηλαδή δευτερεύον. Φαίνεται έτσι η από κοινού, πλην όμως διαφοροποιημένη απόδοση στα αναθηματικά ανάγλυφα της μεταπαρθενώνειας περιόδου των θητών πλάι στους θεούς ή τους ήρωες¹⁰, στοιχείο που θα βοηθήσει στην ταύτιση των παριστανομένων.

Η συμπλήρωση της παράστασης στο χαμένο τμήμα του αναγλύφου μαρτυρείται από το ίδιο το θέμα. Είναι βέβαιο ότι εδώ θα απεικονίζοταν το τέθριππο. Το τέθριππο είναι θέμα προσφιλές τόσο στη γλυπτική όσο και στη ζωγραφική από τους γεωμετρικούς ακόμη χρόνους¹¹. Αξιοπρόσεκτος είναι ένας μεγάλος αριθμός αναγλύφων του 5ου και 4ου αι. π.Χ. με παραστάσεις τεθρίπων σε κίνηση¹². Διακρίνουμε τρεις κύριες κατηγορίες σύμφωνα με τη θεματολογική ταξινόμηση αυτών των αναγλύφων: α) του απλού ηνιόχου, β) του αποβάτη και γ) της αρπαγής.

Στον πρώτο τύπο του απλού ηνιόχου συγκαταλέγονται πολλά ανάγλυφα, όπως τα θραύσματα αναγλύφων του Μουσείου Ακρόπολης¹³, οι βάσεις από την Αίγινα¹⁴ και την Αθήνα¹⁵,

7. Ch. Homolle, *MonPiot IV* (1897), σ. 184 κ.ε.

8. R. Kabus-Jahn, *Studien zu den Frauen-Figuren des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, 1963.

9. G. Neumann, ό.π., σ. 52, σημ. 64.

10. Για την ανισοκεφαλία βλ. H. Rauscher, *Anisokephalie*, 1971.

11. W. Deonna, *Le Quadriges*, Genava IX (1931), σ. 85-115. S. D. Markmann, *The Horse in Greek Art*, Baltimore 1943. G. Haffner, *Viergespanne in Vorderansicht*, 1948, σ. 70.

12. W. Wrede, *AM* 41 (1916), σ. 222 κ.ε. Για τα νεοαττικά ανάγλυφα τεθρίπων βλ. W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs*, *JdI, ErgH* 20 (1959), σ. 118 και Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Νεοαττικά. Οι ανάγλυφοι πίνακες από το λιμάνι του Πειραιά*, 1979, σ. 145 κ.ε.

13. O. Walter, *Beschreibung der Reliefs in kleinen Akropolis-Museum zu Athen*, 1923, αριθ. 254-257.

14. A. Furtwängler, *Sammlung Sabouloff*, 1886, πίν. XXVL, αριθ. 15.

15. I. N. Σβορώνος, *Das Athener Nationalmuseum*, Αθήνα 1908, αριθ. 2784, πίν. CXV.

καθώς και το ανάγλυφο αριθ. 814 του Βρετανικού Μουσείου¹⁶ και η ζωφόρος του Μουσουλίου της Αλικαρνασσού¹⁷ στο ίδιο Μουσείο. Εδώ, σε γενικές γραμμές παρατηρείται αξιοπρόσεκτη ομοιότητα με τα μεγάλα νομίσματα των Συρακουσών του 5ου και 4ου αι. π.Χ.¹⁸.

Στη δεύτερη κατηγορία τον τύπο του αποβάτη χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ο Φειδίας στη ζωφόρο του Παρθενώνα¹⁹. Δέκα τέθριππα στη βόρεια και δέκα στη νότια πλευρά προχωρούν προς τ' ανατολικά. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν δύο ακόμη ανάγλυφα: το αριθ. 1391 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο²⁰ και το αριθ. 725 στο Βερολίνο²¹, που προέρχονται και τα δύο από το ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό, όπου τιμούσαν πιθανώς νίκες αποβατικών αγώνων στα Παναθήναια²².

Τα καλύτερα δείγματα του τύπου της αρπαγής, στον οποίο κατατάσσεται και το ανάγλυφο της Κραννώνας, έχουν αττική προέλευση. Το ανάγλυφο του Εχέλου και της Βασίλης, που βρέθηκε στο Φάληρο²³ και το ανάγλυφο της Ρόδου²⁴, στο Βερολίνο, είναι αντιπροσωπευτικά. Τμήματα άλλων αναγλύφων προέρχονται από την Ακρόπολη²⁵ και ένα από τη Χίο²⁶. Είναι φανερό ότι τα ανάγλυφα του είδους αυτού δε μνημονεύουν κάποια νίκη, αλλά είναι απλώς αναθηματικά. Συνήθως παριστάνονται δύο μορφές: μια γυναικεία και μια ανδρική πάνω στο τέθριππο. Συχνά προπορεύεται ο Ερμής ή παραβρίσκεται ο Ικέτης. Το ίδιο θέμα συναντιέται και στην αγγειογραφία, όπου κυρίως εικονίζεται η αρπαγή της Περσεφόνης από τον Άδη με προπορευόμενους τον Ερμή και την Εκάτη²⁷.

Εξετάζοντας προσεκτικά τον εικονογραφικό τύπο της γυναικείας μορφής σημειώνουμε αρχικά τη χαρακτηριστική στάση του χεριού, με το οποίο ανασηκώνει το άκρο της καλύπτρας. Πρόκειται για τη γνωστή χειρονομία του *ἀνακαλύπτεσθαι*, που διακρίνει τις νυμφευμένες γυναίκες και συναντιέται συχνά στα ανάγλυφα και τα αγγεία²⁸. Το χέρι εδώ λυγίζει στον αγκώνα και μαζεμένο κοντά στο σώμα κρατάει την άκρη του ιματίου στο ύψος των ώμων. Μια παραλλαγή της χειρονομίας αυτής βλέπουμε στην Ήρα της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνα. Εδώ, το αριστερό χέρι της θεάς σηκωμένο ψηλά και λυγισμένο μακριά από το σώμα, με το βραχίονα οριζόντιο σχεδόν στους ώμους και με τον πήχυ ανασηκωμένο κρατάει κοντά στο κεφάλι το ένα άκρο του ιματίου. Η τελευταία παραλλαγή, γνωστή ως «ηραίο σχήμα», συναντιέ-

16. G. Waywell, BSA 62 (1967), σ. 22.

17. BMC Sculptures II, αριθ. 1036-37, πίν. 18. Φαίνεται ότι υπήρχαν τουλάχιστον είκοσι τέθριππα.

18. C. T. Seltmann, Greek Coins, 1933, πίν. VIII, IX, XIV, XXII, XXIII. B. V. Head, HN, 1963², σ. 171 κ.ε.

19. A. H. Smith, The Sculptures of the Parthenon, 1910, σ. 56-58, 63-64, πίν. 44-50, 84-86. F. R. Brommer, Der Parthenonfries, 1977.

20. I. N. Σβορώνος, ό.π., σ. 56.

21. C. Blümel, Staatlichen Museen zu Berlin. Katalog der Sammlung antiker Skulptur III, 1928-1940, K 80.

22. Για τους αποβατικούς αγώνες στα Παναθήναια βλ. L. Zien, RE XVIII 3 (1949), λ. Panathenaia. Απαιτούσαν δεξιοτεχνία αθλητή και ιππέα και γι' αυτό συγκέντρωναν μεγάλο ενδιαφέρον.

23. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 1783. O. Walter, AE 1937, σ. 97-119.

24. C. Blümel, Die klassischen griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin, 1966, πίν. 100. Ch. Homolle, RA II (1920), σ. 23.

25. O. Walter, ό.π., αριθ. 318.

26. R. Kekule von Stradonitz, Programm zum Winkelmannsfeste der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin, 1905, αριθ. 65.

27. E. M. W. Tilyard, The Hope Vases, 1923, σ. 123, αριθ. 233, πίν. 33.

28. Για τη χειρονομία βλ. K. Friis Johansen, The Attic Grave Reliefs, 1951, σ. 41, σημ. 1. S. Haritonides, BCH 82 (1962), σ. 185 κ.ε. N. Κοντολέων, Αρχαϊκή ζωφόρος εκ Πάρου, Χαριστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Α, 1965, σ. 363 κ.ε., κυρίως σ. 371, όπου διεξοδική διαπραγμάτευση του θέματος.

ται σε πολλά ανάγλυφα και ολόγλυφα έργα, αλλά δε θα μας απασχολήσει εδώ²⁹.

Η χειρονομία της αποκάλυψης είναι συνηθισμένη στις επικήδειες και χθόνιες τελετές, αλλά και στις ιερογαμίες³⁰. Γνωστή είναι η γαμήλια εστίαση, τα *ἀνακαλυπτήρια*, που παρέθετε ο πατέρας της νύφης κατά την πρώτη εσπέρα της τριήμερης γιορτής των γάμων. Η παλιότερη γνωστή μαρτυρία αυτού του γεγονότος ανάγεται στο Λυσία³¹. Κατά την εστίαση, όπως μαρτυρούν οι αρχαίες πηγές, η νύφη αποκάλυπτε το πρόσωπό της ώστε να το δουν ο γαμπρός και οι οικείοι για πρώτη φορά. Και η αποκάλυψη αυτή σίγουρα θα ήταν η απομάκρυνση με το χέρι του ιματίου, που κάλυπτε το κεφάλι. Επομένως η αποκάλυψη σήμαινε την τέλεση του γάμου, μετά τον οποίο *ἀνακαλυμμένη* οδηγούσε πάνω στο τέθριππο ο άνδρας τη νύφη στο σπίτι. Αυτό το γαμήλιο έθιμο της αποκάλυψης του προσώπου της νύφης στις παραστάσεις γάμων απαντιέται στην αγγειογραφία³² και στην πλαστική. Στη μετόπη της Σελινούντας έχουμε την ιερογαμία του Δία και της Ήρας³³ όπως ακριβώς και στη σκηνή αποκάλυψης της ίδιας θεάς στον Παρθενώνα³⁴. Εξίσου συνηθισμένη είναι η χειρονομία αυτή και στις αττικές επιτύμβιες στήλες του τέλους του 5ου αι. π.Χ.³⁵, καθώς και στις θεσσαλικές³⁶. Η στάση αυτή του χεριού που θυμίζει το ομηρικό *ἄντα παρειῶν σχομένη λιπαρά κρήδεμνα*³⁷, είναι γνωστή από τα ανάγλυφα της Πάρου, της Τεγέας, τα λακωνικά *ἀνάλογα* και από τα περισσότερα ανάγλυφα με παραστάσεις νεκροδείπνου.

Η στάση αυτή του χεριού είναι κοινότατη σε θνητές και σε θεές. Η διάθεση «αγλαΐσμού», που χαρακτηρίζει μια τέτοια παράσταση διακρίνει και τις θνητές. Με δεδομένη λοιπόν τη σημασία της συγκεκριμένης κίνησης ταυτίζεται εννοιολογικά η γυναικεία μορφή του αναγλύφου της Κραννώνας με την αντίστοιχη του αναγλύφου της Ρόδου, στο Βερολίνο³⁸. Στην τελευταία η κίνηση των χεριών είναι αντίστροφη και οφείλεται στη διαφορετική θέση τους πάνω στο άρμα. Το ανάγλυφο της Ρόδου, έργο της τελευταίας δεκαετίας του 5ου αι. π.Χ., υπερτερεί βέβαια ως προς την τεχνική του επεξεργασία. Η μορφή της Κραννώνας, έργο επαρχιακού εργαστηρίου, συγγενεύει, με την ξηρότητα απόδοσης των πτυχών του ιματίου της, με τις γυναικείες μορφές έτσι όπως αποδίδονται στα θεσσαλικά ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ.³⁹.

29. X. Καρούζος, Τηλαυγές μνήμα, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. 3, Αθήνα 1966, σ. 271, Επίμετρο Ε, σ. 278, όπου γίνεται ανάλυση του ηραίου σχήματος.

30. Ch. Picard, Mon Piot 32 (1932), σ. 22 «Le geste est connu à la fois et non par hasard, soit dans les rituels des hiérogamies, soit dans celui des cultes funéraires et chtoniens...». L. Ghali-Kahil, Les enlèvements et les retours d'Hélène, 1955, σ. 118 «Rite nuptiale et funéraire que l'on retrouve dans les hiérogamies».

31. Παρά Θέωνι, Προγυμν. 2, 69,6: *ὡς ὁ περὶ τῶν ἀνακαλυπτηρίων ἐπιγραφόμενος Λυσίον καὶ ὁ περὶ τῆς ἀμβλώσεως* βλ. L. Deubner, JdI 15 (1901), σ. 148-149.

32. E. Gerhard, Auserlesene griechische Vasenbilder, VI, σ. 399, πίν. 310-315. M. Collignon - C. Daremberg - E. Saglio, III, 2, 1963, λ. Matrimonium. J. Boardmann, BSA 47 (1952), σ. 34. A. Furtwängler - K. Reichhold, Griechische Vasenmalerei, 1904-1932, πίν. 172. D. Kraiker, Die Malerei der Griechen, 1958, πίν. 60.

33. G. Lippold, Die griechische Plastik III, 1950, σ. 127-128, πίν. 29, 3. H. Kähler, Das griechische Metopenbild, 1940, σ. 60, πίν. 57. G. V. Elderkin, AJA 41 (1937), σ. 429. C. Picard, RA II (1936), σ. 37, εικ. 8· εδώ βλέπει την ιερογαμία του Διονύσου και της Κόρης.

34. A. Smith, ὁ.π., πίν. 34. W. Fuchs, Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft, 1957, σ. 208, αριθ. 13.

35. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr., 1931, σ. 20-21, πίν. 15, I. A. Conze, Die attischen Grabreliefs, 1890-1922, αριθ. 1088, πίν. 288.

36. H. Biesantz, ὁ.π., σ. 74, σημ. 12.

37. Η φράση κυρίως στον Όμηρο ιδιαίτερος για την Πηνελόπη: Οδύσσεια α 334, π 416, σ 210.

38. C. Blümel, ὁ.π., πίν. 100.

39. H. Biesantz, ὁ.π., L 52, πίν. 48.

Η κύρια μορφή του αναγλύφου είναι ντυμένη σύμφωνα με τα θεσσαλικά πρότυπα. Τα άκρα της χλαμύδας, συνηθισμένο θεσσαλικό ένδυμα, τα *θεσσαλικά πτερά*, όπως χαρακτηριστικά λέγονται, ανεμίζουν προς τα πίσω. Αυτή η τριγωνική αναδίπλωση των ελεύθερων άκρων της χλαμύδας συναντιέται σ' όλες τις παραστάσεις της πάνω στις επιτύμβιες θεσσαλικές στήλες⁴⁰. Και είναι τόσο δεμένη η χλαμύδα με τη θεσσαλική ενδυμασία, ώστε το *χλαμυδοφορεῖν* να θεωρείται εννοιολογικά ταυτόσημο με το *ἐνθετταλίζεσθαι*⁴¹.

Ο τρόπος που ανεμίζει προς τα πίσω η χλαμύδα, θυμίζει τον ιππέα της νότιας ζωφόρου του Παρθενώνα, στο Βρετανικό Μουσείο⁴², καθώς και τον αποβάτη του αναγλύφου του Ωρωπού, στο Βερολίνο⁴³. Όμως το ιδεώδες του γυμνού αθλητή καταλαμβάνει εδώ η με πλήρη πολεμική εξάρτυση μορφή της Κραννώνας. Το ότι η θεσσαλική χλαμύδα φοριέται και με πολεμική εξάρτυση —θώρακα— μαρτυρούν, κατά τον Biesantz, και άλλες δύο θεσσαλικές στήλες⁴⁴.

Η στάση της ανδρικής μορφής αποδίδεται κατά το πολυκλείτιο σχήμα⁴⁵. Συγκεκριμένα παρουσιάζει αυτή τη διάπλαση —σε αντίστροφη, βέβαια, κίνηση— του κορμού του Κυνίσκου, στο Μουσείο του Βόλου (4ος αι. π.Χ.)⁴⁶. Τον εικονογραφικό τύπο του πολεμιστή γνωρίζουμε από τα γλυπτά που κοσμούσαν τους ναούς τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Οι πολεμιστές της ζωφόρου του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς⁴⁷, οι Έλληνες στην αμαζονομαχία της δυτικής ζωφόρου στο ναό του Επικούρειου Απόλωνα στις Βάσσεις της Φιγαλείας⁴⁸, ο Πέλοπας και ο Οινόμαος του ανατολικού αετώματος του ναού του Δία στην Ολυμπία⁴⁹, οι αναβάτες στη ζωφόρο του Παρθενώνα αλληλοσυμπληρώνουν και καθιστούν σαφή τον τύπο. Μέσα στο ίδιο πνεύμα, προσεγγίζοντας περισσότερο τους πολεμιστές έτσι όπως αυτοί αποδίδονται στο Μουσείο της Αλικαρνασσοῦ⁵⁰, βρίσκεται και ο πολεμιστής της Κραννώνας. Στη Θεσσαλία ο τύπος του πολεμιστή μας ήταν μέχρι τώρα γνωστός από δύο επιτύμβιες στήλες του 5ου αι. π.Χ.⁵¹ και από τη στήλη της Πέλλινας, των μέσων του 4ου αι. π.Χ., με καθαρή βορειοελλαδική επίδραση στην εξάρτυση του έφιππου⁵².

Βέβαια πολλά στοιχεία μας αφαιρεί η παντελής καταστροφή των προσώπων των δύο κύριων μορφών της παράστασης, καθώς και η φθορά της επιφάνειας του αναγλύφου. Παρ' όλα αυτά είναι φανερός ο όγκος και η αυτοδυναμία των πτυχώσεων των ενδυμάτων, όσο και αν αυτές είναι δύσκαμπτες, καθώς και η φωτοσκίαση και η πλαστικότητα των μορφών, κυρίως στον

40. Ό.π., σ. 75, σημ. 24.

41. Ό.π., σ. 75.

42. F. Brommer, ό.π. M. Collignon, Le Parthenon, 1914. A. S. Murray, The Sculptures of the Parthenon, 1903, σ. 83-125.

43. A. Furtwängler, ό.π., πίν. 26.

44. H. Biesantz, ό.π., K 34, πίν. 14 και K 33, πίν. 15.

45. G. Lippold, Die griechische Plastik III, 1950, σ. 164. H. V. Steuben, Der Kanon des Polyklet, 1973, σ. 32 κ.ε., σ. 73 κ.ε., σημ. 20. D. Arnold, Die Polyklet-Nachfolge, 1969, σ. 25.

46. H. Biesantz, ό.π., σ. 119, L 37, πίν. 42.

47. H. Kennedy, The Treasury of the Siphnians at Delphi, 1929.

48. Ch. Hofkes-Brukker - A. Mallwitz, Der Bassai-Fries, 1975, σ. 69-91.

49. E. Simon, AM 83 (1968), σ. 147. B. Ashmole - N. Yalouris, The Sculptures of the Temple of Zeus, 1967, σ. 13 κ.ε.

50. B. Ashmole, Architect and Sculpture in Ancient Greece, 1972, σ. 170-171.

51. Η στήλη του πολεμιστή που έπεσε στη μάχη της Τανάγρας (457 π.Χ.), βλ. Α. Τζιαφάλιας, Λιρυσιακά Γράμματα 2 (1979), σ. 57 κ.ε. και η στήλη αριθ. ευρ. 84/51, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

52. H. Biesantz, ό.π., K 34, πίν. 24.

πολεμιστή. Πέρα όμως από αυτές τις αρετές ο καλλιτέχνης αδυνατεί να κυριαρχήσει συνολικά πάνω στη σύνθεση. Η κατ' ενόπιον απόδοση της κλειστής ενότητας των δύο κύριων μορφών και η διάθεση τονισμού τους δημιουργούν πρόβλημα χώρου. Ο ηνίοχος σε κατατομή τοποθετείται σε λανθασμένη θέση ως προς την κατεύθυνση του άρματος. Ενώ δηλαδή η εμπρόσθια καμπυλωτή άντυγα του δίφρου αποδίδεται σχεδόν κατ' ενόπιον δηλώνοντας συνάμα και την κατεύθυνση του άρματος, ο ηνίοχος παριστάνεται σε κατατομή, κρατώντας τα ηνία προς διαφορετική κατεύθυνση.

Είναι φανερό ότι η έμπνευση του ντόπιου καλλιτέχνη ως προς τη θεματογραφία της παράστασης στο ανάγλυφο της Κραννώνας πηγάζει από αττικά πρότυπα. Ο καλλιτέχνης δανείζεται τους τύπους και εμπνέεται στη σύνθεση του έργου του από τα αττικά ανάγλυφα με τέθριππα είτε με την αρπαγή, είτε τα αποβατικά. Τα κύρια πρόσωπα της παράστασης συνοδεύονται από τον ηνίοχο, όπως τον βρίσκουμε πάνω στα αποβατικά ανάγλυφα. Χρέη ηνιόχου εκτελεί και ο λεγόμενος *πάροχος*, ή *παράνομος*⁵³, ο οποίος *ὄχεϊται ἐπὶ τῷ ἄρματι ἅμα τῇ νύμφῃ καὶ τῷ νυμφίῳ*. (Ησύχιος, λ. νυμφαγωγός).

Πέρα όμως από την αττική επίδραση στη θεματογραφία της παράστασης ο καλλιτέχνης σφραγίζει το έργο του με τη δική του δουλειά, την προσωπική, που όπως είναι επόμενο, πηγάζει από τη θεσσαλική γλυπτική, όσον αφορά στα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία και την τεχνική τους επεξεργασία. Από την περιοχή της Κραννώνας μας είναι γνωστές δύο επιτύμβιες στήλες του 5ου αι. π.Χ., ο νέος, αρχαϊκής τεχνοτροπίας, και η στήλη του Ιλξίνου, καθώς και μία αναθηματική στην Ενοδία, του 4ου αι. π.Χ.⁵⁴. Με βάση τα γλυπτά αυτά μπορούμε να πούμε πως στην Κραννώνα λειτουργούσε από τα μέσα του 6ου-5ου αι. π.Χ. ένα εργαστήριο με επιδράσεις υστεροαρχαϊκές και με συντηρητικές τάσεις. Το ότι η πόλη θα διατηρούσε μια αυτόνομη θέση από τις γειτονικές Λάρισα και Φάρσαλα συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι ήδη στην προπαρθενώνεια εποχή κόβει αργυρά νομίσματα⁵⁵. Γύρω στο 400 π.Χ. αρχίζει η κοπή μόνο των χάλκινων, γεγονός που πρέπει να συνδεθεί με τη βαθμιαία παρακμή της πόλης στα τέλη της υστεροκλασικής εποχής. Πλάι στο αναθηματικό ανάγλυφο στην Ενοδία και σύγχρονο μιας σειράς άλλων αναθηματικών θεσσαλικών αναγλύφων, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, τοποθετείται χρονολογικά το ανάγλυφό μας στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Εξάλλου οι επιδράσεις της αττικής τέχνης, γνωστές κι από άλλα έργα της θεσσαλικής γλυπτικής⁵⁶, είναι γνωστό ότι παρουσιάζονται κυρίως από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Οι σχέσεις βέβαια των Αθηνών με τις θεσσαλικές πόλεις χρονολογούνται πολύ πριν τους κλασικούς χρόνους, ενισχύθηκαν όμως μετά τα Μηδικά, αφού μάλιστα σύμφωνα με το Θουκυδίδη (IV 78, 2) *τοῖς τε Ἀθηναίοις αἰεὶ ποτὲ τὸ πλῆθος τῶν Θεσσαλῶν εὖρον ἐπῆρχε*. Το ανάγλυφο του Εχέλου και της Βασίλης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αποτελεί τον πυρήνα ενός συνόλου έργων τέχνης με κοινό θέμα, την αρπαγή. Η παρουσία δύο παρόμοιων αναθηματικών αναγλύφων από τη Ρόδο και τη Χίο, περιοχές που δεν έμειναν ανεπηρέαστες από τη θαλάσσια κυριαρχία των Αθηνών, συνηγορεί στην εξάπλωση του τύπου. Ο κοινός τόπος μεταξύ των αναγλύφων αυτών είναι η ίδια η σύλληψη. Μορφολογικά οι ιδιαιτερότητες διαφοροποιούν την παράσταση και την προσάπτουν, ενδεχομένως, σε μια τοπική παραλλαγή.

Η βασική διαφορά ανάμεσα στα ανάγλυφα που αναφέραμε παραπάνω και σ' αυτό της

53. A. Furtwängler, Sammlung Sabouloff, 1886, πίν. 58, 59.

54. H. Biesantz, ό.π., K 20, πίν. 10, K 20 a, πίν. 14-15 και L 55, πίν. 49.

55. B. Head, HN, 1963², σ. 293.

56. H. Biesantz, ό.π., σ. 165, Γ. Μπακαλάκης, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών Β' (1973), σ. 20 κ.ε.

Κραννώνας έγκειται στην κύρια ανδρική μορφή. Ενώ στα προηγούμενα αυτή φοράει το συνηθισμένο χειριδωτό χιτώνα, εδώ η ενδυμασία είναι πολεμική και αποδίδει έτσι στην παράσταση ένα διαφορετικό πνεύμα. Δυστυχώς, η αναθηματική επιγραφή, που θα ήταν διαφωτιστική, λείπει. Αποκρύπτεται επομένως η πληροφορία, που τυχόν θα πρόσφερε η αναγνώριση της ιδιότητας του αναθέτη, που είναι δυνατόν να ήταν μεμονωμένο άτομο ή συλλογικό πρόσωπο, π.χ. ο δήμος. Βέβαια, στην περίπτωση που τα στοιχεία θα επέτρεπαν να τεκμηριωθεί η δεύτερη εκδοχή δε θα αποκλειόταν, ενδεχομένως, και η αλληγορική ερμηνεία της παράστασης, εφόσον στα ιστορικά ανάγλυφα πολλές φορές αποδίδονται ως ιστορικές παραστάσεις γεγονότα της σύγχρονης επικαιρότητας⁵⁷. Ποιος ήταν λοιπόν ο αναθέτης; Ιδιώτης απλός που ως σύζυγος ανέθεσε το ανάγλυφο σε ιερό ή άρχοντας-δημόσιο πρόσωπο;

Είναι βέβαιο ότι σ' ένα έργο αποκτούν μορφή και υπόσταση δυνάμεις πέρα από την εσωτερική παρόρμηση του καλλιτέχνη. Έτσι μια συγκεκριμένη παράσταση είναι αξιοσημείωτη ως μαρτυρία για τον κόσμο που έχουν γεννηθεί και υπάρχουν τέτοιες εικόνες. Ειδικότερα, για το ανάγλυφο της Κραννώνας θεωρούμε αρχικά βέβαιο το μυθολογικό χαρακτήρα της παράστασης. Η μετωπικότητα των δύο κύριων μορφών και η παρουσία του πολεμιστή, όπως αυτός συναντιέται στις μεγάλες, ηρωικές, ανάγλυφες παραστάσεις, συνηγορούν στην παραπάνω θέση και χαρακτηρίζουν ως ηρωικό το μυθολογικό περιεχόμενο της παράστασης. Για τη χρήση των τρίμορφων συνθέσεων ως μυθολογικών αναθημάτων από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., οι μαρτυρίες είναι πολλές⁵⁸. Παραμερίζοντας λοιπόν την ατολμία, όσον αφορά στον ονοματισμό των προσώπων της παράστασης και με την πεποίθηση ότι δε διαπράττουμε μεθοδολογικό λάθος, αφού δεχόμαστε ότι πρόκειται για μυθολογική σκηνή, θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την παράσταση με τη δράση του τοπικού ήρωα. Πραγματικά ο μοναδικός παλιός μύθος της Κραννώνας⁵⁹ θέλει τον επώνυμο ήρωα της πόλης να απαγάγει την Ιπποδάμεια, κόρη του Πέλοπα, στην Πίσα. Το ίδιο το γεγονός συναντιέται πάλι σ' ένα παρόμοιο μύθο, που κατάγεται από την ιπποτική, αριστοκρατική κοινωνία της πόλης και αναφέρει ότι ένας από τους Σκοπάδες ταγούς της Κραννώνας, ο Διακτορίδης, απήγαγε την Αγαρίστη, θυγατέρα του τυράννου Κλεισθένη⁶⁰. Το ότι η γυναικεία μορφή μπορεί να ταυτιστεί με την Ιπποδάμεια στηρίζουν οι παραστάσεις της αρπαγής της από τον Πέλοπα, στο ανατολικό αέτωμα της Ολυμπίας, αλλά και στα αγγεία⁶¹. Ο εικονογραφικός τύπος του ήρωα μας είναι γνωστός από τα θεσσαλικά νομίσματα⁶². Παριστάνεται ως πολεμιστής με κοντό ξίφος ή δόρυ και ασπίδα. Η ταύτιση του κάθε ήρωα μιας συγκεκριμένης παράστασης είναι δυνατή, όταν αυτός συνδέεται μ' ένα γνωστό για την πόλη γεγονός. Εξάλλου, ο τύπος του ήρωα-οικιστή συγγέεται με τον Άρη, από τον οποίο κατάγεται ο επώνυμος ήρωας της Γυρτώνης. Εκτός όμως από την πολεμική εξάρτυση

57. Η γιγαντομαχία, η κενταυρομαχία και η αμαζονομαχία αποδίδουν τους αγώνες των Ελλήνων ενάντια στους βαρβάρους βλ. και E. Thomas, *Mythos und Geschichte*, 1976.

58. G. Neumann, *ό.π.*, σ. 52 και ειδικότερα σημ. 64 και U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, 1969, σ. 52. Από τη Θεσσαλία ηρωικό αναθηματικό ανάγλυφο είναι το αριθ. 1914 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο με την παράσταση του Οδυσσέα και της Ευρύκλειας.

59. Βλ. Σχ. Πίνδ., Πύθ. Χ, 251: *ἡ γὰρ Κρανῶν τὸ πρότερον Ἐφύρα ἐκαλεῖτο, τὸ ὕστερον δὲ μετωνομάσθη Κρανῶν ἀπὸ τινος βασιλεύσαντος Κρανῶνος καὶ ἀναρθεῖντος ὑπὸ Οἰνομάου μνηστευσαμένου τὴν Ἰπποδάμεια.*

60. Βλ. Ηρόδ. VI, 127 ETR: *ἐκ δὲ Θεσσαλίας ἦλθεν τῶν Σκοπαδέων Διακτορίδης Κρανῶνιος.*

61. A. Furtwängler - K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei*, II, 1904-1932, σ. 32. S. Reinach, *Répertoire des vases peints*, II, 1899-1900, σ. 403.

62. A. Mustaka, *Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen*, 1977, σ. 55.

το άλογο συνοδεύει πάντα τις παραστάσεις των ηρώων στα θεσσαλικά νομίσματα⁶³. Στον ίδιο τύπο απεικονίζονται και οι αρχηγοί κατά την ελληνιστική εποχή σύμφωνα με την ιδιότητά τους του προστάτη των πόλεων, όπως ο Δημήτριος Πολιορκητής⁶⁴.

Βέβαια είναι σημαντική η λατρεία των ηρώων για τη ζωή της αρχαίας πόλης⁶⁵. Ο επώνυμος ήρωας —ο ήρωας κτίστης⁶⁶— είναι εγγύηση για την ανεξαρτησία και την ακμή της πόλης. *Ηελώριος*, σύμφωνα με τον Όμηρο, λατρεύεται κυρίως στον τάφο του, που βρίσκεται είτε στο εσωτερικό δημόσιων οικοδομημάτων —Βουλευτήριο ή Πρυτανείο— είτε στο κέντρο της πόλης, στον ιερό χώρο της⁶⁷. Η ενασχόληση με τα θεσσαλικά νομίσματα, αυτά με μυθολογικές αναφορές, δείχνει πως αυτές αρχίζουν να πληθαίνουν από τον 4ο αι. π.Χ. Τα θέματα επιλέγονται μέσα από το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο της πόλης. Ειδικότερα, στον 4ο αι. π.Χ., όταν ήδη η πόλη έχει φθάσει στην ακμή της, η προβολή του μυθικού παρελθόντος αντισταθμίζει την επερχόμενη παρακμή. Ήδη στις αρχές του αιώνα ταραχές συγκλονίζουν την περιοχή, που προσπαθεί να ελέγχει ο Αλέξανδρος των Φερών, ενώ στο β' τέταρτο του ίδιου αιώνα ο Αλέξανδρος ΙΙ της Μακεδονίας εγκαθιστά μακεδονικές φρουρές στη Λάρισα και την Κραννώνα⁶⁸. Είναι επομένως ιστορικοί και πολιτικοί οι λόγοι που καθορίζουν την επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων, έστω κι αν αυτά συνδέονται και απηχούν το θρησκευτικό συναίσθημα.

Από τον ίδιο αρχαιολογικό χώρο της Κραννώνας προέρχεται και το τμήμα του αναγλύφου που βρίσκεται στο Μουσείο της Λάρισας, αριθ. ευρ. 79/119 (Πί ν. 22). Το μάρμαρο του αναθηματικού αναγλύφου είναι υπόλευκο και χονδρόκοκκο, όμοιο με το προηγούμενο. Η επιφάνειά του έχει δουλευτεί με ντισιλιδάκι, φέρει αρκετές κακώσεις κι έχει απολεπιστεί το ρύγχος του αριστερού ζύγιου ίππου. Το ίδιο το ανάγλυφο, στην κατάσταση που σώζεται, αποτελείται από τρία τεμάχια που συνανήκουν και απαρτίζουν τμήμα του αριστερού μισού του αναγλύφου. Όπως φαίνεται, έφερε πάνω συμφυή αετωματική επίστεψη, της οποίας σώζεται το αριστερό ακρωτήριο, καθώς και μέρος του κεντρικού⁶⁹. Κάτω υπάρχει πατούρα, με την οποία δηλώνεται το έδαφος. Στις στενές πλευρές το ανάγλυφο ήταν ανοιχτό και ελεύθερο. Από το τέθριππο που τρέχει προς τ' αριστερά σώζονται οι δύο ζύγιοι ίπποι και ο αριστερός *παρασείριος*, του οποίου διακρίνονται και τα πίσω πόδια μαζί με τμήμα της ουράς. Διακρίνεται επίσης τμήμα από το στεφάνι του αριστερού τροχού του άρματος. Τα άλογα είναι ανασηκωμένα στα πίσω πόδια στο συμβατικό σχήμα του καλπασμού προς τ' αριστερά⁷⁰. Έχουμε κι εδώ το γνωστό τμήμα του τέθριππου. Ο λόγος που ενοποιήσαμε σε μια μελέτη αυτά τα δύο θραύσματα των αναγλύφων, εκτός από τον κοινό τόπο προέλευσής τους, είναι και η θεματική τους αλληλοσυ-

63. E. Rogers, *The Copper Coinage of Thessaly*, 1932.

64. A. Furtwängler - U. Kron, *AM* 93 (1978), σ. 149-160.

65. Για τη λατρεία των ηρώων βλ. P. Foucart, *Le culte des heros chez les grecs*, *Memoires de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres* XLII (1918). O. Eitram, *RE* VIII, I, (1912), στ. 1111. P. B. Schmidt, *Studien zu den griechischen Ktisis-Sagas*, 1947. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, 2, 1955, σ. 184-191. A. Brelich, *Gli eroi greci*, 1958, F. Pfister, *Der Reliquienkunst im Altertum*, *RGVV*, VI (1909), 2 (1912), σ. 377.

66. Βλ. Πausανίας X, 10,6 και αναθηματική θεσσαλική επιγραφή: *ήρώων ήρωϊσών γτιστῶν*, IG, IX, αριθ. 1129.

67. Σχολ. Πινδ. Ολ. I, 149. A. Brelich, ό.π., σ. 131-132. Πάνω από τον τάφο του ήρωα Ακρίσιου στην Ακρόπολη της Λάρισας υψώνεται ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος.

68. H. D. Westlake, ό.π., σ. 130.

69. Διαστάσεις του ανάγλυφου: ύψ. 0,21-0,35, πάχ. 0,5, πλ. 0,36-0,38 μ.

70. Την κλασική του μορφή βρήκε το σχήμα στη ζωφόρο του Παρθενώνα. Βλ. S. Reinach, *RA* I (1900), σ. 217, εικ. 1 b. R. Lefort des Plouzes, *Melanges C. Picard*, II, 1949, σ. 594 κ.ε.

μπλήρωση. Το γεγονός ότι δεν είναι δυνατή η αποκατάσταση της δεξιάς πλευράς του αναγλύφου, αφήνει αναπάντητα τα ερωτήματα σχετικά με την παράσταση. Το θέμα της αρπαγής, ο μεμονωμένος αναβάτης, ή η αποβατική σκηνή κάποιου αρματοδρομικού αγώνα αποτελούν τις πιθανές συμπληρώσεις.

Το τέθριππο είναι γνωστότατο τόσο στη γλυπτική και την αγγειογραφία όσο και στη νομισματική και, γενικά, τη μικροτεχνία. Τα άλογα του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς (525 π.Χ.)⁷¹, είναι τα πρώτα τρισδιάστατα παραδείγματα μαζί με αυτά του Μουσείου της Ακρόπολης (αριθ. 697, και 700)⁷², αλλά συχνότατα απαντιέται το τέθριππο από τον 5ο αι. και μετά⁷³. Οι τρόποι απόδοσης του συνοψίζονται σε δύο κατηγορίες: ο πρώτος χρησιμοποιεί το χαμηλό ανάγλυφο και παρουσιάζει τα άλογα σε πλήρη κατατομή, ο δεύτερος μεταχειρίζεται το χώρο για να εισαγάγει την προοπτική απόδοση του όγκου. Δεν αποκλείεται βέβαια κι ένας συνδυασμός αυτών των μέσων. Κύριο χαρακτηριστικό της απόδοσης σε κατατομή είναι η παρατακτική θέση των αλόγων με κατ' εξοχήν αντιπροσωπευτικά έργα τις μετόπες του Παρθενώνα⁷⁴. Ως πιο προχωρημένη, όμως, επηρεασμένη σίγουρα από την εξέλιξη της ζωγραφικής στη γενιά μετά τον Πολύγνωτο, εμφανίζεται προς το τέλος του 5ου αι. π.Χ. η τάση της προοπτικής απόδοσης των αλόγων. Εδώ τα κεφάλια των αλόγων αποδίδονται με ψηλό ανάγλυφο και στρέφονται σε διαφορετικές κατευθύνσεις, ενώ ο έντονος καλπασμός των ποδιών τονίζει τις διαγώνιες διαστάσεις. Αντιπροσωπευτικό έργο είναι το ανάγλυφο του Ωρωπού, που βρίσκεται στο Βερολίνο⁷⁵. Η επιθυμία πλουτισμού του τρόπου απόδοσης του λαιμού και του κεφαλιού του αλόγου δημιουργεί, στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., νέους τύπους, έτσι όπως αυτοί εμφανίζονται στα σικελικά νομίσματα της ίδιας εποχής⁷⁶. Παρατηρούμε δηλαδή ότι επικρατεί εκείνη η τοποθέτηση κατά την οποία οι ζύγιοι στρέφουν τα κεφάλια τους ο ένας στον άλλο, ενώ οι παρασειριοί κρατούν την ίδια κατεύθυνση προς τα δεξιά ή τ' αριστερά. Χαρακτηριστικά για τον τύπο αυτό είναι τα ανάγλυφα του ταφικού μνημείου της Τρύσας στο Μουσείο της Βιέννης⁷⁷, που μοιάζουν στη σύνθεση με το ανάγλυφο του Ωρωπού. Το σχήμα αυτό υιοθετείται κι από τα ανάγλυφα του 4ου αι. π.Χ., όπου, όμως, είναι έντονη η πλάγια τοποθέτηση του εμπρόσθιου τμήματος του αλόγου που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Είναι ακριβώς η κίνηση που παρατηρούμε στο ανάγλυφο του Εχέλου και της Βασίλης. Βέβαια, το μοτίβο είναι παλιότερο κι έχει καθιερωθεί τον 6ο αι. π.Χ. στο θησαυρό των Σιφνίων (ανατολική ζωφόρος).

Τα άλογα του τέθριππου της Κραννώνας δεν παριστάνονται ακριβώς σε πλάγια όψη. Σε κατατομή αποδίδεται ο αριστερός παρασειριός ίππος, ενώ ο αντίστοιχος ζύγιος προβάλλει λοξά το εμπρόσθιο τμήμα του κορμού του, καθώς και το κεφάλι, το οποίο προβάλλεται εντονότερα από αυτό των άλλων αλόγων από το βάθος του αναγλύφου. Το ίδιο λοξή, σε μικρό-

71. C. Picard - P. La Coste Messelierè, FdD IV, 1928, πίν. IV VII, VIII, IX, X, XI, XII.

72. H. Schrader, Auswahl archaischer Marmorskulpturen im Akropolis Museum, 1939, σ. 48-53, πίν. 14. H. Payne - G. Mackworth-Young, Archaic Marble Sculpture from the Akropolis, 1950, σ. 52, πίν. 137-139, αριθ. 1.

73. C. Vermulé, Chariot Groups in the 5th cent. Greek Sculpture, JHS LXXV (1955), σ. 105.

74. A. Michaelis, Der Parthenon, 1871, πίν. 11, αριθ. XXV, XXX, 12, XVIII, 13.

75. C. Blümel, ό.π., πίν. 100.

76. B. Head, HN, 1963², σ. 133, εικ. 72 (Κατάνη 413-404 π.Χ.). G. F. Hill, L'art dans les monnaies grecs, 1927, πίν. 4 (Συρακούσες 413-405 π.Χ.).

77. O. Bendorf, Das Heroon von Gjolbaschi-Trysa, 1895. C. Picard, Manuel d'archaeologie grecque. La sculpture, IV, 1963, σ. 884-885.

τερο όμως βαθμό, είναι και η απόδοση του δεξιού ζυγίου. Ο τρόπος, εξάλλου, με τον οποίο αποδίδεται ο τροχός του άρματος, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι θα είχαμε μια απόδοση του άρματος⁷⁸ στη διάσταση των 3/4. Το θέμα του τέθριππου είναι τεχνικά δύσκολο και είναι αναγκαίο να παρουσιαστεί μια πλευρική άποψη των αλόγων. Το τέντωμα των ποδιών προς τα εμπρός σε μια διαρκή θέση εκκίνησης, που όμως δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αποτελεί το μέσον απόδοσης του καλασμού. Αν και η φθορά της επιφάνειας του αναγλύφου είναι προχωρημένη, διακρίνονται εντούτοις οι λεπτομέρειες στην απόδοση των αλόγων. Η χαιίτη απεικονίζεται εντελώς σχηματικά, αφού τονίζεται με μια αυλακωτή γραμμή που καμπυλώνεται πάνω στη ράχη του αλόγου, ενώ μπροστά, στο μέτωπο, καταλήγει σε λοφία που στέφουν το κεφάλι. Τα αυτιά είναι μικρά και τοποθετούνται χαμηλά και το μάτι αποδίδεται με μια αβαθή κοίλανση. Έντονη είναι η διαγραφή των μασητήρων μυών και η ζυγωματική καμπύλη, ενώ έχουν αμβλυνθεί οι άλλες λεπτομέρειες του κεφαλιού. Μυώδης και ογκώδης σε σύγκριση με τα οστεώδη κεφάλια είναι η περιοχή του αυχένα και του στέρνου. Στα εμπρόσθια πόδια, αν και η διάβρωση είναι προχωρημένη, διακρίνεται η απόδοση των οστών των ταρσών και του μεταταρσίου. Παραβάλλοντας τα άλογα του αναγλύφου της Κραννώνας με τα αντίστοιχα των αναγλύφων του Ωρωπού και του Φαλήρου, από τη μορφολογία των οποίων είναι επηρεασμένος ο τεχνίτης της Κραννώνας, παρατηρούμε ότι τα πρώτα υστερούν στην πλαστική απόδοση και με την ξηρότητά τους πλησιάζουν περισσότερο τις παραστάσεις στη βάση του Βρύαξι (350 π.Χ.) και στη ζωφόρο της Αλικαρνασσού (353-350 π.Χ.), καθώς και στη στήλη της Νέας Υόρκης⁷⁹. Η ατέλεια που παρατηρείται στη διάπλαση των κεφαλιών, καθώς και τα μικρά σώματα δείχνουν τον επαρχιακό χαρακτήρα της σύνθεσης. Στα τέλη του 4ου αι. τοποθετούνται οι χρόνοι δημιουργίας του αναγλύφου.

Η μέτρια και κατώτερη εργασία των αναθηματικών αναγλύφων της Θεσσαλίας είναι ένα γεγονός, όπως και αυτή των βοιωτικών αναγλύφων⁸⁰. Αλλά αν από άποψη επεξεργασίας ανήκουν στην τοπική παράδοση⁸¹, είναι φανερό ότι η επίδραση είναι αττική και είναι αυτή που διατηρείται έξω από την Ατική μετά το μαρasmus της τέχνης των αναθηματικών αναγλύφων στην Αθήνα με το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Τα παραπάνω δύο τμήματα αναθηματικών αναγλύφων από την Κραννώνα κατατάσσονται σε μια ομάδα θεσσαλικών αναγλύφων που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.⁸². Τα ανάγλυφα αυτά, αν και είναι έργα τοπικών εργαστηρίων, έχουν επηρεαστεί φανερά από τη λεγόμενη αττική-κοινή τάση, που διαμορφώθηκε στη θεσσαλική πλαστική από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

ΓΛΥΦΟΛΟΓΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΑΛΛΗΝΟΥ

78. G. Richter, *Perspective in Greek and Roman Art*, 1970, σ. 39, πίν. 171, 162, 163.

79. G. Richter, *Handbook of the Classical Collection*, New York Metropolitan Museum of Art, 1930, σ. 170.

80. H. Biesantz, ό.π., σ. 74 και W. Schild-Xenidou, *Böotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit*, 1972, σ. 148, 182.

81. Το άλογο ως θέμα είναι ιδιαίτερα αγαπητό στη Θεσσαλία. Βλ. Σοφοκλής, *Ηλέκτρα*, στ. 703. *Ηρόδοτος* V, 63. *Θουκυδίδης* I, 107, II, 22. Για τα θεσσαλικά άλογα βλ. Steier, *RE* XIX, 2 (1938), στ. 1430-1444, (λ. Pferd). P. Gardner, *Greek Coins in the British Museum, Thessaly to Aetolia*, 1963, πίν. IV, V, VIII, IX, X, XI.

82. H. Biesantz, ό.π., σ. 119, L 52, πίν. 48, L 53, πίν. 48 και σ. 165.

ΠΗΛΙΝΟΣ ΒΩΜΟΣ ΔΙΟΣΚΟΥΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΡΙΝΘΟ

(Πίνακ. 23-24)

Όπως είναι φανερό από τον τίτλο, αφορμή για τη μελέτη αυτή έδωσε ένας μικρός, πήλινος βωμός Διοσκούρων¹ που βρέθηκε το 1981, σε σωστική ανασκαφική έρευνα στη θέση Κρητικά, στην αρχαία Κόρινθο. Έτσι η αριθμητικά αξιόλογη συλλογή βωμίσκων από αυτή την περιοχή πλουτίζεται με ένα ακόμα εύρημα με διαφορετικό, όμως, θεματικό περιεχόμενο από ό,τι οι προηγούμενοι². Η μελέτη της μορφολογίας και του τύπου του μνημείου, στις σωζόμενες —σε καλή ή μέτρια κατάσταση— πλευρές του οποίου επαναλαμβάνεται σταθερά και σχεδόν πανομοιότυπα η ίδια ανάγλυφη παράσταση, κατέστησε απαραίτητη, πριν από την παρουσίαση του ευρήματος, μια συνοπτική εξέταση παρόμοιων βωμών και των προβλημάτων τους.

Βωμός, θυμέλη, εσχάρα, εστία, ara, altaria, focus, πύραυλος, θυμιατήριον είναι οι ονομασίες³ του μνημείου αυτού στην αρχαιότητα ανάλογα με την εποχή, τη μορφή και το υλικό κατασκευής. Οι μικροί, φορητοί βωμοί, *agulae*⁴, που στην κατηγορία τους ανήκει και ο νέος βωμός από την αρχαία Κόρινθο, εντοπίζονται σε διάφορες περιοχές της αρχαιότητας, έχουν κατασκευαστεί από λίθο, χαλκό ή πηλό, σε σχήματα που ποικίλλουν και εξυπηρετήσαν λατρευτικούς και κοινωνικούς σκοπούς αφ' ενός σε ιερά⁵ και αφ' ετέρου σε ιδιωτικά κτίρια⁶ (κατοικίες). Το θρησκευτικό συναίσθημα των ανθρώπων κάθε εποχής δεν τα θεωρεί μονάχα ως «σκεύη» λατρείας, αλλά ως τόπο διαμονής της ίδιας της θεότητας. Σε αυτή την πεποίθηση οφείλεται η συχνή κατασκευή μικρών και μεγάλων βωμών, που με την πάροδο του χρόνου θα γίνουν το επίκεντρο της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής της φυλής, της πόλης ή της οικογένειας. Στα δημοκρατικά χρόνια ακόμα και η πολιτική ζωή δεν απομακρύνεται από το βωμό, ενώ την ελληνιστική εποχή χαρακτηρίζουν οι δημόσιοι κολοσσιαίοι βωμοί παράλληλα με τους βω-

1. Ο βωμός προέρχεται από την ανασκαφή στο οικόπεδο Χαράλαμπου Σούκουλη έχει αριθ. ευρ. Μουσείου Κορίνθου 1762 και βρίσκεται στο εργαστήριο του Μουσείου Αρχαίας Κορίνθου. Για την πολύτιμη βοήθεια και τις χρήσιμες υποδείξεις επιθυμώ να ευχαριστήσω τους Charles Williams II, Διευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο και τη Dr. Nancy Bookidis. Τις θερμές ευχαριστίες μου εκφράζω επίσης στην Αικατερίνη Κώστογλου-Δεσποίνη, Έφορο Αρχαιοτήτων, καθώς και στον Παναγιώτη Φάκλαρη, Λέκτορα του Αρχαιολογικού Τομέα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Για τη συντήρηση του ευρήματος ευχαριστώ το Συντηρητή Έργων Τέχνης Φώτη Δημάκη και τη Λενιώ Μπαρτζιώτη για τη φωτογράφιση του αντικειμένου.

2. Ο βωμός αριθ. 9041 της συλλογής αυτής εκτίθεται στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου· είναι, ίσως, του 4ου αι. π.Χ. και η ανάγλυφή του παράσταση, με δύο αντιμετώπα άλογα, ταυτίζεται με το μύθο των Διοσκούρων (Corinth XII, σ. 342, πίνακ. 142).

3. RE I, 1, στ. 1640, λ. Altar (Reisch).

4. C. Yavis, *Greek Altars*, 1949, σ. 137, 171.

5. Délos XVIII, 1938, σ. 373.

6. F. Hiller von Gaertringen, *Hausaltäre*, Thera III, 1904, σ. 173-175.

μούς της ιδιωτικής λατρείας, που δεν έχει εξασθενήσει, αλλά συμβαδίζει με τη λατρεία των αφηρωισμένων νεκρών⁷.

Στην Ιταλία τέτοιους μικρούς βωμούς από πηλό αποκάλυψε η αρχαιολογική σκαπάνη στις κατοικίες των πόλεων της Μεγάλης Ελλάδας και της Σικελίας, καθώς και στην κεντρική Ιταλία, στην περιοχή της Ρώμης, όπου εκτός από τον αναθηματικό τους χαρακτήρα, στους ναούς, δεν είναι σπάνια η παρουσία τους και στα νεκροταφεία⁸. Είναι περισσότεροι από 500 και η μελέτη τους παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον από την άποψη της ρωμαϊκής τέχνης και της θρησκείας, δεδομένου ότι η παρουσία τους είναι σχεδόν συνεχής από τα αρχαϊκά χρόνια⁹. Ο Gerhard, μελετώντας τις σικελικές αρχαιότητες ήταν από τους πρώτους που ανέφερε τους βωμούς αυτούς, τους οποίους θεωρούσε βάσεις ή υποστηρίγματα μικρών αντικειμένων ή αναθηματικούς βωμούς¹⁰. Ο μεγαλύτερος αριθμός των γνωστών φορητών βωμών της Ιταλίας ανήκει χρονολογικά στα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Στην Ελλάδα είναι συχνότεροι στις κατοικίες, όπου τους τοποθετούσαν πάνω σε ξύλινες ή μεταλλικές βάσεις ή και σε μικρές κόγχες τοίχων¹¹ ή ως 2 μ., ψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου¹². Η Κόρινθος και η Όλυνθος προηγούνται αριθμητικά στη χρήση τέτοιων βωμών, ενώ ακολουθούν η Θήρα, η Δήλος, η Περαχώρα, ακόμα η Κρήτη και η Κως.

Το τετράγωνο σχήμα είναι το περισσότερο διαδεδομένο και οι διαστάσεις του ποικίλλουν από 0,23×0,23×0,27, 0,16×0,16×0,19, ή 0,22×0,22×0,23¹³. Οι πρωιμότεροι βωμοί έχουν το σχήμα κύβου και καθώς εξελίσσονται αποκτούν κυματοφόρο βάση και επίστεψη χωρίς γραπτά ή ανάγλυφα κοσμήματα στο αρχικό τους στάδιο. Την προσοχή των μελετητών προσελκύουν από τη στιγμή που στις πλευρές τους απεικονίζονται διάφορες σκηνές που άλλοτε είναι συνδεδεμένες με τον ίδιο τον τόπο παραγωγής τους και άλλοτε με παραστάσεις γνωστές σε ευρύτερο χώρο. Το σχήμα τους προέρχεται από τους μεγάλους βωμούς, τα σπουδαιότερα κτίσματα μέσα στα αρχαία τεμένη¹⁴, ενώ τα πρότυπα της διακόσμησής τους μπορούμε να τα αναζητήσουμε τόσο στη μνημειώδη γλυπτική¹⁵ και την αρχιτεκτονική¹⁶ όσο και στην αγγειογραφία. Η μελέτη, εξάλλου, των ευρημάτων αυτών έχει αποδείξει πως το ίδιο εικονογραφικό

7. RE I, 1, στ. 1646, λ. Altar (Reisch).

8. C. Yavis, ό.π., σ. 172.

9. E. Jastrow, AJA 50 (1946), σ. 67. Για την ύπαρξή τους στη βόρεια Ιταλία, τη Σικελία, την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους έχει γίνει αναφορά σε αρκετά βιβλία και άρθρα όπως: I. Scott-Ryberg, An Archaeological Record of Rome, 1940, σ. 155. M. Nilsson, Griechische Hausaltäre, Festschrift B. Schweitzer, 1954, σ. 218-221, κ.α.

10. MemAmAc II (1918), σ. 15.

11. F. Hiller von Gaertringen, Thera III, 1904, σ. 174. Επίσης C. Yavis, ό.π., σ. 175.

12. D. M. Robinson - J. W. Graham, Olynthus VIII, 1938, σ. 323.

13. Ό.π., κατάλογος, σ. 322-323.

14. Στο Σελινόντα, στο ιερό της Δήμητρας Μαλοφόρου, κατά την προκλασική περίοδο κατασκευάστηκε μικρός αναθηματικός βωμός κατ' απομίμηση του μεγάλου βωμού της θεότητας. C. Yavis, ό.π., σ. 132, αριθ. 1-2, εικ. 37, 38 και σ. 137, αριθ. 54, 1.

15. T. Fisher-Hansen, AnalRom VII (1977), σ. 9. Στο Μουσείο του Λούβρου και στη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης υπάρχουν δύο μικροί φορητοί βωμοί με παράσταση του Ηρακλή που μάχεται με τον Τρίτονα. Πρόκειται για ένα θέμα της ελληνικής τέχνης γνωστό από τον 7ο αι. π.Χ. Το υστερότερο παράδειγμα προέρχεται από τον Εκατόμπεδο της Ακρόπολεως.

16. C. Yavis, ό.π., σ. 138-139, όπου αναφέρονται δύο βωμοί από την Κέρκυρα (ναός Αρτέμιδος Γοργούς) και τις Συρακούσες (ναός Αθηνάς στην Ορτυγία), που έχουν διάζωμα με τρίγλυφα και μετόπες, καθώς και δύο βωμοί από τη Μεγαλόπολη (Δ. του βορειοδυτικού τοίχου του Θεριστίου) και την Περαχώρα (ιερό της Ήρας Ακραιάς).

θέμα μπορεί να είναι κοινό στους χώρους των ιερών, των νεκροταφείων και των οικισμών. Στο Εθνικό Μουσείο των Συρακουσών εκτίθεται ένας πήλινος βωμός αυτού του τύπου, όπου απεικονίζεται η συμπλοκή δύο αγριόχοιρων. Το θέμα είναι γνωστό και στη χαλκιδική αγγειογραφία, όπου η πάλη των ζώων είναι ιδιαίτερα προσφιλές θέμα¹⁷.

Στην πάνω επιφάνειά τους οι βωμίσκοι αυτοί φέρουν μια ρηχή κοιλότητα στο μέσον¹⁸, ενώ κάτω είναι κοίλοι (Πί ν. 24 β). Το χαρακτηριστικό αυτό διαπιστώνει κανείς στους βωμούς από πηλό ή λίθο, που βρέθηκαν στις ανασκαφές κατοικιών της Ολύνθου. Η κοιλότητα στο πάνω μέρος των βωμών είναι κυκλική και λειτουργούσε ως εσχάρα¹⁹.

Στους κορινθιακούς βωμούς αυτού του τύπου η πάνω επιφάνεια είναι συνήθως επίπεδη, αλλά υπάρχουν και μερικοί που έχουν μια ρηχή κυκλική κοιλότητα ή μια βαθιά ορθογώνια²⁰. Είναι περίεργο, αλλά η κατασκευή μικρών πήλινων βωμών έχει διαπιστωθεί μέχρι σήμερα μόνο στην Κόρινθο και κατά δεύτερο λόγο στην Όλυνθο. Το πρωτότυπο αποτελεί τη βάση της δημιουργίας. Από κει προερχόταν το καλούπι (η μήτρα) και στη συνέχεια το αντίγραφο. Με τη χρήση λεπτού στρώματος καθαρού πηλού εξασφαλιζόταν πρώτα η ανάγλυφη επιφάνεια. Μετά από το στέγνωμα αυτού του στρώματος ακολουθούσε ένα δεύτερο, από μαλακό πηλό με προσμίξεις, που πιεζόταν στην πίσω όψη του πρώτου με πλατύ εργαλείο ή ακόμα και με το δάχτυλο του τεχνίτη και με αυτό τον τρόπο συμπληρωνόταν όλη η επιφάνεια, που αποτελούσε την εσωτερική πλευρά του βωμού, τη μη ορατή. Η ίδια τεχνική εφαρμοζόταν για όλες τις πλευρές του βωμού, που όσο ακόμα ήταν νωπές ενώνονταν μεταξύ τους με πηλό και στη συνέχεια ψήνονταν. Ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται στους βωμούς αυτούς είναι ότι ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις των παραστάσεων πρόκειται για αντίγραφα, και μάλιστα πολυάριθμα, εντούτοις πολύ λίγα είναι πανομοιότυπα· διαφέρουν δηλαδή κάπως στις διαστάσεις και σε κάποιες λεπτομέρειες είτε εξαιτίας του βαθμού ψησίματος είτε γιατί έχουν δουλευτεί πρόσθετα με κάποιο εργαλείο²¹. Το ψήσιμο, ανάλογα με την πυκνότητα-συνοχή του πηλού, αλλοιώνει τις λεπτομέρειες της παράστασης. Στην περίπτωση αυτή το αισθητικό αποτέλεσμα δεν είναι άριστο, οι εικονογραφικοί όμως τύποι σώζονται αρκετά καλά. Η σμίκρυνση, εξάλλου, των μνημείων, οι «πακτωμένες» λεπτομέρειες των μορφών και η πτώση της ποιότητας είναι συχνά αποτελέσματα της επανάληψης και της διαρκούς χρήσης της μήτρας. Έτσι μέσα στις σειρές των τύπων θα υπάρχει και μια εξέλιξη, αν ταξινομηθούν με βάση τις διαστάσεις τους ή το βαθμό του εκφυλισμού τους, γιατί είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε ότι για καθένα βωμό υπήρχε χωριστή μήτρα. Όμως, όσο μικρές διαστάσεις και αν είχαν, η βασική αποστολή τους παρέμενε η ίδια, όπως και στους μεγάλους βωμούς: α) η δημιουργία κατάλληλης θέσης για τις προσφορές προς τη θεότητα και β) το, όσο είναι δυνατόν μεγαλύτερο αισθητικό αποτέλεσμα.

ΠΗΛΙΝΟΙ ΦΟΡΗΤΟΙ ΒΩΜΟΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Οι μικροί φορητοί βωμοί είναι ευρήματα χαρακτηριστικά των ελληνικών αποικιών της Ιταλίας, αλλά και στο μητροπολιτικό χώρο είναι πιο συχνόι από ότι έχει υποτεθεί²². Όσον

17. T. Fisher-Hansen, ό.π., σ. 7-8.

18. Σύμφωνα με την άποψη της E. D. van Burren, MemAmAc II (1918), σ. 15, η βάθυνση αυτή εξηγεί περισσότερο τη χρήση τους ως θυμιατηρίων.

19. Olynthus VIII, 1938, σ. 325.

20. D. W. Rupp, Greek Altars of the Northeastern Peloponnese, 1974, σ. 464.

21. MemAmAc II (1918), σ. 16.

22. E. Jastrow, AJA 50 (1946), σ. 67, σημ. 1. Επίσης I. Scott Ryberg, ό.π., σ. 155, σημ. 8.

αφορά στην περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, μέχρι το 1978 είχαν βρεθεί εξήντα τρεις τέτοιοι βωμοί, που προέρχονταν από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, κυρίως μέσα στο χώρο της αρχαίας αγοράς, αλλά και από άλλες αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής. Ο πρώτος βωμός²³ βρέθηκε το 1932, κοντά στο βόρειο νεκροταφείο, μέσα σε ένα πηγάδι. Κάποιοι έχουν αναθηματικό χαρακτήρα, ενώ παράλληλα υπάρχουν και μερικοί που, με αναμφίβολη την κορινθιακή τους καταγωγή, έχουν βρεθεί σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου²⁴. Οι βωμοί αυτοί μοιάζουν τυπολογικά με αυτούς που έχουν βρεθεί σε ελληνικές πόλεις της Ιταλίας²⁵, αλλά τα κορινθιακά παραδείγματα είναι στην πλειονότητά τους πρωιμότερα. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τύπος αυτός δημιουργήθηκε στην κορινθιακή γη κι από εκεί διαδόθηκε στις αποικίες²⁶.

Ως υλικό κατασκευής στους περισσότερους κορινθιακούς βωμούς έχει χρησιμοποιηθεί ο ίδιος πηλός με αυτό των κορινθιακών κεραμίδων²⁷, τραχύς και με χαλίκια, εκτός βέβαια από τις εξωτερικές, ορατές επιφάνειες των μνημείων, όπου το επίχρισμα είναι από πηλό αρκετά λείο. Ο εντυπωσιακός αριθμός των πήλινων φορητών βωμών σε συνδυασμό με το χρονολογικό τους πλαίσιο αποδεικνύει ότι αυτοί ήταν προσφιλές είδος αναθήματος στην περιοχή αυτή, στο τελευταίο τέταρτο του 6ου και το 5ο αιώνα π.Χ. Μπορεί να συνεχίζονται και στις μετέπειτα περιόδους, αλλά οι πιο επιμελημένοι βωμοί κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων. Ο Broneer²⁸ τους ταξινομεί σε δύο κατηγορίες:

Στην πρώτη ανήκουν οι βωμοί με κυμάτιο στο πάνω μέρος τους και γραπτή διακόσμηση στις «μετόπες» των τριών πλευρών τους. Στη δεύτερη ανήκουν αυτοί που έχουν κυμάτιο στο πάνω μέρος και τη βάση και διακοσμούνται με ανάγλυφες μορφές. Από τις δύο αυτές κατηγορίες οι βωμοί με την ανάγλυφη διακόσμηση χρησιμοποιήθηκαν, κατά τον Broneer, από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ενώ οι βωμοί με τη γραπτή διακόσμηση είναι πρωιμότεροι κατά τρεις δεκαετίες περίπου και συνεχίζονται και στον 5ο αι. π.Χ. Τα ίδια χρονολογικά όρια, εξάλλου, δέχεται και ο Rupp²⁹ προσδιορίζοντας όμως ότι οι μικροί πήλινοι βωμοί (*agulae*) άρχισαν να κατασκευάζονται στην Κόρινθο από τα μέσα του 6ου μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. και τους ταξινομεί σε επτά κατηγορίες ανάλογα με το σχήμα τους, τον τύπο των κυματίων, τους κρατευτές και τον τρόπο διακόσμησής τους. Η χρονολόγησή τους είναι συχνά προβληματική, γιατί δεν αποκαλύπτονται μέσα σε αδιατάρακτο αρχαιολογικό στρώμα και πρέπει να χρονολογηθούν με βάση τη στυλιστική ανάλυση της διακόσμησής τους ή των αρχιτεκτονικών τους στοιχείων (κυματίων).

Οι στυλιστικές ομοιότητες μεταξύ βωμών της ίδιας περιοχής, όπως π.χ. αυτού που βρέθηκε στη νότια στοά και του άλλου από το ύψωμα του ναού του Απόλλωνα³⁰, είναι τόσο έντονες ώστε είναι αναμφίβολη η κατασκευή τους στο ίδιο εργαστήριο και η διακόσμησή τους

23. M. Swindler, *AJA* 36 (1932), σ. 512-520, πίν. 2.

24. *Hesperia* 19 (1950), σ. 370, πίν. 110. Επίσης έχουν βρεθεί στο ιερό της Ήρας Λιμενίας στην Περαχώρα και στο ιερό του Απόλλωνα και της Αρτέμιδος στη θέση Αετός της Ιθάκης. Επίσης από την περιοχή της Σκιώνης ο βωμός με αριθ. καταγραφής 1960. 461 στο Fogg Art Museum. Ο Beazley (*JHS* LIV (1934), σ. 90), έχει αποδείξει την κορινθιακή καταγωγή του βωμού που έχει βρεθεί στη Σκιώνη της Μακεδονίας. Για την κορινθιακή επίδραση μπορεί να μας πληροφορήσει και η Ποτίδαια, η οποία ήταν κορινθιακή αποικία.

25. I. Scott Ryberg, *ό.π.*, σ. 155.

26. E. Jastrow, *ό.π.*, σ. 67 κ.ε. *Hesperia* 19 (1950), σ. 370.

27. *Hesperia* 19 (1950), σ. 371.

28. *ό.π.*, σ. 375.

29. D. W. Rupp, *ό.π.*, Appendix III B, σ. 474.

30. Μουσείο Κορίνθου, MF 8954, με σειρήνα και κύκνο και MF 8953, με Πυγμαίους και Γερανούς.

από τον ίδιο τεχνίτη. Η θεματική, μερικές φορές, ομοιότητα με συνθέσεις της κορινθιακής αγγειογραφίας δημιουργεί εύλογα το ερώτημα, αν ο αγγειοπλάστης ήταν ο κατασκευαστής και σε μια δεύτερη φάση ο αγγειογράφος ήταν ο διακοσμητής του βωμού. Πολύ χρήσιμες για το κορινθιακό εργαστήριο είναι οι παρατηρήσεις του Rupp. Οι βωμοί του εργαστηρίου αυτού είναι μικρών διαστάσεων, έχουν γίνει, ως συνήθως, με μήτρα³¹, έχουν τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα και ύψος λίγο μεγαλύτερο από το πλάτος τους. Οι διαστάσεις των τετράγωνων είναι κατά προσέγγιση $0,127 \times 0,127 \times 0,115$ και των ορθογώνιων $0,118-0,258 \times 10,107-0,206 \times 0,5-0,138$ μ. Οι περισσότεροι έχουν γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση στις τρεις πλευρές τους, ενώ η πίσω είναι συνήθως ακόσμητη³².

Οι βωμοί αυτοί αποτελούν μάλλον εξαίρεση για τα ιερά της Κορίνθου παρά κανόνα. Σε όλο το ανασκαφικό υλικό του Ηραίου της Περαχώρας, μόνο ένας βωμίσκος αναφέρεται (Pergachora II, σ. 283-284, εικ. 19, πίν. 133, 134). Το ίδιο ισχύει και για το ιερό της Δήμητρας στην Ακροκόρινθο και για το Ασκληπιείο της Κορίνθου. Στην Όλυνθο και τη Θήρα οι βωμοί ήταν απαραίτητο εφόδιο των κατοικιών, ενώ στην Κόρινθο ο μεγαλύτερος αριθμός τέτοιων βωμών προέρχεται από στρώματα καταστροφής που μπορούν να συσχετισθούν καλύτερα με σπίτια Κανένας όμως δε βρέθηκε κατά χώραν στο χώρο όπου χρησιμοποιήθηκε³³.

Ο ΒΩΜΟΣ 1762 ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Ο βωμίσκος ανήκει στον τύπο *agula*. Μετά τη συγκόλληση των θραυσμάτων προέκυψε το μεγαλύτερο μέρος ενός βωμού με ύψος 0,31 και πλάτος 0,335 μ. Ως υλικό έχει χρησιμοποιηθεί ροδόχροος χονδρόκοκκος, κορινθιακός πηλός με προσμείξεις. Από τις τρεις αποσπασματικά διατηρούμενες πλευρές του βωμού συμπεραίνουμε πως αυτές ουσιαστικά αποτελούνται από «μετόπες»³⁴ ύψ. 0,15 και πλ: $\alpha=0,25$, $\beta=0,9$, $\gamma=0,12$ μ. Φέρουν την ανάγλυφη παράσταση δύο νέων που βαδίζουν δίπλα στα άλογά τους κρατώντας τα από τα ηνία. Στη «μετόπη» α , εκτός από τη δυάδα αυτή διακρίνεται στο πάνω αριστερό μέρος μια τρίτη, όρθια, ραδινή μορφή πάνω σε βάθρο, η οποία προβάλλει ελαφρά το δεξί σκέλος (Πί ν. 23 α). Η σχετική ομοιομορφία των νέων και η παρουσία της τρίτης μορφής —που όπως προκύπτει από άλλα συγκριτικά στοιχεία είναι γυναικεία— φέρνει στο νου τους δίδυμους γιούς του Δία, τους Διόσκουρους και την αδελφή τους την Ελένη, μαζί με την οποία απεικονίζονται συχνά. Το ίδιο θέμα επαναλαμβανόταν —όπως φαίνεται— και στις «μετόπες» β και γ , όπου παρά την αποσπασματική διάσωση του αναγλύφου (πίσω τμήμα ενός αλόγου και ενός Διόσκουρου με το άλογό του), το θέμα αναγνωρίζεται με ασφάλεια (Πί ν. 23 β - γ).

Από τα σωζόμενα κομμάτια του νέου βωμίσκου συμπεραίνουμε ότι στην ακέραιη μορφή του είχε ορθογώνιο σχήμα και κάτω ήταν κοίλος. Ο βωμός έχει κατασκευαστεί με μήτρα, οι τέσσερις πλευρές του έχουν γίνει χωριστά και οι μορφές έχουν προστεθεί μετά. Το ύψος του αναγλύφου κυμαίνεται από 0,001-0,005 μ. Η εσωτερική επιφάνεια των «μετοπών» ενισχύθηκε με πρόσθετη μάζα πηλού, που απλώθηκε με το χέρι και φέρει ορατά τα ίχνη των δαχτύλων

31. D. W. Rupp, *ό.π.*, σ. 464.

32. Σε αντίθεση με τους βωμούς της Ολύνθου, όπου η διακόσμηση των πλευρών δεν είναι συνηθισμένη. Στην περιοχή αυτή έχουν βρεθεί μόνο επτά βωμοί με ανάγλυφη διακόσμηση (βλ. D. W. Rupp, *ό.π.*, σ. 498).

33. C. K. Williams II, *Hesperia* 48 (1979), σ. 137, πίν. 51, 52.

34. Στο εξής οι «μετόπες» θα αναφέρονται —όπου είναι απαραίτητο— με τα γράμματα α , β και γ : α =διατηρούμενη σχεδόν ολόκληρη, β =αριστερά της πλευράς α (Διόσκουρος με το άλογό του) και γ =δεξιά της πλευράς α (πίσω τμήμα αλόγου).

του τεχνίτη (Π ί ν. 24 α). Οι «μετόπες» εξωτερικά περιβάλλονται από ένα πλατύ, εξέχον πλαίσιο που αποτελεί ταυτόχρονα και το μεταξύ τους συνδετικό στοιχείο. Τα κάθετα πλαίσια ποικίλλονται με ένα φυτικό κόσμημα, που αποδόθηκε με έντονη χάραξη. Η διακόσμηση έγινε όταν ο πηλός ήταν ακόμα νωπός, όπως αποδεικνύεται από το βάθος της χάραξης. Το θέμα αυτό πλαισιώνεται εξωτερικά, στη δεξιά πλευρά, από μια κυματοειδή γραμμή που υπάρχει επίσης σε δύο σειρές, στο πάνω και στο κάτω οριζόντιο πλαίσιο των «μετοπών» (Π ί ν. 23 α, 24 γ). Χάραξη χρησιμοποιείται επίσης για να δηλωθούν, όπου είναι αναγκαίο, τα περιγράμματα και μικρές απαραίτητες λεπτομέρειες των ανθρώπινων μορφών και των ζώων (μαλλιά, χαιτή και ρύγχος αλόγων).

Ένα τμήμα του πάνω πλαισίου εξέχει αισθητά και σχηματίζει περιμετρικά ένα είδος «κρατευτή» του βωμίσκου, ύψ. 0,1 και πλ. 0,1 μ. (Π ί ν. 24 β). Η εξωτερική ακμή του κρατευτή φέρει εμπίεστες δαχτυλιές σε αποστάσεις, ενώ στην οριζόντια επιφάνειά του έχει χαραχθεί κατά μήκος μια κυματοειδής γραμμή, την οποία βρίσκουμε ακόμα μια φορά γύρω-γύρω στο σημείο επαφής του «κρατευτή» και της πάνω επιφάνειας του βωμού. Στην επιφάνεια αυτή είναι ολοφάνερα τα ίχνη φωτιάς. Διατηρείται επίσης και ένα ελάχιστο τμήμα μιας κυκλικής βάθυνσης³⁵, ενδείξεις δηλαδή ότι ο βωμός είχε μάλλον χρησιμοποιηθεί ως θυμιατήρι στην οικιακή λατρεία (Π ί ν. 24 β).

Ως συνδετικό αρχιτεκτονικό στοιχείο της μετάβασης από το πάνω πλαίσιο στη «μετόπη» και από τη «μετόπη» στο κάτω πλαίσιο υπάρχει ένα όρθιο και ένα ανεστραμμένο κυμάτιο, χαρακτηριστικό στοιχείο επίδρασης της αρχιτεκτονικής των μνημειωδών βωμών. Οι μορφές πατούν σε έναν κανόνα, η πάνω επιφάνεια του οποίου καλύπτεται από ένα ανώμαλο στρώμα πηλού, που μαζί με μια χαρακτή γραμμή υποδηλώνουν συμβατικά το έδαφος. Τα κυμάτια και οι κανόνες δε συναντώνται στο ίδιο επίπεδο (Π ί ν. 24 γ). Η διαφορά αυτή οφείλεται, προφανώς, στην επέμβαση του τεχνίτη και στην αφρόντιστη συναρμογή των «μετοπών».

Οι μορφές των Διοσκούρων είναι στραμμένες προς τα δεξιά και η σύνθεση καταλαμβάνει όλο το πλάτος και το ύψος της «μετόπης». Σε ένα δεύτερο επίπεδο μπορεί να ενταχθεί η μορφή της Ελένης, που αποδίδεται εντελώς σχηματικά στην πάνω αριστερή γωνία της παράστασης. Οι Διόσκουροι φορούν κοντό, ζωσμένο, αχειρίδωτο χιτώνα και η χλαμύδα, που πορπώνεται στο δεξί ώμο, αφήνει ακάλυπτη ολόκληρη την αντίστοιχη πλευρά του σώματος και σχηματίζει πλαστικά έντονη τραχηλιά στο ύψος των ώμων. Οι Διόσκουροι έχουν στάσιμο το αριστερό τους σκέλος και κάμπτουν το δεξί, αντίθετα με την κίνηση των ζώων που προτείνουν σε κάμψη το αριστερό σκέλος. Με το αριστερό τους χέρι κρατούν τα ηνία των αλόγων, ενώ με το δεξί, που είναι προτεταμένο χαμηλά, κρατούν ένα αντικείμενο, που από το σχήμα και το μέγεθός του επιτρέπεται να το θεωρήσουμε ως φιάλη. Η κίνηση στο σύνολο της παράστασης τονίζεται με τα ανασηκωμένα σκέλη των ζώων, τη νευρώδη πλαστική διατύπωση του λαιμού του δεύτερου αλόγου και τα τεντωμένα του ηνία. Στα θραύσματα των «μετοπών», που επαναλαμβάνουν την ίδια σύνθεση, παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία ως προς την αναγλυφική έξαρση των μορφών, αλλά ούτε και στις λεπτομέρειες: μοτίβα πτυχών, ηνία αλόγων, ανθρώπινους μύς. Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε και το ότι δεν υπάρχει αντιστοιχία στην απόδοση των λεπτομερειών μεταξύ των Διοσκούρων της ίδιας μετόπης. Η διαφορετική όμως απεικόνιση της δυάδας αυτής στην τέχνη δεν είναι κάτι το άγνωστο. Ο Πausanias (V 19, 2) αναφέρει ότι στη λάρνακα του Κυψέλου ο ένας από τους Διοσκούρους έχει γενειάδα και ο άλλος όχι. Ο Πλούταρχος (Βίοι II, 1) γράφει χαρακτηριστικά, προσπαθώντας να εξηγήσει τις διαφορές του

35. Το πάχος του πηλού στο σημείο αυτό διαφέρει, και είναι λεπτότερο.

Γάιου και του Τιβέριου Γράκχου: *ὡσπερ ἡ τῶν πλασσομένων καὶ γραφομένων Διοσκούρων ὁμοιότης ἔχει τινὰ τοῦ πικτιζοῦ πρὸς τὸν δρομικὸν ἐπὶ τῆς μορφῆς διαφορὰν...*

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ο νέος βωμίσκος της αρχαίας Κορίνθου είναι έργο ανώνυμου τεχνίτη³⁶ και βρέθηκε σε κομμάτια μέσα σε στρώμα καταστροφής, πάχους 0,85 μ. Το κεραμικό υλικό της ανασκαφής αποτελείται από όστρεκα 4ου και 3ου και 2ου αι. π.Χ.

Από τις ενδείξεις που παρέχει η παράσταση δε θα πρέπει να παραβλέψουμε την προσπάθεια που γίνεται για την αναβίωση παλιότερων τύπων, μόνο που τώρα το κορινθιακό εργαστήριο συνεχίζει την παράδοση με ένα επαρχιακό χαρακτήρα, που γίνεται αισθητός από τις αδυναμίες της σύνθεσης. Ενώ δηλαδή το στήσιμο των μορφών, η διάταξη και η κίνησή τους προδίδουν μια επίδραση από παραστάσεις της κλασικής εποχής, η εκτέλεση της σύνθεσης φανερώνει μια χρονική απομάκρυνση από το πνεύμα της περιόδου αυτής. Οι μορφές πιέζονται, θα μπορούσε να πει κανείς, από το βάρος του πλαισίου και σε ορισμένα σημεία η σύνθεση είναι πολύ επίπεδη, π.χ. στη «μετόπη» β το ανασηκωμένο πόδι του ζώου φαίνεται ξεκομμένο από το υπόλοιπο σώμα (Π ί ν. 23 β), στη «μετόπη» α, όμως, όχι μόνο παρουσιάζει αρκετή πλαστικότητα το ίδιο θέμα, αλλά διαπιστώνεται και μια προσπάθεια απόδοσης των νεύρων, η οποία, μάλιστα, στο αντίστοιχο σκέλος του αριστερού ζώου είναι εντονότερη (Π ί ν. 23 α).

Τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά των Διοσκούρων είναι πολύ γενικά και η εξαφάνιση σχεδόν κάθε πλαστικής λεπτομέρειας δίνει στο κεφάλι μια εντελώς σχηματική εμφάνιση: μαλλιά και κρανίο αποτελούν μια συμπαγή μάζα. Το μάτι αποδίδεται με μια μικρή οπή, το στόμα με μια γραμμή, ενώ τα μαλλιά και οι χაίτες των αλόγων δηλώνονται με χαρακτές γραμμές (Π ί ν. 23 α).

Τὰ μοτίβα της πτύχωσης των ενδυμάτων αποδίδονται αρκετά παραλλαγμένα: επίσης στο χιτωνίσκο της αριστερής μορφής σχηματίζεται κόλπος. Ομοιότητες παρουσιάζει η ελαφρά «ανεμιζομένη» χλαμύδα στο πίσω μέρος του κορμού των δύο μορφών, όπου οι ζιγκ-ζαγκ απολήξεις της παρυφής της θυμίζουν έργα πλαστικής του 4ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα αριθ. 1392 και 1415 αναθηματικά ανάγλυφα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, του 4ου αι. π.Χ.³⁷ Πέρα από τις ενδυματολογικές ομοιότητες παρατηρούμε ότι ο τύπος του ήρωα των αναγλύφων επαναλαμβάνεται και στη δική μας σύνθεση, χωρίς όμως και με την ίδια επιτυχία. Η ποιοτική διαφορά είναι δυνατόν να οφείλεται, ως ένα σημείο, σε τεχνικούς λόγους³⁸, οι αναλογίες πάντως προδίδουν τη γνώση καλλιτεχνικών στοιχείων του πρόσφατου παρελθόντος. Η απλοποίηση, το χαμηλό ζώσιμο, οι βαριές, μονότονες πτυχές του χιτώνα, η σχηματοποιημένη τριγωνική απόδοση της χλαμύδας στο μπροστινό μέρος και μια σειρά αδυναμιών στην εκτέλεση κατατάσσουν την παράσταση του βωμίσκου σ' ένα στάδιο μεταγενέστερο των έργων που προαναφέραμε. Αν προσπαθήσουμε να τον εντάξουμε σε μία από τις κατηγορίες του Rupp, αυτή θα είναι η κατηγορία IV, με τα μνημεία της οποίας παρου-

36. Η απόδοση των βωμίσκων αυτών σε επώνυμους τεχνίτες είναι σπάνια. Βλ. Yavis, ό.π., σ. 147, αριθ. 37, όπου αναφέρεται ότι στο Μουσείο της Φλωρεντίας υπάρχει βωμός με την υπογραφή του γλύπτη Κλεομένη. Απεικονίζεται ανάγλυφα παράσταση της θυσίας της Ιφιγένειας (RM VIII (1893), σ. 201-209).

37. Το πρώτο από το ιερό του Ασκληπιού στην Επίδωρο, το δεύτερο από τον Πειραιά. Βλ. J. N. Svoronos, Das Athener Nationalmuseum II, 1911, σ. 538, εικ. 245, πίν. LVII.

38. Βλ. σ. 70.

σιάζει τις περισσότερες αναλογίες. Τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία (κυμάτια, κανόνες, κρατευτές) τα βρίσκουμε και στο βωμίσκο Rupp, αριθ. Τε 14 της ίδιας κατηγορίας, που κατατάσσεται στη σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο 425-375 π.Χ., επειδή, όπως έχουμε προαναφέρει, τα αντικείμενα αυτά του αρχαίου κόσμου δεν έχουν βρεθεί κατά χώραν ή σε αδιατάρακτο αρχαιολογικό στρώμα και η ακριβέστερη χρονολόγησή τους δεν είναι δυνατή. Χάρη στο θρησκευτικό συντηρητισμό μερικοί από τους βωμίσκους της Κορινθίας (π.χ. Rupp, αριθ. Τε 3, Τε 13, Τε 18) συνεχίζουν να διατηρούνται ακόμα κι έναν αιώνα μετά την κατασκευή τους³⁹. Η χρονολόγηση πάντως του νέου βωμίσκου μπορεί να φθάσει ως το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., όπως αποδεικνύουν τα χαρακτά διακοσμητικά του θέματα, που συγκρίνονται με ανάλογη διακόσμηση σε αγγεία του 2ου αι. π.Χ.⁴⁰.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Ο πυρήνας της λατρείας των Διοσκούρων είναι προδωρικός⁴¹ και οι γραπτές μαρτυρίες, οι σχετικές με τη θεϊκή αυτή δυάδα είναι άφθονες⁴². Μεγάλη διάδοση είχε η λατρεία τους μεταξύ των ναυτιλομένων, των οποίων ήταν οι θεοί προστάτες, αφού ο Ποσειδάνας τους είχε δώσει τη δύναμη να ελέγχουν τον άνεμο και τα κύματα⁴³: και γενικότερα, όμως, το πλήθος των μνημείων με παραστάσεις Διοσκούρων (ανάγλυφα, ειδώλια, λύχνοι, νομίσματα και αγγεία) μαρτυρά την ευσέβεια των θνητών προς τις θεότητες αυτές⁴⁴ σε όλες τις εποχές και στα περισσότερα μέρη εξάπλωσης του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Στην Κόρινθο, από όπου προέρχεται και ο βωμίσκος αριθ. 1762, δεν αναφέρεται ρητά η λατρεία τους, όπως συμβαίνει π.χ. με τη γειτονική Σικυώνα.

Στα ανάγλυφα των ελληνιστικών χρόνων οι Διόσκουροι παριστάνονται συχνά με μία γυναικεία μορφή ανάμεσά τους, τοποθετημένη πάνω σε βάθρο. Ο Charouthier⁴⁵ υποστήριξε ότι πρόκειται για την Ελένη, αδελφή των Διοσκούρων, που λατρεύτηκε ως θεότητα σε διάφορες περιοχές. Στα σχετικά μνημεία, που αναφέρει, οι Διόσκουροι απεικονίζονται με τα άλογά τους αντιμέτωποι, με τη θεότητα αυτή ανάμεσά τους. Στο βωμό αριθ. 1762 της Κορίνθου η ίδια γυναικεία μορφή παριστάνεται στο άκρο της παράστασης, ασύνδετη με τις δύο άλλες μορφές, καθώς αυτές είναι στραμμένες προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με την παρατακτική σύνθεση των Διοσκούρων, δεν επιτρέπουν την κατάταξη στις αναγνωρισμένες μέχρι σήμερα παραστάσεις του μύθου⁴⁶.

39. Αυτό το φαινόμενο παρατηρήθηκε επίσης και στην Caulonia της βόρειας Ιταλίας. Βλ. P. Orsi, *MonAnt* 25 (1918), σ. 793-794.

40. Ο συνδυασμός της κυματοειδούς γραμμής και της διακόσμησης των κάθετων πλαισίων δεν είναι άγνωστος στην κεραμική του 2ου αι. π.Χ. (Corinth VII, III, εικ. 55, αριθ. 541, α΄ μισό 2ου αι. π.Χ.). Η γραπτή απόδοσή τους μας επιτρέπει να υποθέσουμε και την εγχάρακτη σε άβαφα αγγεία της ίδιας εποχής, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα. Οι εμπειστες δαχτυλιές στον κρατευτή αναγνωρίζονται επίσης σε αγγεία της ίδιας περιόδου (Corinth VII, εικ. 59, αριθ. 626, 175 π.Χ.).

41. Ν. Δ. Παπαχατζής, Πausανίου Ελλάδος περιήγησις, III, 13, σ. 348 β

42. Roscher, *ML I*, σ. 1154, κ.ε., λ. Dioskuren (A. Furtwängler). *RE*, V, σ. 1087 κ.ε., λ. Dioskuren (Bethe).

43. E. E. Barthell Jr., *Gods and Goddesses of Ancient Greece*, 1971, σ. 150. Επίσης Πausανίας II, 1, 9.

44. F. Charouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, 1935, σ. 102.

45. Ό.π., σ. 143-148.

46. Όπως είναι π.χ. οι παραστάσεις στα πλακίδια με τον κύκλο της αρπαγής και της απελευθέρωσης της Ελένης (ΑΔ 21 (1966): Μελέται, σ. 38 κ.ε.).

Ο ανώνυμος τεχνίτης του κορινθιακού βωμίσκου, ωστόσο, διατηρώντας τα βασικά στοιχεία της παράστασης, παρόλη την παρέκκλιση από τις γνωστές, αυστηρές συνθέσεις της τριάδας απέδωσε σε καλλιτεχνική μετάπλαση το ίδιο, ουσιαστικά, θέμα. Η διαφορά από τα άλλα μνημεία, που θα πρέπει εδώ να τονιστεί πάλι, είναι ότι η μορφή της Ελένης δε βρίσκεται στο κέντρο, αλλά, αντίθετα, σε ακρότατο σημείο της παράστασης. Το γεγονός αυτό, καθώς και ο κατά κάποιον τρόπο παραμερισμός της σε δεύτερο πλαστικό επίπεδο υποβαθμίζουν την παρουσία της, ενώ αντίθετα εξαιρείται η παρουσία των Διοσκούρων, οι οποίοι με τη φιάλη στο χέρι χαρακτηρίζονται εδώ ως «θεοί σπένδοντες»⁴⁷. Είναι πιθανό, όπως παρατήρησε αλλού ο Χρ. Χρήστου⁴⁸, να αντανakλώνται και στο βωμίσκο της Κορίνθου κάποιες τοπικές ιδιομορφίες της λατρείας τους, των οποίων όμως τον ακριβέστερο καθορισμό δεν επιτρέπουν τα λιγοστά στοιχεία που διασώθηκαν ως σήμερα.

Απρίλιος 1985

ANNA ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

47. Για σπένδοντες θεούς βλ. B. Eckstein-Wolf, AM 1952, σ. 39 κ.ε. E. Simon, Opfernde Götter, 1953. N. Himmelmann-Wildschütz, Zur Eigenart des klassischen Götterbildes, 1959, σ. 24 κ.ε., επίσης I. Κωνσταντίνου, AE 1970, σ. 36 κ.ε. X. Καρδαρά, Χαριστήριοι εις Α. Κ. Ορλάνδον, 1966, τ. Β' σ. 23 κ.ε. Για τη φιάλη βλ. RE, Suppl. VII, στ. 1030, λ. Phiale (Luschey).

48. Χρ. Χρήστου, AE 1955, σ. 108 κ.ε.

ΤΑΦΟΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΜΒΡΟΣΣΟ*

(Σχ έ δ. 1-22· Πί ν. 25-42)

Η σημερινή πόλη του βοιωτικού Διστόμου που βρίσκεται στην πεδιάδα ανάμεσα στους νοτιοανατολικούς πρόποδες της Κίρφης και στον Ελικώνα και χωρίζεται από τον Παρνασσό με φαράγγι που το διαρρέει ο Πλειστός ποταμός, δεν είναι άλλη από την αρχαία 'Αμβροσσο', που πήρε το όνομά της από τον ήρωα 'Αμβροσσο'².

Η 'Αμβροσσο, σύμφωνα με πληροφορίες του Πausανία, ήταν γνωστή στην αρχαιότητα από την κόκκο, ένα είδος θάμνου που ευδοκίμωσε στην περιοχή και το χρησιμοποιούσαν, ύστερα από κατάλληλη επεξεργασία, για τη βαφή μαλλιού. Η στρατηγική της θέση³ (έλεγε τον κόλπο της Αντίκυρας), ώθησε τους Θηβαίους, που ως το 346 π.Χ. ήταν σύμμαχοι του Φιλίππου, να την οχυρώσουν βιαστικά με ισχυρότατο διπλό τείχος εξασφαλίζοντας έτσι ασφαλές ορμητήριο για τον εναντίον του πόλεμο, που, όπως είναι γνωστό, έληξε με την ήττα τους στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ. Το 198 π.Χ., κατά τη διάρκεια του πολέμου του T. Quinctius Flaminius κατά του Φιλίππου Ε' της Μακεδονίας, η πόλη υποτάχθηκε στους Ρωμαίους⁴.

Ελάχιστα λείψανα του αρχαίου τείχους, που ήταν ένα από τα ισχυρότερα της εποχής του, σώζονται σήμερα, κυρίως, στο λόφο της ακρόπολης Β. της σύγχρονης πόλης. Επίσης κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών της Γ' Εφορείας Αρχαιοτήτων Δελφών έχουν αποκαλυφθεί σποραδικά τμήματα του τείχους ΝΑ. του σημερινού Διστόμου⁵ (Σχ έ δ. 1). Επειδή μεγάλο μέρος του οικισμού έχει κτιστεί πάνω στα ερείπια της αρχαίας πόλης, πολλά τμήματα του τείχους έχουν εντοπιστεί σε υπόγεια σπιτιών, μέσα σε αυλές και συχνά έχουν χρησιμεύσει ως υποθεμελίωση σύγχρονων κτισμάτων. Όμως δεν είναι λίγα και τα αρχαία οικοδομικά λείψανα και τα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν βρεθεί είτε εντοιχισμένα σε νεότερες οικοδομές, είτε διάσπαρτα σε όλο τον οικισμό. Τα περισσότερα από αυτά έχουν πρόσφατα συγκεντρωθεί σε μικρή αίθουσα που στεγάζεται στο Δημαρχείο του Διστόμου. Μεταξύ των άλλων έχουν περισυλλεγεί από διάφορα σημεία της πόλης ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από χαρακτηριστικό ντόπιο γκρίζο μάρμαρο. Από αυτές οι περισσότερες, είναι απλές αετωματικές, ενεπίγραφες, όπου ξεχωρίζουν δύο

* Ευχαριστώ τον Έφορο της Γ' Εφορείας Δελφών Ευάγγ. Πεντάζο για την παραχώρηση του υλικού. Θερμές ευχαριστίες χρωστώ επίσης στην Ε. Μπακολουκά, διοικητική υπάλληλο της Γ' Εφορείας για την πρόθυμη εξυπηρέτηση και την πολύτιμη βοήθειά της, καθώς και στην Έφορο Αικ. Ρωμιοπούλου για τις υποδείξεις της.

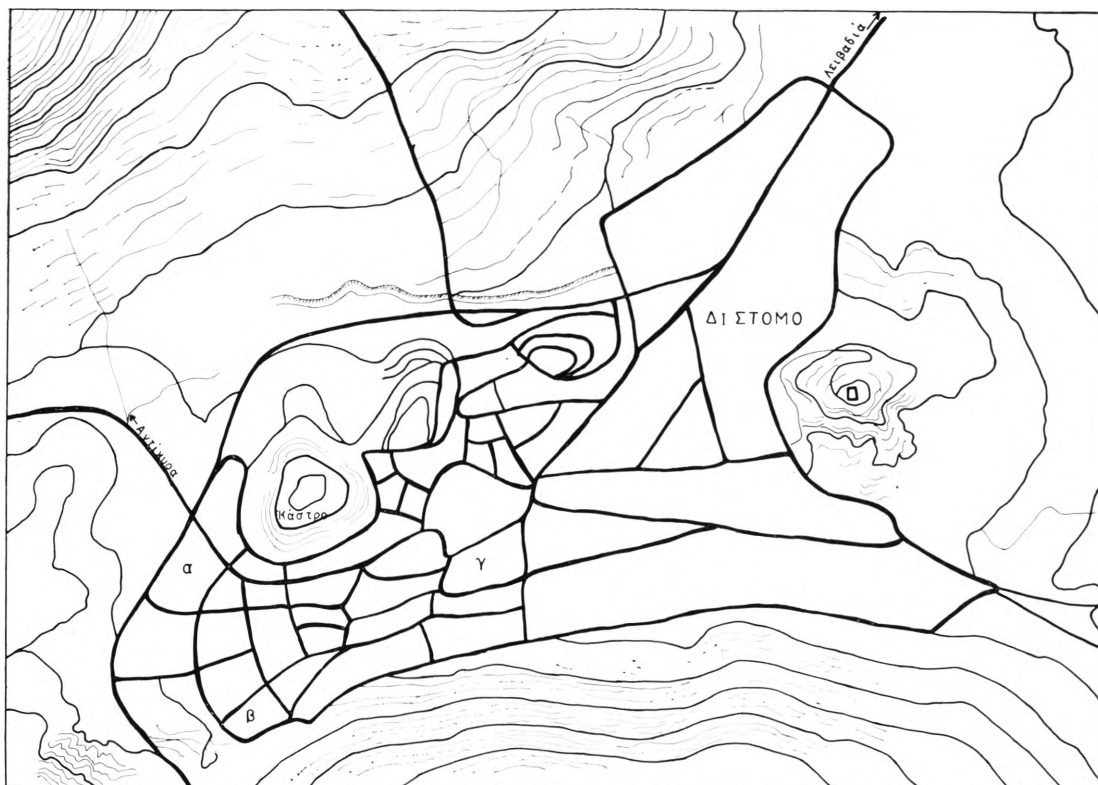
1. RE 1, 2 στ. 1815, λ. Ambrossos. Απαντά επίσης ως 'Αμβρωσ(σ)ος και 'Αμβρυσ(σ)ος.

2. Πausανίας X 36, 1, 2.

3. Και σήμερα το Δίστομο βρίσκεται στη διασταύρωση των δρόμων Λειβαδιάς-Δελφών και Αντίκυρας-Λειβαδιάς.

4. Πολύβιος XVIII 46, Livius XXXIII 32, Πλούταρχος, Titus 10, Φιλοποίμη 15.

5. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 217-220, όπου εκτός από τα τμήματα του τείχους δίνονται ειδήσεις και για τα λείψανα άλλων αρχαίων κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν στο Δίστομο κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα του Διστόμου, με τις θέσεις όπου βρέθηκαν οι τάφοι.

επιγραφές: *ΑΓΑΘΩ* και *ΕΠΙ ΤΙΜΑΝΔΡΩ*, ενώ οι υπόλοιπες είναι πολύ φθαρμένες⁶.

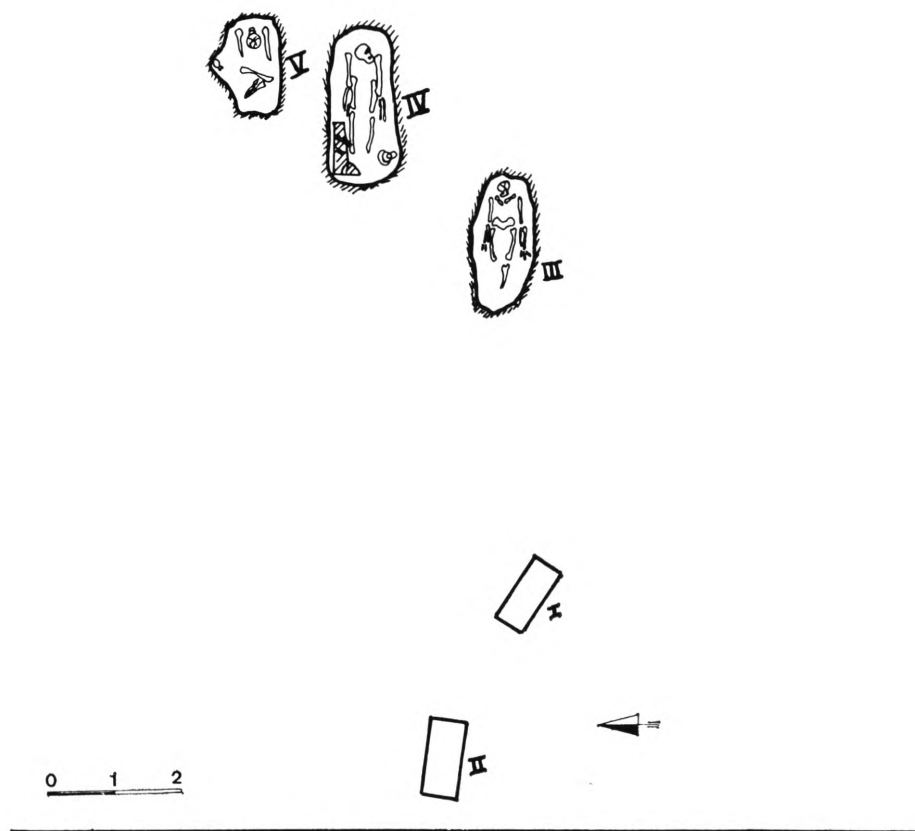
Δύο στήλες έχουν περίτεχνη ανθεμωτή επίστεψη (Πί ν. 25 α). Η πρώτη (σώζ. διαστάσεις: μέγ. ύψ. 0,725, πλ. 0,385, πάχ. 0,13, ύψ. γραμμάτων 0,05 μ.), απαντά συνήθως στη Βοιωτία και χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η επιγραφή είναι πολύ φθαρμένη. Ξεχωρίζει μόνο το πάνω αριστερά⁷.

Η άλλη (σώζ. διαστάσεις: μέγ. ύψ. 1, πλ. 0,50, πάχ. 0,22, ύψος γραμμάτων 0,025-0,04 μ.) είναι επίσης βοιωτικού τύπου. Παρόμοια ανθεμωτή επίστεψη έχει βρεθεί σε στήλες από τη Χαιρώνεια που χρονολογούνται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. (H. Moebius, ό.π. (υποσημ. 7), πίν. 47, σ. 57). Η επιγραφή *ΕΠΙ ΔΥΝΑΤΩΙ* που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, πλαισιώνεται πάνω από διπλό κανόνα και κάτω από δύο διπλούς ρόδακες που κοσμούν την όψη της στήλης.

Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία έξω από το αρχαίο τείχος λείψανα αρχαίου νεκροταφείου ή συστάδες τάφων του 4ου-3ου αι. π.Χ., η κεραμική των οποίων μας επιτρέπει να γνωρίσουμε τα ταφικά έθιμα της αρχαίας Αμβρόσσου και να επισημάνουμε τις σχέσεις της με τις γειτονικές περιοχές και, κυρίως, με τη Μεδεώνα.

6. Στο Δίστομο έχουν βρεθεί και άλλες επιτύμβιες ενεπιγραφες στήλες (IG IX, I, 23, 25, 29), καθώς και η IG IX, I, 16 επιγραφή, που ήταν εντοιχισμένη στην εκκλησία της Παναγίας, από την οποία μαρτυρείται ότι στην Αμβροσσο υπήρχε λατρεία του Σάραπι, της Ίσιδας και του Άνουβι και προφανώς ναός, τον οποίο δεν αναφέρει ο Πανσανίας. Σε έρευνα στο Δίστομο δεν έγινε δυνατόν να ταυτιστούν οι παραπάνω επιγραφές.

7. H. Moebius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit, 1968, πίν. 46 b, c στήλες από τη Θήβα, σ. 56.

Σχέδ. 2. Οικόπεδο Τσάμη. Η κάτοψη των τάφων.

Οδός Κουτσοπετάλου 31 (οικόπεδο Π. Τσάμη)

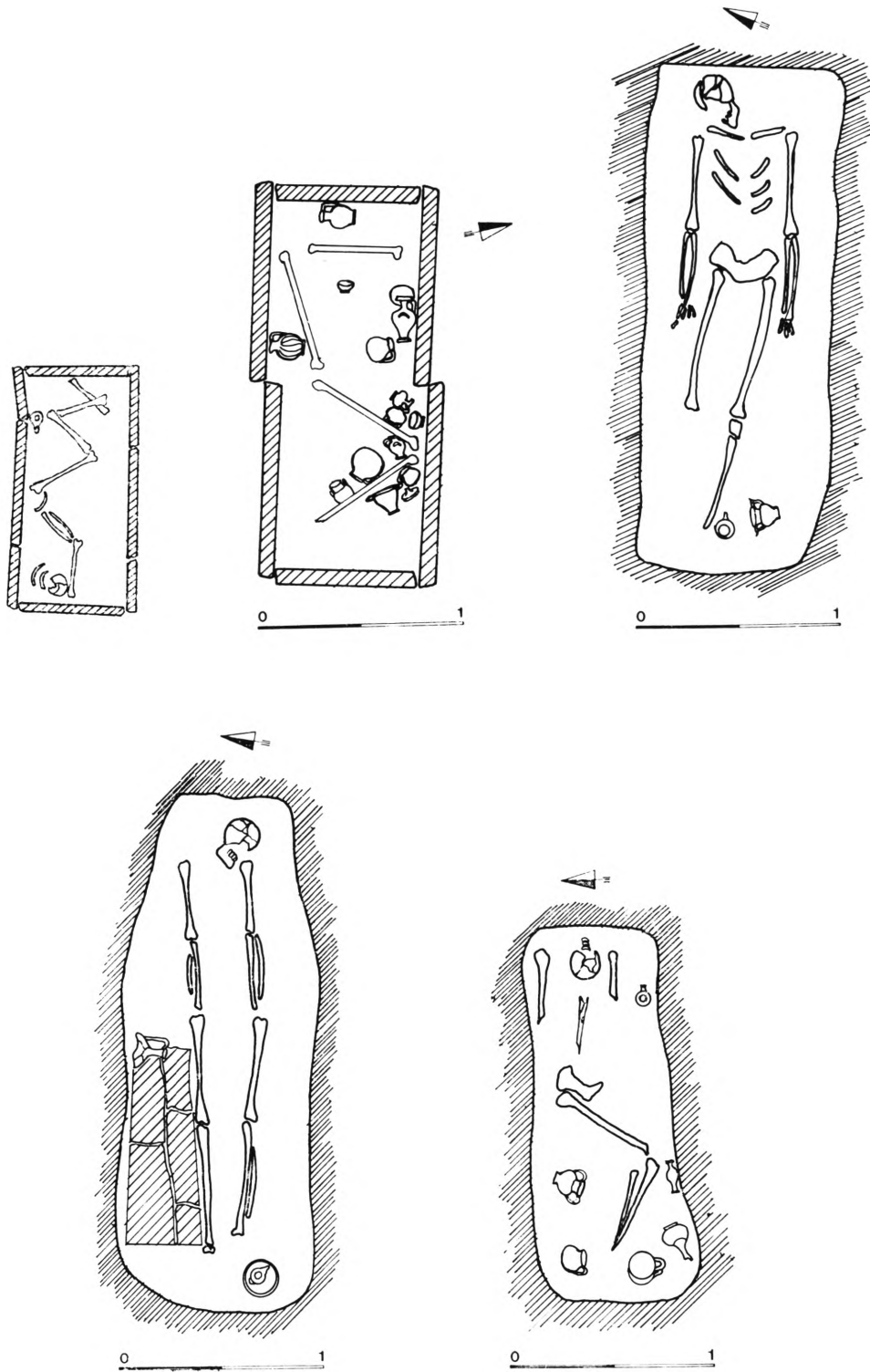
Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή πάροδο νότια του δρόμου που οδηγεί προς την Αντίκυρα, στην έξοδο του Διστόμου και σε μικρή απόσταση ΝΔ. του λόφου της ακρόπολης (Σχ έ δ. 1, το α). Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ιδιοκτήτη, πολλοί τάφοι καταστράφηκαν στο παρελθόν από εκσκαφές στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, που τώρα είναι οικοδομημένο. Προφανώς υπήρχε εκτεταμένο νεκροταφείο, μέρος του οποίου ήταν οι πέντε τάφοι που περιγράφονται εδώ.

Οι τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι και τρεις λακκοειδείς, (Σχ έ δ. 2), βρέθηκαν σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του ασφαλτοστρωμένου δρόμου που περνά μπρός από το οικόπεδο και είχαν ανοιχτεί μέσα στο ιδιαίτερα σκληρό γκριζό φυσικό έδαφος που οι ντόπιοι ονομάζουν θράμι.

Τάφος I (Π ί ν. 25 β)

Κιβωτιόσχημος με κατεύθυνση από ΝΑ.-ΒΔ.

Είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιες κεραμίδες κάθετα τοποθετημένες (από μία στις στενές πλευρές και δύο στις μακρές), αλλά σώζεται μόνο κατά το ένα τρίτο περίπου του αρχικού του ύψους (0,26 μ.), πολύ κατεστραμμένος από το εκσκαφικό μηχάνημα.

Σχέδ. 3. Οικόπεδο Τσάμη. Οι τάφοι, I, II, III, IV και V.

Ο τάφος ήταν σκεπασμένος από κεραμίδες λακωνικού τύπου, μεγάλα τμήματα των οποίων βρέθηκαν μέσα στον τάφο.

Οι διαστάσεις του μικρές: μήκ. εξωτ. 1,13, μήκ. εσωτ. 1,05, πλ. εξωτ. 0,60, πλ. εσωτ. 0,43 μ. Ο νεκρός τοποθετημένος με την κεφαλή προς Α., ήταν σε στάση συνεσταλμένη, προς τα αριστερά, πάνω στο φυσικό έδαφος, που χρησίμευε ως δάπεδο του τάφου. Πλούσια ήταν τα κτερίσματα. Πάνω από τις καλυπτήριες κεραμίδες είχαν εναποτεθεί δύο μυροδοχεία:

Μυροδοχείο (Μ.Δ. 12438) (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 26 α)

Διαστάσεις: Ύψ. 0,145, διάμ. χείλους 0,25, διάμ. βάσης 0,28 μ.

Πηλός ερυθρός, επίχρισμα γκριζωπό με υπόλευκες και ιώδεις γραμμές στον ώμο και την κοιλιά.

Ο τύπος με τη σφαιρική κοιλιά και το χαμηλό πόδι απαντά ακριβώς και στη Μεδεώνα και χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. Θεωρείται ότι προέρχεται από αττικό εργαστήριο⁸.

Μυροδοχείο (Μ.Δ. 12439) (Σ χ έ δ. 4· Π ί ν. 26 ε, δεξιά)

Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,02 μ.

Πηλός ερυθρός με φαιό επίχρισμα. Πόδι χαμηλό, που καταλήγει σε δισκόμορφη βάση, επίπεδη στο κάτω μέρος. Σώμα ατρακτοειδές, λαιμός σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου με χείλος από πλαστικό, λοξότμητο δακτύλιο. Αττικό⁹.

Ο τύπος συναντάται και στους τάφους της Βέροιας, όπου χρονολογείται στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.¹⁰.

Στο εσωτερικό του τάφου τα περισσότερα κτερίσματα ήταν συγκεντρωμένα κοντά στα πόδια του νεκρού. Στο ίδιο σημείο μικρή ομάδα σιδερένιων καρφιών πιθανόν να προέρχονταν από ξύλινο κιβώτιο.

Χάλκινο τετράγωνο έλασμα (Μ.Δ. 12553)

Διαστάσεις: 0,07×0,03, πάχ., 0,001 μ.

Συγκολλημένο από δύο τεμάχια. Επιφάνεια λεία, αρκετά οξειδωμένη, πατίνα πρασινωπή. Οι γωνίες ελαφρά αποστρωγγυλεμένες. Πιθανώς εξάρτημα κιβωτίου.

Οινοχόη (Μ.Δ. 12448) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 26 γ)

Ύψ. 0,176, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,065 μ.

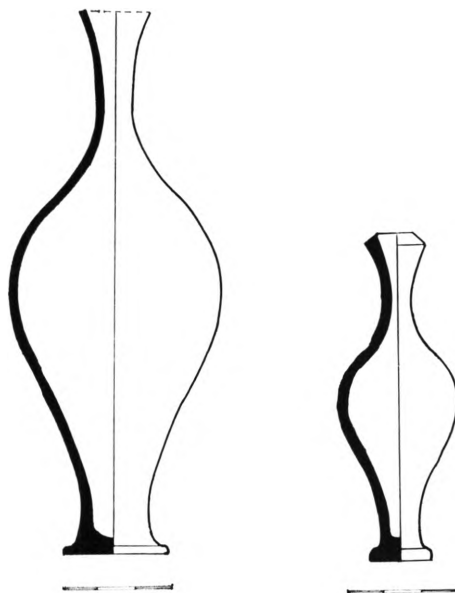
Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Επίχρισμα καστανέρυθρο, πολύ απολεπισμένο. Έντονα διαμορφωμένο είναι το στόμιο του αγγείου με καμπύλο περίγραμμα και χείλος που κλίνει προς τα μέσα. Η λαβή ταινιωτή με ρηχή αυλάκωση στη μέση, ξεκινά κάτω από το χείλος και καταλήγει στο σφαιρικό ώμο του αγγείου. Στενές, επάλληλες αυλακώσεις περιτρέχουν την ένωση του λαιμού με τον ώμο. Το αγγείο ανήκει στον τύπο Β της κορινθιακής οινοχόης, που χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.¹¹.

8. Médéon V, εικ. 115-116, αριθ. 75, 11. Kerameikos IX, πίν. 96, Ε 88, 1.

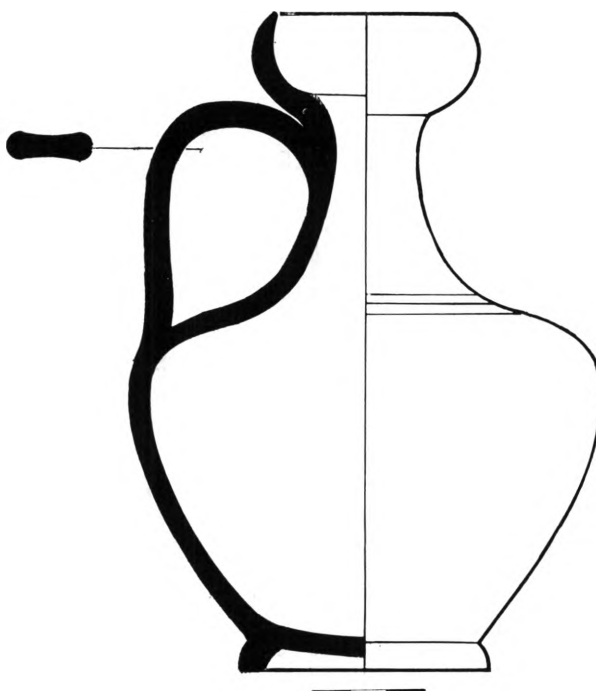
9. Kerameikos IX, πίν. 96, Ε 89, 1, α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

10. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980, πίν. 53, αριθ. Π 1471, σ. 78.

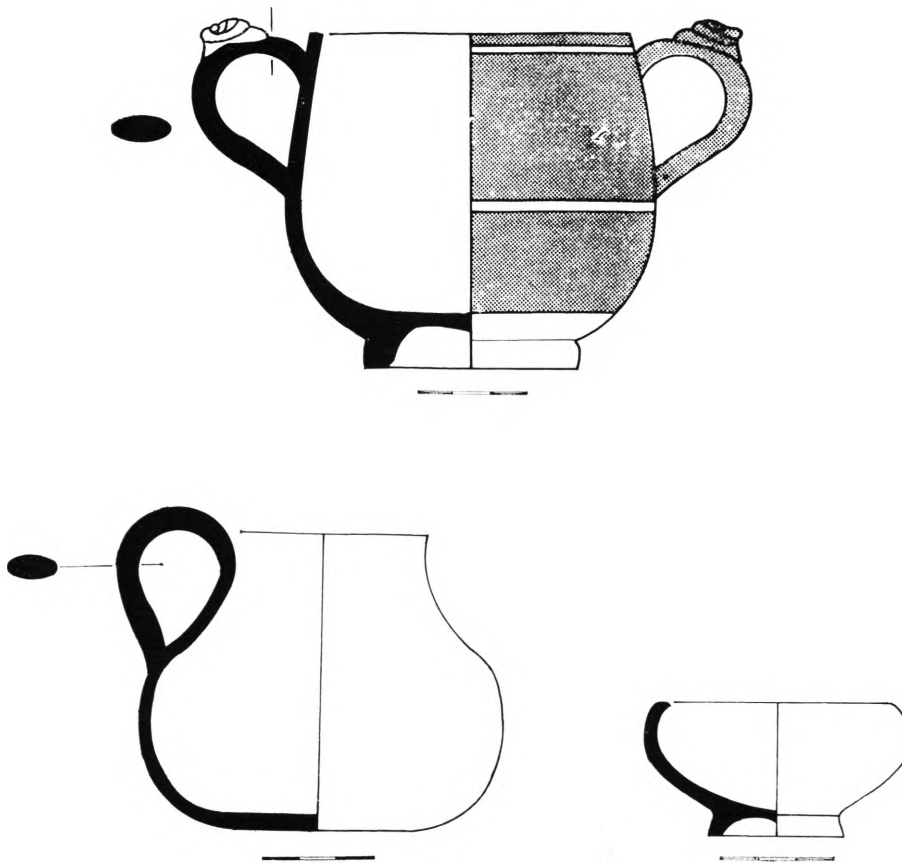
11. Corinth XIII, πίν. 92, αριθ. Χ - 201· Παρόμοια οινοχόη από την Όλυνθο, αλλά με πλαστικό δακτύλιο στην ένωση λαιμού και ώμου, χρονολογείται από το Robertson, Olynthus XIII, πίν. 156-157 αριθ. 304 και πίν. 161, αριθ. 315, στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Σχέδ. 4. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος Ι. Μυροδοχεία 12438 και 12439.

Σχέδ. 5. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος Ι. Οινοχόη 12448.

Σχέδ. 6. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος Ι. Κάνθαρος 12447, χύτρα 12443 και άωτο σκυφίδιο 12445.

Άωτο σκυφίδιο (Μ.Δ. 12445) (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 27 α)

Ύψ. 0,035, διάμ. χείλους 0,065, διάμ. βάσης 0,037 μ.

Ακέραιο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επίχρυσμα μελανό, μεταλλικό, αρκετά απολεπισμένο. Η ανομοιογένεια του επίχρυσματος στην επιφάνεια του αγγείου μαρτυρεί κακό ψήσιμο. Βάση κωνική, ψηλή, με μαστοειδή απόφυση στο κέντρο της κάτω επιφάνειάς της. Σώμα ημισφαιρικό με χείλος που κλίνει προς τα μέσα.

Είναι χαρακτηριστικό αγγείο με ευρύτατη διάδοση, που από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., παραγόταν στην Αττική σε μεγάλες ποσότητες. Διαφοροποιημένο, ως προς το μέγεθος και γενικά το σχήμα απαντά αργότερα και στην Κόρινθο (από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. κ.ε.). Χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.¹².

Κάνθαρος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12447) (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 26 α)

Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,06 μ.

Πηλός ερυθρός, επίχρυσμα μαύρο μεταλλικό, κατά τόπους απολεπισμένο. Από μία στενή

12. Corinth XIII, αριθ. 57. AM 85 (1970), πίν. 54, 3, αριθ. 13.

αύλακα περιτρέχει το χείλος, καθώς και την κοιλιά, αντίστοιχα. Βάση δακτυλιόσχημη. Λαβές ταινιωτές, διακοσμούνται με πλαστικό ανθέμιο στο πάνω μέρος της ράχης. Αττικός. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.¹³.

Χύτρα (Μ.Δ. 12443) (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 26 β)

Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,057, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Πηλός ερυθρός, ακάθαρτος με ίχνη καύσης στο κάτω μέρος της κοιλιάς και στο χείλος. Άβαφη. Σώμα σφαιρικό, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση της βάσης με επίπεδο το κάτω μέρος της κοιλιάς. Περίγραμμα συνεχές, στενεύει ελαφρά προς το στόμιο και καταλήγει σε χείλος που κλίνει προς τα έξω. Λαβή ταινιωτή, με ράχη ελαφρά υπερυψωμένη.

Ο τύπος, που θυμίζει μεταλλικά πρότυπα¹⁴, είναι γνωστός ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. και η χρήση του συνεχίζεται και τους δύο επόμενους αιώνες με μικρές μορφολογικές διαφορές.

Μία άλλη ομάδα κτερισμάτων είχε τοποθετηθεί πάνω στο δάπεδο του τάφου, προφανώς πριν από την εναπόθεση του νεκρού μέσα σ' αυτόν. Συγκεκριμένα κάτω από τα οστά της λεκάνης βρέθηκαν:

Μυροδοχείο ακέραιο (Μ.Δ. 12441) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 27 γ, αριστερά)

Ύψ. 0,087, διάμ. χείλους 0,022, διάμ. βάσης 0,017 μ.

Πηλός ερυθρός, επίχρυσμα καστανό ανοιχτό. Υπόλευκες οριζόντιες γραμμές, πολύ εξίτηλες, διατρέχουν την κοιλιά και το πόδι.

Χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.¹⁵, ενώ η ελάχιστη υπεροχή της διαμέτρου του λοξότμητου χείλους από αυτή της βάσης είναι χαρακτηριστική της οψιμότητας του αγγείου.

Μυροδοχείο ακέραιο (Μ.Δ. 12442) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 27 γ, δεξιά)

Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,026, διάμ. βάσης 0,025 μ.

Παρόμοιο με το προηγούμενο, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων.

Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, δίπλα στο κρανίο, υπήρχε άλλο μυροδοχείο, ακέραιο, καθώς και μικρός σιδερένιος κρίκος που πιθανώς αποτελούσε εξάρτημα ξύλινου σκεύους.

Μυροδοχείο ακέραιο (Μ.Δ. 12440) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 26 ε, αριστερά)

Ύψ. 0,072, διάμ. χείλους 0,023, διάμ. βάσης 0,02 μ.

Πηλός ερυθρός, επίχρυσμα φαιό. Παρόμοιο με το αριθ. 12439, αλλά μικρότερων διαστάσεων και αμελέστερης κατασκευής.

Κάτω από τα άκρα των ποδιών βρέθηκαν:

Χύτρα ακέραρη (Μ.Δ. 12444) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 27 β)

Ύψ. 0,064, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,032 μ.

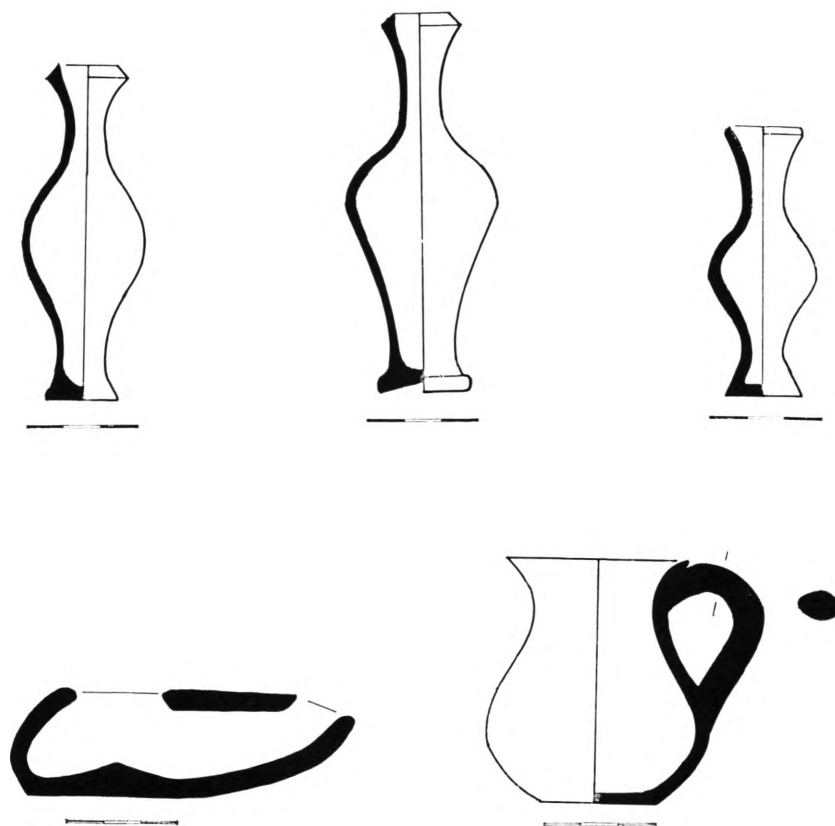
Πηλός κιτρινωπός χωρίς επίχρυσμα. Το περίγραμμα του αγγείου συνεχές, με έντονη σφαιρικότητα στο κάτω μέρος του σώματος, καταλήγει πάνω σε πλατύ στόμιο με χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Λαβή κυλινδρική¹⁶.

13. H. A. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), σ. 319, αριθ. Α 30, εικ. 5.

14. BCH XCIX (1975), σ. 754, αριθ. 16, 17.

15. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., πίν. 53, αριθ. Π 1471, σ. 78. *Kerameikos IX*, σ. 185, πίν. 96, αριθ. Ε 91, 1-3.

16. Παρόμοιο αγγείο, αλλά αμελέστερης κατασκευής, Α. Κεραμόπουλλος, ΑΕ 1932, σ. 62, εικ. 12, αριθ. 2.

Σχέδ. 7. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος I. Μυροδοχεία 12441, 12442, 12440, λύχνος 12446 και χύτρα 12444.

Λύχνος μονόμυξος ακέραιος (Μ.Δ. 12446) (Σ χ έ δ. 7· Π ί ν. 27 δ-ε)

Ύψ. 0,026, μήκ. 0,09, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Πηλός ερυθρός, βερνίκι καστανομέλανο κατά τόπους απολεπισμένο. Σώμα χαμηλό, πλατύ χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση βάσης. Μυκτήρας στενόμακρος με ωσειδή οπή. Χωρίς λαβή.

Είναι χαρακτηριστικός αττικός τύπος (ταυτίζεται με τον τύπο XII του Bronseer) και αποτελεί συνέχεια των λύχνων με ανοιχτό σώμα, που διαρκεί μέχρι τους πρώιμους ελληνοιστικούς χρόνους (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.)¹⁷.

Τάφος II (Σ χ έ δ. 3)

Ο τάφος II αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1,50 μ. ΒΔ. του τάφου I. Είναι επίσης κιβωτιόσχημος και σώζεται σχεδόν ακέραιος εκτός από τις καλυπτήριες κεραμίδες, που μερικά μόνο τμήματά τους σώθηκαν στη βόρεια εξωτερική πλευρά του τάφου. Κατεύθυνση από Α.-Δ. Οι μακρές πλευρές σχηματίζονται από δύο ορθογώνιες κεραμίδες, διαστ: 0,51×0,51 και πάχ. 0,03 μ., ενώ οι στενές από μία κεραμίδα όμοιων διαστάσεων.

17. Agora IV, πίν. 15, 41, αριθ. 419. Kerameikos XI, πίν. 15, αριθ. 69. Corinth IV, II, σ. 53.

Διαστάσεις του τάφου: μήκ. εξωτ. 1,13, μήκ. εσωτ. 0,96, πλ. εξωτ. 0,52, πλ. εσωτ. 0,49 μ. Πάνω στο φυσικό έδαφος που χρησίμευε ως δάπεδο του τάφου, βρέθηκε ο σκελετός του νεκρού πολύ κατεστραμμένος με την κεφαλή προς Α. σε στάση συνεσταλμένη.

Έξω από τον τάφο, στη βορειοανατολική γωνία και σ' επαφή με το χείλος του βρέθηκαν δύο ειδώλια γυναικών που είχαν συνθλιβεί από το εκσκαφικό μηχάνημα¹⁸ (κατορθώθηκε η μερική αποκατάσταση του ενός), καθώς και μικρή πήλινη τράπεζα με τέσσερα πόδια.

Ειδώλιο γυναίκας (Μ.Δ. 12468) (Πί ν. 28 α)

Μέγ. σωζ. ύψος 0,15 μ.

Πηλός κιτρινωπός με αμυδρά ίχνη λευκού χρώματος στην επιφάνεια. Η κεφαλή κατ' ενώπιον φέρει μικρές αποκρούσεις, κυρίως, στη μύτη. Η κόμμωση απλή προς τα πίσω, με χωρίστρα στη μέση. Λαιμός ψηλός. Ο κορμός γυμνός, χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες. Πτυχώσεις του ενδύματος διακρίνονται στο ύψος του δεξιού χεριού που ακουμπά στο σώμα. Στην πίσω όψη, η οπή εξαέρωσης είναι ορθογώνια και καταλαμβάνει όλο σχεδόν το σωζόμενο μήκος του σώματος του ειδωλίου¹⁹. Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Μικρή πήλινη τράπεζα με τέσσερα πόδια (Μ.Δ. 12467) (Πί ν. 28 β)

Διαστάσεις: 0,06×0,068, ύψ. 0,038, πάχ. 0,01 μ.

Χειροποίητο. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Η πάνω επιφάνεια είναι επίπεδη με ελαφρά τονισμένες τις πλευρές. Η κάτω επιφάνεια με αμέλεια δουλεμένη. Τα πόδια χαμηλά, κυλινδρικά, στενεύουν στο άκρο²⁰.

Ο τάφος είναι πολύ πλούσιος σε κτερίσματα, τα περισσότερα από τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στη βόρεια πλευρά του.

Στα πόδια του νεκρού και σχεδόν προσκολλημένη στη δυτική στενή πλευρά του τάφου, βρέθηκε μελαμβαφής οινοχόη.

Οινοχόη μελαμβαφής (Μ.Δ. 12454) (Σχέδ. 8· Πί ν. 28 γ)

Ύψ. 0,157, διάμ. χείλους 0,082, διάμ. βάσης 0,073 μ.

Πηλός κιτρινωπός ανοιχτός. Η μελανή, στιλπνή επιφάνεια του αγγείου έχει απολεπιστεί σε λίγα σημεία. Η ταινιωτή λαβή ενώνει το χείλος με το σώμα του αγγείου που είναι σχεδόν σφαιρικό με πολύ χαμηλή βάση.

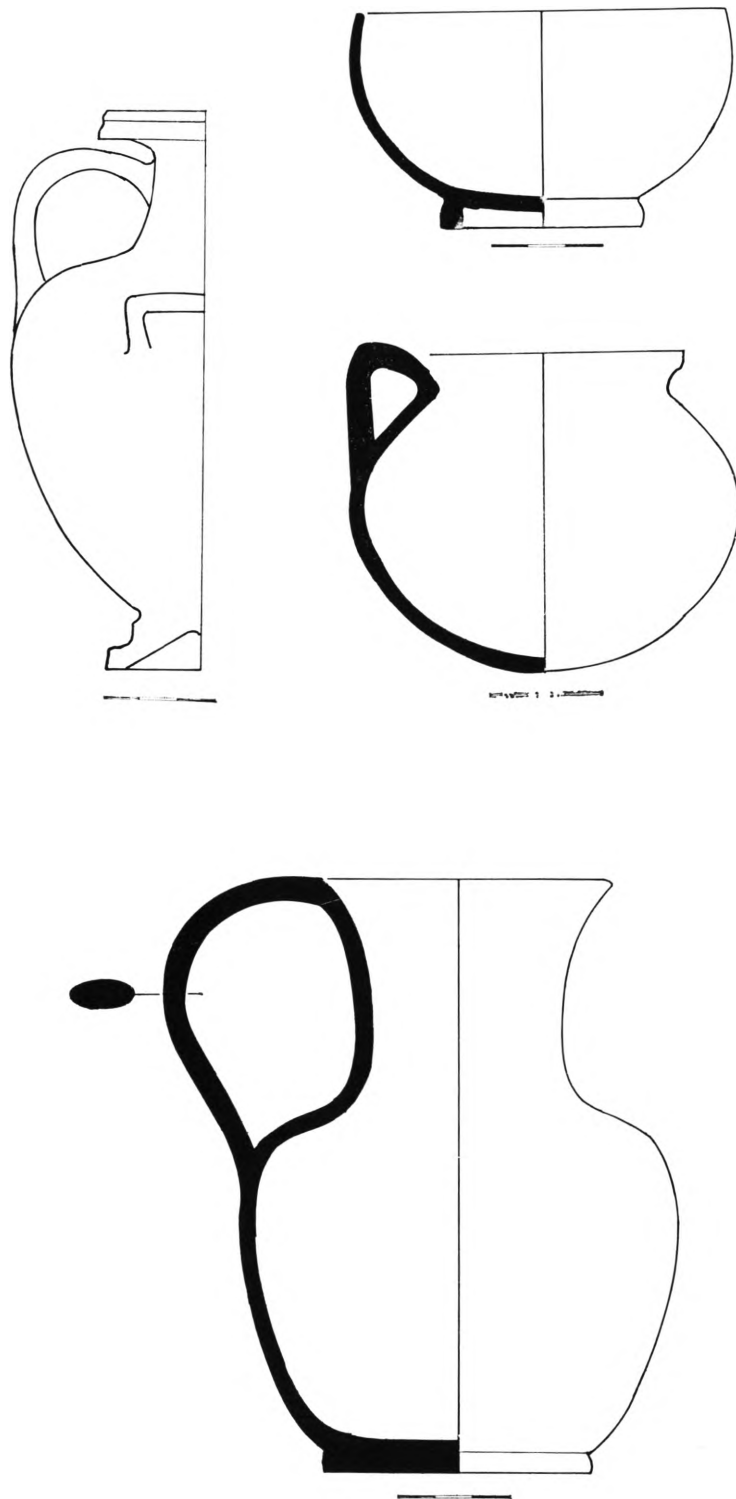
Ως προς το σχήμα θυμίζει μεταλλικά πρότυπα και είναι γνωστός αττικός τύπος που απαντά ήδη από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. κ.ε.²¹.

18. Είναι γνωστό, ότι στις Αβές της Βοιωτίας πολλές φορές τα ειδώλια τοποθετούνταν μέσα σε μικρές κόγχες στις εξωτερικές πλευρές του τάφου (ΠΑΕ 1907, σ. 109-110).

19. B. Schmaltz, Terrakoten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, V, 1974, πίν. 16 a, αριθ. 197, όπου ο χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες κορμός και ο τρόπος απόδοσης του ιματίου συνηθίζεται κυρίως σε ανδρικές νεανικές μορφές. D. B. Thompson, Three Centuries of Hellenistic Terracottas, Hesperia 28 (1959), πίν. 26, αριθ. 7. G. Kleiner, Tanagrafiguren, 1942, πίν. 4, b (αλεξανδρινών χρόνων).

20. Σ. Καρούζου, Ανασκαφή τάφου Άργους, ΑΔ 15 (1933-35), σ. 40, πίν. 4. Χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

21. Agora XII, πίν. 5, αριθ. 103. Παρόμοια οινοχόη από την Όλυνθο, αλλά τριφυλλόστομη, με σώμα πιο ραδινό χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (Olynthus XIII, πίν. 152 και 156, αριθ. 286 και 297, αντίστοιχα). Ο τύπος απαντά και στη Βοιωτία με μικρές διαφορές (λεπτός λαιμός, όχι διαμορφωμένη βάση) και χρονολογείται επίσης στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (P. N. Ure, Black Glazed Pottery from Rhitsona in Boeotia, 1913, πίν. XII, αριθ. 2, τάφος 59).

Σχέδ. 8. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος II. Υδρία 12465, άωτο σκυφίδιο 12458, χύτρα 12449 και οινοχόη 12454.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του τάφου βρέθηκαν τα εξής αγγεία:

Υδρία (Μ.Δ. 12465) (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 28 δ)

Ύψ. 0,148, διάμ. χείλους 0,055, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Πηλός ωχρολέυκος, μαλακός, επίχρισμα μελανό που διατηρείται ελάχιστα. Βάση βαθμιδωτή. Σώμα σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου. Ο λαιμός λεπτός, με καμπύλο περίγραμμα, διακοσμείται στη βάση του από ζώνη με ιωνικό κυμάτιο. Το χείλος πλατύ, με αυλάκι στον περίγυρο, που του δίνει όψη διπλού δακτυλίου. Η κάθετη καθώς και οι δύο οριζόντιες λαβές είναι τομής κυλινδρικής. Στην όψη σώζεται ερυθρόμορφη παράσταση πολύ κατεστραμμένη. Διακρίνονται δύο μορφές αντιμετώπες, από τις οποίες η προς τα δεξιά είναι καθιστή και κρατεί ράβδο, όπου υπάρχουν ίχνη λευκού χρώματος.

Χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²².

Άωτο σκυφίδιο (Μ.Δ. 12458) (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 29 δ)

Ύψ. 0,046, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Πηλός κιτρινωπός ανοιχτός. Επίχρισμα μελανό, σχεδόν εντελώς απολεπισμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα ημισφαιρικό, βαθύ, καταλήγει σε χείλος λεπτό που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα.

Είναι ο χαρακτηριστικός τύπος άωτου σκυφιδίου που εμφανίζεται από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και μετά²³, γνωστό ως *echinus bowl*.

Χύτρα (Μ.Δ. 12449) (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 29 α)

Ύψ. 0,086, διάμ. χείλους 0,075 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος, ακάθατος. Ίχνη καύσης στην κοιλιά και στο χείλος απέναντι από τη λαβή. Σώμα σφαιρικό, χωρίς διαμόρφωση της βάσης, καταλήγει με συνεχές περίγραμμα σε χείλος πλατύ που κλίνει προς τα έξω. Λαβή κυλινδρική με ελαφρά υπερυψωμένη ράχη.

Σταμνοειδής πυξίδα (Μ.Δ. 12463) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 29 ε)

Ύψ. 0,05, ύψ. με λαβή 0,068, διάμ. χείλους 0,035, διάμ. βάσης 0,04 μ.

Πηλός ωχρολέυκος, μαλακός. Διακοσμείται από μελανό φυλλοειδές κόσμημα στον ώμο, ενώ το υπόλοιπο σώμα καλύπτεται από παράλληλες μελανές ταινίες. Μελανό χρώμα υπάρχει και στο χείλος, τη βάση και τις λαβές. Είναι χαρακτηριστική κορινθιακή πυξίδα που η παραγωγή της διαρκεί όλο τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. στην Κόρινθο, ενώ εισάγεται και στη Βοιωτία τον 4ο αι. π.Χ.²⁴.

Σκυφίδιο (Μ.Δ. 12456) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 29 στ, αριστερά)

Ύψ. 0,026, διάμ. χείλους 0,044, διάμ. βάσης 0,027 μ.

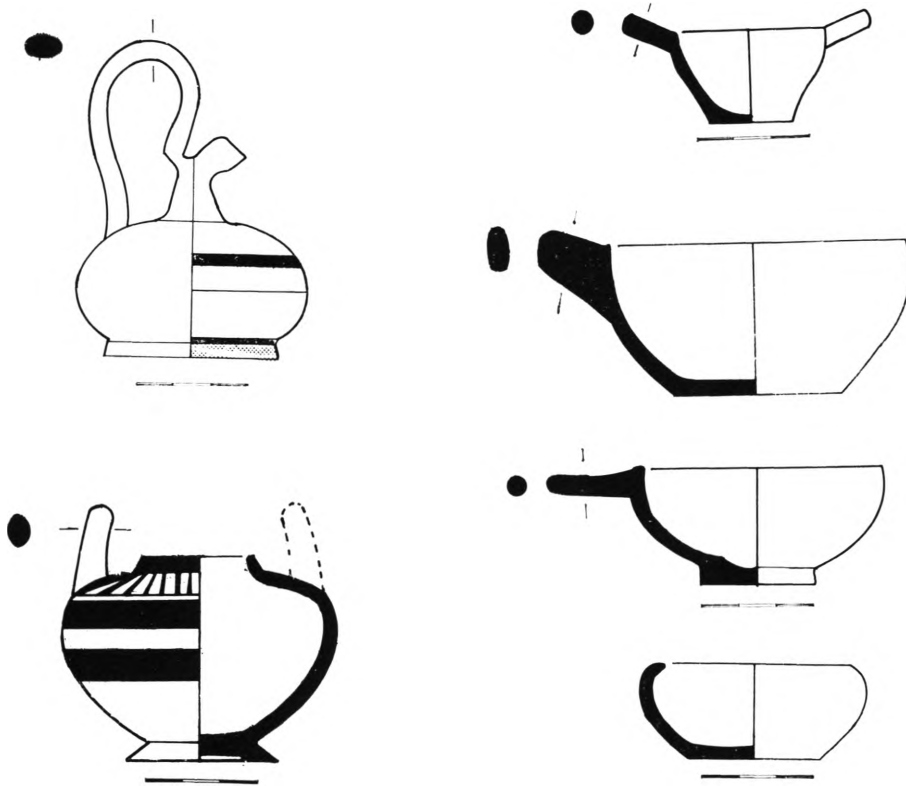
Ακέραιο. Πηλός ωχρολέυκος, μαλακός. Εξωτερικά διακρίνονται ίχνη μικρών κάθετων μελανών γραμμών που διακοσμούν το χείλος.

22. Olynthus V, πίν. 84, αριθ. 139, αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Olynthus XIII, πίν. 57, αριθ. 42, λίγο πιο ραδινή· χρονολογείται στο 370-348 π.Χ. CVA British Museum (6) III, 1 C, πίν. 93, 2 E 227.

23. Agora XII, 2, πίν. 33, αριθ. 841 (325 π.Χ.). Hesperia 3 (1934), εικ. 4 και 117, A 20. Kabirion, III, πίν. 14, αριθ. 284. Τέλος του 4ου αι. π.Χ.

24. ΔΔ 15 (1933-35), σ. 18, εικ. 3 και σ. 46, εικ. 28. BCH 94 (1970), σ. 441, εικ. 5.

Σχέδ. 9. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος II. Οινοχόη 12453, σκυφίδιο 12456, κούθια 12460, 12461, σταμνοειδής πυξίδα 12463 και φιαλίδιο 12459.

Χαρακτηριστικό κορινθιακό αγγείο του γ' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.²⁵.

Τριφυλλόστομη οινοχόη (Μ.Δ. 12452) (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 29 β)

Ύψ. 0,105, διάμ. χείλους 0,05, διάμ. βάσης 0,052 μ.

Πηλός ωχρολευκος, μαλακός. Επίχρισμα μελανό, πολύ απολεπισμένο. Το σφαιρικό με λεπτά τοιχώματα σώμα έχει κάθετες αυλακώσεις, ενώ στη ράχη της ταινιωτής λαβής που ξεκινά από το τριφυλλόσχημο χείλος και καταλήγει στον ώμο του αγγείου υπάρχει ελαφριά ακμή. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ.²⁶.

Χύτρα (Μ.Δ. 12450) (Π ί ν. 29 γ)

Ύψ. 0,086, διάμ. χείλους 0,08 μ.

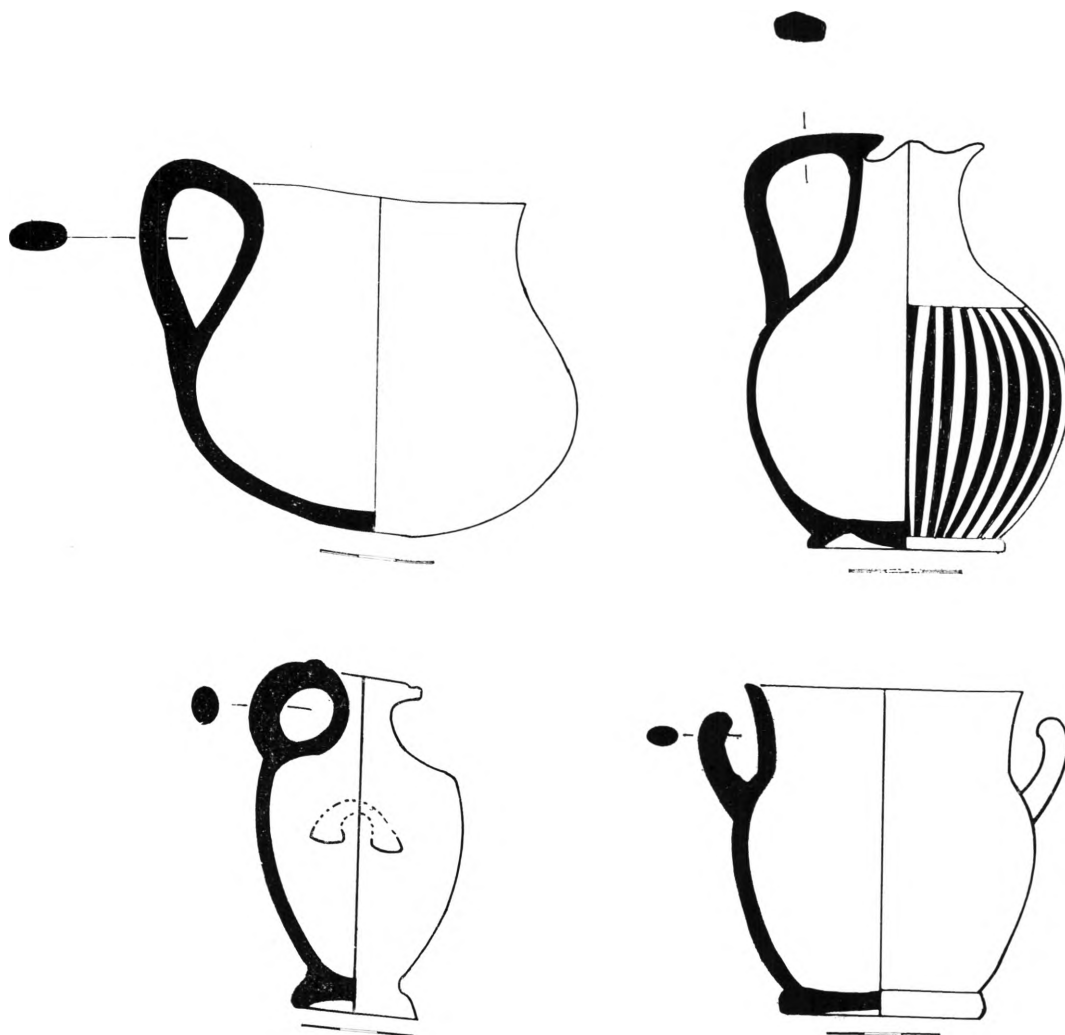
Πηλός ερυθρός με πολλή μίκα. Άβαφο με ίχνη καύσης στην κοιλιά και το χείλος.

Τριφυλλόστομη οινοχόη (Μ.Δ. 12453) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 30 δ)

Ύψ. 0,06, ύψος με λαβή 0,085, διάμ. χείλους 0,012, διάμ. βάσης 0,045 μ.

25. Hesperia 45 (1976), εικ. 22, αριθ. 55. Corinth XV, III, πίν. 67, αριθ. 1707 και 1709.

26. Hesperia 45 (1976), πίν. 20, Α 5. 33. Corinth VII, III, αριθ. 746, αλλά χωρίς ραβδώσεις στο σώμα (330-37, π.Χ.), Médéon V, εικ. 48-49, αριθ. 59 Α.2 περίπου παρόμοια, χωρίς ραβδώσεις. Τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

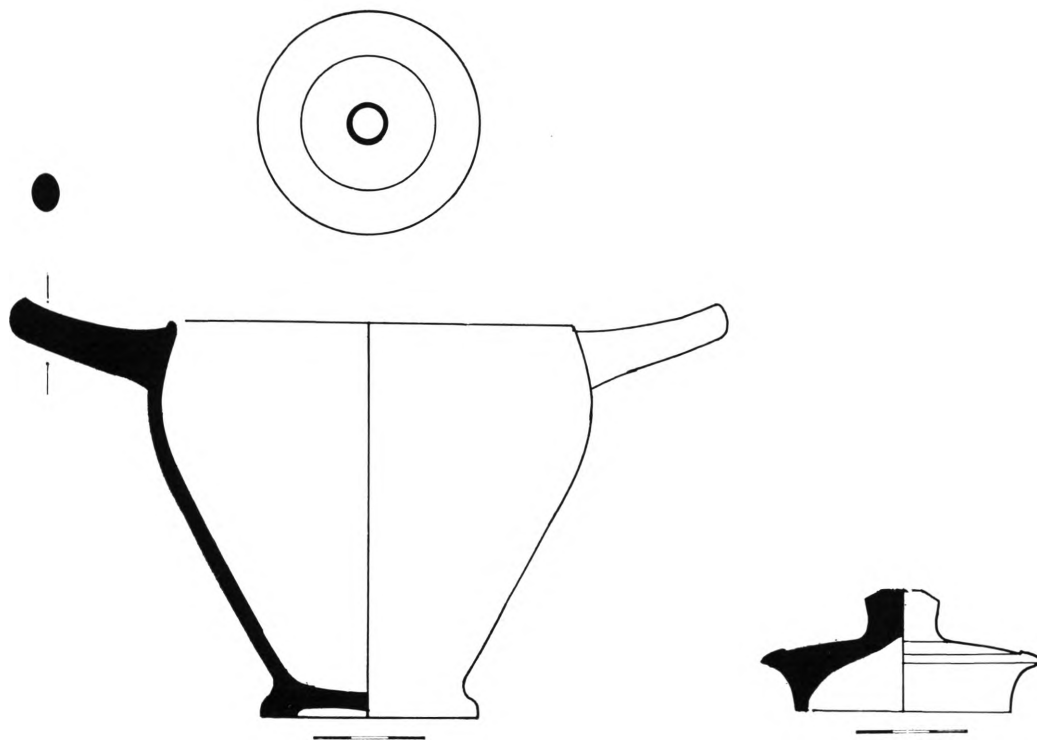

Σχέδ. 10. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος II. Χύτρα 12451, οينوχόη 12452, μικροσκοπική υδρία 12464, κρατηρίσκος 12466.

Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Το σώμα κοσμούν οριζόντιες μελανές ταινίες. Ίχνη μελανού χρώματος διακρίνονται στο χείλος και τη λαβή. Το αγγείο χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και είναι προϊόν βοιωτικό, παρόλο που μιμείται τον αντίστοιχο κορινθιακό τύπο και βρίσκεται μέσα σε τάφο, όπου υπερτερούν σε ποσότητα επείσακτα κορινθιακής προέλευσης αγγεία²⁷.

Κυάθιο (Μ.Δ. 12460) (Σχέδ. 9· Πί ν. 30 γ, δεξιά)
Ύψ. 0,04, διάμ. χείλους 0,082, διάμ. βάσης 0,042 μ.

27. Médéon V, πίν. 50-51, αριθ. 59 A.3.

Σχέδ. 11. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος II. Σκύφος 12455, κάλυμμα πξίδας 12462.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος με ίχνη καστανέρυθρου επιχρίσματος στο εσωτερικό. Ίχνη καύσης παρατηρούνται σε τμήμα του χείλους απέναντι από την ταινιωτή οριζόντια λαβή.

Φιαλίδιο (Μ.Δ. 12459) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 30 γ, αριστερά)

Ύψ. 0,025, διάμ. χείλους 0,06, διάμ. βάσης 0,036 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Φέρει μελανό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά, πολύ απολεπισμένο.

Παρόμοιο φιαλίδιο από την Όλυνθο, αλλά χωρίς βερνίκι και με λίγο πιο ανοιχτό σώμα, χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²⁸.

Στον τάφο το φιαλίδιο ήταν τοποθετημένο μέσα στο κιάθιο 12460.

Χύτρα (Μ.Δ. 12451) (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 30 α)

Ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,075 μ.

Πηλός ερυθρός, ακάθατος. Άβαφο. Έντονα ίχνη καύσης υπάρχουν στο σώμα και στο χείλος απέναντι από τη λαβή. Παρόμοια με την Μ.Δ. 12450.

28. Olynthus XIII, πίν. 219, αριθ. 745.

Μικροσκοπική υδρία (Μ.Δ. 12464) (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 30 ε)

Ύψ. 0,081, διάμ. χείλους 0,035, διάμ. βάσης 0,034 μ.

Πηλός ωχρολέυκος, μαλακός. Διακρίνονται ίχνη μελανού χρώματος στη βάση και ερυθρού στο λαιμό. Πλασμένη με αμέλεια. Η λαβή κυλινδρική, με πλαστικό «κομβίο» στη ράχη, ξεκινά από το επίπεδο χείλος και καταλήγει στον ώμο του αγγείου.

Κρατηρίσκος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12466) (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 30 β)

Ύψ. 0,085, διάμ. χείλους 0,079, διάμ. βάσης, 0,056 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά καστανομέλανο, θαμπό, πολύ απολεπισμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, χαμηλή, επίπεδη στην κάτω επιφάνεια. Σώμα σχεδόν σφαιρικό καταλήγει σε ψηλό, ευρύ λαιμό με κάθετα τοιχώματα που απολήγει σε οξύ χείλος. Λαβές κυλινδρικές, πεταλόσχημες φύονται κάθετα στο σημείο της ένωσης λαιμού-σώματος.

Δε βρέθηκαν αντίστοιχα παραδείγματα ώστε να γίνει ταύτιση του αγγείου. Πιθανότατα πρόκειται για δημιούργημα ντόπιου εργαστηρίου²⁹.

Σκύφος (Μ.Δ. 12455) (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 31 α)

Ύψ. 0,107, διάμ. χείλους 0,107, διάμ. βάσης 0,059 μ.

Πηλός κιτρινωπός. Επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά κατά τόπους μελανό και καστανέ-ρυθρο από το κακό ψήσιμο. Η βάση είναι ερυθρόβαφη στην κάτω επιφάνειά της με μικρό μελανό κύκλο στο κέντρο. Το σώμα καταλήγει σε χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα. Λαβές πεταλόσχημες, οριζόντιες, ελαφρά υπερυψωμένες.

Πρόκειται για το γνωστό κορινθιακού τύπου σκύφο, που είναι όμως μίμηση του αττικού³⁰ και χρονολογείται όχι αργότερα από το α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Κυάθιο (Μ.Δ. 12461) (Σ χ έ δ. 9· Π ί ν. 31 β)

Ύψ. 0,031, διάμ. χείλους 0,07, διάμ. βάσης 0,031 μ.

Πηλός κιτρινωπός. Εσωτερικά και εξωτερικά επίχρισμα μελανό, πολύ απολεπισμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, επίπεδη στην κάτω επιφάνειά της. Το αβαθές, με λεπτά τοιχώματα σώμα καταλήγει σε χείλος που κλίνει προς τα μέσα.

Χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., αλλά το σχήμα απαντά και αργότερα, καθώς και σ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής³¹.

Σκυφίδιο (Μ.Δ. 12457) (Π ί ν. 29 στ, δεξιά)

Ύψ. 0,015, διάμ. χείλους 0,031, διάμ. βάσης 0,018 μ.

Πηλός κιτρινωπός με ίχνη ερυθρού επιχρίσματος στο εσωτερικό.

Παρόμοιο με το αριθ. 12456, αλλά πολύ μικρότερων διαστάσεων.

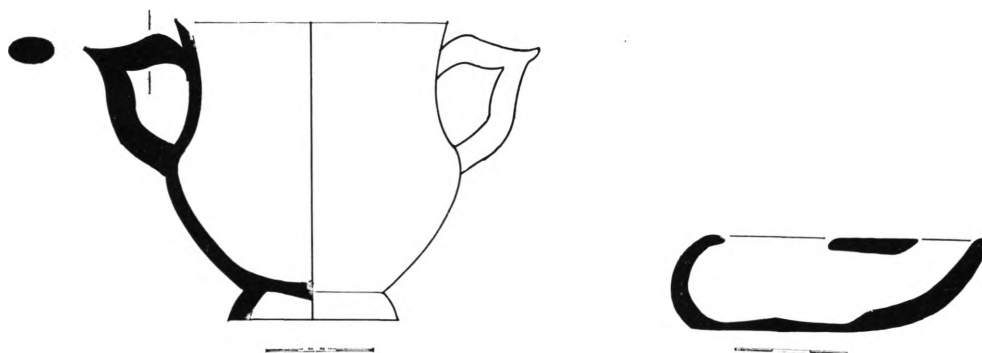
Κάλυμμα πυξίδας (Μ.Δ. 12462) (Σ χ έ δ. 11· Π ί ν. 31 γ)

Ύψ. 0,03, διάμ. χείλους 0,051 μ.

29. Παραλλαγές του τύπου με σημαντικές διαφοροποιήσεις απαντούν στην Καστοριά, όπου χαρακτηρίζεται ως σκύφος (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Πίν. 518 ε) και στη Βέροια πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων, με την ονομασία κρατήρας-κάνθαρος' (Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., πίν. 28, αριθ. Π 1347, 3ος-2ος αι. π.Χ.).

30. Corinth XV, III, πίν. 49, αριθ. 1162 (400 π.Χ.). Agora XII, 2, πίν. 15, αριθ. 322-324 (Corinthian type, 400-375 π.Χ.). Hesperia 18 (1949), σ. 319, εικ. 2, 140.

31. Olynthus XIII, πίν. 216, αριθ. 695. Παρόμοιο κυάθιο από τον τάφο στο Θύρειο χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 541, Πίν. 366, αριθ. 27.

Σχέδ. 12. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος III. Κάνθαρος 12470, λύχνος 12469.

Πηλός κιτρινωπός με επίχρισμα μελανό που καλύπτει την πάνω επιφάνεια του καλύμματος. Στο κέντρο της πάνω επιφάνειας η λαβή έχει μορφή μικρού κυλινδρικού στελέχους με επίπεδη απόληξη. Συχνά στους τάφους των ελληνοιστικών χρόνων τοποθετείται ως κτερίσμα μόνο το κάλυμμα ή μόνο το σώμα της πυξίδας, στοιχείο που δεν έχει ακόμα ερμηνευθεί και που, πιθανότατα, έχει σχέση με τα ταφικά έθιμα της εποχής³².

Όπως φαίνεται γενικά από τα κτερίσματα των τάφων, οι δύο τάφοι I και II είναι σχεδόν σύγχρονοι (τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.). Όμως πολλά από τα αγγεία του τάφου II είναι τύποι που απαντούν στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., χωρίς αυτό να αποκλείει την αναπαραγωγή τους και σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους.

Οι τρεις λακκοειδείς τάφοι (III, IV και V) αποτελούσαν μια ενότητα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ήταν ασύμμετροι, ανοιγμένοι μέσα στο φυσικό, σκληρό έδαφος με κάποια προχειρότητα. Δεν είχαν καλυπτήριες κεραμίδες (εκτός από τον τάφο V) και οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι ύπτιοι κατευθείαν στο έδαφος με την κεφαλή προς Α.

Τάφος III (Σχέδ. 3)

Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 3,50 μ. περίπου Α. του τάφου I. Το μήκος του λάκκου είναι 1,90 και το πλάτος 0,60 μ. Ο σκελετός σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση (έλειπε μόνο η δεξιά κνήμη και τα οστά των άκρων ποδών) και το σωζ. μήκος του ήταν 1,50 μ. (με το κρανίο όμως να γέρνει στο δεξιό ώμο).

Τα κτερίσματα ήταν φτωχά, συγκεντρωμένα κοντά στο αριστερό του πόδι.

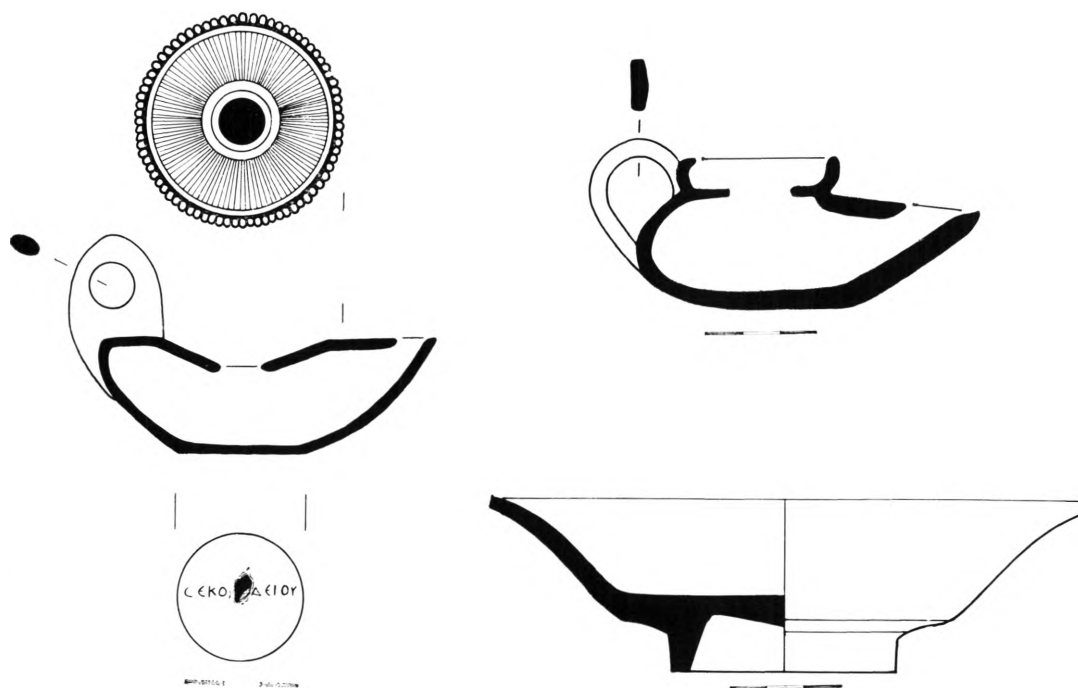
Λύχνος ακέραιος (Μ.Δ. 12469) (Σχέδ. 12· Πίν. 31 δ-ε)

Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,048, μήκ. 0,09, διάμ. οπής πλήρωσης 0,03 μ. Μονόμυξος. Πηλός ωχροκάστανος, τραχύς, χωρίς επίχρισμα. Σώμα χαμηλό, πλατύ, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση της βάσης, με επίπεδη την κάτω επιφάνεια. Μυκτήρας σχετικά ευρύς με ωοειδή απόληξη και ίχνη πυράς στο άκρο του. Χωρίς λαβή.

Ανήκει στον τύπο XVII του Broneer, που αποτελεί επιβίωση του τροχήλατου χωρίς επίχρισμα λύχνου, όταν ήδη έχει επικρατήσει η χρήση του καλουπιού. Διατηρεί τη μορφή παλιότερων τύπων, αλλά χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.³³.

32. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 141 και 177. BCH 94 (1971), σ. 531, σε τάφους του Άργους.

33. Corinth IV, II, πίν. VI, αριθ. 296, τύπος XVII. AE 1955, εικ. 3, αριθ. 13.

Σχέδ. 13. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος IV. Λύχνοι 12473, 12472 και πινάκιο 12474.

Κάνθαρος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12470) (Σχέδ. 12· Πίν. 31 στ)

Ύψ. 0,078, διάμ. χείλους 0,069, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Πηλός ανομοιογενής, κατά τόπους κιτρινωπός και ροδόχρωμος εξαιτίας του κακού ψησίματος. Επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά ανομοιόμορφο, από καστανέρυθρο μέχρι μελανό. Αβαθές αυλάκι περιτρέχει το σφαιρικό ώμο του αγγείου, ενώ οι ταινιωτές λαβές σχηματίζουν οξεία απόληξη στη ράχη. Ο τύπος θυμίζει τον αριθ. 12479 (βλέπε παρακάτω, σ. 98), γνωστό ως «Hexamilia kantharos», που χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. Όμως, όπως μαρτυρεί η ιδιαιτεργία στο πλάσιμο των λαβών, το αγγείο είναι πιθανότατα δημιούργημα ντόπιου εργαστηρίου, που μιμείται βοιωτικά πρότυπα³⁴.

Τάφος IV (Σχέδ. 3)

Αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση, περίπου 1,20 μ. ΒΑ. του τάφου III και περίπου 0,50 μ. βαθύτερα από τους άλλους τάφους.

Από το μεγάλο αριθμό σπασμένων κεραμίδων, καθώς και από δύο τμήματα προερχόμενα από επίστρωση δαπέδου που συλλέξαμε στη διαταραγμένη από τα μηχανήματα επίχυσή του, φαίνεται ότι ο τάφος ήταν καλυμμένος με αυτά σε δεύτερη χρήση. Το μήκος του λάκκου ήταν

34. Παρόμοιος τύπος, αλλά με χαμηλότερο λαιμό, πιο σφαιρικό σώμα και εγχάρκτη εξωτερική διακόσμηση απαντά στη Βοιωτία ήδη από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. (P. N. Ure, ό.π., πίν. XVI, αριθ. 48). Στο Καβείριο είναι συχνός ο τύπος των κανθάρων με παρόμοιο ιδιόρρυθμο πλάσιμο των λαβών και απαντούν ήδη από το α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Kabirion III, πίν. 6, αριθ. 74 και 80).

2,30 και το μέγιστο πλάτος του 1,05 μ. Ο σκελετός με την κεφαλή προς Α. είχε σωζ. μήκος 1,80 μ. και καλή διατήρηση των οστών του κρανίου και των άκρων.

Γύρω από το σκελετό υπήρχαν πολλά σιδερένια καρφιά, απόδειξη ότι ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ξύλινο φέρετρο ή φορείο.

Στο άκρο του αριστερού ποδιού ήταν τοποθετημένο πινάκιο και μέσα σ' αυτό λυχνάρι. Μέσα στο στόμα του νεκρού υπήρχε νόμισμα. Την εποχή αυτή το νόμισμα στο στόμα του νεκρού δεν έχει πια την έννοια του οβολου για το πέρασμα στον Άδη, αλλά θεωρείται ως προσφορά στο νεκρό. Στη γειτονική Μεδεώνα η προσφορά νομισμάτων, κυρίως μέσα στο στόμα του νεκρού, αποτελούσε κανόνα³⁵.

Πινάκιο (Μ.Δ. 12474) (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 32 α)

Ύψ. 0,048, διάμ. χείλους 0,16, διάμ. βάσης 0,06 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Φέρει καστανέρυθρο επίχρισμα μόνο εξωτερικά. Εσωτερικά είναι άβαφο, ενώ ερυθρό χρώμα υπάρχει στην κάτω επιφάνεια της με γωνιώδες περίγραμμα βάσης. Στο κάτω μέρος καταλήγει σε χείλος που κλίνει προς τα έξω. Ο τύπος εμφανίζεται στο β' μισό του 2ου και συνεχίζεται ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα κορινθιακά πινάκια που έχουν χείλος «έξω νεύον» (rolled rim), και είναι νεότερα από τα παρόμοια αττικά. Παρόμοιο πινάκιο από το Καβείριο χρονολογείται στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.³⁶.

Λύχνος (Μ.Δ. 12473) (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 32 β)

Ύψ. 0,035, μήκ. 0,10, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. δίσκου 0,08 μ.

Πηλός κιτρινωπός, μαλακός, χωρίς επίχρισμα. Τοιχώματα λεπτότατα. Σώμα χαμηλό, χείλος πλατύ, οριζόντιο, με έντυπη ωσειδή διακόσμηση γύρω από το δίσκο που κοσμεύεται με έκτυπες ακτινωτές γραμμές γύρω από την οπή πλήρωσης. Μυκτήρας βραχύς με ίχνη καύσης στο άκρο του και με δύο εκατέρωθεν ακμές που προεκτείνονται συγκλίνοντας μέχρι το δίσκο. Λαβή κάθετη με δύο αύλακες και μικρή οπή. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης διακρίνεται φθαρμένη η επιγραφή: *CEKOY[N]ΔEIO[Y]*.

Πρόκειται για χαρακτηριστικό λύχνο κορινθιακού εργαστηρίου. Τύπος XXVII του Broeger, που χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.³⁷.

Η επιγραφή με το όνομα αυτού του κατασκευαστή είναι συχνή και συνήθως απαντά ο τύπος: *CEKOYNΔOY*³⁸.

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12539)

Διάμ. 0,0109, πάχ. 0,003 μ. Καλή διατήρηση, πατίνα γαλαζοπράσινη.

Α' όψη: κεφαλή ανδρός με περικεφαλαία, προς τα δεξιά. Τα γράμματα πολύ φθαρμένα. Β' όψη: κεφαλή γενειοφόρου προς τα δεξιά.

35. D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, σ. 166 και 211. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 178. Médéon V, σ. 30.

36. *Hesperia* 3 (1934), σ. 396, αριθ. Ε 42, αλλά ψηλότερο, με λοξό περίγραμμα του ποδιού και πιο κωνικό σώμα. Corinth VII, II πίν. 63, αριθ. 719 (μέχρι το 146 π.Χ.). Kabirion III, πίν. 19, αριθ. 437.

37. Corinth IV, II, πίν. XI, αριθ. 556, σ. 90.

38. Ο τύπος απαντά εκτός από την Κόρινθο και στην Αθήνα, τη Νικόπολη, τη Σπάρτη την Κέρκυρα και τους Δελφούς, FdD V, σ. 184. ΑΔ 20(1965): Χρονικά σ. 305, Πίν. 359 γ. Οι επιγραφές των κατασκευαστών στη βάση του λύχνου ποικίλλουν (*Καλλίστον, Καρποφόρον* κτλ.).

Δελφών, εποχής Φαυστίνας Α' (SNG Cop, αριθ. 161-2)³⁹.

Μετά την απομάκρυνση του σκελετού, η αποκάλυψη —κάτω από τη λεκάνη του νεκρού — ενός σπασμένου μυροδοχείου και ενός λύχνου, καθώς και τα λείψανα καλυπτήριων κεραμίδων κατά μήκος του δεξιού μηρού του (σωζ. διαστ. 0,80×0,40 μ). που καλύπτουν αποσπασμένα οστά, τεμάχια γυάλινων αγγείων και τμήμα σπασμένης λαγήνου, μαρτυρούν μία προϋπάρχουσα ταφή που καταστράφηκε τον 2ο αι. μ.Χ., όταν έγινε ο ενταφιασμός του νεκρού που περιγράψαμε παραπάνω⁴⁰. Τα ευρήματα της πρώτης χρονικά ταφής είναι τα εξής:

Μυροδοχείο χωρίς πόδι (Μ.Δ. 12475)

Μεγ. σωζ. ύψος 0,07, διάμ. βάσης 0,036 μ.

Γνωστό ως *bulbous unguentarium*. Σώζεται μόνο τμήμα της βάσης και του σώματος. Πηλός ωχροκάστανος, χωρίς επίχρισμα. Σώμα απιόσχημο, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση της βάσης με επίπεδη την κάτω επιφάνεια.

Ο τύπος αυτός του μυροδοχείου που είναι πρόδρομος του βυζαντινού «κανίου», αποτελεί την τελευταία μορφή εξέλιξης του αγγείου. Εμφανίζεται στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. και διαρκεί μέχρι τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.⁴¹.

Λύχνος ακέραιος (Μ.Δ. 12472) (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 32 δ-ε)

Ύψ. 0,04, διάμ. χείλους 0,042, μήκ. 0,105 μ.

Πηλός ωχροκάστανος με θαμπό καστανομέλανο επίχρισμα πολύ φθαρμένο. Σώμα χαμηλό, που ευρύνεται προς τα κάτω χωρίς διαμόρφωση βάσης. Γύρω από την οπή πλήρωσης υπάρχει ψηλός, πλαστικός δακτύλιος. Ο μυκτήρας μυτερός, με μεγάλη ωσειδή οπή. Λαβή κάθετη ταινιωτή, ελαφρά υπερυψωμένη, ξεκινά από το χείλος και καταλήγει στο κάτω μέρος του σώματος.

Ο τύπος αυτός με το χαρακτηριστικό δακτύλιο γύρω από την οπή πλήρωσης (ώστε να μη χύνεται το λάδι κατά το γέμισμα του λύχνου), ταυτίζεται με τον τύπο XV του Bronseer, που χρονολογείται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ.⁴².

Λάγηνος (Μ.Δ. 12471) (Π ί ν. 32 γ)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,14, διάμ. χείλους 0,028 μ.

Σώζεται μόνο τμήμα του ώμου, ο λαιμός με το αντίστοιχο χείλος και η λαβή, συγκολλημένα από πολλά τεμάχια. Πηλός ερυθρός, άβαφος. Ζεύγος οριζόντιων αυλακώσεων διακοσμεί τα σημεία του λαιμού και του ώμου από όπου ξεκινά και καταλήγει η κυλινδρική λαβή, αντίστοιχα.

Οι λάγηνοι εμφανίζονται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. και διατηρούνται σε χρήση μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Στην Αθήνα εμφανίζονται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.⁴³.

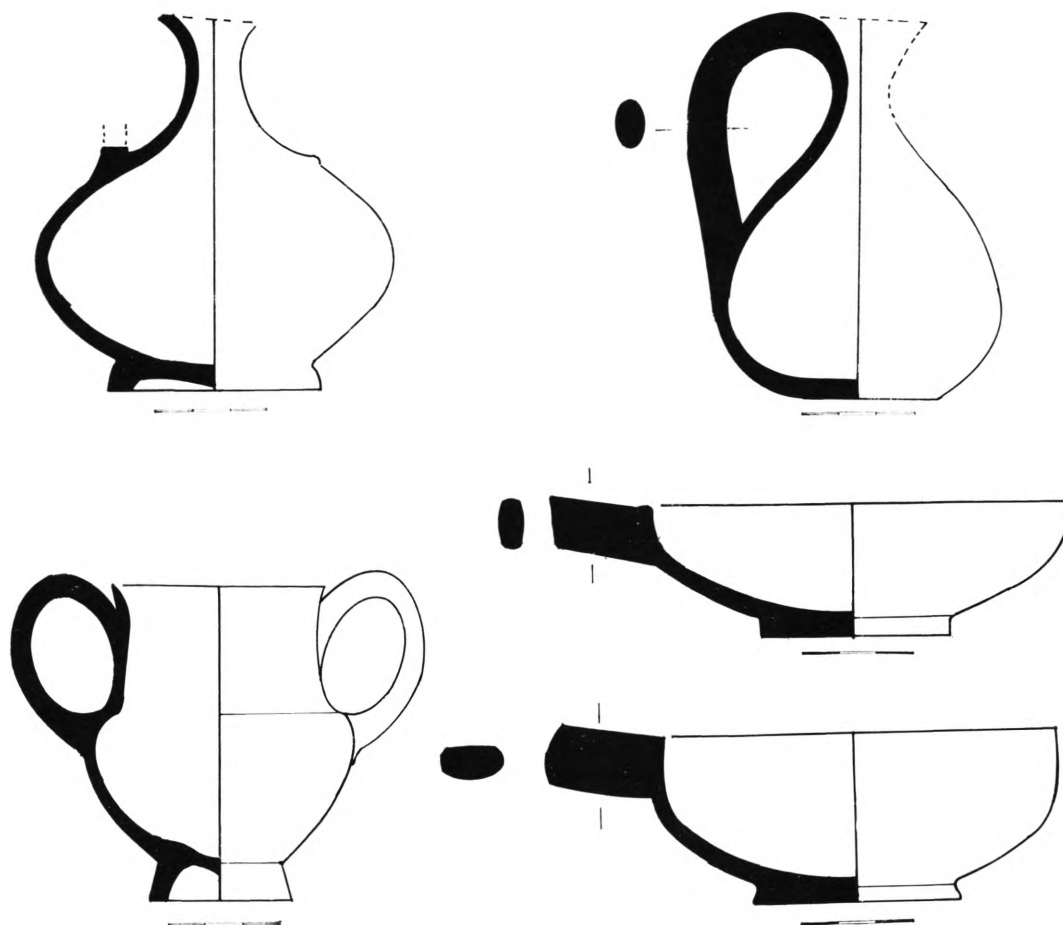
39. Οι ταυτίσεις και οι χρονολογήσεις των νομισμάτων οφείλονται στο επιστημονικό προσωπικό του Νομισματικού Μουσείου, το οποίο και ευχαριστώ θερμά.

40. Στη Μεδεώνα, όπου συνηθιζόταν η επαναχρησιμοποίηση του ίδιου τάφου, η χρονική διαφορά μεταξύ των δύο ταφών δεν ήταν μεγαλύτερη των 20-30 χρόνων (*Médéon V*, σ. 29).

41. Κ. Τσάκος, *Ελληνιστικοί τάφοι στη Σάμο*, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 367, αριθ. 592, Σχέδ. 4 και αριθ. 2333, Πίν. 126. *Agora V*, πίν. 18 Μ 6, Μ 7, σ. 85.

42. *Corinth IV*, II, πίν. V, 195, εικ. 14, 49, σ. 55. Παρόμοιος είναι ο κνιδιακός λύχνος της ίδιας εποχής. Ο τύπος απαντά και στην Αθήνα και χρονολογείται στο τέλος του 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ. *Kerameikos XI*, πίν. 87, αριθ. 592. *Hesperia* 3 (1934), σ. 412, εικ. 98, αριθ. Ε 89. *Kabirion III*, πίν. 53, αριθ. 787 (1ος αι. π.Χ.).

43. G. Leroux, *Lagynos*, Paris 1913. *Hesperia* 3 (1934), αριθ. Ε 72. Παρόμοια λάγηνος από την Αίγινα χρο-

Σχέδ. 14. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος V. Οινοχόη 12480, προχοΐσκη 12481, κάνθαρος 12479, κιάθια 12482 και 12483.

Τάφος V (Σχέδ. 3· Πίν. 33 δ)

Σε πολύ μικρή απόσταση από τον τάφο IV (περίπου 0,80 μ. προς Β.) και στο ίδιο περίπου βάθος αποκαλύφθηκαν οι καλυπτήριες κεραμίδες του τάφου V. Είναι τρεις πολλαπλά θραυσμένες κεραμίδες με διαστάσεις που μπορούν να υπολογισθούν περίπου σε 0,57×0,48 μ. κατά μέσον όρο η καθεμία.

Ο λάκκος, σκαμμένος ασύμμετρα μέσα στο έδαφος όπως και οι άλλοι, είχε μήκ. 1,13 μ. και πλ. από 0,56-1 μ.

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Α. σε συνεσταλμένη στάση, με τα γόνατα λυγισμένα προς τα αριστερά. Καλή διατήρηση των οστών του κρανίου και των ποδιών.

Πάνω από τις κεραμίδες του τάφου υπήρχε σπασμένη προχοΐσκη⁴⁴.

νολογείται στο 144-133 π.Χ., ενώ από τη Μαρώνεια στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. (ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, Πίν. 587 α).

44. Η ύπαρξη πρόχου ή οινοχόης πάνω από τον τάφο, μετά το σφράγιμά του, φανερώνει ότι απέμεινε εκεί μετά από μία τελευταία σπονδή στο νεκρό (Médéon V, σ. 31).

Προχοΐσκη (Μ.Δ. 12481) (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 33 α)

Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,043 μ.

Πηλός καστανέρυθρος, τραχύς. Άβαφη κυλινδρική λαβή ξεκινά από το χείλος, που κλίνει προς τα έξω και καταλήγει στο απιόσχημο σώμα με τις οριζόντιες αβαθείς αυλακώσεις στο κάτω μέρος.

Τα περισσότερα κτερίσματα είχαν εναποτεθεί στο δυτικό άκρο του τάφου, κοντά στα πόδια του νεκρού.

Αστράγαλος (Μ.Δ. 12484) (Π ί ν. 33 β)

Ύψ. 0,02, μήκ. 0,03 μ.

Είναι καμένος και ελλιπής σε μικρό τμήμα του⁴⁵.

Δύο κυάθια ήταν τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο:

Κυάθιο (Μ.Δ. 12482) (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 33 γ)

Ύψ. 0,042, διάμ. χείλους 0,117, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Πηλός ερυθρός, τραχύς. Υπάρχουν ίχνη καύσης στο χείλος απέναντι από τη λαβή. Στο κάτω μέρος του σώματος διακρίνονται οριζόντιες, αβαθείς αυλακώσεις.

Κυάθιο (Μ.Δ. 12483) (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 34 β)

Ύψ. 0,045, διάμ. χείλους 0,115, διάμ. βάσης 0,058 μ.

Φέρει επίσης έντονα ίχνη καύσης.

Οινοχόη (Μ.Δ. 12480) (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 33 γ)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,10, διάμ. βάσης 0,055 μ.

Λείπει το χείλος και η λαβή. Πηλός ωχροκάστανος. Επίχρισμα μελανό, θαμπό, πολύ απολεπισμένο. Τη βάση του λαιμού διακοσμεί πλαστικός δακτύλιος. Πρόκειται για το γνωστό τύπο της βοιωτικής τριφυλλόστομης οινοχόης, που απαντά επίσης στη Μεδεώνα, τους Δελφούς και τις Αβές της Βοιωτίας.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.⁴⁶.

Χύτρα (Μ.Δ. 12476) (Π ί ν. 34 α)

Ύψ. 0,07, διάμ. χείλους 0,065 μ.

Πηλός καστανέρυθρος, ακάθατος. Άβαφη. Έντονα ίχνη καύσης στο σώμα απέναντι από τη λαβή.

Κάνθαρος ακέραιος (Μ.Δ. 12479) (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 34 γ)

Ύψ. 0,085, διάμ. χείλους 0,062, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Πηλός ωχροκάστανος, επίχρισμα καστανομέλανο, ανομοιογενές λόγω κακού ψησίματος. Το κάτω τμήμα του σώματος και η βάση είναι άβαφα. Οι κάθετες ημικυκλικές λαβές είναι προσκολλημένες στον ευρύ, κυλινδρικό λαιμό του αγγείου.

Ο τύπος είναι κορινθιακός, γνωστός ως *Hexamilia kantharos* και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁴⁷.

45. O. Broneer, *Investigations at Corinth, 1946-47*, *Hesperia* 16 (1947), σ. 241.

46. Médéon V, εικ. 42-43, αριθ. 42. 2. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 305, Πίν. 360 β.

47. *Corinth VII, III*, πίν. 54, αριθ. 519, σ. 86 (225 π.Χ.) Παρόμοιος κάνθαρος έχει βρεθεί και στους Δελφούς, *FdD V*, σ. 164, εικ. 688.

Σχέδ. 15. Οικόπεδο Τσάμη, τάφος V. Μυροδοχείο 12478 και λύχνος 12477.

Χάλκινο δαχτυλίδι (Μ.Δ. 12538) (Πί ν. 34 δ)

Διάμ. 0,0108, ύψ. 0,0106 μ.

Έχει σχήμα τριπλής ταινιωτής σπείρας που στο ένα άκρο της καταλήγει σε κεφάλι φιδιού. Διατήρηση αρκετά καλή, συγκολλημένο στην τελευταία σπείρα. Πατίνα πρασινωπή. Βρέθηκε περασμένο σε οστό του αριστερού χεριού του νεκρού.

Μετά την αφαίρεση του σκελετού (πρβλ. Τάφο I), βρέθηκε λίγο βαθύτερα, στο ύψος του αριστερού βραχίονα, λύχνος ακέραιος, ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο του τάφου μυροδοχείο.

Λύχνος ακέραιος (Μ.Δ. 12477) (Σ χ έ δ. 15· Πί ν. 34 στ-ζ)

Ύψ. 0,027, μήκ. 0,087 μ.

Πηλός ωχροκάστανος, επίχρισμα μελανό, πολύ απολεπισμένο. Σώμα χαμηλό, με καμπύλο περίγραμμα, που ευρύνεται προς τα κάτω. Βάση πολύ χαμηλή, επίπεδη. Μυκτήρας μακρύς, με γωνιώδες περίγραμμα, που απολήγει σε πεπλατυσμένο άκρο με μεγάλη οπή και ίχνη καύσης στο άκρο. Γύρω από την οπή πλήρωσης αβαθής αυλάκωση.

Προσεγγίζει στον τύπο XVII του Broneer⁴⁸ και χρονολογείται στο τέλος του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

Μυροδοχείο (Μ.Δ. 12478) (Σ χ έ δ. 15· Πί ν. 34 ε)

Ύψ. 0,095, διάμ. χείλους 0,024, διάμ. βάσης 0,015 μ.

Πηλός γκριζωπός, χωρίς επίχρισμα.

Παρόμοιο με το αριθ. 12438, χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ.⁴⁹.

Μέσα στο στόμα του νεκρού υπήρχαν επτά χάλκινα νομίσματα.

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 1)

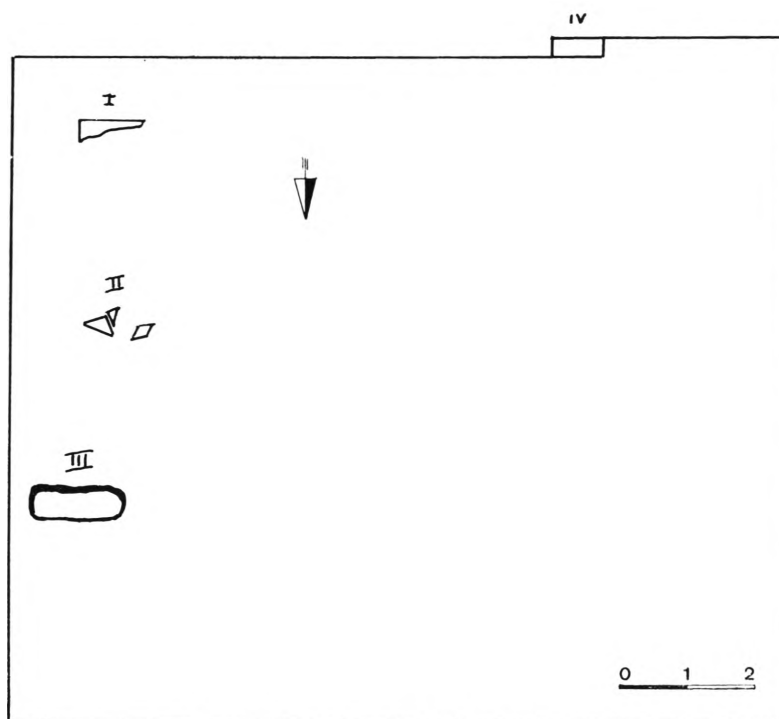
Διάμ. 0,0106, πάχ. 0,003 μ. Πατίνα πρασινωπή.

Α΄ όψη: αγριόχοιρος σε ζωηρή κίνηση προς τα δεξιά και επιγραφή: ΑΙΤΩΛΩΝ.

Β΄ όψη: πολύ φθαρμένη, ίσως υπάρχει μορφή Αταλάντης (ή Αιτωλίας). Αιτωλών, γύρω στο 279-168 π.Χ. (SNG Cor., αριθ. 21 και Médéon V, Πίν. I, σ. 125, αριθ. M 36).

48. Corinth IV, II, πίν. VI, αριθ. 300 και 298, σ. 60-61.

49. Médéon V, εικ. 115-116, αριθ. 75, 12. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., πίν. 64, αριθ. 2153, σ. 97.

Οὐδός Αθηνάς

Σχέδ. 16. Κάτοψη του οικοπέδου Ν. Παντίσκα.

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 2)

Διάμ. 0,0106, πάχ. 0,0025 μ. Πατίνα πρασινωπή.

Α' όψη: προτομή ανδρός προς τα δεξιά.

Β' όψη: φθαρμένη. Διακρίνεται μόνο η επιγραφή: ΑΙΤΩΛΩΝ.

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 3)

Διάμ. 0,0105, πάχ. 0,003 μ. Φθαρμένο. Πατίνα πρασινωπή.

Φωκίδος, γύρω στα 371-357 π.Χ. και αργότερα (SNG Cor., αριθ. 113 κ.ε).

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 4)

Διάμ. 0,0106, πάχ. 0,003 μ. Πατίνα πρασινωπή.

Α' όψη: προτομή ανδρός με στεφάνι προς τα δεξιά.

Β' όψη: πάνω λόγχη ξίφους, κάτω εργαλείο (;). Διακρίνεται πολύ φθαρμένη η επιγραφή: ΑΙΤΩΛΩΝ. Αιτωλών, γύρω στο 279-168 π.Χ. (SNG Cor., αριθ. 32 και Μεδέον V, Πίν. II αριθ. Μ21-Μ31, σ. 125).

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 5)

Διάμ. 0,0105, πάχ. 0,003 μ. Φθαρμένο.

Φωκίδος, γύρω στα 371-357 π.Χ. και αργότερα (SNG Cor., αριθ. 113 κ.ε.).

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 6)

Διάμ. 0,0104, πάχ. 0,003 μ. Πατίνα πρασινωπή.

Α' όψη: ασπίδα.

Β' όψη: τρίαινα και στο άκρο επιγραφή: *ΒΟΙΩΤΩΝ*. Βοιωτών, γύρω στα 338-315 π.Χ. (SNG Cor., αριθ. 179 και Μεδέον V, Πίν. II, αριθ. M76-80 σ. 127).

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12540, 7)

Διάμ. 0,0103, πάχ. 0,003 μ. Απολεπισμένο.

Α' όψη: προτομή Αθηνάς με περικεφαλαία.

Β' όψη: κλαδί εληάς(;). Φωκίδος, γύρω στα 371-357 π.Χ. και αργότερα (SNG Cor., αριθ. 113-115 και Μεδέον V, Πίν. II, αριθ. M 64-M 73 σ. 127).

Αν και τα νομίσματα, εξαιτίας της μεγάλης διάρκειας χρήσης τους, δεν είναι το ασφαλέστερο στοιχείο για τη χρονολόγηση του τάφου, δίνουν όμως *terminus ante quem*, αφού τα νεότερα (τρία αιτωλικά) χρονολογούνται στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Από τα άλλα ευρήματα του τάφου V, φαίνεται ότι αυτός δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., αλλά ούτε και μετά τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Οι άλλοι δύο τάφοι III και IV, είναι σαφώς μεταγενέστεροι και θα πρέπει να χρονολογηθούν στο τέλος του 2ου-αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Οδός Αθηνάς 3 (οικόπεδο Νικολάου Παντίσκα)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε αρκετή απόσταση ΒΑ. του προηγούμενου, στο πρηνές του χαμηλού φυσικού λοφίσκου Κούκος (Σ χ έ δ. 1, το β).

Ο εντοπισμός των τάφων έγινε τυχαία, όταν διαπιστώθηκε ότι εκσκαφικό μηχάνημα, ισοπεδώνοντας την πλαγιά του λόφου ώστε να τη φέρει στο επίπεδο του δρόμου, είχε καταστρέψει τάφο στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου (Σ χ έ δ. 16).

Τάφος I (Σ χ έ δ. 17· Π ί ν. 35 δ)

Είναι πήλινη λάρνακα, της οποίας όμως δε σώθηκε παρά μόνο μέρος της νοτιοανατολικής της γωνίας με τμήμα του δαπέδου.

Σωζόμενες διαστάσεις: μέγ. μήκ. 1,03, μέγ. πλ. 0,30, μέγ. ύψ. 0,40 μ. Ο προσανατολισμός της ήταν από Α.-Δ. και αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. περίπου από την επιφάνεια της πλαγιάς του λόφου.

Δε βρέθηκαν καθόλου οστά και από τη συλλογή λίγων οστράκων γύρω από τον τάφο συγκολλήθηκε τμήμα χείλους λεκανίδας.

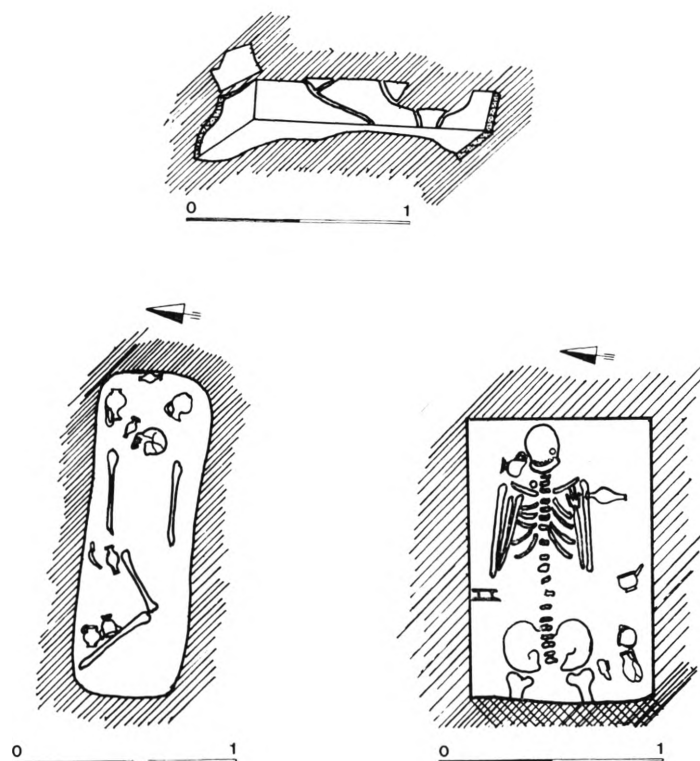
Τμήμα χείλους λεκανίδας (Μ.Δ. 12485)

Σωζόμενες διαστάσεις: μέγ. ύψ. 0,05, πλ. 0,10 μ.

Συγκολλημένο από πολλά τεμάχια. Πηλός ωχροκάστανος. Επίχρισμα μελανό, απολεπισμένο εσωτερικά και καστανέρυθρο, ανομοιογενές εξωτερικά. Στο πάνω μέρος του χείλους υπάρχει προεξοχή για την υποδοχή του πόματος.

Στα ΒΑ. του τάφου I πιο κοντά στο δρόμο (σε απόσταση 5,50 μ. περίπου), αποκαλύφθηκαν τα ίχνη και άλλου κατεστραμμένου τάφου σε βάθος ± 1,25 μ. από την επιφάνεια της πλαγιάς.

Τα μόνα στοιχεία που σώθηκαν από τον τάφο II ήταν μερικά μόνο τεμάχια καλυπτηρίων κεραμίδων και λιγοστά οστά του κρανίου. Από τη γύρω περιοχή συλλέξαμε λίγα όστρακα που ανήκουν σε λήκυθο, καθώς και ένα νόμισμα αργυρό.

Σχέδ. 17. Οικόπεδο Παντίσκα. Οι τάφοι I, III, και IV.

Αρυβαλλοειδής λήκυθος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12486) (Πί ν. 35 α)

Σωζόμενες διαστάσεις : ύψ. 0,125, διάμ. χείλους 0,04, διάμ. βάσης 0,046 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Βερνίκι μελανό, πολύ απολεπισμένο. Το σώμα διακοσμούν κάθετες, πυκνές ραβδώσεις. Ανάγλυφος δακτύλιος σχηματίζεται στην ένωση λαιμού-σώματος και λαιμού-στομίου.

Ο τύπος είναι γνωστός από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και συχνότερα απαντά με ερυθρόμορφη διακόσμηση⁵⁰.

Νόμισμα αργυρό (Μ.Δ. 12543) (Πί ν. 35 β-γ)

Διάμ. 0,001, πάχ. 0,002 μ. Διατήρηση καλή.

Α' όψη: βοιωτική ασπίδα.

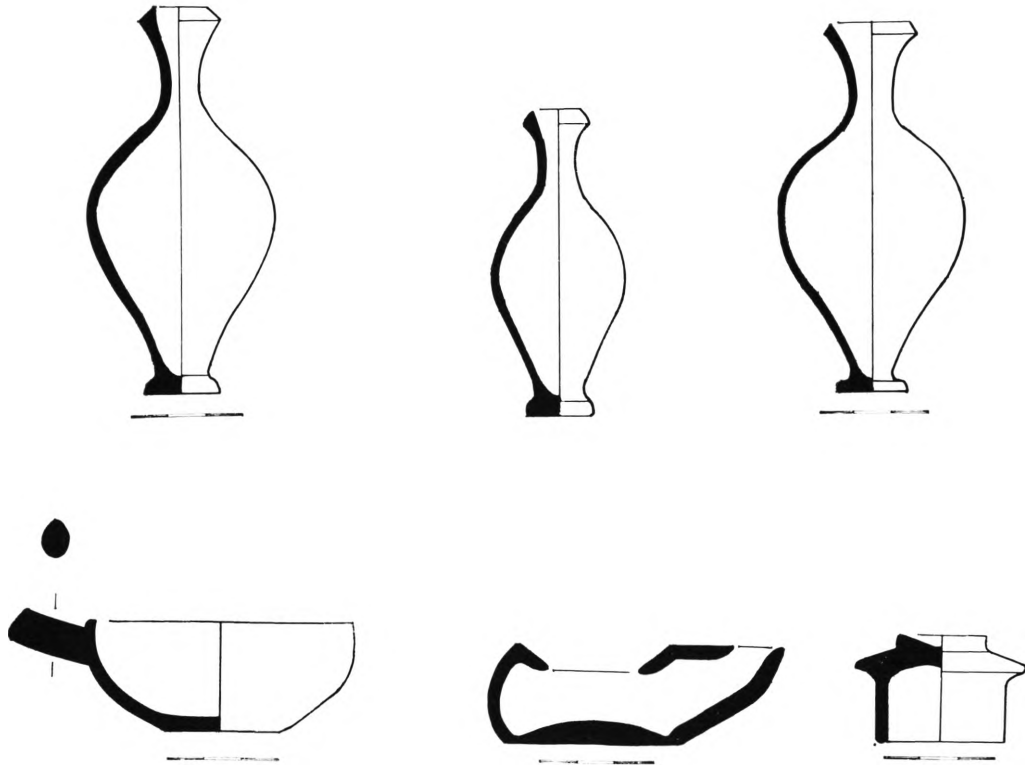
Β' όψη: κάρναρος.

Ημίδραχμο Βοιωτών, γύρω στο 338-315 π.Χ. (SNG Cop., αριθ. 170-171).

Τάφος III (Σχέδ. 17· Πί ν. 36 α)

Ακόμα βορειότερα από τους δύο προηγούμενους τάφους, σε απόσταση περίπου 3,50 μ. από το δρόμο, εντοπίστηκε και τρίτος τάφος πολύ διαταραγμένος και μισοκατεστραμμένος

50. G. Richter - M. J. Milne, Shapes and Names of Athenian Vases, 1935, εικ. 102, σ. 15, τύπος III. Olynthus XIII, πίν. 84, αριθ. 84.

Σχέδ. 18. Οικόπεδο Παντίσκα, τάφος III. Μυροδοχεία 12487, 12489, 12488, κύαθιο 12492, λύχνος 12491 και κάλυμμα πυξίδας 12495.

από τον εκσκαφέα. Σε βάθος 1,37 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν σπασμένες κεραμίδες, προφανώς οι καλυπτήριες του τάφου, καθώς και διάσπαρτα λείψανα οστών.

Πάνω από τις κεραμίδες, μέσα στα διαταραγμένα χώματα, βρέθηκε τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου και ακέραιος λύχνος.

Σιδερένιο εγχειρίδιο (Μ.Δ. 12542) (Π ί ν. 36 β)

Σωζόμενες διαστάσεις: μέγ. μήκ. 0,155, πλ. 0,0201, πάχ. 0,003 μ. Συγκολλημένο από τέσσερα τεμάχια. Πολύ οξειδωμένο.

Λύχνος ακέραιος (Μ.Δ. 12491) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 36 γ-δ)

Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,046, μήκ. 0,08, διάμ. οπής πλήρωσης 0,023 μ. Πηλός ωχροκάστανος. Επίχρισμα μελανό, πολύ απολεπισμένο. Σώμα χαμηλό, πλατύ, ευρυνόμενο προς την επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση, βάση. Ο μυκτήρας με γωνιώδες περίγραμμα, καταλήγει σε ελαφρά πεπλατυσμένο άκρο. Η περιφέρεια του δίσκου ορίζεται από αβαθή αύλακα.

Παρόμοιος με τους αριθ. 12477 και 12469, πλησιάζει στον τύπο XVII του Broneer.

Ο τάφος III είναι επιμήκης λάκκος μέσα στο φυσικό έδαφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι διαστάσεις του, εξαιτίας της μεγάλης διατάραξης, μπορούν να υπολογισθούν κατά προσέγγιση: μήκ. 1,40, και πλ. 0,50 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με την κεφαλή προς Α. σε στάση συνεσταλμένη με τα γόνατα προς τα αριστερά. Τα οστά πολύ σαθρά.

Στο δυτικό άκρο του τάφου, κοντά στα πόδια του νεκρού υπήρχε μεγάλος αριθμός κτερισμάτων, πολλά από τα οποία έχουν κυριολεκτικά συνθλιβεί, επειδή η μεγαλύτερη καταστροφή έγινε σ' αυτό το σημείο του τάφου.

Κυάθιο (Μ.Δ. 12492) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 37 α)

Ύψ. 0,03, διάμ. χείλους 0,074, διάμ. βάσης 0,032 μ.

Πηλός ερυθρός, τραχύς. Άβαφο. Ο τύπος, που ταυτίζεται με τα αριθ. 12482 και 12483 κυάθια, απαντά και στους Δελφούς⁵¹.

Λύχνος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12490) (Π ί ν. 37 β)

Σωζόμενες διαστάσεις: ύψ. 0,025, μέγ. μήκ. 0,075, διάμ. βάσης 0,038 μ. Σώζεται μόνο ο μισός. Πηλός ωχροκάστανος, βερνίκι μελανό, σε πολλά σημεία απολεπισμένο. Βάση επίπεδη χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. Σώμα χαμηλό, ευρυνόμενο προς τα κάτω. Μυκτήρας μακρύς με μεγάλη ωοειδή οπή.

Γύρω από την οπή πλήρωσης διακρίνεται αβαθής αυλάκωση.

Παρόμοιο με το Μ.Δ. 12446, χρονολογείται από το τέλος του 4ου ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Μικροσκοπικό κάλυμμα πυξίδας (Μ.Δ. 12495) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 37 γ)

Ύψ. 0,027, διάμ. 0,035 μ.

Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Κατά τόπους διακρίνονται ίχνη μελανού επιχρίσματος πολύ απολεπισμένου. Στην πάνω επιφάνεια σχηματίζεται δακτυλιόσχημο έξαρμα ως λαβή του πώματος.

Ο τύπος έχει βρεθεί και στην Καλυδώνα και χρονολογείται στο τέλος του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.⁵².

Μικροσκοπικό σφαιρικό αγγείο (Μ.Δ. 12493) (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 37 δ)

Ύψ. 0,052, διάμ. χείλους 0,044, διάμ. βάσης 0,035 μ.

Πηλός ερυθρός, τραχύς. Άβαφο.

Το σφαιρικό σώμα καταλήγει σε ανοιχτό στόμιο με χείλος που κλίνει προς τα έξω.

Είναι χαρακτηριστικό κορινθιακό αγγείο (bulbous jar). Ο χρόνος παραγωγής του μπορεί να υπολογισθεί μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. (γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.), αλλά και νωρίτερα⁵³.

Λίγο βαθύτερα, 0,10 μ. περίπου από την παραπάνω ομάδα των αγγείων και σ' επαφή με τα οστά των ποδιών του νεκρού βρέθηκαν τα ακόλουθα κτερίσματα:

Τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα (Μ.Δ. 12494) (Π ί ν. 37 στ)

Σωζ. διαστάσεις: μέγ. ύψ. 0,175, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. κοιλιάς 0,167, διάμ. λαιμού 0,055 μ.

Σώζεται μόνο το κάτω μέρος του σώματος του αγγείου με τη βάση, καθώς και ένα τμήμα του ώμου και του λαιμού συγκολλημένα από πολλά τεμάχια. Πηλός ωχροκάστανος. Άβαφο.

51. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 306, Πίν. 361 α, το τρίτο από δεξιά.

52. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 434, Πίν. 365 στ, το δ.

53. Corinth VII, III, πίν. 58, αριθ. 591. Παρόμοια αττικά, αλλά πολύ μικρότερα στο Hesperia 17 (1948), πίν. LXIX, 4 από την αρχαία Αγορά των Αθηνών.

Βάση κομβιόσχημη με ελαφρά κοιλότητα στο κάτω μέρος. Το σώμα ανοίγει ομαλά προς τα πάνω. Λαιμός ευρύς⁵⁴.

Κάνθαρος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12499) (Σ χ έ δ. 20· Π ί ν. 38 δ)

Ύψ. 0,11, διάμ. χείλους 0,108, διάμ. βάσης 0,06 μ.

Πηλός ερυθρωπός. Βερνίκι μελανό, σε πολλά σημεία απολεπισμένο. Η κάτω επιφάνεια της διπλής δακτυλιόσχημης βάσης είναι κοίλη με ελαφρά απόφυση στο κέντρο, που περιβάλλεται από εγχάρακτο κύκλο. Το σώμα καταλήγει σε οξύ χείλος. Δύο αβαθείς αυλακώσεις περιτρέχουν το χείλος και το μέσον του αγγείου. Οι λαβές, ταινιωτές, διακοσμούνται στη ράχη από πλαστική μορφή ζώου.

Τύπος αττικός. Χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.⁵⁵ (πρβλ. Μ.Δ. 12447).

Κύπελλο μελαμβαφές (Μ.Δ. 12498) (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 37 ε)

Ύψ. 0,085, διάμ. χείλους 0,58, διάμ. βάσης 0,038 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Βερνίκι μελανό εσωτερικά και εξωτερικά, πολύ απολεπισμένο. Δύο εγχάρακτοι ομόκεντροι κύκλοι περιβάλλουν την ελαφρά απόφυση που υπάρχει στο κέντρο της κάτω επιφάνειας της βάσης.

Παρόμοιο κύπελλο από τη Μεδεώνα θεωρήθηκε βοιωτικό.

Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁵⁶.

Κοντά στο κύπελλο, στη βορειοδυτική γωνία του τάφου, βρέθηκαν τμήματα τριών σιδηρένιων καρφιών, που ίσως προέρχονταν από κάποιο ξύλινο κιβώτιο. Στη δεξιά πλευρά της λεκάνης του νεκρού υπήρχε σιδηρένια στλεγγίδα και ακέραιο μυροδοχείο, που θα πρέπει να το κρατούσε ο νεκρός στο χέρι του.

Σιδηρένια στλεγγίδα (Μ.Δ. 12554)

Σωζόμενες διαστάσεις: μέγ. μήκ. 0,19, πλ. 0,03, πάχ. 0,002 μ.

Πολύ οξειδωμένη, συγκολλημένη από πολλά μικρά τεμάχια. Λείπει τμήμα του άκρου της και φέρει πολλές αποκρούσεις.

Μυροδοχείο ακέραιο (Μ.Δ. 12488) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 38 στ, το μεσαίο)

Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,023, διάμ. βάσης 0,021 μ.

Πηλός ερυθρός, επίχρισμα φαιό ανοιχτό.

Χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ.⁵⁷.

Γύρω από το κεφάλι του νεκρού υπήρχε και άλλη ομάδα κτερισμάτων, ενώ μέσα στο στόμα του βρέθηκε αργυρό νόμισμα.

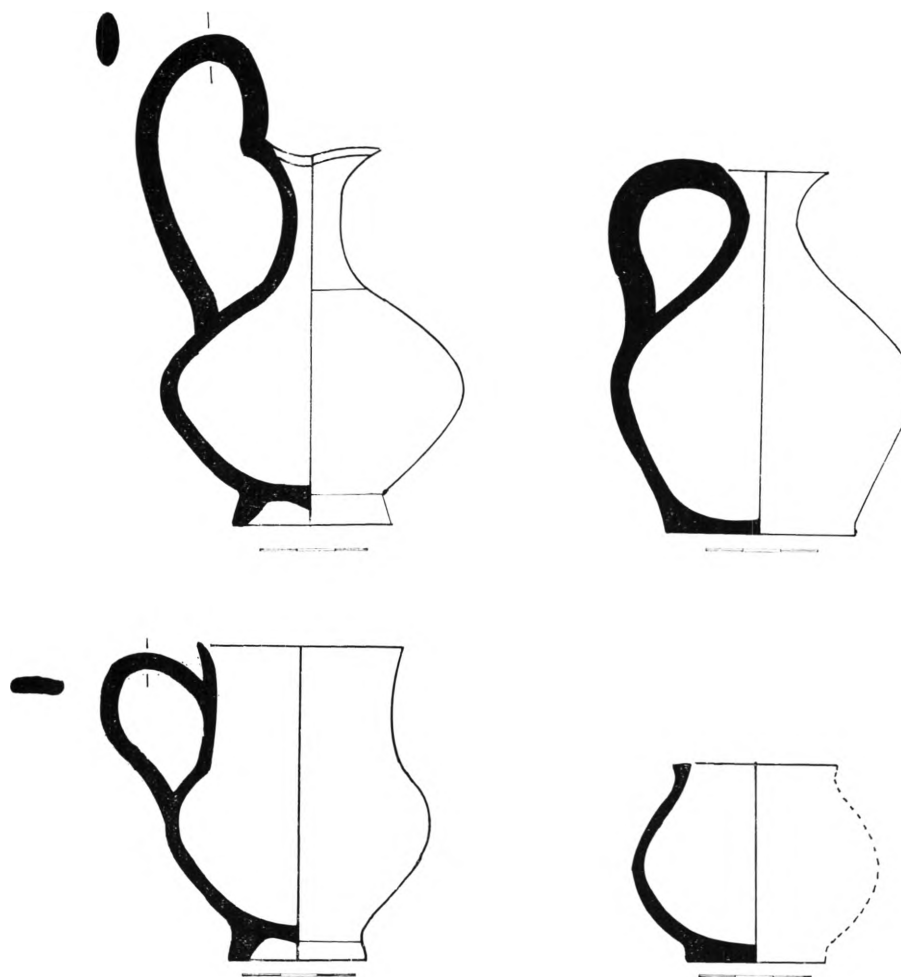
Μυροδοχείο ακέραιο (Μ.Δ. 12489) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 38 στ, αριστερά)

54. Ο τύπος, όπως και άλλοι παρόμοιοι οξυπύθμενοι αμφορείς, απαντά στη Μεδεώνα (Médéon V, σ. 48, αριθ. 62, I, εικ. 76-77).

55. AM 85 (1970), σ. 142, πίν. 58, I, αριθ. 101. Hesperia 3 (1934), αριθ. A 30 και B 21.

56. Médéon V, εικ. 131-132, αριθ. 115 bis. 3 με λαιμό χαμηλότερο και χείλος που κλίνει έντονα προς τα έξω. Κύπελλο από την Κόρινθο με πολλές ομοιότητες χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. (Corinth VII, III, πίν. 54, αριθ. 52).

57. Médéon V, εικ. 115-116, αριθ. 75. 9. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., αριθ. Π 2179. Kerameikos IX, πίν. 96, εικ. 86, I.

Σχέδ. 19. Οικόπεδο Παντίσκα, τάφος III. Οινοχόη 12496, πρόχους 12497, κύπελλο 12498, μικροσκοπικό αγγείο 12493.

Ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,02, διάμ. βάσης 0,019 μ.

Παρόμοιο με το προηγούμενο, αλλά μικρότερο σε μέγεθος.

Μυροδοχείο (Μ.Δ. 12487) (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 38 στ, δεξιά)

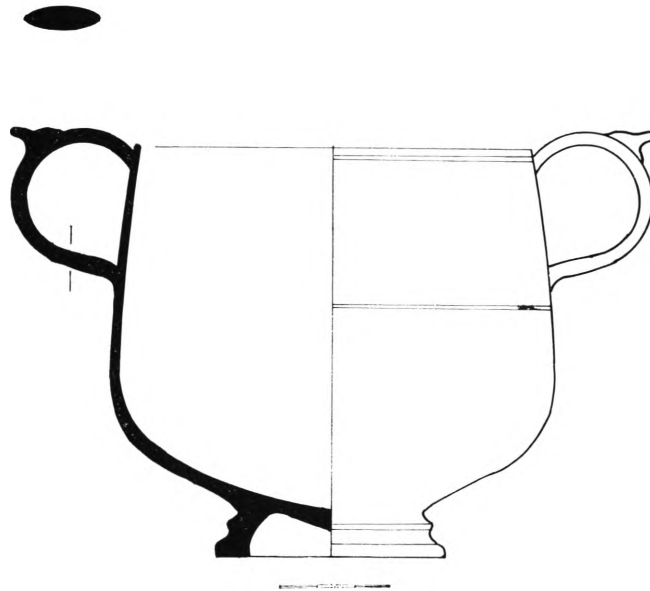
Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,026, διάμ. βάσης 0,021 μ.

Παρόμοιο με τα δύο προηγούμενα, αλλά το σώμα είναι μάλλον ατρακτοειδές και διακοσμείται από λεπτές καστανομέλανες γραμμές στον ώμο και το λαιμό⁵⁸.

Τριφυλλόστομη οινοχόη (Μ.Δ. 12496) (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 38 ε)

Ύψ. 0,103, διάμ. χείλους 0,038, διάμ. βάσης 0,045 μ.

58. Médéon V, ό.π., και εικ. 123-124, αριθ. 115. 4, Kerameikos IX, E 85, 1.

Σχέδ. 20. Κάνθαρος 12499 και οينوχόη 12452.

Πηλός κιτρινωπός, μαλακός. Επίχρισμα μελανό, θαμπό, πολύ απολεπισμένο. Η υπερυψωμένη λαβή ξεκινά από το τριφυλλόσχημο χείλος και καταλήγει στον ώμο του αμφικωνικού σώματος του αγγείου.

Βοιωτική. Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁵⁹ (πρβλ. με τις Μ.Δ. 12453 και Μ.Δ. 12480 τριφυλλόστομες οينوχόες).

Πρόχους ακέραιη (Μ.Δ. 12497) (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 38 α)

Ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,04, διάμ. βάσης 0,053 μ.

Πηλός ερυθρός, ακάθατος. Άβαφο. Η έντονη σφαιρικότητα στο μέσον του σώματος καταλήγει, στενεύοντας πάνω, σε στενό και χαμηλό λαιμό με χοανοειδές στόμιο. Ίχνη καύσης παρατηρούνται κατά τόπους στο σώμα του αγγείου.

Ο τύπος είναι γνωστός στην Κόρινθο, αν και παρουσιάζει μικρές διαφορές (πιο σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό).

Χρονολογείται στο τέλος του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁶⁰.

Νόμισμα αργυρό (Μ.Δ. 12544) (Π ί ν. 38 β-γ)

Διάμ. 0,0102, πάχ. 0,001 μ. Καλή διατήρηση.

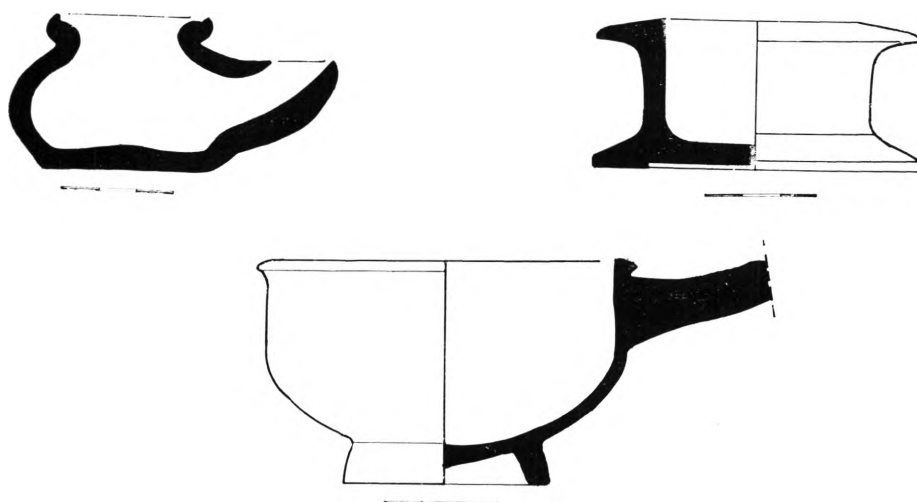
Α' όψη: προς τα δεξιά, προτομή Απόλλωνος.

Β' όψη: προς τα αριστερά, περιστέρι που πετάει με ανοιγμένα φτερά και με κλαδί στα πόδια.

Οβολός Σικυώνος, 370-250 π.Χ. (SNG Cop., αριθ. 66-68 και Médéon V, Πίν. II, αριθ. M 89-M 91, σ. 128).

59. Médéon V, εικ. 90-91, αριθ. 63. 3.

60. Corinth XIII, πίν. 76, αριθ. 488, 2 («round-mouthed oinochoe, type D»).

Σχέδ. 21. Οικόπεδο Παντίσκα, τάφος IV. Λύχνος 12502, πυξίδα 12510, κιάθιο 12503, από τον τάφο IV.

Τάφος IV (Σχέδ. 17· Πίν. 39)

Αποκαλύφθηκε στο νότιο άκρο του οικοπέδου σε απόσταση 8,10 μ. περίπου από το ανατολικό του όριο, σε βάθος μόλις 0,25-0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Ο τάφος IV, κατεύθυνσης από Α.-Δ., έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή από το εκσκαφικό μηχανήμα με αποτέλεσμα να σώζεται μόνο το ανατολικό τμήμα του (σωζ. μήκ. 0,70, και πλ. 0,15 μ.), σκαμμένο μέσα στο φυσικό σκληρό έδαφος, θράμι, όπως και οι υπόλοιποι. Δε γνωρίζουμε αν υπήρχε κάλυψη με κεραμίδες.

Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος ύπτιος πάνω στο φυσικό έδαφος με το κεφάλι προς Α. Τα χέρια παράλληλα προς το σώμα, κάμπτονταν πάλι προς τους ώμους.

Ο κορμός σώζεται μόνο μέχρι την αρχή των μηρών, ενώ μεγάλο μέρος του κρανίου έχει καταστραφεί. Η κάτω σιαγόνα σώθηκε σε καλή κατάσταση, ενώ τα υπόλοιπα οστά εκτός των άκρων του, ήταν σαθρά. Πιθανότατα πρόκειται για νεαρό μικρόσωμο άνδρα. Τα κτερίσματα ήταν διασκορπισμένα γύρω από το σώμα του νεκρού, ενώ μέσα στο στόμα του υπήρχε ένα νόμισμα και ένα δεύτερο στο στήθος, κάτω από το σαγόι, που προφανώς είχε κυλήσει από το στόμα του.

Στο δεξιό ώμο βρέθηκε τμήμα κανθάρου:

Κάνθαρος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12500) (Πίν. 40 β)

Σωζόμενες διαστάσεις: ύψ. 0,11, μέγ. διαμ. χείλους 0,095, μεγ. διάμ. βάσης 0,05 μ.

Σώζεται μόνο ο μισός. Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά καστανομέλανο, θαμπό και απολεπισμένο. Οι λαβές, ταινιωτές, φέρουν διακοσμητική πλαστική ταινία στο πάνω μέρος της ράχης. Κάτω από το χείλος δύο αβαθείς αυλακώσεις περιτρέχουν το σώμα του αγγείου.

Κορινθιακό. Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁶¹ (πρβλ. με τους Μ.Δ. 12447 και Μ.Δ. 12499 κανθάρους).

61. Μεδέον V, σ. 38, εικ. 38-39, αριθ. 41. 5. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 365 στ, (το γ), από την Καλυδώνα, αλλά με βάση δακτυλιόσχημη.

Κάτω από το δεξιό αγκώνα βρέθηκε πυξίδα ακέραιη.

Πυξίδα ακέραιη (Μ.Δ. 12510) (Σ χ έ δ. 21· Π ί ν. 40 α)

Ύψ. 0,04, διάμ. χείλους 0,086, διάμ. βάσης 0,09 μ.

Πηλός κιτρινωπός, επίχρισμα καστανέρυθρο. Σώμα χαμηλό, κυλινδρικό. Η βάση και το χείλος, με την ίδια πλατιά διαμόρφωση, διαφέρουν ελάχιστα ως προς τη διάμετρο.

Ο τύπος, με μικρές διαφοροποιήσεις, απαντά επίσης στην Φλώρινα, στη νεκρόπολη Sciatbi, αλλά και στις Σάρδεις⁶².

Στο αριστερό του χέρι κρατούσε μυροδοχείο.

Μυροδοχείο (Μ.Δ. 12501) (Π ί ν. 40 γ)

Ύψ. 0,13, διάμ. χείλους 0,032, διάμ. βάσης 0,029 μ.

Πηλός καστανός. Επίχρισμα φαιό, διακοσμείται από καστανέρυθρες οριζόντιες γραμμές στο λαιμό και στον ώμο. Όμοιο με το Μ.Δ. 12487.

Κατά μήκος της αριστερής του πλευράς υπήρχαν:

Κυάθιο (Μ.Δ. 12503) (Σ χ έ δ. 21· Π ί ν. 40 δ)

Ύψ. 0,058, διάμ. χείλους 0,105, διάμ. βάσης 0,054 μ.

Πηλός κιτρινωπός και κατά τόπους ρόδινος. Επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά καστανέρυθρο. Σώμα καλυκοειδές, καταλήγει σε χείλος που κλίνει προς τα έξω.

Παρόμοια κυάθια από την Όλυνθο χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.⁶³.

Λύχνος (Μ.Δ. 12502) (Σ χ έ δ. 21· Π ί ν. 40 ε-στ)

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,09, διάμ. βάσης 0,045, διάμ. οπή πλήρωσης 0,045 μ.

Λείπει η λαβή. Πηλός καστανέρυθρος, επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά καστανομέλανο, πολύ απολεπισμένο. Βάση επίπεδη, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. Σώμα σφαιρικό, πάνω καταλήγει σε πλαστικό δακτύλιο που περιβάλλει την οπή πλήρωσης. Μυκτήρας πεπλατυσμένος στο άκρο με μεγάλη οπή και γωνιώδες περίγραμμα.

Θυμίζει λύχνο κνιδιακού τύπου και χρονολογείται στο 2ο-1ο αι. π.Χ.⁶⁴ (πρβλ. με λύχνο Μ.Δ. 12472).

Δύο άλλα αγγεία (μία μικρή μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη και μία χύτρα) που βρίσκονταν κοντά στη λεκάνη του νεκρού, ήταν τόσο θρυμματισμένα και σαθρά ώστε στάθηκε αδύνατη η συντήρησή τους.

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12545)

Διάμ. 0,0201, πάχ. 0,004 μ. Πολύ φθαρμένο.

Στη μία όψη διακρίνεται προτομή ανδρός προς τα δεξιά.

Β' όψη: διακρίνεται πάνω λόγχη και επιγραφή: *ΑΙΤΩ.ΙΩΝ* (Πρβλ. Μ.Δ. 12540, 4).

Νόμισμα Αιτωλών, γύρω στα 279-168 π.Χ. (SNG Cor., αριθ. 28).

62. AE 1932, σ. 66, αριθ. 19, 3. E. Breccia, Catalogue Général. Musée d'Alexandrie. La Nekropoli di Sciatbi 1911-12, πίν. LVI, αριθ. 116. AJA XXVI (1922). O T. L. Shear (Excavations at Sardes, σ. 401, εικ. 9), το χρονολογεί στο 190 π.Χ.

63. Olynthus XIII, πίν. 216-217, αριθ. 700. Olynthus V, πίν. 180, αριθ. 928. Kabirion III, πίν. II, αριθ. 191, όπου ο τύπος απαντά από το α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

64. P. Bruneau, Les Lampes, EAD XXVI, σ. 25, πίν. 4 και C, αριθ. 225. Kerameikos XI, πίν. 87, αριθ. 588, Kabirion III, πίν. 53, αριθ. 785 (1ος αι. π.Χ.).

Νόμισμα χάλκινο (Μ.Δ. 12546)

Διάμ. 0,0107, πάχ. 0,003 μ. Καλή διατήρηση.

Α' όψη: προς τα δεξιά προτομή ανδρός στεφανωμένου.

Β' όψη: προς τα δεξιά αγριόχοιρος και επιγραφή: *ΑΙΤΩΛΩΝ* (SNG Corp., αριθ. 21).

Η χρονική διάρκεια και η διαδοχή που παρατηρείται στους παραπάνω τάφους (ο τάφος II χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., ο τάφος III στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και ο τάφος IV στο τέλος του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ. φανερώνει ότι πρόκειται για συστάδα τάφων που, πιθανότατα, χρησιμοποιήθηκαν από διαδοχικές γενιές⁶⁵ της ίδιας οικογένειας.

Οικόπεδο Γ. Σιέρα

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 200 μ. ΒΑ. του πρόσφατα αποκαλυφθέντος τμήματος του αρχαίου τείχους (βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. βρέθηκε πήλινη λάρνακα σε βάθος 0,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους (Σ χ έ δ. Ι, το γ).

Η λάρνακα, με κατεύθυνση Β.-Ν., απολήγει σε επίπεδο πλατύ περιχέλιωμα που κλίνει προς τα έξω.

Οι διαστάσεις της είναι 1,47×0,75 εξωτερικά και 1,24×0,56 μ. εσωτερικά, ενώ το εσωτερικό της ύψος είναι 0,50 μ.

Το κάλυμμα της λάρνακας ήταν πεσμένο μέσα στον τάφο, καταπλακώνοντας το νεκρό, που ήταν τοποθετημένος με την κεφαλή προς Β. και τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιά σε ορθή γωνία. Γενικά, ο σκελετός εκτός από το κρανίο και την κλείδα ήταν πολύ σαθρός.

Ο τάφος ήταν πολύ πλούσιος σε κτερίσματα και κυρίως σε ειδώλια, που θα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί πάνω από το κάλυμμα του τάφου μετά το σφράγισμά του, αφού όλα βρέθηκαν μέσα στα διαταραγμένα χώματα του τάφου πάνω από το πεσμένο κάλυμμα.

Πήλινο ειδώλιο γυναίκας (Μ.Δ. 12528) (Π ί ν. 41 α)

Σωζόμενες διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψ. 0,145, διάμ. βάσης 0,67 μ.

Λείπει το δεξί χέρι καθώς και τμήμα του κάτω μέρους του ειδωλίου.

Πηλός ερυθρός. Κατά τόπους σώζεται το λευκό επίθετο χρώμα που κάλυπτε όλη την επιφάνεια του ειδωλίου. Η μορφή φορεί χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος και ιμάτιο που πέφτοντας από τον αριστερό ώμο, πτυχώνεται πλούσια στο ύψος του αριστερού μηρού και καλύπτει το κάτω μέρος των ποδιών. Η κεφαλή με πολύ φθαρμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου, στρέφεται προς τα δεξιά πάνω από τον ώμο. Η κόμη είναι μαζεμένη σε κότσο ψηλά, στο πίσω μέρος της κεφαλής. Το βάρος του σώματος στηρίζεται στο δεξί πόδι, με ελεύθερο το αριστερό. Με το αριστερό χέρι που καλύπτεται από το ιμάτιο, στηρίζεται σε βράχο. Η πίσω όψη του ειδωλίου είναι ασχημάτιστη, χωρίς ανατομικές λεπτομέρειες.

Ο τύπος αυτός της γυναικείας μορφής συνήθως στηρίζεται σε κιονίσκο και χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.⁶⁶.

Πιθανότατα είναι προϊόν ντόπιου εργαστηρίου, που είχε υπόψη του βοιωτικά πρότυπα.

65. Η αποκάλυψη και η έρευνα αυτού του τάφου, καθώς και του τάφου IV έγινε από το συνάδελφο Επιμελητή Αρχαιοτήτων † Π. Κουραχάνη, ο οποίος είχε την καλωσύνη να μου παραχωρήσει το υλικό.

66. F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terracotten*, II, 1903. Τύπος I, σ. 60, αριθ. 4 και 6, από την *Τανάγρα*, αλλά με αρκετές διαφορές στις λεπτομέρειες. S. Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre - cuite grecs, étrusques et romaines*, III, 1954, πίν. 30 d, αριθ. D 136-137, όπου η εργασία είναι περισσότερο επιμελημένη και η μορφή στηρίζεται σε κιονίσκο. Βοιωτικό, μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Πήλινο ειδώλιο (Μ.Δ. 12529) (Πί ν. 41 β)

Ύψ. 0,178, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Ακέραιο.

Ο πήλός είναι κιτρινωπός, μαλακός. Κατά τόπους διακρίνονται ίχνη λευκού επίθετου χρώματος σε όλη την επιφάνεια του ειδωλίου. Η μορφή είναι σφιχτά τυλιγμένη με το ιμάτιο κάτω από το οποίο προβάλλει ο πτυχωτός χιτώνας. Μέσα από το ιμάτιο διακρίνεται το δεξί χέρι διπλωμένο στο στήθος, ενώ το αριστερό, όπου αναδιπλώνεται το ιμάτιο, κάμπτεται προς τα εμπρός κρατώντας δυσδιάκριτο αντικείμενο. Το κεφάλι στρέφεται προς τα δεξιά κλίνοντας ελαφρά στο πλάι. Κόμμωση «πεπονοειδής» (Melonenfrisur), με κότσο στο πίσω μέρος της κεφαλής. Στην πίσω όψη, όπου οι πτυχώσεις του ιματίου αποδίδονται με αρκετή επιμέλεια, υπάρχει μικρή ωοειδής οπή εξαέρωσης.

Ο τύπος παράγεται στην Τανάγρα από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁶⁷.

Πήλινο ειδώλιο γυναίκας (Μ.Δ. 12530) (Πί ν. 41 γ)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,12, πλ. 0,05 μ.

Λείπει όλο το πίσω και κατώτερο τμήμα του, καθώς και η κεφαλή. Πήλός καστανέρυθρος και ίχνη λευκού επίθετου χρώματος κατά τόπους. Η μορφή φορεί μακρύ, πτυχωτό χιτώνα και ιμάτιο, κάτω από το οποίο διακρίνεται σε προβολή το δεξί πόδι. Το δεξί χέρι διπλωμένο στο στήθος σώζει ίχνος επιχρυσωμένου χαλκού (προφανώς πρόκειται για κάποιο κόσμημα). Στο αριστερό χέρι, διπλωμένο μπροστά στο ύψος της μέσης, κρατά ασαφές αντικείμενο (καρπό:)⁶⁸.

Πήλινο ειδώλιο γυναίκας (Μ.Δ. 12531) (Πί ν. 41 δ)

Ύψ. 0,165, διάμ. βάσης 0,045 μ.

Λείπει μικρό τμήμα της πίσω όψης. Πήλός κιτρινωπός, ακάθαρτος, κατά τόπους ερυθρός από κακό ψήσιμο. Η μορφή είναι τυλιγμένη σε ιμάτιο που κατεβαίνει κάτω από τα γόνατα σχηματίζοντας ελαφρά καμπύλη, ενώ από κάτω προβάλλουν οι κάθετες πτυχώσεις του χιτώνα που έρχονται σε αντίθεση με τις λοξές και οριζόντιες πτυχώσεις του ιματίου. Κάτω από το ιμάτιο διαγράφονται απαλά οι καμπύλες του σώματος. Στηρίζεται στο αριστερό πόδι, ενώ το δεξί ελεύθερο λυγίζει λίγο προς τα εμπρός. Η κεφαλή με «πεπονοειδή» κόμμωση, στηρίζεται σε ψηλό λαιμό και στρέφεται ελαφρά προς τα δεξιά. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι αρκετά φθαρμένα. Η πίσω όψη καλύπτεται σχεδόν ολόκληρη από την ορθογώνια οπή εξαέρωσης. Δεν υπάρχει βάση.

Ο τύπος είναι χαρακτηριστικός της Τανάγρας και απαντά με αρκετές διαφορές και στην Αθήνα, τη Μύρινα, τα Άβδηρα και την Κυρηναϊκή σε όλη τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ.⁶⁹.

67. F. Winter, ό.π., τύπος I, σ. 36, αριθ. 5, από την Τανάγρα. S. Mollard-Besques, ό.π., πίν. 25 d, αριθ. D 110 και πίν. 16, αριθ. D 68-69. G. Kleiner, ό.π., σ. 105, «der Typ der kleinen Herculanenserin», πίν. 9 d, όπου η κλίση της κεφαλής, που στολίζεται με στεφάνι, είναι μεγαλύτερη και η πτυχολογία πλουσιότερη (325-295 π.Χ.). FdD V, πίν. XXIV, 5.

68. Προφανώς πρόκειται για μορφή μικρού κοριτσιού, όπως F. Winter, ό.π., σ. 48, αριθ. 8, τύπος I, από την Τανάγρα.

69. F. Winter, ό.π., τύπος I, σ. 20, αριθ. 3, από την Τανάγρα, αλλά με διαφορετική κόμμωση και καλάθι στο αριστερό χέρι, και σ. 21, αριθ. 1 από την Κυρηναϊκή με την κεφαλή κατ'ενώπιον. S. Mollard-Besques, ό.π., πίν. 23 a, αριθ. D 107. Ο τύπος μοιάζει, αλλά κρατά ριπίδιο στο αριστερό χέρι και στρέφει την κεφαλή προς τα αριστερά. G. Kleiner, ό.π., πίν. II a, από την Αθήνα, αλλά με την κεφαλή προς τα αριστερά. Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, 1960, σ. 20, πίν. 4, αριθ. Α 8.

Πήλινο ειδώλιο γυναίκας (Μ.Δ. 12532) (Π ί ν. 41 ε)

Ύψ. 0,17, διάμ. βάσης 0,051 μ.

Πηλός κιτρινωπός. Η μορφή είναι σφιχτά τυλιγμένη με το ιμάτιό της (όπως η Μ.Δ. 12529), κάτω από το οποίο διακρίνεται το κάτω μέρος του πτυχωτού χιτώνα. Στηρίζεται στο αριστερό πόδι, ενώ προβάλλει με άνεση το δεξί. Μέσα από το ιμάτιο διακρίνεται το δεξί χέρι διπλωμένο στο στήθος, ενώ το αριστερό στηρίζεται στη μέση, από όπου ξεκινά μία δέσμη λοξών πτυχώσεων. Η κεφαλή, στηριγμένη σε ψηλό λαιμό, στρέφεται ελαφρά προς τα αριστερά. Τα μαλλιά μαζεμένα πίσω σχηματίζουν κότσο. Στα αυτιά φορεί σκουλαρίκια.

Η πίσω όψη είναι αδιαμόρφωτη, με γενική απόδοση των καμπυλοτήτων του σώματος. Δεν υπάρχει οπή εξαέρωσης, ούτε διαμόρφωση της βάσης.

Είναι ο χαρακτηριστικός τύπος της μικρής ηρακλειώτισσας που απαντά κυρίως στην Τανάγρα από το τέλος του 4ου μέχρι το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.⁷⁰.

Πήλινο ειδώλιο καθιστής γυναίκας (Μ.Δ. 12533) (Π ί ν. 42 α)

Ύψ. 0,12, διάμ. βάσης 0,06 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Η γυναικεία μορφή, που κάθεται σε βράχο με το σώμα ελαφρά γερμένο προς τα εμπρός, φορεί λεπτό χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος. Τα χέρια γυμνά είναι λυγισμένα προς τα εμπρός, ενώ στο αριστερό, που είναι ακουμπισμένο στο γόνατό της, κρατά πτηνό. Το κεφάλι στρέφεται προς τα αριστερά με ελαφρά κλίση εμπρός. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι πολύ φθαρμένα. Τα μαλλιά κυματιστά είναι μαζεμένα πίσω. Η πίσω όψη είναι αδιαμόρφωτη και δεν υπάρχει ξεχωριστή βάση⁷¹.

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 12534)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,03 μ.

Πολύ φθαρμένο. Πηλός καστανέρυθρος. Κακό ψήσιμο. Φέρει χαμηλό πόλο στην κεφαλή. Ο τύπος του ειδωλίου με πόλο συχνά απεικονίζει κάποια θεότητα, αλλά είναι δυνατόν να αποδίδει και ειδώλια χορευτριών ή γυναικών με θρησκευτικό χαρακτήρα⁷².

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 12535)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,035 μ.

Πολύ φθαρμένο. Πηλός κιτρινωπός. Η κόμμωση, με χωρίστρα στη μέση, καταλήγει πίσω σε χαμηλό, διπλό κότσο.

Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου (Μ.Δ. 12536)

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,034 μ.

Το πρόσωπο με πολλές αποκρούσεις. Πηλός ερυθρός. Η κεφαλή καλύπτεται με πέπλο που σκεπάζει και το κάτω μέρος του προσώπου. Πάνω στον πέπλο διακρίνονται ίχνη λευκού επίθετου χρώματος. Ο τρόπος με τον οποίο ο πέπλος καλύπτει την κεφαλή είναι χαρακτηρι-

70. F. Winter, ό.π., τύπος I, σ. 13, αριθ. 4, από την Τανάγρα. S. Mollard-Besques, ό.π., πίν. 13 b, αριθ. D 56. Βοιωτικό, με μικρές διαφορές στην κόμμωση και στο μήκος του ιματίου. G. Kleiner, ό.π., πίν. 5 d. Εδώ η κεφαλή της γυναίκας καλύπτεται με το ιμάτιο (325-295 π.Χ.).

71. F. Winter, ό.π., τύπος II, σ. 123, αριθ. 3. Ειδώλιο μικρού κοριτσιού από την Τανάγρα, με αρκετές διαφορές ως προς την κόμμωση και τη θέση της κεφαλής. S. Mollard-Besques, ό.π., πίν. 10 b, αριθ. D 33. Ο τύπος μοιάζει περίπου, αλλά είναι περισσότερο προσεγμένος. Από τη Θήβα, τέλος 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

72. Δ. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 38 με σχετική βιβλιογραφία.

στικός στον τύπο της «χορευτριάς», που είναι πολύ συνηθισμένος σε ειδώλια διαφόρων εποχών⁷³.

Μέσα στον τάφο γύρω από το σκελετό βρέθηκαν και άλλα κτερίσματα.

Προς τα πόδια του νεκρού υπήρχαν:

Χάλκινο δαχτυλίδι (Μ.Δ. 12547)

Διάμ. 0,0105, διάμ. σφενδόνης 0,0103-0,0101 μ.

Διατήρηση καλή. Στην ωοειδή σφενδόνη διακρίνεται έντυπη παράσταση πτηνού (πετεινός;). Προφανώς παιδικό εξαιτίας των μικρών διαστάσεων.

Χάλκινος κρίκος και τμήματα χάλκινης φιάλης, πολύ οξειδωμένα.

Στο δεξί χέρι φορούσε νεκρικό δαχτυλίδι και κρατούσε γυάλινο, εντελώς θρυμματισμένο αγγείο πάνω στο στήθος, ενώ δίπλα στο αριστερό του χέρι βρέθηκε μικρός χάλκινος καθρέφτης:

Χάλκινο δαχτυλίδι επίχρυσο (Μ.Δ. 12552)

Διάμ. 0,02, διάμ. σφενδόνης 0,02-0,015 μ.

Ο χρυσός έχει σχεδόν εντελώς απολεπιστεί. Η σφενδόνη είναι ωοειδής, ακόσμητη.

Χάλκινος καθρέφτης (Μ.Δ. 12548)

Διάμ. 0,08, πάχ. 0,004 μ.

Πατίνα πράσινη. Συγκολλημένος από δύο τεμάχια. Μικρές αποκρούσεις στην περιφέρεια. Ακόσμητος. Στην μία όψη διασώζονται λείψανα υφάσματος επικολλημένου στην επιφάνεια και ίχνη ξύλου πάνω σ' αυτό.

Προς το κεφάλι του νεκρού, εκτός από τέσσερις αστραγάλους σε καλή κατάσταση, βρέθηκαν επίσης:

Σκύφος μελαμβαφής (Μ.Δ. 12507) (Σ χ έ δ. 22· Π ί ν. 42 β)

Ύψ. 0,081, διάμ. χείλους 0,08, διάμ. βάσης 0,055 μ.

Πηλός κιτρινωπός. Βερνίκι μελανό λαμπρό, εσωτερικά και εξωτερικά, εκτός από το κατώτερο τμήμα του σώματος και την κάτω επιφάνεια της βάσης, όπου υπάρχει επίχρυσμα ροδόχρωμο και διακόσμηση ομόκεντρο κύκλου με στιγμή στο κέντρο. Το χείλος κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Λαβές πεταλόσχημες. Ο τύπος είναι αττικός και εμφανίζεται από το β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.⁷⁴.

Κυάθιο (Μ.Δ. 12508) (Σ χ έ δ. 22· Π ί ν. 42 γ).

Ύψ. 0,054, διάμ. χείλους 0,09, διάμ. βάσης 0,047 μ.

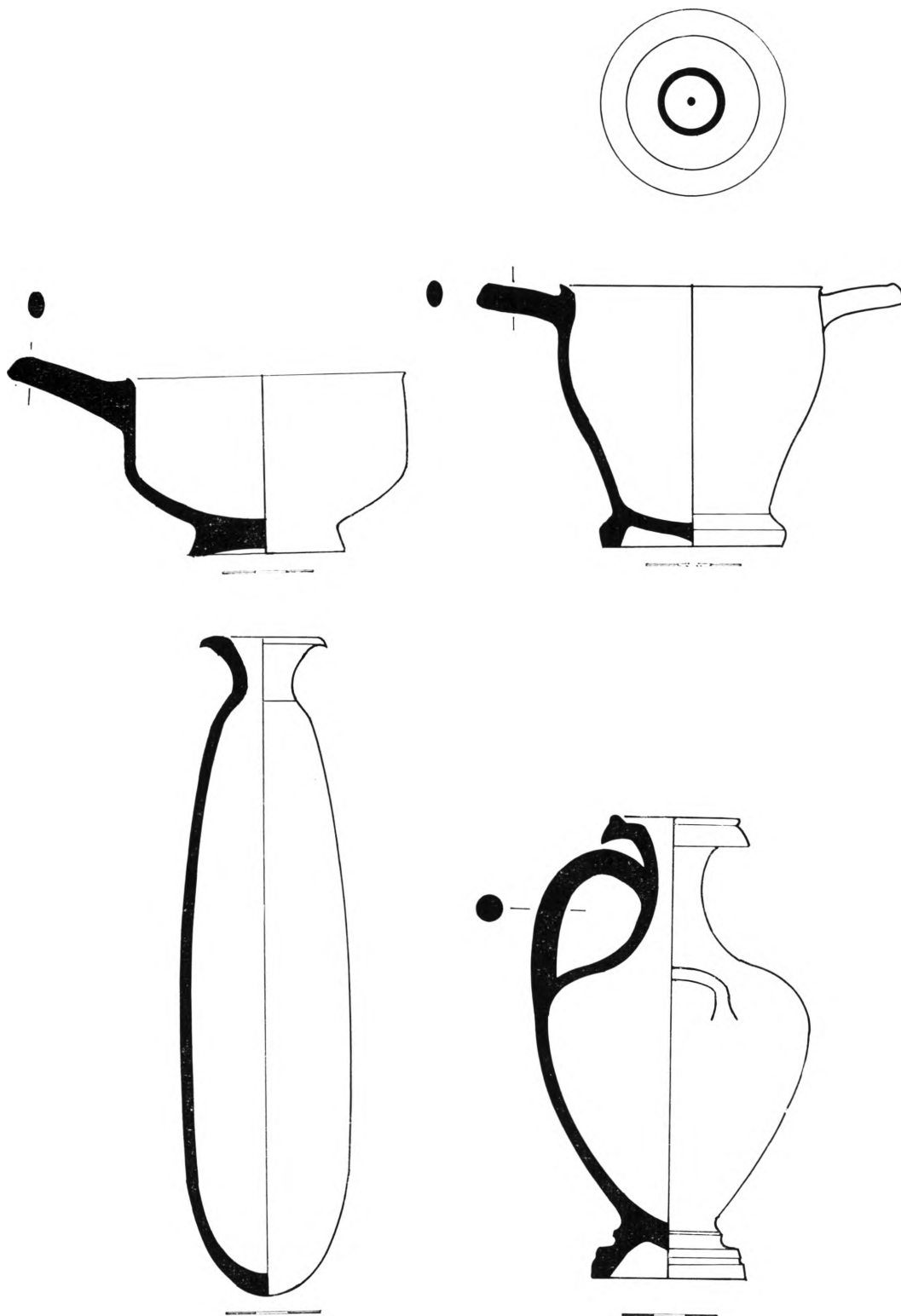
Πηλός ωχροκάστανος. Επίχρυσμα μελανό θαμπό, πολύ απολεπισμένο. Παρόμοιο με το Μ.Δ. 12503.

Ο τύπος απαντά και στην Όλυνθο από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁷⁵.

73. Ό.π., σ. 40.

74. Corinth VII, III, πίν. 13, αριθ. 50. Απαντά και στην Όλυνθο (Olynthus XIII, πίν. 202, αριθ. 584) και χρονολογείται στην ίδια περίπου εποχή (360 π.Χ.).

75. Kabirion III, εικ. II, αριθ. 191 (α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.). Olynthus V, πίν. 180, αριθ. 928 και Olynthus XIII, πίν. 216-217, αριθ. 700.

Σχέδ. 22. Οικόπεδο Σιδερά, πήλινη λάρνακα. Κυάθιο 12508, σκύφος 12507, αλάβαστρο 12511, υδρία 12509.

Στον αριστερό του ώμο υπήρχε πήλινο αλάβαστρο, ενώ στο ύψος του δεξιού του αγκώνα ήταν τοποθετημένη μικρή υδρία.

Αλάβαστρο (Μ.Δ. 12511) (Σ χ έ δ. 22· Π ί ν. 42 δ)

Ύψ. 0,25, διάμ. χείλους 0,042 μ.

Πηλός κιτρινωπός. Διακρίνονται κατά τόπους ίχνη μελανού επιχρίσματος. Πολύ ραδινό, απολήγει σε χείλος λεπτό και πλατύ που κλίνει προς τα έξω. Η χρήση του αγγείου συνεχίζεται και στον 3ο αι. π.Χ., οπότε απαντά στο Άργος και αποδίδεται σε αργειακό εργαστήρι⁷⁶.

Υδρία μελαμβαφής (Μ.Δ. 12509) (Σ χ έ δ. 22· Π ί ν. 42 ε)

Ύψ. 0,145, διάμ. χείλους 0,046, διάμ. βάσης 0,05 μ.

Πηλός ωχροκάστανος. Βερνίκι μελανό, ανομοιογενές από το κακό ψήσιμο. Ο τύπος συναντάται και στην Όλυνθο, αλλά με μικρές διαφορές, ήδη από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.⁷⁷.

Δεξιά, δίπλα στο σαγόني του νεκρού, βρέθηκε νόμισμα της Σικυώνος, αλλά πολύ φθαρμένο, που προφανώς είχε τοποθετηθεί στο στόμα του νεκρού.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αν και ο αριθμός των τάφων που αποκαλύφθηκαν είναι πολύ μικρός, μπορούν να βγουν κάποια συμπεράσματα, αφού εξάλλου είναι φανερή η κοινή παράδοση και τα κοινά ταφικά έθιμα με τη γειτονική Μεδεώνα:

α) οι τάφοι είναι κυρίως κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς και σπανιότερα υπάρχουν λάρνακες.

β) Ο νεκρός τοποθετείται κατά κανόνα από Α.-Δ., με την κεφαλή προς Α.

γ) Η εναπόθεση του νεκρού σε στάση συνεσταλμένη σε όλη τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. αποτελεί τον κανόνα, ενώ από το 2ο αι. π.Χ. και μετά ο νεκρός τοποθετείται στον τάφο ύπτιος⁷⁸

δ) Η τοποθέτηση νομίσματος στο στόμα του νεκρού, που έχει την έννοια πολύτιμης προσφοράς προς αυτόν, είναι και εδώ συνηθισμένο ταφικό έθιμο.

ε) Κυριαρχούν τα επεισακτα αγγεία, κυρίως κορινθιακά (δώδεκα), αττικά (ένδεκα, από τα οποία τα έξι είναι μυροδοχεία) και βοιωτικά (πέντε).

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ⁷⁹

Με την πάροδο του χρόνου τα κτερίσματα γίνονται φτωχότερα. Συνήθως βρίσκονται τοποθετημένα στα πόδια του νεκρού.

Πολλές φορές βρίσκονται στη θέση τους, έτσι όπως χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της τελετουργίας της ταφής (δηλαδή λύχνος μέσα σε πινάκιο, φιαλίδιο μέσα σε κυάθιο ή κυάθια το ένα μέσα στο άλλο). Επικρατούν κυρίως τα αγγεία σε μεγάλη ποικιλία (ο λύχνος δεν

76. BCH 94 (1970), σ. 486, εικ. 133-137, αριθ. 82, 4.

77. Olynthus XIII, πίν. 142, αριθ. 247. Παρόμοιο αγγείο, που διακοσμείται με ερυθρόμορφο ανθέμιο στη μία όψη του βλ. E. Breccia, ό.π., πίν. L, αριθ. 86.

78. Και στη Μεδεώνα επικρατεί η συνεσταλμένη στάση των νεκρών στους ελληνιστικούς τάφους (κυρίως στον 3ο αι. π.Χ.), όταν σε όλη την Ελλάδα, ήδη από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., έχει καθιερωθεί η εναπόθεση του νεκρού σε ύπτια θέση (Médéon V, σ. 29).

79. Σχετικά με τα κτερίσματα των ελληνιστικών τάφων, την ποικιλία, το νόημα και γενικά το συμβολισμό τους βλ. P. Bruneau, Tombe d' Argos, BCH 94 (1970), σ. 525 κ.ε. Médéon V, σ. 30 κ.ε.

έλειπε από κανένα σχεδόν τάφο). Κοσμήματα βρέθηκαν ελάχιστα, ενώ ειδώλια υπήρχαν σε δύο μόνο τάφους, τοποθετημένα έξω από αυτούς.

ΤΑ ΑΓΓΕΙΑ

Τα μυροδοχεία (δύο), οι λύχνοι (οκτώ), τα κυάθια (επτά) και οι χύτρες (έξι) είναι τα προτιμώμενα αγγεία στους τάφους. Ακολουθούν οι κάνθαροι, οι οινοχόες και οι υδρίες.

Μυροδοχεία

Δεν παρουσιάζουν μεγάλες τυπολογικές διαφορές (εκτός βέβαια από το Μ.Δ. 12475 που είναι το γνωστό *bulbous*), και κατατάσσονται σε δύο ομάδες:

α) Εκείνα με το χαμηλό πόδι, την έντονα σφαιρική κοιλιά με τα λεπτά τοιχώματα, το σχετικά χαμηλό λαιμό που ανοίγει προς τα πάνω για να καταλήξει σε χείλος με λοξότμητο πλαστικό δακτύλιο. Ο πηλός τους είναι κατά κανόνα ερυθρός, φέρουν φαιό επίχρισμα και αρκετές φορές διακοσμούνται από γραπτές καστανέρυθρες ή υπόλευκες γραμμές στον ώμο και στο λαιμό. Είναι αττικά και χρονολογούνται γύρω στο 300 π.Χ. (Σ χ έ δ. 4, 15, 18) (Μ.Δ. 12438, 12478, 12487, 12488, 12489 και 12501).

β) Τα περισσότερα από αυτά είναι ραδινά, με ψηλότερο και πιο σχηματισμένο πόδι, ατρακτοειδές σώμα, λαιμό σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου, που καταλήγει επίσης σε χείλος από πλαστικό, λοξότμητο δακτυλίδι. Πηλός ερυθρός, επίχρισμα φαιό. Χαρακτηρίζονται από κάποια πλαστική τραχύτητα. Χρονολογούνται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 4, 7) (Μ.Δ. 12439, 12440, 12441, και 12442)⁸⁰.

Λύχνοι

Οι λύχνοι, εκτός από τον Μ.Δ. 12473 (Σ χ έ δ. 13) του 2ου αι. μ.Χ. που είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός, μπορούν να χωριστούν σε τρεις γενικά ομάδες:

α) οι λύχνοι Μ.Δ. 12446 και Μ.Δ. 12491 (Σ χ έ δ. 7-18), θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως παραλλαγή του τύπου XII του *Broneer*, των οποίων η χρονολόγηση είναι ιδιαίτερα δύσκολη, επειδή αποτελούν συνέχιση και απομίμηση των παρόμοιων αττικών με μικρές διαφορές, αλλά πάντα με το λαμπρό μελανό βερνίκι ως κύριο χαρακτηριστικό.

Η χρονολόγηση από το τέλος του 4ου ως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. είναι μέσα στα χρονικά όρια της παραγωγής τους⁸¹.

β) Οι λύχνοι Μ.Δ. 12469, 12477 και 12491 (Σ χ έ δ. 12, 15, 18). Πρόκειται για παραλλαγή του τύπου XVII του *Broneer* και αποτελούν το μόνο τύπο τροχήλατου λύχνου που επιβιώνει μετά την καθιέρωση του καλουπιού.

Ο Μ.Δ. 12469, παρουσιάζει μικρές διαφορές από τους άλλους δύο, χωρίς όμως αυτό να αποτελεί λόγο για την ένταξή του σε άλλη ομάδα. Χρονολογούνται στο τέλος του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.

γ) Οι λύχνοι Μ.Δ. 12472 και Μ.Δ. 12502 (Σ χ έ δ. 13, 21). Χαρακτηρίζονται από ψηλό, πλαστικό δακτύλιο γύρω από την οπή πλήρωσης, την κάθετη ταινιωτή λαβή και το καστανομέλανο, εξίτηλο επίχρισμα. Αν και υπάρχουν αρκετές διαφορές ως προς τον τρόπο διάταξης

80. *Kerameikos IX*, πίν. 96, αριθ. Ε 85, 1· 86, 1-2 και 88, 1, καθώς και Ε 89 1· 91, 2-3 και 92, 2.

81. Μ. Ανδρόνικος, *Ελληνιστικός τάφος της Βέροιας*, ΑΕ 1955, σ. 27, αριθ. 3-7 και σ. 31. Κατ' άλλους, παραλλαγές του τύπου παράγονται και μέχρι το τέλος του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ.

του πλαστικού δακτυλίου και τη διαμόρφωση του μυκτήρα, εντάσσονται στο γενικό τύπο XV του Broeneer, που χρονολογείται από το 2ο ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Χύτρες⁸²

Εκτός από τη Μ.Δ. 12444 (Σ χ έ δ. 7), που παρουσιάζει διαφοροποίηση ως προς το σχήμα και το μέγεθος, οι υπόλοιπες εντάσσονται σε μία ομάδα με μικρές διαφοροποιήσεις (όπως η Μ.Δ. 12449 (Σ χ έ δ. 8), η οποία σχηματίζει ιδιαίτερα διαμορφωμένο χείλος και η Μ.Δ. 12443 (Σ χ έ δ. 6) με λιγότερο σφαιρικό σώμα και ευκρινέστερη διαμόρφωση λαιμού).

Όλες είναι κατασκευασμένες από ακάθαρτο, τραχύ πηλό, έχουν σφαιρικό σώμα με συνεχές περίγραμμα, χωρίς διαμόρφωση της βάσης, που απολήγει πάνω σε ανοιχτό στόμιο που κλίνει προς τα έξω. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλες έχουν ίχνη καύσης στο σώμα απέναντι από τη λαβή.

Ο τύπος εμφανίζεται από το τέλος του 5ου για να καθιερωθεί τον 4ο αι. π.Χ. και να συνεχιστεί σε όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων με μικρές μορφολογικές διαφορές, που πολλές φορές μαρτυρούν μεταλλικά πρότυπα. Πιθανότατα είναι προϊόντα ντόπιου εργαστηρίου.

Κυάθια

Ο τύπος του κυαθίου κυριαρχεί ολόκληρο τον 4ο αι. π.Χ., ενώ σπάνια επιβιώνει στους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε έχουν πλέον επικρατήσει τα άωτα σκυφίδια στη θέση των κυαθίων⁸³.

Υπάρχει μια ποικιλία τύπων, που εκτός από το Μ.Δ. 12461 (Σ χ έ δ. 9), που είναι χαρακτηριστικό, μπορούν να χωριστούν σε τρεις ομάδες:

α) Μ.Δ. 12503 και Μ.Δ. 12508, μελαμβαφή, με δακτυλιόσχημη βάση και χείλος που κλίνει προς τα έξω (Σ χ έ δ. 21, 22).

β) Τα Μ.Δ. 12460 και Μ.Δ. 12492, άβαφα, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση της βάσης, με σώμα βαθύ και χείλος που κλίνει προς τα μέσα (Σ χ έ δ. 9, 18).

γ) Τα Μ.Δ. 12482 και Μ.Δ. 12483, άβαφα, με δακτυλιόσχημη βάση και πλατύ ανοιχτό σώμα (Σ χ έ δ. 14).

Κάνθαροι

Ξεχωρίζουν δύο τύποι:

α) οι Μ.Δ. 12447, 12499 και 12500 (Σ χ έ δ. 16, 20). Χαρακτηρίζονται από βάση με δύο αλληπάλληλους δακτυλίσκους, κυλινδρικό σώμα που καταλήγει σε οξύ κάθετο χείλος και ταινιωτές λαβές με πλαστική διακόσμηση στη ράχη τους. Το σώμα συνήθως περιτρέχουν μία ως δύο οριζόντιες αυλακώσεις. Πηλός ερυθρός, βερνίκι μελανό, αττικού εργαστηρίου. Ο Μ.Δ.

82. Παρόλο που ο τύπος αυτός του αγγείου έχει ονομαστεί «αρυτήρ» (Ανδρόνικος, ό.π., σ. 45), νομίζω ότι ο όρος «χύτρα» ανταποκρίνεται περισσότερο στη χρήση των αγγείων αυτών, γιατί τα περισσότερα έχουν ίχνη καύσης στην απέναντι από τη λαβή όψη, πράγμα που σημαίνει ότι τοποθετούνταν στην άκρη της φωτιάς (και όχι πάνω σ' αυτή) για τη θέρμανση του περιεχομένου τους, επειδή χρησιμοποιούνταν ως μαγειρικά σκεύη (Olynthus V, πίν. 19, αριθ. 10). Για πλήρη βιβλιογραφία σχετικά με τις χύτρες βλ. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 120-122.

83. Agora XII, σ. 124. Kabirion III, πίν. II, αριθ. 181, όπου τα παρόμοια με την ομάδα α χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

12500 έχει διαφορές ως προς τον πηλό και το επίχρισμα, ενώ το σχήμα είναι περίπου ίδιο. Κορινθιακός.

Χρονολογούνται από το τέλος του 4ου ως το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

β) Οι Μ.Δ. 12470 και Μ.Δ. 12479 (Σ χ έ δ. 12, 14). Παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες ως προς το σχήμα (κωνική βάση, σώμα με έντονη σφαιρικότητα στον ώμο, λαιμός κυλινδρικός, ευρύς. Οι λαβές διαφέρουν κατά χαρακτηριστικό τρόπο), αλλά υπάρχουν διαφορές και ως προς το είδος του πηλού και, φυσικά, την προέλευση. Ο πρώτος τύπος, με ανομοιογενή κιτρινωπό πηλό και καστανόμαυρο βερνίκι είναι πιθανώς προϊόν ντόπιου εργαστηρίου, ενώ ο δεύτερος, από ωχροκάστανο πηλό και εξίτηλο από το κακό ψήσιμο επίχρισμα, είναι κορινθιακός.

Και οι δύο χρονολογούνται από το τέλος του 4ου και σ' όλη τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ.

Οινοχόες

Μία ομάδα αποτελείται από τις Μ.Δ. 12453, 12480 και 12496 (Σ χ έ δ. 9, 14, 19) τριφυλλόστομες οινοχόες, που είναι βοιωτικής προέλευσης και χρονολογούνται από το α' μισό ως το γ' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

Τα υπόλοιπα παραδείγματα αντιπροσωπεύουν ξεχωριστούς τύπους, όπως:

— Η Μ.Δ. 12448 (Σ χ έ δ. 5) κορινθιακή. Χρονολογείται στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ.

— Η Μ.Δ. 12452 (Σ χ έ δ. 10), κορινθιακή, του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

— Η Μ.Δ. 12454 (Σ χ έ δ. 8), αττική, της ίδιας περίπου εποχής.

Η περιορισμένης έκτασης έρευνα και η καταστροφή που προκάλεσαν τα εκσκαφικά μηχανήματα δε μας επέτρεψαν να υποστηρίξουμε τα συμπεράσματά μας με περισσότερα παραδείγματα. Ελπίζουμε ότι μελλοντικές ανασκαφές θα προσθέσουν καινούργια στοιχεία στην ιστορία της αρχαίας Αμβρόσου.

Αθήνα 11.10.1985

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agora IV	R. H. Howland, Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora IV, 1958.
Agora V	H. Robinson, Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora V, 1959.
Agora XII	B. A. Sparkes - L. Talkott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C., The Athenian Agora XII, 1970.
Corinth IV	O. Broneer, Terracotta Lamps, Corinth IV, II, 1930.
Corinth VII, III	C. R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, III, 1975.
Corinth XIII	C. W. Blegen - H. Palmer - R. S. Young, The North Cemetery, Corinth XIII, 1964.
Corinth XV, III	A. N. Stillwell - J. L. Benson, The Potter's Quarter. The Pottery, Corinth XV, III, 1984.
FdD V	P. Perdrizet, Monuments figurés, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses, Fouilles de Delphes V, 1908.
Kabirion III	U. Heimberg, Die Keramik des Kabirions, III, 1982.
Kerameikos IX	U. Knigge, Der Südhügel, Kerameikos IX, 1976.
Kerameikos XI	I. Scheibler, Griechische Lampen, Kerameikos XI, 1976.
Médéon V	C. Vatin, Tombes hellénistiques, Objets de métal, monnaies. Médéon de Phocide V, 1976.
Olynthus V	D. M. Robinson, Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus. Excavations at Olynthus V, 1933.
Olynthus XIII	D. M. Robertson, Excavations at Olynthus XIII, 1950.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΤΟΥ 4ου ΑΙ. Π.Χ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΔΑΥΡΟ

(Πί ν. 43-44)

Η συνέχιση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο Ευαγγ. Βερδελή, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού της Παλαιάς Επιδαύρου της Επαρχίας Ναυπλίας του Νομού Αργολίδος, τον Ιανουάριο του 1982¹, έφερε στο φως, εκτός των άλλων, και μία μαρμάρινη, ενεπίγραφη επιτύμβια αετωματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση νεαρής γυναίκας (Πί ν. 43). Η στήλη² κατά την τρίτη, όπως φαίνεται, χρήση της αποτέλεσε τη μία (την ανατολικότερη) από τις καλυπτήριες πλάκες κτιστού κιβωτιόσχημου ρωμαϊκού τάφου³.

Η στήλη έχει σχήμα ναΐσκου και ανήκει στον πρώτο τύπο (Type I) του Clairmont⁴, με πλευρικές παραστάδες που έχουν απλά επίκρανα, με επιστύλιο και αέτωμα, τύπο που άρχισε να διαμορφώνεται από το τέλος, κυρίως, του 5ου αι. π.Χ.⁵. Η μετάβαση από το επιστύλιο στο αέτωμα γίνεται με λεπτό κυμάτιο. Το αέτωμα επιστέφεται από ένα κεντρικό ανθεμωτό ακρωτήριο και από δύο ακριανά. Φαίνεται ότι οι λεπτομέρειες των ανθεμίων θα ήταν ζωγραφισμένες⁶ (Πί ν. 44 α).

Στη στήλη παριστάνεται, όπως αναφέρθηκε, γυναικεία μορφή στραμμένη κατά τα τρία τέταρτα προς τα αριστερά. Δύσκολο είναι να ερμηνευτεί η στάση των χεριών. Η κάμψη των δακτύλων και το «σπάσιμο» του αριστερού καρπού δείχνουν πως θα μπορούσε ίσως να κρα-

1. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 88

2. Αρχαιολογικό Μουσείο Επιδαύρου (η στήλη βρίσκεται προσωρινά στο Μουσείο Ναυπλίου). Διαστ: μέγ. σωζ. ύψ. 0,84, πλάχ. 0,111 μ. Μέγ. ύψ. αετώματος 0,16, πλ. 0,445 μ. Ύψος αριστερής παραστάδας 0,71 μ. Μήκος επιγραφής 0,275 μ. Ύψος γραμμάτων 0,027 μ. Ύψος μορφής 0,58 μ. Η στήλη είναι σπασμένη στο κάτω μέρος: σπασμένο είναι και το δεξί ακρωτήριο-ανθέμιο.— Ευχαριστίες εκφράζω προς την Έφορο Αρχαιοτήτων Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, που συζήτησε μαζί μου προβλήματα της στήλης.

3. Τάφος IV, εσωτερικών διαστ. 1,90×0,55 μ., ο οποίος περιείχε τρεις διαταραγμένους σκελετούς. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν: γυάλινο μυροδοχείο (1ος αι. μ.Χ.), πήλινο λυχνάρι (1ος-2ος αι. μ.Χ.), χάλκινη λαβίδα και τρία σιδερένια καρφιά.

4. Ch. W. Clairmont, *Gravestone and Epigram, Mainz on Rhine* 1970, σ. 46.

5. Πρβλ: α) τη στήλη της Αμφαρέτης στο Μουσείο του Κεραμεικού, γύρω στο 410 π.Χ.: Ch. Clairmont, ό.π., σ. 91-92, αριθ. 23, πίν. 11, T. Lygkopoulos, *Untersuchungen zur Chronologie der Plastik des 4. Jhs. v. Chr.*, Bonn 1983, σ. 11, αριθ. 3, B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs*, Darmstadt 1983, σ. 15, σημ. 29, β) τη στήλη του Κτησίλεω και της Θεανούς στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 3472, του τέλους του 5ου αι. π.Χ.: S. Karousou, *Bemalte attische Stele*, AM 71 (1956), σ. 127 σημ. 13, σ. 131 σημ. 26, T. Dohrn, *Attische Plastik vom Tode des Phidias bis zum Wirken der grossen Meister des IV Jhs. v. Chr.*, Krefeld 1957, σ. 143, αριθ. 54, πίν. 19 α, B. Schlörb-Vierneisel, *Drei neue Grabreliefs aus der Heiligen Strasse*, AM 83 (1968), σ. 99 σημ. 25, σ. 109 σημ. 50, Ch. Clairmont, ό.π., σ. 105 σημ. 105 σ. 119 σημ. 130, T. Lygkopoulos, ό.π., σ. 12, αριθ. 4, γ) τη στήλη του Φαιδίου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 827, γύρω στο 380-370 π.Χ.: Ch. Clairmont, ό.π., σ. 82-83, αριθ. 16, πίν. 9. Ο T. Lygkopoulos, ό.π., σ. 79, αριθ. 44, τη θεωρεί νεότερη (365-360 π.Χ.).

6. Για την εξέλιξη των ακρωτηρίων των αετωματικών στηλών βλ. A. Brückner, *Ornament und Form der attischen Grabstelen*, Strassburg 1886, σ. 48-49.

τάει καθρέφτη⁷, ο οποίος θα ήταν ζωγραφισμένος, ενώ θα έστρωνε με το δεξί χέρι κάποιο ύφασμα απλωμένο στον αριστερό της πήχυ. Θα μπορούσε ακόμα να κρατάει περιδέραιο ή στεφάνι από άνθη⁸. Η μορφή φοράει τον αργείο πέπλο, που, ζωσμένος κάτω από μακρύ απόπτυγμα, σχηματίζει βαθιά κόλπωση⁹. Χαρακτηριστικό είναι ότι το απόπτυγμα και η κόλπωση του πέπλου πέφτουν πολύ πιο κάτω από τη μέση της μορφής σκεπάζοντας μέρος των μηρών¹⁰ και σχηματίζουν έντονο τόξο (καμπύλη), πράγμα που παρατηρούμε και σε πεπλοφόρους ορισμένων, κυρίως αναθηματικών, αναγλύφων του τελευταίου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.¹¹. Το ένδυμα καλύπτει βαρύ το σώμα αφήνοντας παράλληλα να διαγράφονται τα σπουδαιότερα μέρη του¹². Έτσι, αφήνει να διαφαιίνεται το νεανικό στήθος, καθώς πτυχώνεται ελαφρά ανάμεσα σε αυτό, ακολουθεί την ελαφριά κάμψη προς τα πίσω του πάνω κορμού, πιέζεται στη μέση από το λυγισμένο δεξί χέρι της μορφής, αναδιπλώνεται με φυσικότητα στην παρυφή του αποπτύγματος και σχηματίζει πλούσια κόλπωση κάτω από αυτό. Το κάτω μέρος του πέπλου πέφτει βαρύτερο, καθώς το δεξί τμήμα σχηματίζει ελαφρά λοξές, παράλληλες, απότομες πτυχές πάνω από το

7. Πρβλ: α) στήλη από την περιοχή του Κεραμεικού: B. Schlörb-Vierneisel, *ό.π.*, σ. 89 κ.ε., πίν. 33, 34, β) τη στήλη της Μίκας και του Δίωνος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 765: Ch. Clairmont, *ό.π.*, σ. 78 σημ. 23, σ. 119 σημ. 130, Α. Kalogeropoulou, *Drei attische Grabreliefs. Archaische und klassische griechische Plastik, II, Akten des Internationalen Kolloquiums 1985, Mainz am Rhein 1986*, σ. 126, γ) τη στήλη της Πausimάχης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 3964: B. Schlörb-Vierneisel, *ό.π.*, σ. 107 σημ. 43, πίν. 39, Ελ. Παπασταύρου, *Επιτύμβια στήλη της Αρισταγόρας*, ΑΕ 1976, σ. 144 κ.ε., δ) μία στήλη στη Βοστώνη: M. B. Comstock - C. C. Vermeule, *Sculpture in Stone: The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts 1976 Boston, Boston* σ. 45 αριθ. 65.

8. «Υποθυμίδα», όπως αναφέρει ο Fr. Poulsen, *Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek, Copenhagen 1951*, σ. 143, αριθ. 198 για το κορίτσι της αττικής επιτύμβιας στήλης IN 1515. Για την ίδια στήλη βλ. και T. Lygkoroulos, *ό.π.*, σ. 29, αριθ. 21 και B. Schmaltz, *ό.π.*, σ. 203, σημ. 487, πίν. 15, 1.

9. Για τον τύπο της ενδυμασίας με το απόπτυγμα και την πλούσια, μακριά κόλπωση, που συχνά φορούν μικρά κορίτσια βλ. M. Bieber, *Griechische Kleidung, Berlin 1928*, σ. 15 κ.ε., 37-38, 43-44, εικ. 15 c, πίν. V 2, VI 1, 3 και XI 2. Αυτός ο τύπος του ζωσμένου πέπλου είναι εκείνος, που, με μερικές μόνο αλλαγές, επικράτησε σε ολόκληρη την κλασική εποχή, δηλαδή από το 480-450 ως περίπου το 330 π.Χ.: M. Bieber, *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht, Berlin 1967*, σ. 33. Για τον τρόπο της ζώσης βλ. και H. Speier, *Zweifigurengruppen im 5. und 4. Jh. v. Chr.*, RM 47 (1932), σ. 12, η οποία αναφέρει ότι και στην Αττική γύρω στο 460-450 π.Χ., ο πέπλος ζωνόταν κάτω από το απόπτυγμα, τρόπος που επανεμφανίζεται και στην εποχή της ζωφόρου του Παρθενώνος.

10. Πρβλ. το ένδυμα της Μελίτης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 720, γύρω στο 362 π.Χ.: G. Lippold, *Die griechische Plastik, München 1950*, σ. 228 σημ. 8, K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs, Copenhagen 1951*, σ. 14 σημ. 4, Γ. Μπακαλάκης, *Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958*, σ. 37 σημ. 2, J. Thimme, *Die Stele der Hegeso als Zeugnis des attischen Grabkultes, AntK 7 (1964)*, σ. 25, πίν. 5, 2, Ch. Clairmont, *ό.π.*, σ. 150 σημ. 201.

11. Βλ: α) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 1389, από την Αθήνα: LIMC II 1, σ. 265, αριθ. 657, β) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 1597, από το Δαφνί: Σ. Καρούζου, *Ελληνιστικά αντίγραφα και επαναλήψεις αρχαίων έργων*, ΑΕ 1956, σ. 165 σημ. 1, Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγορακρίτου*, Αθήνα 1971, σ. 41, 61, 178 κ.ε., G. Neumann, *Probleme des griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979*, σ. 52 σημ. 69, γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 1421 και 3455, από την περιοχή της Τανάγρας (Μουσταβάδες): Ι. Σβωρώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικόν Μουσείον*, Αθήναι 1903, σ. 362, αριθ. 119, πίν. 45, W. Schild- Xenidou, *Böotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit, München 1972*, σ. 36, αριθ. K 39. Γι' αυτή τη διαμόρφωση της κόλπωσης, μακρύτερης στους γοφούς και κοντύτερης στην κοιλιά, χαρακτηριστική στον αργείο πέπλο, βλ. και Α. Kalogeropoulou, *ό.π.*, σ. 123.

12. O G. Lippold, *ό.π.*, σ. 216, παρατηρεί για την εποχή μεταξύ 400-360 π.Χ. ότι: «οι πτυχές, λιγότερο εντυπωσιακές, έχουν ορισμένες χαρακτηριστικές λεπτομέρειες: το ένδυμα δεν αποτελεί ενότητα με το σώμα, αλλά κάτι που 'φέρεται' πάνω σε αυτό».

σταθερό αριστερό πόδι και μόνο το αριστερό του τμήμα αφήνει να νοηθεί κάποια λεπτότητα στην υφή του υφάσματος, καθώς διαγράφεται το δεξί πόδι της μορφής ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο, όπου και η μικρή, καμπύλη πτύχωση που τονίζει αυτή την κάμψη¹³. Οι σχεδόν κατακόρυφες πτυχές του κάτω μέρους του πέπλου, λιγότερο φυσικές, τονίζουν τη σταθερότητα της μορφής και φαίνονται σα να διοχετεύουν την όλη κίνησή της προς τα κάτω¹⁴. Ο Γ. Δεσπίνης¹⁵ θεωρεί τη γραμμικότητα και τις κατακόρυφες, σα ραβδώσεις πτυχές, χαρακτηριστικό κυκλαδικών έργων, που παρουσιάζονται περισσότερο σκληρές και σε πελοποννησιακά έργα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., τα οποία έγιναν κάτω από αττική επίδραση¹⁶.

Μια ελαφριά σιγμοειδής κίνηση παρατηρείται σε ολόκληρο τον κορμό της μορφής¹⁷. Η κίνηση αυτή ξεκινάει από ψηλά, από το χαμηλωμένο κεφάλι, και τελειώνει στην άκρη του άνετου δεξιού ποδιού. Ο κορμός δείχνει βαρύς, χαλαρωμένος χωρίς καμία ανάταση¹⁸. Σε αυτό συντελεί και η κλίση του κεφαλιού, ο σαρκώδης λαιμός, τα χοντρά χέρια, καθώς και το μακρύ απόπτυγμα και η χαμηλή κόλπωση του πέπλου, που δίνουν την εντύπωση ότι τραβούν προς τα κάτω τον πάνω κορμό, που η μορφή προσπαθεί να στηρίξει στη λεκάνη και στα ελαφρά προτεταμένα ισχία. Την τάση αυτή, δηλαδή τη φορά της ταλάντευσης του κορμού από πάνω προς τα κάτω η H. Sreier¹⁹ την παρατήρησε στο ανάγλυφο της Συνθήκης της Κέρκυρας και θεώρησε ότι το χαρακτηριστικό αυτό διαφοροποιεί το ανάγλυφο από άλλα, παλιότερα του 410 δηλαδή π.Χ. Την ίδια αυτή ταλάντευση, κυρίως της Αθηνάς του κερκυραϊκού αναγλύφου, παρατηρούμε και στη δική μας μορφή. Σ' εκείνο όμως φαίνεται ότι οι μορφές έχουν κατακτήσει σε μεγαλύτερο βαθμό το χώρο που τις περιβάλλει και δείχνουν περισσότερη άνεση. Η μορφή απεικονίζεται σε στροφή τριών τετάρτων και φαίνεται σα να θέλει ν' απαγκιστρωθεί από την πλάκα, όπως δείχνουν τα καθαρά και έντονα περιγράμματα, όπου ο καλλιτέχνης εναλλάσσει καμπύλες με ευθείες και σχηματίζει γωνίες προσπαθώντας να διαρθρώσει τον όγκο της μορφής. Είναι ακριβώς η στιγμή που «το σώμα αρχίζει να προβάλλει αναμφίβολες αξιώσεις στην πλάκα χωρίς και να την αρνιέται», όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Χ. Καρούζος

13. O W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1979², σ. 527, παρατηρεί τα χαρακτηριστικά του ενδύματος στη λεγόμενη «απλή φάση» του υστεροκλασικού τύπου, γύρω στο 375/4 π.Χ., όπου έχει εξαφανιστεί ο πλούτος των πτυχών της προηγούμενης εποχής και τα ενδύματα έχουν γίνει «πυκνότερα και υλικότερα».

14. Πρβλ. την πτύχωση του κάτω μέρους του πέπλου της μεσαιάς μορφής στο αναθηματικό ανάγλυφο από τα Μέγαρα, στο Βερολίνο, του 4' τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.: C. Blümel, *Die klassischgriechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*, Berlin 1966, σ. 64, αριθ. 72 (K 85), εικ. 105, καθώς και αυτή της Ήρας στο ψηφισματικό ανάγλυφο της Κέρκυρας, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 1467, του 375/4 π.Χ.: C. Blümel, *Katalog der griechischen Skulpturen des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Berlin 1928, σ. 61, M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York 1955, σ. 13, L. Altscher, *Griechische Plastik*, III, Berlin 1956, σ. 31, 37 σημ. 52, εικ. 75, B. Schlörb-Vierneisel, *ό.π.*, σ. 108 σημ. 45, W. Fuchs, *ό.π.*, σ. 527, εικ. 619.

15. G. Despinis, *Kykladische Grabstelen des 5./4. Jhs. v. Chr.*, *AntPl VII* (1967), σ. 83.

16. Πρβλ. τη στήλη της Διοτίμας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 226, για την οποία η D. Arnold, *Die Polykletnachfolge*, *JdI ErgH 25* (1969), σ. 89, αναφέρει ότι θεωρήθηκε αργεϊακό έργο, αν και με δυσκολία μπορεί να αποδοθεί απευθείας στους διαδόχους του Πολυκλείτου. Βλ. και G. Neumann, *ό.π.*, σ. 43 σημ. 6 και σ. 8, πίν. 22, καθώς και την επιτύμβια στήλη αριθ. 1822 και 4552, επίσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: G. Neumann, *ό.π.*, σ. 43 σημ. 8, T. Lygkopoulos, *ό.π.*, σ. 11, αριθ. 1, A. Kalogeropoulou, *ό.π.*, σ. 121.

17. Πρβλ. την Πανσιμάχη (βλ. παραπάνω υποσημ. 7, το γ) με την ελαφριά κάμψη καθώς σκύβει το κεφάλι προς τον καθρέφτη που κρατάει.

18. O G. Lippold, *ό.π.*, σ. 229, παρατηρεί μια χαλαρότητα στη στάση του σώματος σε έργα κυρίως νεαρών και εφήβων που έγιναν κάτω από την επίδραση της πελοποννησιακής σχολής.

19. *ό.π.*, σ. 57.

για τη γλυπτική του 4ου αι. π.Χ.²⁰. Ο διαχωρισμός μεταξύ πλάκας και μορφής παρατηρείται ήδη από το τέλος του 5ου αι. π.Χ., όπως σωστά τονίζει ο H. Diepolder²¹, που αναφέρει ότι στον 4ο αι. π.Χ. οι μορφές «έχουν πλέον ξεπεράσει την αυστηρή σύνδεση με την επιφάνεια»²². Δε θα ήταν υπερβολή, αν λέγαμε ότι η μορφή μας αποτελεί, με την όλη στάση του κορμού, ένα μακρινό απόηχο της Ευρυδικής στο γνωστό ανάγλυφο, αντίγραφο της πρώιμης ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής αττικού έργου γύρω στο 420 π.Χ.²³.

Τα μαλλιά της μορφής, δουλεμένα αδρά, σκεπάζουν ως συμπαγής όγκος, σαν περούκα, το κεφάλι καί, διαμορφωμένα εν μέρει σα στεφάνι πάνω από το μέτωπο, πέφτουν πίσω στον αυχένα σε κοτσίδα²⁴. Καθώς όμως σκεπάζουν και αρκετό τμήμα του μετώπου, μοιάζουν να πιέζουν το κεφάλι με το βάρος τους, όπως βλέπουμε και σε έργα, κυρίως μικροπλαστικής, του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. Είναι γνωστό ότι οι αργείοι καλλιτέχνες αγαπούσαν ιδιαίτερα το χαμηλό μέτωπο και απέδιδαν την κόμη πυκνή να καλύπτει το κεφάλι σαν κράνος²⁵. Ο καλλιτέχνης μας επηρεασμένος, προφανώς, από την αργεία παράδοση απέδωσε και γεμάτα μάγουλα, δυνατό σαγόνι, σαρκώδη λαιμό, ευρύ στέρνο και φαρδείς ώμους, που θυμίζουν πολυκλείτεια έργα²⁶. Ο Γ. Δεσπίνης παρατηρεί τη διαμόρφωση του κεφαλιού με το στενό μέτωπο, τα σαρ-

20. Τηλαυγές μνήμα, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Γ', Αθήναι 1966, σ. 264, όπου όλη η εξέλιξη και η σχέση πλάκας-ανάγλυφου.

21. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Berlin 1931, σ. 28.

22. H. Diepolder, *ό.π.*, σ. 29.

23. R. Lullies, *Griechische Plastik*, München 1979, σ. 97, αριθ. 179, W. Fuchs, *ό.π.*, σ. 518, εικ. 606. B. Schmaltz, *ό.π.*, σ. 15 σημ. 28, Α. Καλογερούλου, *ό.π.*, σ. 126.

24. Αυτός ο τρόπος κόμμωσης φαίνεται ότι χαρακτήριζε κυρίως τις κοπέλες: Chr. Dehl, *Eine Gruppe früherer Luftröhrenstelen*, AM 96 (1981), σ. 175. Πρβλ.: α) το κορίτσι της βοιωτικής στήλης της Νέας Υόρκης, έργο για το οποίο ο H. Diepolder, *ό.π.*, σ. 8, πίν. 1, 1, αναφέρει ότι θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πρότυπο στους αττικούς τεχνίτες. Ο Χρ. Καρούζος, *Eine Mädchenstele kimonischer Zeit*, AM 71 (1956), σ. 246 σημ. 4, αναφέρει ότι η στήλη είναι βοιωτική, αλλά αντιγράφει κάποια άλλη νησιωτική. Για την ίδια στήλη βλ. και Cl. O. Robbins, *Ionic Chiton Glad Maidens of the Fifth Century*, Ann Arbor University Microfilms 1983, σ. 71, πίν. I a, β) το κορίτσι της στήλης του Βρετανικού Μουσείου αριθ. 1926. 4. 10. 1, που προέρχεται μάλλον από τη Σάμο, του τελευταίου τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.: E. Pfuhl-H. Möbius, *Die Ostgriechischen Grabreliefs*, Mainz 1979, σ. 23, αριθ. 48, πίν. 12, γ) τη μορφή της στήλης του Musée Calvet της Avignon, αριθ. 31, του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.: Picard, *Manuel IV 2*, σ. 1416 κ.ε., εικ. 540, Ch. Clairmont, *ό.π.*, σ. 162, σημ. 236, δ) τη γυναικεία μορφή της στήλης του Αρκεσίλα, του Βρήτωνος και της Ετεοκλέας στη Δρέσδη, που χρονολογείται γύρω στο 360 π.Χ.: K. Süsserott, *Griechische Plastik des 4. Jhs. v. Chr.*, Frankfurt 1938, σ. 116, σημ. 110, πίν. 19, 2, T. Lygkopoulos. *ό.π.*, σ. 45, αριθ. 23, ε) την Αριστομάχη της γνωστής στήλης στο Edinburg, που χρονολογείται στο 370-360 π.Χ.: K. Süsserott, *ό.π.*, σ. 116, σημ. 111, H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*, München 1968, σ. 30, πίν. 15 b, στ) την κοπέλα στη στήλη της Κοπεγχάγης IN 1515: βλ. παραπάνω, υποσημ. 8.

Ομοιότητες παρουσιάζει η κόμμωση και με την ανάλογη του κοριτσιού μιας στήλης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Conze II, *ό.π.*, σ. 182, αριθ. 856, πίν. 154, με αυτή του κοριτσιού της μαρμαρίνης ληκύθου αριθ. 1098, επίσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: B. Schmaltz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, Berlin 1970, σ. 135 A179, με του κοριτσιού στην ανάγλυφη λουτροφόρο της μαρμαρίνης στήλης αριθ. 2319 στο ίδιο Μουσείο: Chr. Dehl, *ό.π.*, σ. 167 σημ. 7, σ. 176 σημ. 45, καθώς και με της Αμεινοδώρας στη στήλη αριθ. 3283, επίσης του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου: B. Schliörb-Vierneisel, *ό.π.*, σ. 107 σημ. 42, πίν. 42, Α. Καλογερούλου, *ό.π.*, σ. 129.

25. E. Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen*, Nürnberg 1927, σ. 58.

26. H. D. Arnold, *ό.π.*, σ. 217-218, θεωρεί ότι το «τετράγωνο», δηλαδή το ότι το πλάτος των ώμων είναι γενικά ίσο με την απόσταση ώμων-ισχίων, γνώρισμα πολυκλείττειο, αποτελεί παλιότερο γνώρισμα της αργεϊάς τέχνης, που μεταδόθηκε και στη Σικυώνα. Πολυκλείττεια, άλλωστε, σύμφωνα με τη θεώρηση της D. Arnold, μπορεί να χαρακτηριστεί ακόμα και η στάση των ποδιών (σταθερό-αναπαυόμενο).

κώδη μάγουλα και το στρογγυλεμένο, βαρύ σαγόι και σε ιωνικονησιωτικές στήλες²⁷.

Έντονη είναι στο πρόσωπο της μορφής η έκφραση της απομόνωσης και της θλίψης, που κυρίως από την αρχή του 4ου αι. π.Χ. χαρακτηρίζει συνήθως τις μορφές²⁸. Ακόμα και το κενό της πλάκας γύρω από τη μορφή τονίζει αυτή την απομόνωση²⁹ (Πί ν. 44 β).

Η στήλη θα πρέπει να κατασκευάστηκε ανάμεσα στο 370-360 π.Χ. από καλλιτέχνη, ο οποίος ακολούθησε την παράδοση της αργειακής σχολής, επηρεάστηκε όμως και από αττικά και νησιωτικά έργα. Ο βαρύς, δυνατός κορμός, η κάμψη του δεξιού ποδιού, η κάποια χαλάρωση στην όλη στάση, η σιγμοειδής κίνηση του κορμού και η φορά της, το βαρύ και απλό ένδυμα, που τονίζει τη δομή και τη σταθερότητα του σώματος, η στροφή του κορμού κατά τρία τέταρτα, η φανερή προσπάθεια να ξεχωρίσει το σώμα από την πλάκα και να σταθεί ανεξάρτητο και αυτοτελές συνηγορούν σε αυτή τη χρονολόγηση.

Σε ολόκληρη την επιφάνεια του αετώματος, του επιστυλίου, των παραστάδων και της πλάκας υπάρχουν ίχνη χοντρού βελονιού, πράγμα που δείχνει ότι τα μέρη αυτά είχαν δουλευτεί αδρά για να δεχτούν, ίσως, κάποιο χρώμα. Όταν σε κάποια στιγμή η στήλη έσπασε στο κάτω μέρος, λάξευσαν το κατώτερο τμήμα της· σ' αυτό οφείλεται το ελαφρά κυματιστό κόψιμο της κάτω παρυφής του πέπλου και τα σχεδόν ατροφικά πόδια, που βρίσκονται σε πλήρη ασυμμετρία με τον υπόλοιπο κορμό της μορφής και σε κωμική, θα έλεγε κανείς, στάση (Πί ν. 44 γ). Στη φάση αυτή χαραχθηκε στο επιστύλιο η επιγραφή *EYAMEPH XAIPE*, το ύψος των γραμμάτων της οποίας καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το ύψος του επιστυλίου³⁰ (Πί ν. 44 α).

Το όνομα *Εὐαμερίς* φέρει δούλη του Σεράπιδος, όπως αναφέρεται σε απελευθερωτική επιγραφή εντοιχισμένη στην εκκλησία της Παναγίας, στη Χαιρώνεια³¹. Το ίδιο γυναικείο όνομα αναφέρεται και σε δύο άλλες, βοιωτικές επίσης, επιγραφές³². Σε δύο απελευθερωτικές επιγραφές των Δελφών γίνεται λόγος στη μία για κάποια δούλη με το όνομα *Εὐαμερίς*, στην άλλη για κάποια ευγενή με το ίδιο όνομα³³. Τέλος, το πάνω τμήμα στήλης, που βρέθηκε εντοιχισμένο σε σπίτι στη Νέα Επίδαυρο, έφερε ίδια επιγραφή με αυτή της στήλης της Παλαιάς Επίδαυρου, σε δύο όμως στίχους³⁴. Ορισμένα χαρακτηριστικά των γραμμάτων, όπως οι ακρέμονες³⁵, η κεκαμμένη μεσαία γραμμή του Α³⁶, και η μεσαία γραμμή του Ε, αποχωρισμένη από το κάθετο στέλεχος³⁷, τοποθετούν την επιγραφή μετά το 200 π.Χ.³⁸.

Σεπτέμβριος 1987

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

27. G. Despinis, ό.π., σ. 82. Πρβλ. και τα χαρακτηριστικά του μαρμάρινου κεφαλιού νέου από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο, που ο Β. Λαμπρινουδάκης, ΠΑΕ 1974, σ. 99-100, πίν. 80 α, συνδέει με την τεχνοτροπία των αρχιτεκτονικών γλυπτών του ναού του Ασκληπιού και το τοποθετεί στο α' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (βλ. και ΠΑΕ 1975, σ. 171-172, πίν. 148 α).

28. Ch. Picard, ό.π., σ. 1419.

29. Ο N. Himmelmann-Wildschütz, Studien zum Ilissos-Relief, München 1956, σ. 24, θεωρεί ότι πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. οι μορφές δεν εκφράζονται με μια λογική «πραγματικής ενέργειας».

30. Για τις χρήσιμες υποδείξεις τους ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων Ντ. Πέππα-Δελμούζου, τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Χαρ. Κριτζά, καθώς και τον καθηγητή Ο. Masson.

31. IG I, αριθ. 1608, W. M. Leake, Travels in Northern Greece, II, Amsterdam 1967 (έκδ. 1835), σ. 114, 629: 4, C. Keil, Sylloge Inscriptionum Boeoticarum, Lipsia 1847, σ. 108, W. Pape - G. E. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig 1875, σ. 399, IG VII, αριθ. 3327, RE VI, σ. 838.

32. IG VII, αριθ. 2281, 3528.

33. SEG XII (1955), σ. 70, αριθ. 253, J. Pouilloux, Les inscriptions de la terrasse du temple et de la région nord du sanctuaire, FdD III 4, Paris 1976, σ. 183 κ.ε., αριθ. 504.

34. SEG XI (1954), σ. 69, αριθ. 452.

35. Όπως αρχίζουν να διαμορφώνονται από τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ.: M. Guarducci, Epigrafia greca I, Roma 1967, σ. 372.

36. Εμφανίζεται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.: M. Guarducci, ό.π., σ. 291, 380, σημ. 1.

37. Γνώρισμα, που εμφανίζεται προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής: M. Guarducci, ό.π., σ. 380.

38. R. Horn, Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik, RM ErgH 2 (1931), σ. 40.

ΦΑΙΔΡΟΣ ΚΡΑΤΗΡ... ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ*

(Σχ έ δ. 1-2· Πί ν. 45-50)

Ο κρατήρας 2513 του Μουσείου της Ρόδου (Σχ έ δ. 1· Πί ν. 45 α-β), βρέθηκε το 1960 στην ανασκαφή του ξενοδοχείου «Ήλιος»¹ και συναρμολογήθηκε από δεκαεπτά κομμάτια, που αφήνουν όμως μεγάλα κενά. Λείπει η πίσω όψη του αγγείου και μεγάλο μέρος της κοιλιάς μπροστά, το πόδι του αγγείου, το κεφάλι της αριστερής μορφής στη λαβή και από τη μέση και πάνω η μορφή στη δεξιά λαβή². Τέλος, αποκρούσεις στα φύλλα της ακάνθου, στις λαβές και τον ώμο του αγγείου, απολείπεις της επιφάνειας και φθορά των επιθέτων χρωμάτων της διακόσμησης στερούν πολλά από την εντύπωση που θα έδινε ακέραιος ο κρατήρας. Ό,τι μένει ωστόσο επιτρέπει την ανάπλαση της αρχικής εικόνας.

Το αγγείο σώζεται σε ύψος 0,233 μ. Έχει την μεγαλύτερη διάμετρο, 0,203 μ., κάτω από τον ώμο στην ζώνη πρόσφυσης των λαβών, ελάχιστα μεγαλύτερη από την διάμετρο του χείλους, που είναι 0,20 μ.³ Το σώμα μειώνεται έντονα προς τα κάτω χωρίς να χάνει την ελαστικότητα του περιγράμματος. Στρογγυλεμένος, αλλά τονισμένος, ο ώμος καταλήγει χωρίς άρθρωση στον χαμηλό, ελαφρά αμφίκοιλο λαιμό. Το χείλος, όχι ιδιαίτερα πλατύ, λίγο κρεμαστό στο άκρο, έχει μιαν οριζόντια νεύρωση στο επάνω μέρος της λοξότμητης ακμής του και λεπτή περιφερική αυλάκωση στην επιφάνειά του⁴. Τις λαβές σχηματίζουν δύο Πάνες (Πί ν. 45-48 α-β), που ξεπηδούν από ένα τρίφυλλο κάλυκα ακάνθου ο καθένας. Σκυμμένοι πιάνονται από το χείλος του αγγείου για να γευτούν λαίμαργα το περιεχόμενό του ή τσακώνονται διεκδικώντας το ο καθένας για τον εαυτό του ή ίσως μεθυσμένοι ήδη από το άρωμα του ποτού ξεκαρδίζονται στα γέλια —*μέγα καχγαλάωσι*⁵— από αγαλλίαση, καθώς αντικρύζουν ο ένας τον άλλο. Οι κάλυ-

* Ευχαριστώ και από την θέση αυτή τον Έφορο των Αρχαιοτήτων Ι. Χ. Παπαχριστοδούλου και την Επιμελήτρια των Αρχαιοτήτων Αγγ. Γιαννικουρή-Παυλίδη για τις διευκολύνσεις που μου προσέφεραν κατά τη μελέτη μου στο Μουσείο της Ρόδου.

Οι φωτογραφίες των Πιν. 45, 46 β-γ, 47, 48 α-β, έγιναν από τον Μ. Σκιαδαρέση. Η φωτογραφία του Πιν. 46 α είναι του Φωτογραφικού Αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Οι φωτογραφίες των Πιν. 48 γ-δ, 49, 50, και τα δύο Σχέδια έγιναν από την συγγραφέα.

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 226. Gr. Konstantinopoulos, *Archeology* 21 No 2 (April) (1968), σ. 123, εικ. σ. 122. Gr. Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ρόδος*, 1986, έγχρ. πίν. XX-XXI.

2. Βλ. υποσημ. 10 και 11.

3. Κατά την προσαρμογή των λαβών συμπίεστηκε εκεί το χείλος και γι' αυτό στη φωτογραφία του Πιν. 45 α δημιουργείται η εντύπωση μεγαλύτερης διαφοράς διαμέτρου ώμου και χείλους. Μεγ. σωζ. ύψ. στη λαβή 0,25 μ.

4. Λαιμός: ύψ. 0,052, διάμ. 0,136 μ. Χείλος: πλ. 0,024, πίκ. 0,008 μ. Η αυλάκωση 0,017 μ. από την ακμή του χείλους.

5. Qu. Smyrnaeus, H. 4, 281. Liddel-Scott, λ. καχγαλάω.

Σχέδ. 1. Ο κρατήρας 2513.

κες που αγκαλιάζουν τα πόδια τους είναι προσαρμοσμένοι στο αγγείο με ένα παχύ διάστικτο στεφάνι, το στεφάνι του συμποσίου⁶. Αυτό πρέπει να έχει πλαστεί στο χέρι. Τα φύλλα όμως με την παχιά χυμώδη κεντρική νεύρωση, την κυματιστή επιφάνεια και το σγουρό περίγραμμα (Π i v. 46 β-γ, 47 β-γ, 48 α-β), βγήκαν ένα-ένα από την ίδια μήτρα και αφού προσαρμόστηκαν γύρω στα πόδια των μορφών — δύο προς τα έξω και ένα στο εσωτερικό της λαβής— και δέθηκαν με το στεφάνι, δέχτηκαν με ελεύθερο πλέον χέρι το «τελείωμα», που τους προσέδωσε φυσικότητα και ζωντάνια⁷. Οι Πάνες σκυμμένοι με ακουμπισμένο το σαγόνι στο χείλος του

6. Διάμ. 0,045-0,039, πάχ. 0,008-0,01 μ. Λείπει το ένα τρίτο του στεφανιού της δεξιάς λαβής. Για την ονομασία του στεφανιού *ὑποθυμίζ* και την χρήση του βλ. Σ. Καρούζου, ΑΕ 1975, σ. 8 κ.ε. Για τον τύπο, την εμφάνιση και εξέλιξη βλ. D. B. Thompson, Troy. The Terracota Figurines of the Hellenistic Period, Suppl. 3 (1963), σ. 47.

7. Και στις δύο λαβές πρώτο τοποθετήθηκε το εσωτερικό φύλλο, έπειτα το δεξί εξωτερικό και τελευταίο το αριστερό, που καλύπτει λίγο το προηγούμενο. Κανένα φύλλο δεν διατηρείται ακέραιο. Από τα ίχνη όμως των απολήξεων μπορούν να μετρηθούν οι διαστάσεις: ύψ. 0,05-0,045, μέγ. πλ. στο κάτω μέρος 0,046-0,038, πάχ. στη μεσαία νεύρωση 0,007 μ. Οι διαφορές οφείλονται στο γεγονός ότι κατά την προσαρμογή τα φύλλα απόκτησαν

αγγείου, όπως δείχνουν τα ίχνη που άφησαν τα αποσπασμένα κεφάλια (Π ί ν. 48 γ-δ), σχηματίζουν με το σώμα την απαραίτητη καμπύλη για την χρησιμοποίησή τους ως λαβών. Τα σώματά τους, σχεδόν συμπαγή, εξασφαλίζουν επαρκή στερεότητα για τον σκοπό αυτό⁸ (Π ί ν. 46 β, 47 α, 49 β-γ). Και οι δύο Πάνες έχουν πλαστεί μέσα στις ίδιες μήτρες —τουλάχιστον όσο τούτο ελέγχεται από το κάτω μέρος του σώματος. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν περισσότερες μήτρες από τις συμβατικές δύο, της μπροστινής και της πίσω όψης: ξεχωριστά πλάστηκαν εκτός από τα κεφάλια και τα δύο τμήματα του κορμού επάνω και κάτω, όπως φανερώνει η λεία επιφάνεια στο σπάσιμο του κορμού του δεξιού Πανός (Π ί ν. 49 γ). Έτσι ο αγγειοπλάστης-κοροπλάστης εξασφάλισε με το κάτω μέρος του σώματος το ισόρροπο άνοιγμα των λαβών, ενώ κολλώντας με διαφορετικό τρόπο στον κάθε Πάνα το επάνω μέρος του κορμού, πέτυχε να σπάσει την απόλυτη συμμετρία και να δώσει ζωντάνια στην σύνθεσή του: πράγματι, χωρίς να αλλοιώνεται η βασική αντιστοιχία, ο δεξιός Παν είχε διαφορετική κλίση από τον αριστερό, όπως φανερώνουν τα ίχνη στο χείλος του κρατήρα (Π ί ν. 48 γ-δ, 49 α), γεγονός που είχε επιπτώσεις στην θέση και στάση των χεριών και του κεφαλιού, την ανύψωση του κορμού —ίσως ακόμη την κίνηση της ουράς— και πιθανώς στο τελικό ύψος των λαβών⁹. Ο αριστερός Παν (Π ί ν. 46 β-γ, 47 α, 49 β), που σώζεται καλύτερα¹⁰, ακουμπά με το στήθος και τους ώμους στην άκρη του χείλους και κρατιέται γερά με τα δύο χέρια, που πιάνουν πλάι και έξω από την ευθεία των ώμων. Οι αγκώνες ανασηκώνονται με διαφορετικό τρόπο ο καθένας —οι βραχίονες έχουν πλαστεί χωρίς μήτρα— ο αριστερός σε μεγαλύτερη απόσταση από τον κορμό και ψηλότερα από τον δεξιό. Καθώς ακουμπούσε το κεφάλι στο χείλος, απλώνονταν μπροστά μυτερό το γέني του· οι άκρες του έμειναν κολλημένες στο αγγείο (Π ί ν. 48 γ). Κάτω από το χείλος του κρατήρα ένα πρόσθετο κομμάτι πηλού βοήθουσε στην καλύτερη στερέωση της μορφής. Αντίθετα ο δεξιός Παν (Π ί ν. 47 β-γ, 48 α-β, 49 α) στηριζόταν μόνο με τα χέρια στο χείλος, τα οποία ήταν τοποθετημένα πιο κλειστά μπροστά στο στήθος¹¹. Αναγκαστικά θα είχαν διαφορετική κάμψη οι αγκώνες του και ο κορμός θα ήταν περισσότερο κυρτωμένος με υψωμένους τους ώμους, καθώς ο Παν στήριζε μόνο το σαγόني με το μυτερό γέني στο αγγείο (Π ί ν. 48 δ), έτσι ώστε να ατενίζει κατευθείαν στα μάτια τον αντίπαλο. Η ουρά του —σώζεται μόνον η ρίζα— θα ήταν ανασηκωμένη από την ένταση· δεν υπάρχει κανένα ίχνος που να δείχνει ότι με κάποιο σημείο της ακουμπούσε στο σώμα.

διαφορετική κυρτότητα το καθένα. Πολλές από τις πλάγιες νευρώσεις και οι στίξεις στην ανάγλυφη κεντρική έγιναν με ελεύθερο χέρι μετά την τοποθέτησή τους στο αγγείο. — Μήτρα για ανάλογα φύλλα βλ. Bonnie M. Kingsley, *The terracottas of the Tarentine Greeks. An Introduction to the Collection of the J. Paul Getty Museum*, 1976, εικ. 34.

8. Τα τοιχώματα αφήνουν ελάχιστο κενό μεταξύ τους (Π ί ν. 49 β-γ). Το φαινόμενο αρκετά συχνό σε ελληνοιστικά πήλινα ειδώλια στη Ρόδο.

9. Σώζ. ύψ. αριστερής λαβής με το στεφάνι, 0,113, χωρίς το στεφάνι, 0,105 μ. Στην επιφάνεια του χείλους εκτός από το περίγραμμα του γενιού διακρίνεται η προεργασία για την επικόλληση των μορφών: χαρακίες, βελονιές και μία ανίσου πάχους λεπτή στρώση πηλού (Π ί ν. 48 γ-δ).

10. Λείπει το κεφάλι με το λαιμό, το κάτω μέρος της πλάτης από τη μέση ως τους γλουτούς. Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια. Μήκ. σώματος από τους γλουτούς στους ώμους 0,088, μήκ. από την άκρη των ποδιών ως το σπάσιμο πάνω από την ουρά 0,088 μ.

11. Σώζεται το σώμα από τη μέση και κάτω και τα πιασμένα στο χείλος του αγγείου δάκτυλα και των δύο χεριών. Η απόσταση των πιασμένων στο χείλος του αγγείου χεριών είναι 0,043 μ., ενώ στον αριστερό Πάνα 0,056 μ. Το χείλος αριστερά παρουσιάζει αλλοίωση σε χορδή τόξου μήκ. 0,075 μ. από την επαφή του στήθους και των ώμων του Πανός, ενώ δεξιά η αλλοίωση περιορίζεται σε χορδή τόξου μήκ. 0,026 μ., στη θέση δηλαδή που ακουμπούσε το κεφάλι.

Τα ελαστικά, εύρωστα σώματα με την εκφραστική κίνηση μαρτυρούν ικανό τεχνίτη, που επεξεργάστηκε τις μορφές με ελεύθερο χέρι μετά την τοποθέτησή τους στο αγγείο δίνοντας την φυσικότητα της στάσης στα σώματα και τα χέρια, τονίζοντας με κάποια υπερβολή τους μύς στην πλάτη και τους γλουτούς, το αυλάκι της ραχοκοκαλίας και άλλες λεπτομέρειες. Εκ των υστέρων προσέθεσε τα μαλλιά (σώζονται στην πλάτη του αριστερού Πάνα) (Πί ν. 47 α), το μακρύ τρίχωμα στους μηρούς, προφανώς τα γένια καί, φυσικά, τις ουρές. Η πλαστική απόδοση βρίσκεται περίπου στην ίδια βαθμίδα εξέλιξης, αλλά δραματικότερη από εκείνην του αποκοιμισμένου σατύρου στον κρατήρα του Δερβενιού¹².

Για τις μορφές χρησιμοποιήθηκε ο χλωμός καστανός με κάποια ρόδινη απόχρωση πηλός¹³, λεπτός και σφικτός, ανάμεικτος με λίγη ψιλή άμμο και λεπτό μαρμαρυγία, ο ίδιος μ' αυτόν που πλάστηκε και το αγγείο. Με καστανόμαυρο έως καστανέρυθρο χωρίς ιδιαίτερη στιλπνότητα «γάνωμα», αλλού αραιότερο αλλού πυκνότερο, έχουν επαλειφθεί ο κρατήρας —εσωτερικά και εξωτερικά— και οι δύο λαβές¹⁴.

Την μαύρη επιφάνεια φαίδρυνε πλούσια διακόσμηση με επίθετο αραιωμένο πηλό, ο οποίος σώζεται αχνά σήμερα στις περισσότερες θέσεις, ενώ σε ορισμένα σημεία διατηρεί την αρχική του πυκνότητα. Αν ο πηλός, αρχικά απλωμένος σε αρκετά παχύ στρώμα, αποτελούσε και τον μόνο χρωματικό τόνο, δεν είναι βέβαιο. Σήμερα πάντως δεν σώζεται κανένα ίχνος χρώματος ή επιχρύσωσης. Γύρω στο λαιμό τυλίγεται, από δεξιά προς τα αριστερά χωρίς διακοπή κάτω από τις λαβές, ένα κλαδί αμπέλου¹⁵, που απλώνει προς τα επάνω και προς τα κάτω, σε όλο το ύψος του λαιμού και λίγο κάτω από το χείλος, πλατιά φύλλα, βαριά τσαμπιά και λεπτές ελικοειδείς κληματίδες (Σχ έ δ. 1· Πί ν. 45-50 α-β), υποδηλώνοντας το περιεχόμενο του κρατήρα και τα αίτια της λαίμαργης αγαλλίασης των Πανών. Ποικιλία στη μορφή και το μέγεθος των φύλλων και στις ρόγες των σταφυλιών, ανομοιομορφία στην κυματιστή πορεία του κλαδιού μαρτυρούν ρεαλιστική διάθεση, αλλά και έμπειρο τεχνίτη. Κάτω από τον ώμο, από την μια λαβή στην άλλη, σε αντίστροφη τώρα φορά από τα αριστερά προς τα δεξιά απλώνεται ένα κλαδί κισσού (Σχ έ δ. 1· Πί ν. 45 α). Τους πλατείς κυματισμούς του παρακολουθούν μακρείς φυλλοφόροι μίσχοι, που διακλαδίζονται από αυτό εναλλάξ προς τα επάνω και προς τα κάτω και γεμίζουν κάθε καμπύλη του κλαδιού με ένα μεγάλο φύλλο. Ένας μικρός μίσχος από την ρίζα κάθε φυλλοφόρου καταλήγει σε κοκκιδωτό ρόδακα, τον κόρυμβο¹⁶.

Περισσότερο πρωτότυπη είναι η διακόσμηση στο κάτω μέρος του κρατήρα (Σχ έ δ. 1, 2· Πί ν. 50 γ): έξι μεγάλα φύλλα ακάνθου (ύψ. 0,078-0,08 μ.), σχηματίζουν έναν κάλυκα, που αγκα-

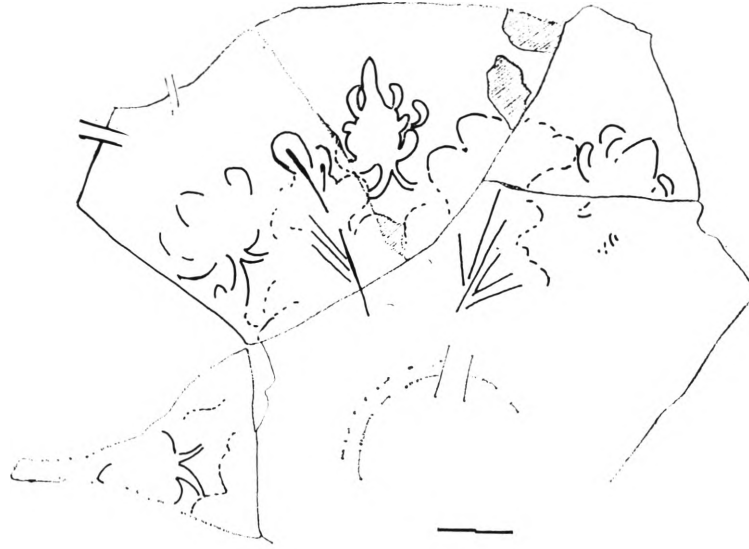
12. Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενιού, 1978, πίν. 79-83.

13. Κατά την κλίμακα Munsell Soil Color Charts, 1975: 5YR 7/6-4/8.

14. Όπως φαίνεται στα σπασίματα οι λαβές είχαν επικολληθεί στο αγγείο, αφού είχε επαλειφθεί ολόκληρη η επιφάνεια του με το «γάνωμα»· πρβλ. υποσημ. 15. Και οι Πάνες είχαν επιχρισθεί πριν κολληθούν τα φύλλα γύρω στα πόδια τους (Πί ν. 48 α-β). Έχνη «γανώματος» υπάρχουν και στο εσωτερικό του κορμού του δεξιού Πανός (Πί ν. 49 γ). Η χρήση του «γανώματος» ως συνδετικής ύλης έχει διαπιστωθεί σε πλαστικά αγγεία του 4ου αι. π.Χ. και αργότερα σε ειδώλια· βλ. E. Reeder Williams, *Hesperia* 47 (1978), σ. 359 κ.ε. με σημ. 12 (βιβλιογραφία).

15. Εφ' όσον το αγγείο είχε βαφεί πριν την προσαρμογή των λαβών, είναι πολύ πιθανό σ' αυτό το στάδιο ακόμη να ζωγραφήθηκε και το κλαδί, που είναι συνεχές.

16. Το ρόδακα σχηματίζουν πέντε ή έξι κουκκίδες γύρω από μία κεντρική. Σώζονται τέσσερα άνθη και από ένα πέμπτο μόνο δύο κουκκίδες. Τα φύλλα του κισσού είναι έξι, θα πρέπει όμως να συμπληρωθεί και ένα έβδομο κοντά στη λαβή, όπου η επιφάνεια είναι απολεπισμένη. Επτά θα ήταν και οι κόρυμβοι. Στην πίσω όψη δεν σώζεται το αντίστοιχο τμήμα του αγγείου.

Σχέδ. 2. Το κάτω τμήμα του κρατήρα 2513.

λιάζει το αγγείο, το οποίο μοιάζει να αναδύεται μέσα από αυτόν —όπως, αντίστοιχα, και οι Πάνες στις λαβές. Ο αραιωμένος πηλός, με τον οποίο αποδίδονται τα φύλλα, έχει σήμερα απολεπιστεί σε μεγάλη έκταση. Όμως είναι αρκετά σαφή τα σχήματα από το θάμπωμα που έμεινε στο «γάνωμα», πάνω στο οποίο έχουν περάσει και οι λεπτές χαραξίεις, που δήλωναν τις νευρώσεις των φύλλων. Στα κενά ανάμεσα στις κορυφές των φύλλων υπήρχαν μεγάλα άνθη (ύψ. 0,04 μ.), που συνδέονταν μεταξύ τους με τοξωτούς βλαστούς. Σήμερα σώζονται μόνο τέσσερα από αυτά, αλλά θα πρέπει να συμπληρωθούν έξι, αντίστοιχα με τα κενά ανάμεσα στα φύλλα. Έτσι, η ανοικτόχρωμη ζώνη, που σχηματιζόταν στο κάτω μέρος του αγγείου, κάλυπτε σχεδόν το ένα τρίτο του σημερινού ύψους του (0,088-0,09 μ.).

Ο φυτικός κάλυκας στο κάτω μέρος ενός αγγείου είναι αγαπητό θέμα της ελληνιστικής κεραμικής. Οι γνωστές υδρίες Hadra στο Μόναχο και την Νέα Υόρκη με ανάγλυφο τον πυκνό και ιδιαίτερα υψηλό κάλυκα¹⁷, οι πολύχρωμοι αμφορείς από τον Τάραντα στη Βαλτιμόρη¹⁸, η μικρασιατική υδρία στο Erlangen, που δημοσίευσε πρόσφατα ο Parlasca¹⁹, κάνθαροι, όπως

17. Μονάχου, Antikensammlungen 6024. A. Di Vita, BdA 1956, σ. 99 κ.ε., εικ. 5-6. L. Guerrini, Vasi di Hadra, Studi Miscellanei 8 (1961/62), σ. 19 κ.ε., F 22, πίν. X. P. Callaghan, BSA 76 (1981), σ. 64 κ.ε. και BICS 30 (1983), σ. 36. Kl. Parlasca, BABesch 57 (1982), σ. 177. Νέας Υόρκης, Metropolitan Museum, Guerrini, ό.π., F 20, πίν. X. Parlasca, ό.π. Βλ. επίσης την υδρία από την Ολβία στην Οδησσό αριθ. III/3718, E. Stern, Zapiski, Imper. Odesskago Obscestya Istorii i Drevnostej 28 (1910), σ. 184, πίν. 4, 11 και ο ίδιος, Ein Beitrag zur hellenistischen Keramik, 1910, σ. 11, πίν. IV, 11. Parlasca ό.π. — Πρβλ. επίσης την υδρία Hadra του Πύλωνος, Berlin, Pergamon Museum, Guerrini, ό.π., σ. 10 A 1 πίν. I. Callaghan, ό.π., σ. 39. L. Forti στο Alessandria e il Mondo Ellenistico-Romano II, 1984, σ. 223. Τα σχηματοποιημένα γραπτά φύλλα θυμίζουν τα κλαδιά σε ορισμένους ελληνιστικούς σκύφους βλ. Agora XXII, σ. 18, αριθ. 59, 60. Ανάλογη απόδοση του κάλυκα σε υδρία από την Ολβία στο Μουσείο της Οδησσού, E. Stern, ό.π., σ. 8, πίν. III, 5. Parlasca, ό.π., σ. 148. E. Ballin de Ballu, Olbia. Cité antique du littoral nord de la mer Noire, 1972, σ. 114, πίν. XLIV, 3.

18. D. Kent Hill, Hesperia 16 (1947), σ. 253 κ.ε., πίν. LXVII, 1-2.

19. BABesch 57 (1982), σ. 176 κ.ε., εικ. 1-4. Το κάτω μέρος του αγγείου από μήτρα, όπως και των υδριών

εκείνοι από το ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό²⁰, τα αγγεία της Centuripe με τα ελεύθερα ή πρόστυπα φύλλα²¹, για να αναφέρουμε μερικά μόνο παραδείγματα, εικονογραφούν με τον καλύτερο τρόπο την διακοσμητική αυτή «κοινή», όπως διατυπώνεται και εξελίσσεται στον προχωρημένο 3ο, τον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ. στα διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου. Ως κύρια διακόσμηση στους ελληνιστικούς σκύφους, που αντιγράφουν τορευτικά πρότυπα, ο φυτικός κάλυκας εφαρμόζεται εδώ διαμορφωμένος ήδη, ύστερα από μακρά πορεία εξέλιξης²². Η καταγωγή της διακόσμησης ενός αγγείου με φυτικό κάλυκα αναζητείται στην Αίγυπτο και την Ανατολή. Ειδικότερα, όμως, θεωρείται ότι ο κάλυκας ακάνθου δημιουργήθηκε στη δυτική μικρασιατική περιοχή²³.

Πρόσθετα σαρκώδη φύλλα στη βάση των αγγείων, αλλά και στις λαβές ή στο κομβίο των πομάτων, απαντούν ήδη από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. στην απουλιακή και, ειδικότερα, στην κεραμική Gnathia²⁴. Ο κάλυκας απαντά στο τέλος του 4ου και στον 3ο αι. π.Χ. και σε άλλα ιταλιωτικά και σικελικά εργαστήρια²⁵. Αντίστοιχη διακοσμητική πρακτική δεν έχει διαπιστωθεί στην αττική κεραμική²⁶. Η αντίληψη που χαρακτηρίζει την απόδοση του θέματος στα ιταλιωτικά εργαστήρια —πρόσθετα αραιά συνήθως προς τα έξω γυρισμένα ανοικτόχρωμα φύλλα— είναι τελείως διαφορετική από αυτήν των εργαστηρίων της ανατολικής Μεσογείου, που προτιμούν τον σφιχτό, κλειστό κάλυκα²⁷. Ο τρόπος με τον οποίο τα φύλλα στον κρατήρα της Ρόδου αγκαλιάζουν το αγγείο και το κλείνουν μέσα στον υψηλό κάλυκα που σχηματίζουν, έχει άμεση σχέση με την αντίληψη των ανατολικών εργαστηρίων και διαφέρει τελείως από ό,τι ιταλιωτικό γνωρίζουμε, εκτός από την ανοικτόχρωμη διατύπωση.

Το άνθος στα κενά ανάμεσα στα φύλλα είναι ένα θέμα κοινό, που μπορεί κανείς να το παρακολουθήσει από τον 3ο αι. π.Χ. ήδη σε όλη την εξέλιξη του φυτικού κάλυκα²⁸. Δεν συνη-

Hadra με τον ανάγλυφο φυτικό κάλυκα (βλ. υποσημ. 17). Για την τεχνική βλ. Parlasca, *ό.π.*, σ. 177 και Rotroff, *Agora XXII*, σ. 39.

20. J. N. Coldstream, Knossos. The Sanctuary of Demeter. BSA Suppl. 8 (1973), σ. 43, αριθ. 86, 87 πίν. 25.

21. U. Wintermeyer, Die polychrome Reliefkeramik aus Centuripe, *JdI* 90 (1975), σ. 175 κ.ε., εικ. 3, 4, 10 κ.ε., 28, 29.

22. M. Pfrommer, Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit, *Archäologische Forschungen*, 16 (1987) (στο εξής: Pfrommer, Studien), σ. 92 κ.ε., 121 κ.ε.

23. Βλ. τώρα για το φυτικό κάλυκα M. Pfrommer, Studien, σ. 75 κ.ε. και για την καταγωγή του κάλυκα ακάνθου, σ. 109. Πρβλ. P. Willeumier, *Le trésor de Tarente*, 1930, σ. 32.

24. Βλ. π.χ. τη λουτροφόρο Brit. Mus. F 560, CVA 1, IV DC, πίν. 3, 2. J. R. Green, *BICS* 15 (1968), σ. 47 κ.ε. πίν. IX b, X a-b.—Από τον 3ο αι. π.Χ.: υδρία Lecce Mus. 1802. M. Bernardini, *Vasi dello stile Gnathia. Vasi a vernice nera*, πίν. 29, 3-4.—Πελίκη Lecce Mus. 1788. P. Romanelli - M. Bernardini, *Il Museo Castromediano di Lecce*, 1932, πίν. 34, 3-4.—Υδρία Mainz, *Zentralmus.* 0.36252. CVA 2, πίν. 23, 1-3.—Υδρία Bruxelles, Mus. Royaux R 408. CVA 3, IV 4 - IV E et IV I, πίν. 1, 10. Βλ. ακόμη K. Schauenburg, *JdI* 100 (1985), σ. 423 και σημ. 78. Pfrommer, Studien, σ. 115 με σημ. 717.

25. M. Schmidt στο M. Schmidt - A. D. Trendall - A. Cambitoglou, *Eine Gruppe apulischer Grabvasen in Basel*, 1976, σ. 84, σημ. 292. O Parlasca, *ό.π.*, σ. 149, διαβλέπει την επίδραση των αλεξανδρινών προϊόντων στα ιταλιωτικά και σικελικά εργαστήρια. Πρβλ. B. Pace, *Arte e Civiltà della Sicilia antica II*, 1938, σ. 177 και 481.

26. Περιορισμένη χρήση πλαστικής διακόσμησης στην πρόσφυση των λαβών ή τη διαμόρφωση της λαβής γίνεται σε αγγεία τύπου «δυτικής κλιτύος» του τέλους του 3ου και του 2ου αι. π.Χ., βλ. π.χ. οινοχόη CVA Kassel 2, πίν. 85, T 428. Για τους αττικούς ανάγλυφους σκύφους βλ. Rotroff, *ό.π.*, σ. 6 και *Hesperia* 51 (1982), σ. 329 κ.ε. Pfrommer, Studien, σ. 123, 124. Πρβλ. παραπάνω, υποσημ. 22.

27. Parlasca, *ό.π.*, σ. 149 κ.ε. Forti, *ό.π.*, σ. 231, 237 κ.ε.

28. Rotroff, *ό.π.*, σ. 9, 18. Pfrommer, Studien, σ. 116. C. Reinsberg, *Studien zur hellenistischen Toreutik* 1980, σ. 39 με λανθασμένη παραπομπή σε σκύφο A 36 της Αγοράς των Αθηνών.

θίζεται στην ιταλιωτική κεραμική, όπου η μορφή του κάλυκα δεν ευνοεί τόσο την ύπαρξη του άνθους, όμως στην κεραμική της Centuripe δεν είναι σπάνιο²⁹. Αν και το είδος του άνθους ποικίλλει —λωτός, κρινοειδές, απλός ρόδακας κτλ.— όμως αυτό πάντα ανθεί στην κορυφή ενός όρθιου ευθύγραμμου ή κυματιστού μίσχου³⁰. Στον κρατήρα της Ρόδου τα άνθη δεν έχουν μίσχο. Είναι μετέωρα, ανεξάρτητα από τον κάλυκα, και συνδέονται μεταξύ τους με τοξωτούς βλαστούς. Ο τρόπος αυτός θυμίζει ένα πολύ χρησιμοποιημένο θέμα της έντυπης διακόσμησης στη μελαμβωφή αττική κεραμική: τα συνδεδεμένα με τόξα ανθέμια. Εδώ το θέμα αρχίζει από νωρίς, ήδη το βρίσκουμε σε αγγεία του 5ου αι. —μικρά, κοντά τόξα που συνδέουν όρθια ή κρεμαστά ανθέμια ή ανθέμια και άνθη λωτού— και πρέπει να συσχετιστεί με το αντίστοιχο θέμα της ιωνικής τορευτικής³¹. Αργότερα, στον 4ο αι. π.Χ., τα τόξα γίνονται ευρύτερα, διασταυρώνονται μεταξύ τους, καθώς συνδέουν ένα παρά ένα τα ανθέμια σε ομόκεντρες κυκλικές ζώνες ή στην κεντρική σύνθεση, στον πυθμένα των αγγείων. Ο τύπος αυτός της διακόσμησης δεν κατεβαίνει χαμηλότερα από το τέλος του 4ου ή ίσως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.³². Η χρησιμοποίηση του θέματος στον κρατήρα της Ρόδου φανερώνει ότι το σχήμα του άνθους με τον όρθιο μίσχο δεν έχει ακόμη καθιερωθεί, ενώ είναι ζωντανή η παράδοση των συνδυασμών τόξων.

Από τα τέσσερα άνθη του κρατήρα που σώζονται, το καλύτερα διατηρημένο σχηματίζεται από ένα μεγάλο σταγονόσχημο πέταλλο, στην κορυφή του οποίου ορθώνεται ένα μακρύ λογχωτό, ενώ από διάφορα σημεία στα πλάγια του μεγάλου φυτρώνουν αντικρυστά μικρά ροπαλόσχημα στραμμένα προς τα επάνω, με εξαίρεση ενός μόνο, πολύ μικρού, αριστερά (Σ χ έ δ. 1, 2). Η μορφή θυμίζει άνθη του τύπου που παραδίδεται στο γύψινο εκμαγείο από το Mit Rahine στο Hildesheim, Pelizaeusmuseum 1161³³ και στην τοιχογραφία του τάφου των Λευκαδίων³⁴. Στον κρατήρα το σχήμα είναι πολύ απλούστερο, λείπει το πλατύ κάτω μέρος του άνθους, ενώ το μικρότερο της κορυφής αντιπροσωπεύεται από το απλό λογχωτό πέταλλο· ακόμη τα πλάγια πέταλλα δεν γυρνούν προς τα κάτω, αλλά στρέφονται προς την κορυφή, όπως σε ανθέμια του τύπου του χρυσού διαδήματος από την Ερέτρια, στη Βοστώνη³⁵. Ο τεχνίτης του κρατήρα έχει οπωσδήποτε υπόψη του το θέμα του «πολλαπλού άνθους»³⁶, το αποδίδει όμως με ένα δικό του τρόπο, δεν δεσμεύεται από κάποια καθιερωμένη και τυποποιημένη ήδη στο περιβάλλον του

29. Βλ. π.χ. JdI 90 (1975), σ. 188 κ.ε., εικ. 14, 15, 18, σ. 190 εικ. 26, σ. 208 εικ. 64.

30. Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση όπου το άνθος προβάλλει πίσω από τις κορυφές φύλλων πυκνού κάλυκα π.χ. στο γύψινο εκμαγείο Hildesheim, Pelizaeus-Museum 1134, Reinsberg, ό.π., αριθ. 10, εικ. 18. Pfrommer, JdI 97 (1982), σ. 182, σημ. 322 και Pfrommer, Studien, σ. 116. Για το θέμα βλ. L. Byvanck van Ufford, Oudh Meded LIX-LX (1978-79), σ. 179 κ.ε. Στα αγγεία της Centuripe τα άνθη παρακολουθούν την παρατακτική ασύνδετη διάταξη των φύλλων.

31. Agora XII, πίν. 47, 211, 635, 636, 1197, 1198· πίν. 49, 436. 477. L. Byvanck van Ufford, ό.π., και BA Besch 58 (1983), σ. 179 κ.ε.

32. J. Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, PF 2 (1968), σ. 41. P. Corbett, Hesperia 24 (1955), σ. 172 κ.ε. R. Smetana-Scherrer, Spät-klassische und hellenistische Keramik. Alt-Ägina II, I, 1982, σ. 57.

33. Reinsberg, ό.π., αριθ. 19, εικ. 32. Pfrommer, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 123, εικ. 23 (με λανθασμένη παραπομπή εικ. 35), σ. 186, εικ. 34.

34. AAA VI (1973), έγχρ. πίν. Α και εξώφυλλο. Reinsberg, ό.π., σ. 66 κ.ε. Pfrommer, ό.π., σ. 135. Πρβλ. και στα ψηφιδωτά από την Πέλλα (κυνήγι λεονταριού) και τη Βεργίνα, D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, 1982, Kat. 98, πίν. 31, 4, Kat. 130, πίν. 40, 4. Pfrommer, Studien, σ. 130.

35. Museum of Fine Arts 98. 798. The Search for Alexander. An Exhibition, 1980, σ. 150 αριθ. 92.

36. Pfrommer, σ. 126 κ.ε. «Stockwerkblüte».

μορφή. Και τα άλλα τρία άνθη του κρατήρα έχουν γύρω από το σταγονόσχημο μεγάλο πέταλλο τρία ή τέσσερα ροπαλόσχημα στραμμένα προς την κορυφή.

Ο κισσός στον ώμο του κρατήρα, θέμα πολυχρησιμοποιημένο στην κεραμική και την τορευτική, με το άνετο, ελεύθερο άπλωμά του από τη μία λαβή στην άλλη, την παχιά, γοργή μονοκοντυλιά της σχεδίασης, το σχήμα των φύλλων, δεν έχει καμία σχέση με την μικροτεχνική αντίληψη πολύτιμου κοσμήματος, που χαρακτηρίζει την διακόσμηση της αττικής μελαμβαφούς κεραμικής του ύστερου 4ου αι. ή ακόμη και τους χαλαρότερους σχηματισμούς της στον 3ο αι. π.Χ. Ούτε συγκρίνεται με την σφιχτή περιπλοκάδα των αγγείων *Gnathia* κι ακόμη λιγότερο με τον τυποποιημένο κισσό των «Plakettenvasen»³⁷. Αντίστοιχα και το κλαδί της αμπέλου, που τυλίγει τον λαιμό του κρατήρα, με τους ακανόνιστους κυματισμούς και τις κληματίδες, την ασύμμετρη κατανομή των φύλλων και των τσαμπιών δεν μπορεί να συσχετισθεί με τα «κατατηξίτεχνα» στεφάνια των αττικών μελαμβαφών αγγείων³⁸, ούτε με τα χυμάδη, αλλά με συμμετρικά επαναλαμβανόμενα στοιχεία της κεραμικής *Gnathia*³⁹. Ανεξάρτητα όμως από τις διαφορές στην διατύπωση των θεμάτων, ή έκδηλη διάθεση να ζωντανέψει η μαύρη επιφάνεια του αγγείου με τα ανοιχτόχρωμα κλαδιά που το τυλίγουν και τον πλατύ κάλυκα με τα μεγάλα άνθη στη βάση, και οι παχιές άνετες πινελιές, καμωμένες με μαλακό πινέλο και όχι με καλάμι⁴⁰, σχετίζονται άμεσα με την τάση που χαρακτηρίζει την αττική κεραμική της «δυτικής κλιτύος» στις αρχές του 3ου αι. και επομένως εντάσσονται στα ίδια χρονολογικά πλαίσια⁴¹.

Για το σχήμα του αγγείου είναι δύσκολο να βρεθούν παράλληλα. Οι υπερυψωμένες λαβές-Πάνες θυμίζουν αόριστα εκείνες των ελικωτών κρατήρων, όμως εδώ σταματά κάθε δυνατότητα συσχετισμού με τον τύπο αυτόν. Ο κρατήρας της Ρόδου θα μπορούσε να θεωρηθεί πλησιέστερος στον τύπο των κιονωτών κρατήρων. Αλλά και στην περίπτωση αυτή οι αναλογίες που υπάρχουν είναι περιορισμένες. Ο τύπος του μελαμβαφούς κιονωτού κρατήρα δεν αντιπροσωπεύεται στην αττική κεραμική της αθηναϊκής Αγοράς του 4ου αι. και φαίνεται ότι η παραγωγή του σταματά και στην Κόρινθο κατά τα τέλη του 5ου αι.⁴². Δείγματα από άλλα εργαστήρια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στο σχήμα και τις αναλογίες και δεν επιτρέπουν τον παραλληλισμό με τον κρατήρα της Ρόδου⁴³. Το μόνο αγγείο προς το οποίο μπορεί αυτός να παραβληθεί

37. Για την αττική κεραμική βλ. G. Kopcke, AM 79 (1964), σ. 58 κ.ε. Smetana-Scherrer, ό.π., σ. 69. I. Metzger, Eretria II, 1969, σ. 10 κ.ε. Για κεραμική *Gnathia* βλ. πρόχειρα CVA The Cleveland Museum of Art I USA 15, πίν. 46 (727). Για τα λεγόμενα *Plakettenvasen* βλ. π.χ. W. Züchner, JdI 65/66 (1950/51), σ. 185 εικ. 14, σ. 188 εικ. 19. G. Andreassi στο *Studies in Honour of Arthur Dale Trendall*, 1979, πίν. 5-6.

38. Kopcke, ό.π., Beil. 18, 2-3. 22. 34, 1-7. 44, 6.

39. J. R. Green, *Gnathia Pottery in the Akademisches Kunstmuseum Bonn*, 1976, πίν. 2, 4, 5.

40. Πρβλ. Kopcke, ό.π., σ. 58.

41. Smetana-Scherrer, ό.π., σ. 69. S. Rotroff, *Ceramic Workshops in Hellenistic Athens* στο *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium*, Amsterdam 1984, σ. 174. Για τις αναλογίες και τις αλληλεπιδράσεις της αττικής και της κεραμικής *Gnathia* στο τέλος του 4ου αι. βλ. Green, ό.π., σ. 1 με σημ. 2 και στο *Studies in Honour of A. D. Trendall*, σ. 85 κ.ε.

42. Agora XII, σ. 54 κ.ε. G. Roger Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery*, Corinth VII III 1975, σ. 107 κ.ε.

43. Βλ. π.χ. τον κρατήρα του Μουσείου Deri, Debrecen (BMusHongr 46 (1976), σ. 65, αριθ. 32, εικ. 46) με διακόσμηση ανάγλυφη και τύπου «δυτικής κλιτύος», για τον οποίο πιθανολογείται αττική προέλευση ή επίδραση, με βαρύ σφαιρικό σώμα και στερούμενο σχεδόν ώμου. Οι κρατήρες της κατηγορίας των *Plakettenvasen* με πλατύ κρεμαστό χείλος, παρουσιάζουν ποικιλία στη μορφή και τις αναλογίες, π.χ. Brit. Mus. G 29 (F. Courby, *Les vases Grecs à reliefs*, 1922, πίν. 6 b. T. Dohrn, RM 92 (1985), σ. 96, 97). München, Antikenslg. 7486 (Züchner, ό.π., σ. 189, εικ. 19). Βλ. και τον ραβδωτό κρατήρα του Μουσείου Αλεξανδρείας, του οποίου σχέδιο κατά Schreiber δημοσιεύει ο R. Pagenstecher, Exp. Sieglin II 3, σ. 16, εικ. 22, και ο οποίος προέρχεται από κά-

είναι ένας μελαμβοφής κρατηρίσκος ύψους μόλις 0,06 μ., από την Ολβία στο Mannheim, Reiss-Museum, αριθ. Cg 227. Σήμερα λείπουν οι λαβές και το μεγαλύτερο μέρος του χείλους, όμως σε παλιότερες φωτογραφίες το αγγείο εμφανίζεται είναι ακόμη πλήρες⁴⁴. Το σχήμα ανταποκρίνεται απολύτως σ' αυτό του κρατήρα με τους Πάνες. Η μειωμένη ελαστικότητα του περιγράμματος και ο λιγότερο τονισμένος ώμος, αν δεν οφείλονται στο μέγεθος, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως νεότερα στοιχεία. Η χαρακτηριστική διακόσμηση επιτρέπει την χρονολόγησή του στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁴⁵.

Η μορφή του ποδιού στον κρατήρα της Ρόδου είναι άγνωστη. Όπως φανερώνουν οι τεχνικές λεπτομέρειες, το πόδι, που κατασκευάστηκε χωριστά, προστέθηκε στο σώμα, αφού αυτό είχε διαμορφωθεί στον τροχό ως την σημερινή του απόληξη⁴⁶. Η ύπαρξη του κάλυκα του ακάνθου στο κάτω μέρος του αγγείου αν και δεν είναι καθοριστική για τη μορφή της βάσης, επιδρά στο ύψος της⁴⁷. Στις περισσότερες περιπτώσεις ένας πλαστικός δακτύλιος χωρίζει τον φυτικό κάλυκα από το στέλεχος του ποδιού⁴⁸. Το ίδιο θα μπορούσε κανείς να δεχτεί και για τον κρατήρα της Ρόδου κατ' αναλογία μάλιστα προς το στεφάνι, που δένει στις λαβές τα φύλλα του ακάνθου. Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ως πιθανότερη μορφή ποδιού μια βαθμιδωτή βάση με ένα μετρίου ύψους στέλεχος, όπως έχουν οι κρατηρίσκοι και οι κάρθοι του τέλους του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ.⁴⁹.

Οι πλαστικές λαβές σε χάλκινα ή αργυρά και χρυσά αγγεία, ανθρωπόμορφες ή ζωόμορφες, με πιθανή την καταγωγή από την Ανατολή ή την Αίγυπτο, έχουν μακρά ιστορία, που δεν είναι εδώ η κατάλληλη θέση για να αναλυθεί⁵⁰. Η ανθρωπόμορφη λαβή, θέμα με περιορισμένη διάδοση στην κυρίως Ελλάδα, όπως αλλωστε και η ζωόμορφη, οικείο στην Ιωνία, γνωρίζει άνηθηση στα ιταλιωτικά εργαστήρια στον 6ο και τον πρώιμο 5ο αι., ενώ δημιουργεί παράδοση

ποιο εργαστήριο παραγωγής Plakettenvasen. Ο κρατήρας Gnathia, Brit. Mus. F 548 (L. Forti, *La ceramica di Gnathia*, 1975, πίν. XXII b), με χαμηλό λαιμό και στενό χείλος, φαρδύ σώμα με έντονη μείωση προς το πλατύ βαθμιδωτό πόδι, έχει τελειώς διαφορετικές αναλογίες. Ο συγγενέστερος τύπος από τους κρατήρες της Κνωσού ο «αφιερωματικός» του τύπου I κατά Callaghan (BSA 73 (1978), σ. 12, αριθ. 31-34, εικ. 8, πίν. 33) διαφέρει επίσης στις αναλογίες λαιμού και χείλους, σχήμα ώμου και κοιλιάς.

44. CVA Mannheim 1, πίν. 36, 1. H. Hoffmann, *Griechische Vasen im Grossherz. Hofantiquarium in Mannheim*, 1909, σ. 12, πίν. 1, 2 (μέσον).

45. Πρβλ. CVA Rhode Island School of Design 1, πίν. 27, 5=Ann Harnwell Ashmed - Kyle Meredith Phillips Jr., *Catalogue of the Classical Collection. Mus. of Art, The Rhode Island School of Design. Classical Vases*, 1976, αριθ. 37, πίν. 94. Forti, ό.π., πίν. V, d. *Hesperia* 5 (1936), σ. 38, εικ. 38 (δεξιά). Σχετικά βλ. Korcke, ό.π., σ. 83. Rotroff, ό.π. (βλ. υποσημ. 41), σ. 174, εικ. 2 (το τέταρτο).

46. Τα «χείλη» (πάχ. 0,003 μ.) στη σημερινή απόληξη του αγγείου είναι λεία. Αυτό δείχνει ότι το τμήμα που λείπει είχε προστεθεί στο σημείο εκείνο, όταν ήδη είχε στεγνώσει ο πηλός.

47. Βλ. π.χ. τη λουτροφόρο Brit. Mus. F 560 (BICS 15 (1968), πίν. X), την πελίκη Lecce, Mus. Provinciale 1788 (CVA πίν. 34, 3-4) την υδρία Mainz, Zentralmus (CVA 2, πίν. 23, 1-3), την υδρία Bruxelles, Mus. Royaux R 408 (CVA 3, IV D-IV E και IV I, πίν. 1, 10), την υδρία Erlangen (υποσημ. 19), την υδρία Hadra, München, Antikenslg. 6024 (υποσημ. 17). Εξαίρεση αποτελεί η υδρία Hadra του Πύλωνος στο Βερολίνο (υποσημ. 17) με χαμηλή βάση, αλλά γραπτό τον κάλυκα.

48. Βλ. παραδείγματα, υποσημ. 47. Δεν έχουν πλαστικό δακτύλιο η υδρία του Μονάχου 6024 και η υδρία του Mainz. Στη λουτροφόρο του Βρετανικού Μουσείου F 560 η βάση είναι σύνθετη, όπως και στους αμφορείς της Βαλτιμόρης (υποσημ. 18).

49. Βλ. AM 79 (1964), Beil. 40, 5. Forti, ό.π., πίν. XXVI e. *ÖJh* 50 (1972-75), σ. 150, εικ. 1 a-c, πίν. 1 b. Βαθμιδωτή βάση έχει και ο κρατηρίσκος του Mannheim (υποσημ. 44).

50. H. Jucker, *AntK* 19 (1976), σ. 90, 91. P. Amandry στο *The Aegean and the Near East. Studies presented to Hetty Goldmann*, 1956, σ. 257 και *AntK* 2 (1959), σ. 39.

στην Ετρουρία⁵¹. Η πήλινη οινοχόη με πλαστική λαβή στην Utrecht, που δημοσίευσε πρόσφατα ο J. W. Salomonson⁵², η χαμένη σήμερα λαβή ενός αντίστοιχου αγγείου από την Πριήνη, μία άλλη πήλινη λαβή από την Συλλογή J. Gréau⁵³, μαρτυρούν για την επιβίωση της παράδοσης στον μικρασιατικό χώρο κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το φαινόμενο της ελληνιστικής «κοινής» το γεγονός ότι ο Salomonson εντοπίζει το τορευτικό πρότυπο, τόσο για το σχήμα του αγγείου όσο και για τον τύπο της λαβής της οινοχόης της Utrecht, καθώς και της πήλινης υδρίας από το Artichow Kurgan, με όμοια πλαστική λαβή⁵⁴, σε μία κατηγορία αργυρών πρόχων, που βρέθηκαν στην περιοχή της Ancona, αλλά και σε άλλες περιοχές της Ιταλίας και που καλύπτουν ένα σύντομο σχετικά διάστημα, από τα μέσα του 2ου περίπου ως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.⁵⁵. Χαρακτηριστικό για όλα τα παραδείγματα, ανεξάρτητα από εργαστήρια και χρονική περίοδο και σε αντίθεση προς τις ζωόμορφες λαβές, είναι η στροφή της ανθρωπόμορφης λαβής προς τα έξω, η αποστροφή δηλαδή της μορφής από το αγγείο⁵⁶. Αντίθετα, στον κρατήρα της Ρόδου οι δύο Πάνες είναι στραμμένοι προς το αγγείο ακολουθώντας τυπολογικά κάποια διαφορετική παράδοση.

Στην μελέτη του για την αιχαιμενιδική τορευτική ο P. Amandry παρουσίασε έναν ξεχωριστό τύπο αργυρών αμφορέων με πλάγια εκροή προσαρμοσμένη, στην μία από τις δύο ζωόμορφες λαβές, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν χρήση τελετουργική⁵⁷. Το χαρακτηριστικό σχήμα τους μαρτυρείται στην αιχαιμενιδική περίοδο, αλλά μεμονωμένα στοιχεία τους ανάγονται σε πρωιμότερες εποχές⁵⁸. Τα νεώτερα αγγεία του είδους, από τον πρώιμο 4ο αι., αντί της πλάγιας εκροής έχουν στον χωρίς βάση πυθμένα δύο μικρούς σωληνοειδείς «κρουνοίς» και χαρακτηρίζονται

51. Jucker, ό.π., σ. 90. A. de Ridder, *Les Bronzes Antiques*, Mus. Nat. du Louvre I (1913/15), σ. 105. I. Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου, *Χαλκαί κορινθιουργείς πρόχοι*, 1975, σ. 36 κ.ε., 91 κ.ε. Βλ. ακόμη την αργυρή υδρία στη Νέα Υόρκη, *Metr. Mus.* 66.11.23, D. von Bothmer, *CRAI*, Avril-Juin 1981, σ. 202, εικ. 7 και ο ίδιος *BMetr Mus*, Summer 1984, σ. 29, αριθ. 35. Ανάλογες λαβές σε υδρίες βλ. E. Diehl, *Die Hydria*, 1964, σ. 26, σημ. 71. Για ετρουσκικά παραδείγματα βλ. πρόχειρα M. Comstock - C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston*, 1971, αριθ. 511, 512, 520. D. G. Mitten - S. Boeringer, *Master Bronzes from the Classical World*, 1968, αριθ. 224. *Kunstwerke der Antike*, Auktion Basel 34 (6.5.1967), αριθ. 187. A. Adriani, *Divagazioni intorno a una coppa paesistica del Museo di Alessandria*, 1956, πίν. VI, 19 = *StEtr* 9 (1935), σ. 300, αριθ. 7, πίν. 39, 5. Βλ. ακόμη M. Pfrommer, *Jdl* 98 (1983), σ. 242, σημ. 37. D. Kent Hill, *AJA* 69 (1965), σ. 115 κ.ε., πίν. 27-29.

52. *BABesch* 57 (1982), σ. 164, κ.ε., σ. 174, εικ. 1-4, σ. 175, εικ. 1.

53. Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene*, 1904, σ. 410, αριθ. 55, εικ. 535, 536. Schäfer, ό.π. (βλ. υποσημ. 32), σ. 86. Salomonson, ό.π., σ. 168, εικ. 2. W. Froehner, *Terres cuites d'Asie Mineure de la Collection J. Gréau II*, 1886, σ. 58, αριθ. 7, πίν. 65.

54. M. Maximova, *Artichow Kurgan*, 1979 (ρωσικά), σ. 120, εικ. 54. Salomonson, ό.π., σ. 167, εικ. 1.

55. Salomonson, ό.π., σ. 169 κ.ε.

56. Πρβλ. και το αργυρό αγγείο από το Κέρτς στο Λένινγκραντ, E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, 1966, σ. 105 πίν. 27. A. Pfrommer, ό.π., σ. 262. Μια πρώιμη εξαίρεση αποτελούν οι λαβές του πήλινου ηθμού από το θολωτό γεωμετρικό τάφο στο Καβούζι, *Hesperia* 52 (1983), πίν. 78 b, σ. 411. Ενδιαφέρουσα για τη στάση και το θέμα της και η μικρή χάλκινη μορφή σατύρου από τάφο του 1ου αι. μ.Χ. στο Κάστρο της Σίφνου. *BSA* 44 (1949), σ. 86 εικ. 20, σ. 87 αριθ. 7, πίν. 29, 3. Οι προτομές των κορινθιακών πρόχων του 7ου και 6ου αι. π.Χ. ή οι μορφές που αγκαλιάζουν το στόμιο της οινοχόης στην μικρή ομάδα Β οινοχοών, που ξεχωρίζει η I. Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 36 κ.ε., δεν λαμβάνονται υπόψη, διότι αποτελούν την πλαστική πρόσφυση της λαβής και δεν υποκαθιστούν το στέλεχος της.

57. *Toreutique Achéménide*, *AntK* 2 (1959), σ. 38-56.

58. Amandry, ό.π., σ. 38 κ.ε.

σαφώς ως ρυτά⁵⁹. Πήλιννοι δίκρουνι αμφορείς χωρίς βάση, με ζωόμορφες ή με απλές λαβές είναι ευρύτατα διαδεδομένος τύπος αγγείου από τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. σε ολόκληρη την περιοχή της εγγύς Ανατολής, όπου είχε εξαπλωθεί το αχαιμενιδικό κράτος⁶⁰. Ως τόπος καταγωγής του τύπου πιθανολογείται η Αρμενία, όπου η παρουσία του είναι πυκνότερη και όπου εντοπίζονται και τα πρωιμότερα από τα αργυρά δείγματα⁶¹: ο παλιότερος ως τώρα γνωστός αμφορέας-ρυτό, από το β' μισό του 5ου αι. ή τις αρχές του 4ου, βρέθηκε στην περιοχή του Πόντου, πιθανώς μεταξύ Σινώπης και Τραπεζούντος⁶²: η Αμισός ή η Αρμενία αναφέρονται ως τόπος εύρεσης για τις λαβές με τους φτερωτούς αιγάγρους στο Λούβρο και το Βερολίνο, που προέρχονται προφανώς από έναν λίγο μεταγενέστερο αμφορέα-ρυτό του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.⁶³. Το νεώτερο δείγμα του τύπου από την Θράκη, ο πολυσυζητημένος χρυσός αμφορέας-ρυτό του θησαυρού του Panagjuriste με την πολύμορφη μυθολογική παράσταση και τους ορθωμένους κενταύρους στις λαβές, έχει χρονολογηθεί γύρω στο 300 π.Χ.⁶⁴.

Ο τύπος του αχαιμενιδικού αμφορέα-ρυτού, όπως επισημαίνει ο Amandry, δεν φαίνεται να έχει μιμήσεις στην Ελλάδα⁶⁵. Οι σπάνιες ζωόμορφες λαβές χάλκινων αγγείων από τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ., που ανάγονται σε περσικά πρότυπα, θα μπορούσαν να προέρχονται και από

59. Ό.π., σ. 48 κ.ε. Βλ. και τον δίκρουνο αργυρό αμφορέα στο Μουσείο της Τεχεράνης, χρονολογημένο στον 6ο αι. π.Χ. «7000 Jahre Kunst in Iran», 16 Februar-24 April 1962 in Villa Hügel, Essen, αριθ. 336 (οι λαβές δεν συνανήκουν). Για την ονομασία «κρουνός» βλ. Αθην., Δειπν. XI 469 α: *ῥιτόν δίκρουνον*, επίσης τον κατάλογο αφιερωμάτων στο Διδυμαίον της Μιλήτου CIG 2853, στ. 8-11, B. Haussoulier, *Etudes sur l'histoire de Milet et de Didymaion*, 1902, σ. 199. Η ύπαρξη δύο ή περισσότερων κρουνών σημειώνεται στα ελληνιστικά χρόνια εκτός από τα ρυτά ή τους αμφορείς-ρυτά και σε άλλου τύπου αγγεία: βλ. π.χ. τον αργυρό αμφορέα της Νικοπόλεως (Chertomlyk) με τρεις κρουνούς (Amandry, ό.π., σ. 49, σημ. 89. Strong, ό.π., πίν. 21), τον γυάλινο αμφορέα στο Βερολίνο με έναν κρουνό (G. Platz-Horster, *Antike Gläser* (Staatl. Mus. Preuss. Kulturbesitz, Berlin. Antikenmuseum 1976, αριθ. 16) και δύο όμοιου τύπου, αλλά μικρότερα γυάλινα αγγεία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 14261, 12462 β (αδημοσίευτα) με έναν κρουνό, τον αμφορέα από φαγεντιανή στη Νέα Υόρκη, Metr. Mus. (Parlasca, στο *Alessandria e il Mondo Ellenistico-Romano. Studi in onore di A. Adriani*, II, 1984, σ. 300 κ.ε. Για την συμπλήρωση των λαβών σε μορφή δελφινιών που προτείνει ο Parlasca βλ. διαφορετική άποψη του Pfrommer, *JdI* 98 (1983), σ. 301 σημ. 5).

60. E. Haerincx, *Iran* 18 (1980), σ. 43 κ.ε., 50 κ.ε.

61. Ό.π., σ. 52. Amandry, ό.π. (υποσημ. 57), σ. 54. Διαφορετικά για την καταγωγή του τύπου οι P. Zazoff - Chr. Höcker - L. Schneider, *AA* 1985, σ. 604 κ.ε.

62. Σε ιδιωτική Συλλογή, Amandry, ό.π., σ. 48 κ.ε., 53 κ.ε. πίν. 24, 30, 4. Zazoff - Höcker - Schneider, ό.π., σ. 604.

63. Amandry, ό.π., σ. 50 κ.ε. (με βιβλιογραφία), πίν. 26, 2· 27, 2·3· 28, 4.

64. Mus. Plovdiv 3203. B. Svoboda - D. Conđen, *Neue Denkmäler antiker Toreutik*, 1956, σ. 147 κ.ε., πίν. XV, 1· XVI-XX. *Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Ausstellung Köln, München, Hildesheim*, 1979, αριθ. 361. Zazoff - Höcker - Schneider, ό.π., σ. 602 κ.ε. με παλιότερη βιβλιογραφία σημ. 30, 31, 84. J. Dörig, *Les Trésors d'orfèverie Thrace. Suppl. alla Rivista di Arhaeologia* 1987, σ. 21 κ.ε., αριθ. 21.

65. Amandry, ό.π., σ. 55. Είναι ενδιαφέρον ότι ο τύπος των αργυρών αχαιμενιδικών αγγείων ίδιου σχήματος με τον αμφορέα, αλλά χωρίς λαβές, είχε μεγάλη διάδοση στη Θράκη, όπου χρησιμοποιείται και ως ρυτό, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο, αλλά δεν έχει επισημανθεί ως τώρα στον ελληνικό χώρο (βλ. π.χ. *Gold der Thraker*, αριθ. 292, 303, 313. B. N. Arakalian, *Očerki po Istorii iskusstva dranej Armenii 6 v do n.e. - 3 v n.e.*, (1976) πίν. 61. D. von Bothmer ό.π. (υποσημ. 51), σ. 38, αριθ. 50, 51, S. Goldstein, *Pre-Roman and Early Roman Glass in Corning Museum of Glass*, 1979, σ. 119, αριθ. 250, εικ. και έγχρ. πίν. 17. Για το σχήμα βλ. και Pfrommer, ό.π., σ. 276 σημ. 208). Αντίθετα το ίδιο βασικό σχήμα απαντά ως οινοχόη στη Μακεδονία και τη Θράκη (βλ. *Θησαυροί της αρχαίας Μακεδονίας*, 1979, αριθ. 157, πίν. 26. *Gold der Thraker*, αριθ. 262, 319, 347). Πρβλ. Strong, ό.π., σ. 217, Appendix IV. B. Barr Sharrar, *Eastern Influence on the Toreutik Art of Macedonia before the Conquest of Alexander the Great*, στο *Archaeological News XIII Nos 1/2* (1984), σ. 6 κ.ε.

άλλου τύπου αγγεία ή και από αμφορείς⁶⁶. Οι επιδράσεις της αχαιμενιδικής τορευτικής ωστόσο, που επισημαίνονται ήδη από τον 6ο αι., είναι άφθονες στην ελληνική τέχνη του 5ου και του 4ου αι. και αναγνωρίζονται άλλοτε ως αντιγραφές ή απομιμήσεις σχημάτων και τύπων αγγείων στην τορευτική ή μεταφορά τους στον πηλό, άλλοτε ως μεταπλάσεις ή συγχωνεύσεις των ξένων στοιχείων στους οικείους τύπους και σχήματα⁶⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης και γνήσιο δείγμα των τάσεων της τέχνης της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, πλούσιας σε ανανεωτικές εμπνεύσεις και πρόθυμης σε συγκρητισμούς, αποτελεί ο κρατήρας της Ρόδου. Γιατί χωρίς αμφιβολία πρέπει να αναγνωρίσουμε την επίδραση του τύπου του αχαιμενιδικού αμοφορέα-ρυτού στην έμπνευση του αγγειοπλάστη να στολίσει τον κρατήρα του με ένα στοιχείο τελείως ασυνήθιστο στην παραδοσιακή κεραμική, αλλά και την τορευτική, τις ανθρωπόμορφες λαβές. Δεν ήταν όμως πρόθεσή του η απλή μεταφορά στον πηλό ενός πολύτιμου τορευτικού σκεύους, όπως φαίνεται να επιδιώκει ο συνάδελφός του που έπλασε την επιχρυσωμένη υδρία της Λαμψάκου με τις ολόγλυφες και ανάγλυφες μορφές, μιμούμενος έργα όπως ο κρατήρας του Δερβενίου⁶⁸. Άλλωστε δεν είχε λόγο να κατασκευάσει για την ελληνική πελατεία του ένα «ρυτό αδελφοσύνης» όπως αυτό του Panagjuriste, στο οποίο οι μυθικοί κένταυροι στις λαβές εντάσσονται στο ίδιο πνεύμα που εξυπηρετούν και οι ελληνότροπες ανάγλυφες παραστάσεις⁶⁹. Αντίθετα ο αγγειοπλάστης επηρεασμένος προφανώς από τους πολυτελείς μεγάλους κανθάρους-κρατήρες Gnathia, που εμφανίζονται αυτήν την εποχή⁷⁰, δημιουργεί έναν αντίστοιχο κεραμικό τύπο, συνθέτοντας

66. Cl. Rolley, Museum of Delphi. Bronzes, σ. 31 εικ. 38 (=FdDV, Monuments figurés. Statuettes de Bronze, 1969, αριθ. 247 πίν. LVI) και σ. 48, εικ. 62. C. Carapanos, Dodona, 1878, σ. 37, πίν. 20, 2, 9. A. de Ridder, Bronzes du Louvre I, σ. 29, αριθ. 148, πίν. 16. Cl. Rolley στο Coll. Stathatos III, 1963, σ. 98, αριθ. 33 εικ. 40, πίν. 13 και σ. 99, εικ. 42. ΠΑΕ 1975, σ. 325, πίν. 256 β.

67. H. Lushey, Die Phiale, 1939, passim και Zusammenfassung, σ. 146 και AA 1938, σ. 360. H. Hoffmann, The Persian Origin of the Attic Rhyta, AntK 4 (1961), σ. 21 κ.ε. Amandry, ό.π., σ. 55. K. Schefold, Die Griechen und ihre Nachbarn, 1967, σ. 297. B. B. Shefton, Persian Gold and attic black-glaze achaemenide influences on attic pottery of the 5th and 4th century B. C. στο IXème Congrès International d'Archéologie Classique, Damas, 11-20 Oct. 1969. Annales Archéologiques Arabes Syriennes, Revue d'Archéologie et d'Histoire, Num. special, Vol. XXI (1971), σ. 109 κ.ε. Strong, ό.π., σ. 75 κ.ε., 99 κ.ε. B. Barr Sharrar, ό.π., σ. 1 κ.ε. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 66.

68. Υδρία Λαμψάκου, Istanbul Mus. 2922. S. Reinach, MonPiot 10 (1903), σ. 39 κ.ε., πίν. 6-7. E. Diehl, Die Hydria, 1964, σ. 83, T411. E. Zervoudaki, AM 83 (1968), σ. 38, αριθ. 80. G. Siebert, Recherches sur les ateliers de bols à reliefs hellénistiques du Peloponnese, 1978, σ. 265. Κρατήρας Δερβενίου, βλ. υποσημ. 12. Για την αντιγραφή στον πηλό τορευτικών έργων βλ. J. W. Salomonson, BABesch 57 (1982), σ. 164 με βιβλιογραφία. M. Vickers, JHSCV (1985), σ. 108 κ.ε. Χαρακτηριστική για τον τρόπο σκέψης των κεραμέων η μαρτυρία για τον Αγαθοκλή, Διοδ. XX 63, 4: 'Ο δ' οὖν Ἀγαθοκλῆς παρὰ τὸν πότον λαβῶν ρυτὸν μέγαν χρυσοῦν εἶπεν ὡς οὐ πρότερον ἀπέστη τῆς κεραμευτικῆς τέχνης ἕως τοιαῦτα ἔκπομάτων πλάσματα φιλοτεχνῶν ἐκεραμεύσατο.

69. Η αντικατάσταση και εδώ της ζωόμορφης λαβής με μυθολογικά όντα, τους Κενταύρους, είναι βαθιά διαποτισμένη από το ελληνικό πνεύμα, όποια καταγωγή των τεχνητών και όποια ερμηνεία των παραστάσεων και αν δεχτούμε. Για την συζήτηση για την τέχνη βλ. βιβλιογραφία στην υποσημ. 64. Τις διάφορες προταθείσες ερμηνείες των παραστάσεων βλ. συγκεντρωμένες M. Daumas, AntK 21 (1978), σ. 23. Dörig, ό.π. Ενδιαφέρουσα η επανάληψη ή επιβίωση (;) του θέματος των κενταύρων στις λαβές στον αργυρό αμοφορέα από το Concesti στο Λένινγκραντ, L. Matzulewitsch, Byzantinische Antike: Studien auf Grund der Silbergefässe der Hermitage, 1929, πίν. 36-37, εικ. 41-42. Strong, ό.π., σ. 192, πίν. 57 (χωρίς τις λαβές!). P. E. Arias στο Festschrift für Nikolaus Himmelmann, 1989, σ. 476, πίν 7,2,71,4.

70. St. Winkelmann, Späte Gnathia Vasen, ÖJh 50 (1972-75), σ. 150 κ.ε. (για τη χρήση των αγγείων βλ. διαφορετική άποψη H. Lohmann, JdI 97 (1982), σ. 240, σημ. 169). Βλ. και τον κρατήρα Gnathia καμπανικού εργαστηρίου στο Μουσείο της Βέρνης 12224, Antike Welt 11 (1980), Sondernummer, εικ. 1, αριθ. 146.

σε πρωτότυπο σύνολο το εξωτικό στοιχείο —τις πλαστικές λαβές— του αχαιμενιδικού ρυτού και γνώριμες μορφές και θέματα. Έτσι συνδυάζει το σκεύος του συμποσίου με τον θεό Πάνα, το συνοδό του Διονύσου⁷¹, τον λάτρη του κρασιού:

*Πᾶν ὁ παρωρείτης, αὐτόξυλος, ὄρειοβοίτης
εἰμὶ καὶ ἐγχθονίου γλενκοπότης κῶλικος*⁷².

διπλασιάζει τη μορφή του —δεν υπάρχει ενδοιασμός γι' αυτό, από νωρίς παρουσιάζεται ο θεός πολλαπλός⁷³ — σε μια σύνθεση αντίστοιχη μ' αυτήν του ψηφιδωτού ταπητίου της Ολύθνου⁷⁴ με τους Πάνες και τον κάρθαρο ή και των ακρωτηρίων επιτυμβίων στηλών με τους τράγους που «χορεύουν» αντικρυστά γύρω από έναν κρατήρα ή κάρθαρο⁷⁵. Τον δαίμονα της φύσης με τις αιφνίδιες επιφάνειες⁷⁶ εμφανίζει μέσα από τον πολυσήμαντο φυτικό κάλυκα⁷⁷. Και μέσα στον κάλυκα, τον άνθινο κρατευτή πολύτιμων μεταλλικών αγγείων της εποχής, τοποθετεί ολόκληρο το σκεύος στεφανωμένο με κισσό και κληματίδα.

Πού έπλασε το αγγείο ο τεχνίτης είναι το ερώτημα που δεν μπορεί να βρει εύκολα απάντηση. Για τον τύπο του κρατήρα με δυσκολία εντοπίστηκε ένα αττικό παράδειγμα. Η γραπτή διακόσμηση όμως του αγγείου της Ρόδου αποκλείει την αττική προέλευση. Ούτε όμως και στα ιταλιωτικά εργαστήρια ήταν δυνατόν να βρεθεί παράλληλο, μόνο η επίδραση της κεραμικής Gnathia αναγνωρίστηκε στη γενική σύλληψη του αγγείου και, σε συνδυασμό με την αττική «δυτικής κλιτύς», στην «πολυχρωμία». Εύλογα περιμένει κανείς αμεσότερη και σαφέστερη την επίδραση των αχαιμενιδικών προϊόντων στην περιφέρεια, την μικρασιατική περιοχή και την Αίγυπτο⁷⁸. Αλλά στην πολεμαϊκή Αίγυπτο την εποχή αυτή δεν φαίνεται να έχουν δημιουργηθεί ακόμη εργαστήρια ικανά να παράγουν αντίστοιχη με τον κρατήρα κεραμική⁷⁹. Για

71. R. Herbig, Pan, 1949, σ. 27 κ.ε., 29 κ.ε., και 62.

72. Απολλωνίου Σμυρναίου, Anth. Gr. XVI, 235.

73. Βλ. σχετικά RE Suppl. VII (1956), στ. 946 κ.ε., λ. Pan (Fr. Brommer) ιδιαίτερα στ. 959 κ.ε. για την αττική αγγειογραφία. Κάπως διαφορετικά στην ιταλιωτική αγγειογραφία K. Schauenburg, RM 69 (1962), σ. 40. Βλ. και το πικτό κάτοπτρο W. Züchner, Griechische Klappspiegel, 1942, KS 60, πίν. 31, 1. Herbig, ό.π., πίν. XL, 3. Για το θέμα βλ. M. Nilsson, Geschichte griechischer Religion I² 1955, σ. 235 κ.ε.

74. Olynthus XII, σ. 357 κ.ε., πίν. 11. Salzmann, ό.π. (υποσημ. 34), Kat. 87, πίν. 15, 1. Herbig, ό.π., πίν. 39, 4. Th. Kraus, AM 69/70 (1954/55), σ. 116. U. Vedder, Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs. v. Chr., 1985, σ. 151 κ.ε.

75. Ως συνοπτική παράσταση του ίδιου θέματος θα πρέπει να θεωρηθεί η χάλκινη πρόσφυση λαβής Antiquities from the Collection of Christos G. Bastis, 1987, σ. 189, αριθ. 98. Για το θέμα στα επιτύμβια βλ. την ανάλυση της Vedder, ό.π., σ. 146 κ.ε., και B. Schmaltz, Gnomon 59 (1987), σ. 347. Βλ. ακόμη D. Woysch-Méautis, Les représentations des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C., 1982, σ. 67 κ.ε. ιδιαίτερα σ. 73. H. Luschey, Zur Wiederkehr archaischer Bildzeichen in der attischen Grabmalkunst des 4. Jhs. v. Chr. στο Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft, Festschrift für B. Schweitzer, 1954, σ. 243 κ.ε., Kraus, ό.π., σ. 109 κ.ε.

76. H. Herdejürgen, AA 1983, σ. 48 σημ. 12 με βιβλιογραφία και σημ. 18. Herbig, ό.π., σ. 19.

77. H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch. Geschichte und Bedeutung einer römischen Porträtform, 1961, σ. 192 κ.ε. Βλ. ακόμη M.W. Stoop, Floral figurines from South Italy, 1960, σ. 66 και E. Bielefeld, AA 1950, σ. 60 κ.ε. — Για τον φυτικό διάκοσμο στα ταφικά αγγεία βλ. Schmidt, ό.π. (υποσημ. 25).

78. Qu. Byvanck van Ufford, BABesch 45 (1970), σ. 133 κ.ε. R. A. Lushing Scheurleer, BABesch 47 (1972), σ. 50 κ.ε. βλ. και υποσημ. 66. O Pfrommer, ό.π., σ. 265 κ.ε. προσπαθεί να διαγράψει το βαθμό και την πορεία των επιδράσεων αυτών και στον ιταλιωτικό χώρο.

79. J. R. Green στο Studies in Honour of Arthur Dale Trendall, 1979, σ. 84. M. Pfrommer, JDI 97 (1982), σ. 177. M. Rostovtzeff, Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt I, 1955, σ. 291 κ.ε.

την προέλευση του πηλού δεν μπορεί κανείς κάτι με να υποστηρίξει βεβαιότητα. Οπτικά τίποτα δεν αποκλείει να είναι ροδιακός, όπως ροδιακό φαίνεται το είδος του μαύρου «γανώματος» και η υφή της επίθετης διακόσμησης. Η επίδραση της κεραμικής Gnathia που αναγνωρίστηκε —χωρίς να παραγνωρίζεται παράλληλα και η επίδραση ως ένα βαθμό και της αττικής— δικαιολογείται απόλυτα από την διάδοση που έχει η κεραμική αυτή στην νοτιοανατολική περιοχή της Μεσογείου⁸⁰. Άλλωστε, τέτοιες διακοσμητικές αντιλήψεις αποτελούν «κοινή» για την εποχή σε όλα τα κεραμικά κέντρα. Οπωσδήποτε, όμως, τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά στην διακόσμηση του κρατήρα συνδυάζονται περισσότερο με ό,τι διακρίνουμε τώρα ως ροδιακό παρά με τα αττικά, ιταλιωτικά ή άλλα του μικρασιατικού χώρου⁸¹. Ενδιαφέρουσα είναι και η ιδιόρρυθμη απόδοση του χαρακτηριστικού «πολλαπλού άνθους», του οποίου την διάδοση παρακολούθησε ο Μ. Pfrommer⁸². Με ανάλογο ιδιότυπο τρόπο ερμηνεύονται και άλλα ιταλιωτικά θέματα στη Ρόδο⁸³. Περισσότερο χαρακτηριστικός όμως είναι ο κάλυκας του ακάνθου: ζωγραφιστός ή ανάγλυφος περιβάλλει το κάτω μέρος των ροδιακών αμφορέων, που την εποχή αυτή δίδονται ως έπαθλα στα Αλεία⁸⁴.

Το θέμα που επιλέγεται για τις λαβές, οι Πάνες, δεν φαίνεται κατ'εξοχήν ροδιακό. Πράγματι γνωστές ως τώρα γραπτές πηγές για την λατρεία του Πανός έχουμε πρώτη φορά για τη Ρόδο μόλις τον 2ο αι. π.Χ.⁸⁵. υστεροελληνιστικά είναι και τα αγαλμάτια του θεού στο Μουσείο της Ρόδου, όπως και τα λιγοστά πήλινα ειδώλια από την πόλη⁸⁶. Όμως η θέση, όπου ιδρύεται το 408/7 η πόλη Ρόδος, ονομάζεται «Πανός άκρον» όπως μαρτυρείται από τον Πτολεμαίο (V2, 19)⁸⁷ και ακόμη, μία σειρά ειδωλίων του 4ου αι. από τους αποθέτες της Λίνδου δεν θα πρέπει να θεωρηθούν τυχαία αναθήματα⁸⁸. Ο θεός δεν είναι άγνωστος ούτε στην μικρασιατική περιοχή, βέβαιες όμως μαρτυρίες για την λατρεία του δεν υπάρχουν και εδώ πριν από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια⁸⁹. Στην ευρύτερη τώρα διάδοση δεν πρέπει να είναι αμέτοχη η έντονη παρουσία των μακεδονικών στρατιών και η προβολή του θεού-προστάτη του μακεδονικού οίκου και των διαδόχων⁹⁰. Η Ρόδος παρά την επιτυχή προσπάθειά της να διατηρήσει την αυτοτέλειά της

P. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 1972, I, σ. 138 κ.ε., II, σ. 244 σημ. 44. A. Enklaar, *BABesch* 61 (1986), σ. 41. Για τις υδρίες Hadra βλ. τώρα P. J. Callaghan - R. E. Jones, *BSA* 80 (1985), σ. 1 κ.ε. με βιβλιογραφία. Για τα Plakettenvasen βλ. G. Andreassi στο *Studies in Honour of Arthur Dale Tredall*, 1979, σ. 21 κ.ε. και T. Dohrn, *RM* 92 (1985), σ. 77 κ.ε.

80. Green ό.π., σ. 81 κ.ε. και Gnathia Pottery in the Akademisches Kunst-Museum Bonn, 1976, σ. 1 σημ. 1. Pfrommer, ό.π., σ. 175 κ.ε. Fraser, ό.π. Siebert, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 265.

81. EAA VI (1975), σ. 23, λ. Pentici occidentali (P. Moreno) η Ρόδος ως κέντρο παραγωγής κεραμικής τύπου «δυτικής κλιτύος». Βλ. τώρα Β. Πατσιαδά, *ΑΔ* 38 (1983), σ. 105-210.

82. Ό.π., σ. 119 κ.ε., κυρίως 126 κ.ε.

83. Pfrommer, ό.π., σ. 171 κ.ε.

84. Αδημοσίευτα ευρήματα. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την ανασκαφέα Τ. Μαρκέτου για την άδεια αναφοράς. Για τους αμφορείς γενικά βλ. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 30 (1975): Μελέτες, σ. 1 κ.ε. και *ΑΔ* 38 (1983): Μελέτες, σ. 249-257.

85. IG 155b III 75=SGDI 3836, 75. D. Morelli, *I culti di Rodi (Studi classici e orientali VIII, 1959)*, σ. 63, 167.

86. G. Gualandi, *ASAtene* LIV N.S. XXXVIII (1976), σ. 137, αριθ. 144-146. Πήλινα ειδώλια αδημοσίευτα.

87. H. van Gelder, *Geschichte der alten Rhodier*, 1900, σ. 339 τοποθετεί το Πανός άκρον στην Κάμυρο. Βλ. *RE Suppl.* V (1931), στ. 763, λ. Rhodos (Hiller von Gaertringen).

88. Chr. Blinkenberg, *Les petits Objets. Lindos I*, 1931, σ. 682 και αριθ. 2342, 2888-2895, πιν. 134.

89. Kl. Tuchelt, *IstMitt* 19/20 (1969/70), σ. 223 κ.ε. ιδιαίτερα 229 κ.ε. Για την Καρία δεν υπάρχουν μαρτυρίες A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, 1958, σ. 455.

90. Για τον Πάνα ως εθνικό θεό των Μακεδόνων βλ. H. P. Laubscher, *AM* 100 (1985), σ. 336 κ.ε. με βιβλιογραφία στη σημ. 11. H. Wrede, *RM* 93 (1986), σ. 206. Tuchelt, ό.π., σ. 230, 231.

μέσα στον νέο κόσμο που διαμορφώθηκε μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου⁹¹, δεν θα έμεινε ανεπηρέαστη από ρεύματα τέτοιου είδους.

Αν ο καλλιτέχνης ήταν Ρόδιος ή αν προερχόταν από τους μετανάστες κεραμείς⁹² δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Σταυροδρόμι και χωνευτήρι ρευμάτων και επιδράσεων σε όλη την ιστορική πορεία της η Ρόδος, δεν είναι παράδοξο ότι είναι ο τόπος, όπου βρέθηκε και, προφανώς, κατασκευάστηκε ένα τέτοιο αγγείο. Ήδη στον 4ο και τον πρώιμο 3ο αι., όπως φαίνεται από τις πηγές του Αθηναίου⁹³ η φήμη των ροδιακών αγγείων, πηλίνων ή τορευτών, ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και ήταν αναγνωρισμένες οι δημιουργικές και ανταγωνιστικές ικανότητες των ροδιακών εργαστηρίων. Η μαρτυρία του Αθηναίου, Δειπν. XI 469d, είναι αποκαλυπτική: *Ἡδυπότιδες: ταύτας φησὶν ὁ Σάμιος Λυγκεὺς Ροδίους ἀντιδημιουργῆσαι πρὸς τὰς Ἀθήνησι Θηρικλέους, Ἀθηναίων μὲν αὐτὰς τοῖς πλουσίοις διὰ τὰ βάρη χαλκευσαμένων τὸν οὐθμὸν τοῦτον, Ροδίων δὲ διὰ τὴν ἐλαφρότητα τῶν ποτηρίων καὶ τοῖς πένησιν τοῦ καλλωπισμοῦ τούτου μεταδιδόναι*⁹⁴. Ποια είναι τα θηρίκλεια αγγεία, δεν έχει καταλήξει ακόμη η έρευνα⁹⁵. Σαφές όμως είναι ότι κατά την παράδοση πρόκειται κατ' αρχήν για πήλινα αγγεία, που δημιουργεί ένας επώνυμος κορίνθιος κεραμέας, σύγχρονος του Αριστοφάνη. Την φήμη του φαίνεται να οφείλει στην επινόηση κάποιων τύπων «ποτηρίων» και «κυλίκων» σε συνδυασμό με μια τεχνική κατασκευής που εντυπωσιάζει. Η υπόδειξη να κατασκευάζονται ξύλινες θηρίκλειες κύλικες από ξύλο τερεμίνθου για το μαύρο χρώμα του⁹⁶, είναι πολύ πιθανό ότι υποδηλώνει μελαμβαφή κεραμική —την κεραμική που αναγνωρίζεται ως προσπάθεια απομίμησης και υποκατάστασης πολύτιμων σκευών⁹⁷. Αν τα προϊόντα του Θηρικλέους είχαν επίδραση σε τορευτικά αντίστοιχα ή μάλλον αν, αντίστροφα, τα τορευτικά βρήκαν επιτυχημένες μιμήσεις στην τεχνική του Θηρικλέους δεν είναι δυνατόν να διευκρινισθεί. Η σύγχυση που χαρακτηρίζει τις πηγές θα μπορούσε να οφείλεται στο γεγονός ότι οι μιμητές εφάρμοσαν την τεχνική κατασκευής και σε άλλους τύπους αγγείων, ενώ τους τύπους αγγείων του Θηρικλέους μιμήθηκαν σε άλλα υλικά⁹⁸. Όπως και αν έχει «θηρίκλεια» αγγεία στον 4ο και τον 3ο αι. πρέπει να είναι κάποια πολυτελή στην εμφάνιση —όπως έμειναν στην ανάμνηση των μεταγενεστέρων⁹⁹— όχι όμως απαραίτητως πάντα και στο υλικό τους σκεύη. Οι ηδυποτίδες που οι Ρόδιοι «αντιδημιούργησαν»

91. Για τις σχέσεις της Ρόδου με τους διαδόχους βλ. H. Hauben, *Historia* 26 (1977), σ. 307 κ.ε. R. Berthold, *Rhodes in the Hellenistic Age*, 1984, σ. 59 κ.ε. Ενδιαφέρουσα και η μαρτυρία του Πλινίου, NH 35, 106 για τον Πρωτογένη: *novissime pinxit Alexandrum ac Pana*. Βλ. Laubscher, ό.π., σ. 339 κ.ε.

92. Ζερβουδάκη, ό.π., σ. 6 κ.ε. Βλ. και σ. 136 για το Διονύσιο το Θράκα.

93. Δειπν. XI 464 c, 469 b, 472 b, 496 f.

94. Πρβλ. και ό.π., XI 500 b.

95. W. Miller, *Daedalus and Thespis*, 1931-1932, II, σ. 544 κ.ε., III, σ. 694 κ.ε. με πηγές και βιβλιογραφία H. Nahod, *RE VB* (1934), στ. 2367, κ.ε., λ. Therikles. Pfuhl, *MuZ I*, σ. 410, § 438. K. Schefold, *UKV*, σ. 137. S. Weinberg, *Hesperia* 31 (1954), σ. 135. E. Paribeni, *EAA VII* (1966), σ. 824, λ. Therikles. St. Drougou, *AA* 1979, σ. 278, σημ. 36, 37. Βλ. και Shefton, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 110, όπου αναφέρεται στα συμπεράσματα αδημοσίευτης μελέτης του W. G. Arnott.

96. Θεόφραστος, *Περί φυτών ιστορία* V 3, 2. Αθην., Δειπν., XI 470 f. Miller, ό.π., III, σ. 697 και κυρίως 701 κ.ε. Plin., NH XVI 76 (40). Πρβλ. και Αθην., Δειπν. XI 471 f.

97. Shefton, ό.π., σ. 109 κ.ε. W. Züchner, *JdI* 65/66 (1950/51), σ. 175 κ.ε. Rostovtzeff, ό.π., I, σ. 125 κ.ε., II, σ. 967. Fraser, ό.π., I, σ. 139 και σημ. 54, II, σ. 246. D. Kent Hill, *AJA* 51 (1947), σ. 248 κ.ε. J. W. Salomonson, *Archeologica Traiectina* 14 (1980), σ. 92 κ.ε. M. Vickers, *AntJ* 66 (1) (1986), σ. 162 κ.ε.

98. Miller, ό.π., II, σ. 544 κ.ε. με πηγές.

99. Βλ. πηγές Miller, ό.π., II, σ. 546.

για να ανταγωνιστούν τα ακριβά μέταλλα αττικά θηρίκλεια αγγεία και να προσφέρουν και στους «πένητες» την πολυτέλεια ενός ωραίου χρηστικού σκεύους, δεν μπορεί να ήταν χρυσές, όπως αυτή που αναφέρει ο Σήμος¹⁰⁰. Ασφαλώς η όλη ιστορία απηχεί τις επιπτώσεις που είχαν στην παραγωγή της κεραμικής οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, που διαμορφώνονται στον 4ο αι. π.Χ. και επικρατούν στην ελληνιστική εποχή.

Άσχετα όμως από το υλικό, από το οποίο κατασκευάστηκαν πραγματικά οι ροδιακές ηδυποτίδες, βέβαιη είναι η δραστηριότητα και η επινοητικότητα των ροδιακών εργαστηρίων. Δεν είναι τυχαίο ότι η παράδοση θέλει τον Διονύσιο τον Θράκα να επιχειρεί την κατασκευή της «νεστορίδος» στη Ρόδο ή ότι αναφέρει επώνυμα τον Δαμοκράτη, τον κατασκευαστή των αντίστοιχων στους περίφημους βοιωτικούς ροδιακών σκύφων¹⁰¹.

Μολονότι ο θηρίκλειος κρατήρ του Αλέξιος ήταν ασφαλώς σκεύος μεταλλικό —*δν λαβών ἐγὼ κενὸν τρίψας, ποιήσας λαμπρὸν...*¹⁰², δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι η περιγραφή του φέρνει στο νου το αγγείο του Μουσείου της Ρόδου: *φαιδρὸς δὲ κρατήρ θηρίκλειος ἐν μέσῳ ἔστηκε λευκοῦ νέκταρος παλαιγενοῦς πλήρης, ἀφρίζων· δν λαβὼν ἐγὼ ... ἀσφαλῆ βάζει· στήσας, συνάψας καρπίμοις κισσοῦ κλάδοις ἔστεψα.*

Αθήνα, Ιούλιος 1988

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

100. Αθην., Δειπν. XI 469 c.

101. Αθην. Δειπν. XI 489 a. 500 b. Βλ. και Χρ. Καρούζος, Ρόδος, ²1973, σ. 45. Βλ. και παρατηρήσεις του Miller, ό.π., II, σ. 548 κ.ε. για τις συχνές παράλληλες αναφορές στις πηγές των ροδιακών και των θηρικλείων αγγείων.

102. Αθην., Δειπν. XI 472. Βλ. την πρόταση για ταύτιση του τύπου του θηρικλείου κρατήρα με τους κρατήρες της ομάδας Falaieff, S. Drougou, ό.π., σ. 265 κ.ε. κυρίως σ. 280.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΑ ΣΤΗΝ ΑΛΑΣΑΡΝΑ ΤΗΣ ΚΩ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΙΑΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ*

(Σχέδ. 1-3· Πίν. 51-66)

*Στη μνήμη των R. Herzog και I. Ζαράφτη
«... μετακινώντας τσακισμένες πέτρες...»*

Πριν από 85 χρόνια ο R. Herzog, ανασκαφέας του Ασκληπιείου της Κω και κύριος θεμελιωτής της αρχαιολογικής έρευνας στο νησί, δημοσίευσε τη μελέτη του *Das Heiligtum des Apollo in Halasarna*¹, στηριγμένος αποκλειστικά στις επιγραφές που προήλθαν από τη «λατόμηση» της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Θεότητας, η οποία, χτισμένη με πέτρες του ναού του Απόλλωνα, χρησιμοποιήθηκε με τη σειρά της σαν «πετροκοπιό» προς το τέλος του περασμένου αιώνα για το χτίσιμο του νέου χωριού Καρδάμενα και, κυρίως, της εκκλησίας του αφιερωμένης στα Εννιάμερα της Παναγίας. Τις επιγραφές συγκέντρωσε και έθεσε στη συνέχεια υπόψη του Herzog, ο ντόπιος αρχαιοδίφης Ιάκωβος Ζαράφτης, υπεύθυνος τότε για τις αρχαιότητες του νησιού, του οποίου η συμβολή, δύο χρόνια αργότερα, στον εντοπισμό του Ασκληπιείου, αν και παραγνωρισμένη, δεν είναι μικρή. Στη μελέτη αυτή ο Herzog σκιαγράφησε την ιστορία του ιερού —για το οποίο πίστευε ότι ήταν το αρχαιότερο του νησιού και το δεύτερο σε σπουδαιότητα μετά το Ασκληπιείο— κατά τους δύο τελευταίους προχριστιανικούς και τον 1ο αι. μ.Χ.

Ένα χρόνο αργότερα, στηριγμένος πάλι στις επιγραφές, δημοσίευσε τη μελέτη του για τον Κρητικό πόλεμο², που ξέσπασε γύρω στο 204-201 π.Χ. ανάμεσα στη Ρόδο και τα συμμαχικά της νησιά από τη μια και τις κρητικές πόλεις από την άλλη, και ο οποίος τον επόμενο

* Η εργασία αυτή έχει ως κύριο στόχο αφ' ενός να εκθέσει το ιστορικό της καταστροφής ενός σημαντικού μνημείου στην Καρδάμενα της Κω, αφ' ετέρου να συγκεντρώσει τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως στην περιοχή από την εποχή των ερευνών του R. Herzog ως σήμερα, ώστε πάνω σε αυτά να στηριχθεί μελλοντικά μια συστηματικότερη μελέτη της αρχαίας Αλάσαρνας και της ευρύτερης περιοχής της. Για το λόγο αυτό το ύφος της εργασίας είναι ημερολογιακό και η αναφορά στα ευρήματα της ανασκαφής ενδεικτική. Τα συμπεράσματα, όταν διατυπώνονται, χρησιμεύουν κυρίως ως υποθέσεις εργασίας και είναι ενδεχόμενο να αναθεωρηθούν εφόσον η ανασκαφή του χώρου, που η συνέχισή της παραχωρήθηκε από την ΚΒ' Εφορεία Δωδεκανήσου σε ομάδα του Πανεπιστημίου Αθηνών, δεν έχει ολοκληρωθεί. Έκθεση της ανασκαφικής έρευνας του Πανεπιστημίου για την περίοδο 1985 δόθηκε στην ΑΕ 1985, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, σ. 1 κ.ε.

1. Herzog, *Das Heiligtum*, σ. 470-494. Ο ίδιος, *AA* 1901, σ. 137-138.

2. *Klio* 2 (1902), σ. 316-333. Για τον Κρητικό πόλεμο βλ. επίσης M. Segre, *RivFil* 11 (1933), σ. 365-392, M. Holleau, *Etudes d'épigraphie et d'histoire grecques*, IV, Paris 1952, σ. 163-177, Sherwin-White, σ. 119-124, Α. Καραναστάσης, Η Κως, η Νίσυρος, η Κάλυμνος και οι γειτονικά νήσι κατά τον Κρητικό πόλεμον (205-204 π.Χ.), *Νισυριακά* 3, σ. 3-16. P. Brulé, *La piraterie crétoise hellénistique*, Paris 1978, σ. 35 κ.ε.

χρόνο εξελίχθηκε σε πόλεμο των νησιών με το Φίλιππο Ε της Μακεδονίας και είναι γνωστός από τις επιγραφές ως *ο συννεστακός πόλεμος*³. Κατά τους πολέμους αυτούς η Αλάσαρνα αποτέλεσε σπουδαίο θέατρο των πολεμικών επιχειρήσεων.

Το ενδιαφέρον του Herzog στρέφεται τον επόμενο χρόνο στην αναζήτηση του ίδιου του ιερού του Απόλλωνα. Έτσι, λίγες μόλις μέρες πριν αρχίσει την ανασκαφή του Ασκληπιείου έσκαψε από τις 10 ως τις 27 Σεπτεμβρίου του 1902 στην Αγία Θεότητα, της οποίας η πολυγωνική αψίδα σωζόταν ακόμη, όπως και σήμερα, σε αρκετό ύψος στηριγμένος στη λογική υπόθεση «...daß jene Kirche, wie gewöhnlich, auf den Ruinen des antiken Tempels errichtet war». Αποτέλεσμα της ολιγοήμερης εκείνης ανασκαφής ήταν η αποκάλυψη της βασιλικής, ενός μεγάλου αριθμού επιγραφών —αδημοσίευτων ακόμη κατά το μεγαλύτερο μέρος τους— και μελών ενός δωρικού ελληνιστικού ναού. Ο ίδιος όμως ο ναός δε βρέθηκε, γεγονός που ανάγκασε τον Herzog να υποθέσει ότι θα είχε καταστραφεί κατά την οικοδόμηση της βασιλικής ή «...εξ αιτίας της βάρβαρης συμπεριφοράς των ανθρώπων της εποχής του απέναντι στα μνημεία...»⁴. Η ανεύρεση του Ασκληπιείου της Κω λίγες μέρες αργότερα αποζημίωσε τον Herzog για τα αρνητικά αποτελέσματα εκείνης της έρευνας και δεν επιστρέφει πια στην Αλάσαρνα.

Από τότε κανένα σχεδόν νέο στοιχείο για το ιερό δεν προστέθηκε στα ήδη γνωστά. Η βασιλική της Αγίας Θεότητας παρέμεινε ταυτισμένη στη συνείδηση των κατοίκων της περιοχής, αλλά και των επόμενων ερευνητών της Κω, με το ιερό του Απόλλωνα⁵. Το μικρό ελληνιστικό θέατρο⁶, που έσκαψε ο L. Laurenzi το 1928 στην ανατολική πλαγιά του λόφου Θόλος, χρησιμοποιήθηκε επίσης ως νταμάρι από τους κατοίκους του χωριού μετά τον τελευταίο πόλεμο, η βασιλική σκεπάστηκε και μόνο η αψίδα της, όπου οι γυναίκες ανάβουν ακόμη και σήμερα ένα καντήλι, παρέμεινε ορατή. Στους τουριστικούς οδηγούς του νησιού αφιερώνονται δυο-τρεις γραμμές στο ιερό και τη βασιλική, ενώ μια πινακίδα σε κεντρικό δρόμο του χωριού με την ένδειξη «οδός Αλασάρνας», συνδέει τον τόπο με το μακρινό παρελθόν του.

Στις 24 Ιανουαρίου 1982 έφτασε στο Μουσείο της Κω η πληροφορία για καταστροφή αρχαίων κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών στο οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη, στην Καρδάμενα. Το θέαμα που αντικρίσαμε, όταν την ίδια μέρα πήγαμε με τον αρχιτεχνίτη των ανασκαφών Βασίλη Δρόσο στην περιοχή, είναι πέρα από κάθε περιγραφή. Στο μέσον του οικοπέδου, που έχει έκταση πέντε περίπου στρεμμάτων, είχε ήδη προχωρήσει αρκετά η κατασκευή ξενοδοχείου από την Α.Ε. Αιγεύς—Τουριστικές και Ναυτιλιακές Επιχειρήσεις. Στους ακάλυπτους χώρους γύρω από την οικοδομή παρέμεναν ακόμη ολόκληρα βουνά από μπάζα, πού εί-

3. Στις επιγραφές γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ των δύο πολέμων, του Κρητικού και του *συννεστακός* ή *ένεστακός* πολέμου, όπως έχει δείξει ο M. Holleau, *ό.π.*, σ. 174.

4. R. Herzog, AA 1903, σ. 4. Ο Herzog στις παλιότερες δημοσιεύσεις του, πριν από την ανασκαφή (Das Heiligtum, σ. 470, σημ. 3) αναφέρει ότι είδε κατά χώραν στην περιοχή τμήμα στυλοβάτη με λείψανα ιωνικών κιόνων, ενώ στο AA 1901, σ. 138, μιλάει για τα λείψανα του ναού στους αγρούς. Αντίθετα, ο I. Ζαρράφτης, που δούλεψε μαζί με τον Herzog στην ανασκαφή της Αγίας Θεότητας, αναφέρει στο Κώια, Αρχαία τοποθεσία της Κω, Κώς 1922, σ. 112: «...αλλ' ουδέν εύρομεν...».

5. Sherwin-White, σ. 62 σημ. 171, σ. 300 σημ. 85.

6. L. Laurenzi, Historia 5 (1931), σ. 625, εικ. 14, P. E. Arias, Il Teatro greco fuori di Atene, Pisa 1934, σ. 126, Sherwin-White, σ. 28, σημ. 88. Σήμερα μένουν μόνο τα ίχνη του κοίλου στο λόφο. Στο υπόμνημα που συνοδεύει τον αδημοσίευτο αρχαιολογικό χάρτη του νησιού και βρίσκεται σε χειρόγραφη μορφή στο αρχείο της ΚΒ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, ο Lautenzi αναφέρει το θέατρο ως ελληνιστικό, ενώ ο ίδιος, *ό.π.*, χαρακτηρίζει ως ρωμαϊκό το podium της σκηνής.

χαν προέλθει από τη βαθιά εκσκαφή για την κατασκευή του υπογείου, γεμάτα από αρχαίο οικοδομικό υλικό, μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη, γλυπτά, επιγραφές και όστρακα όλων των εποχών της αρχαιότητας (Πί ν. 51-52 α).

Στις περιμετρικές τάφρους θεμελίωσης, πλάτους 1 μ., που ευτυχώς παρέμεναν ακόμη ανοιχτές κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους, ήταν ορατοί οι κομμένοι κατά την εκσκαφή τοίχοι κτιρίων διαφόρων εποχών, θεμελιωμένοι σε διαφορετικά επίπεδα, μεταξύ των οποίων ξεχώριζαν τοίχοι μνημειώδους κτιρίου από μαρμάρινες ορθογώνιες πλίνθους σε ύψος αρκετών δόμων. Ακολούθησε διακοπή των οικοδομικών εργασιών και υποβλήθηκε μήνυση στην Εισαγγελία της Κω, αλλά για μια ακόμη φορά οι αρχαιολόγοι είχαν φτάσει τελευταίοι.

Οι εφημερίδες⁷ ασχολήθηκαν αρκετό καιρό με την καταστροφή, που προφανώς είχε συμβεί αρκετούς μήνες νωρίτερα, αφού ήδη είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή του υπογείου και ο τσιμεντένιος σκελετός του ισόγειου της οικοδομής, μήκους 76 και πλάτους 26 μ.

Πρέπει να αναφερθεί ότι το ξενοδοχείο κατασκευαζόταν χωρίς άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και ότι, ενώ η οικοδομική άδεια προέβλεπε κάλυψη 300 τ.μ., το γιατί ξεπερνούσε τα 850 τ.μ. Οι υπερβάσεις αυτές, που είχαν ως αποτέλεσμα την κατασκευή τεράστιων υπόγειων χώρων και επομένως την ολοσχερή καταστροφή των αρχαίων, νομιμοποιήθηκαν μετά τη διαπίστωση της καταστροφής και τη διακοπή των οικοδομικών εργασιών. Μια ακόμη εργασία που δεν προβλεπόταν από την οικοδομική άδεια, ήταν η εκσκαφή που έγινε κατά μήκος του νότιου τμήματος του οικοπέδου, δίπλα στην παραλία, με σκοπό την κατασκευή πισίνας (!) με αποτέλεσμα να διαταραχθούν και εδώ σε μεγάλο βάθος αρχαία στρώματα, να καταστραφούν κτίρια και συγχρόνως να καταπατηθούν γειτονικά οικοπέδα.

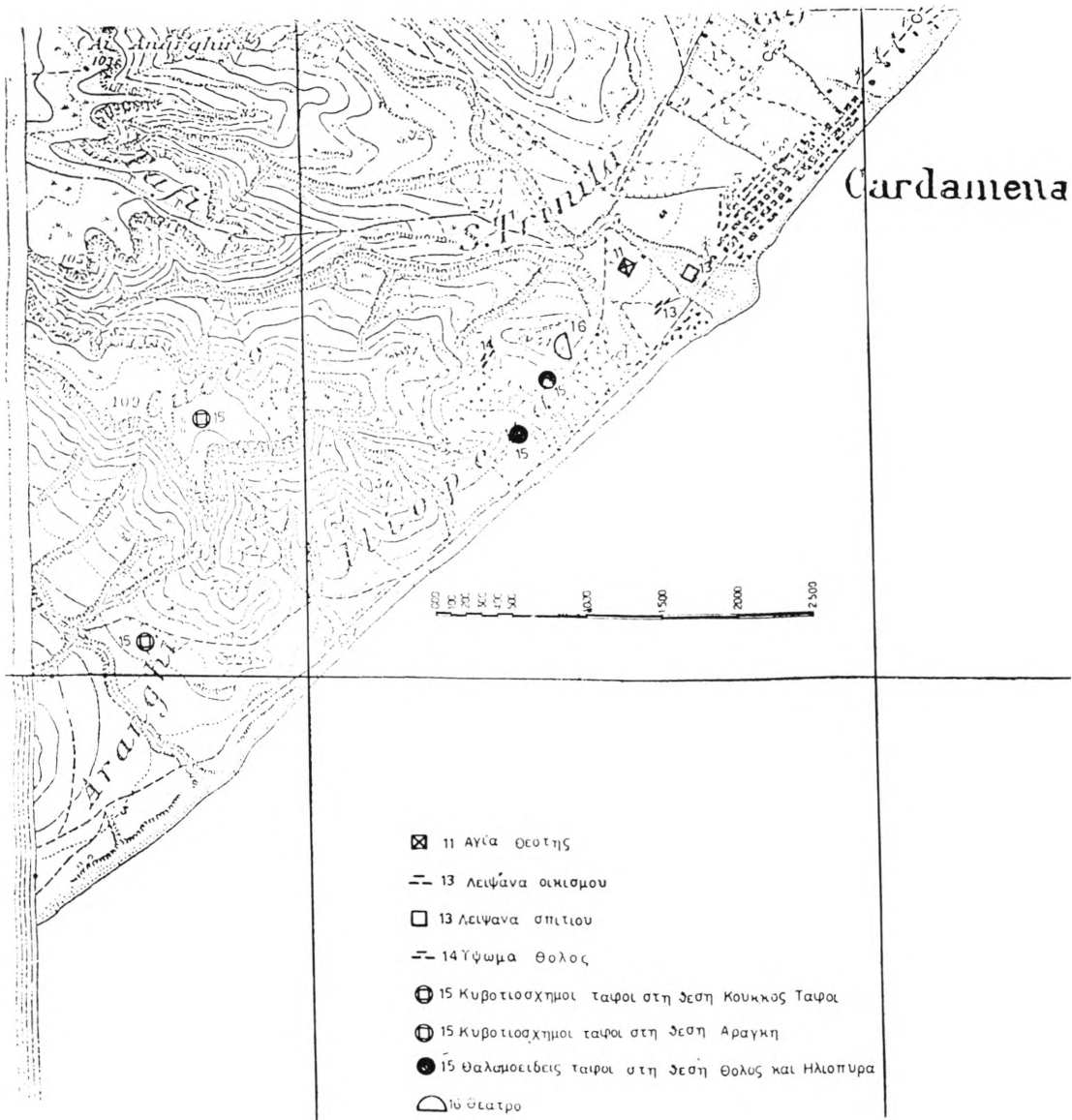
Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ (Σχέδ. 1, 2)

Το οικοπέδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη, με αριθμό κτηματολογικής μερίδας 1456 Α, αποτελεί τμήμα του κτήματος Ιερομνήμονος, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο του χωριού Καρδάμενα, στη θέση Ηλιόπυρα ή Τσουκαλαριά, τοπωνύμιο σχετικό με την εγκατάσταση στην περιοχή από τον περασμένο αιώνα κεραμικών εργαστηρίων, ένα από τα οποία, του μπαρμπα-Γιώργη Χρυσόπουλου, λειτουργεί ακόμη ως σήμερα με τον παραδοσιακό τρόπο⁸ (Πί ν. 52 β). Τα «τσουκαλαριά» αυτά τροφοδότησαν με κεραμικά προϊόντα το νησί ως το 1970, όταν με την τουριστική ανάπτυξη εκβιομηχανοποιήθηκε και η παραγωγή των κεραμικών. Η σημερινή νέα Καρδάμενα⁹, στο μέσον περίπου των νοτίων παραλίων του νησιού, κατέχει τη θέση της

7. Τα Νέα, 22-3-82, «Στη δικαιοσύνη η διάλυση ναού από μπουλντόζα». Ριζοσπάστης, 15-6-1982, Α. Ελληνούδη, «Ξενοδοχείο χτίστηκε στην Κω πάνω σε αρχαίο ναό». Ριζοσπάστης, 30-1-1983, Α. Ελληνούδη, «Οι Βάρβαροι». Τα Νέα, 9-2-1983, Χ. Κιοσσέ, «Ξενοδοχείο τρώει αρχαία, και παραλία» Ριζοσπάστης, 9-2-1983, Α. Ελληνούδη, «Εφοπλιστική εταιρεία κατάστρεψε αρχαιότητες. Το Βήμα της Κυριακής, 14-3-1984, Μ. Πλωρίτης, «Τείχη πέτρες και μπουλντόζες». Βλ. επίσης Η. W. Catling, *Archaeology in Greece*, 1982-83, *JHS* 103 (1983), σ. 61-62, όπου υπάρχει μια μικρή είδηση για την καταστροφή.

8. Βλ. Α. Maiuri, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos*, Firenze 1925, σ. 246. Για το εργαστήριο του Χρυσόπουλου βλ. Μπ. Ψαροπούλου, *Τελευταίοι τσουκαλάδες του ανατολικού Αιγαίου, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1986*, σ. 63-77.

9. Για τη θέση της παλιάς Καρδάμενας, που βρισκόταν βορειότερα, σε απόσταση από τη θάλασσα βλ. Herzog, *Das Heilighum*, σ. 470, σχέδ. σ. 471. Ι. Δ. Χατζηπαναγιώτη, *Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής στην Καρδάμενα της Κω (1900-1948)*, Τα Κωακά 3 (1989), σ. 196.

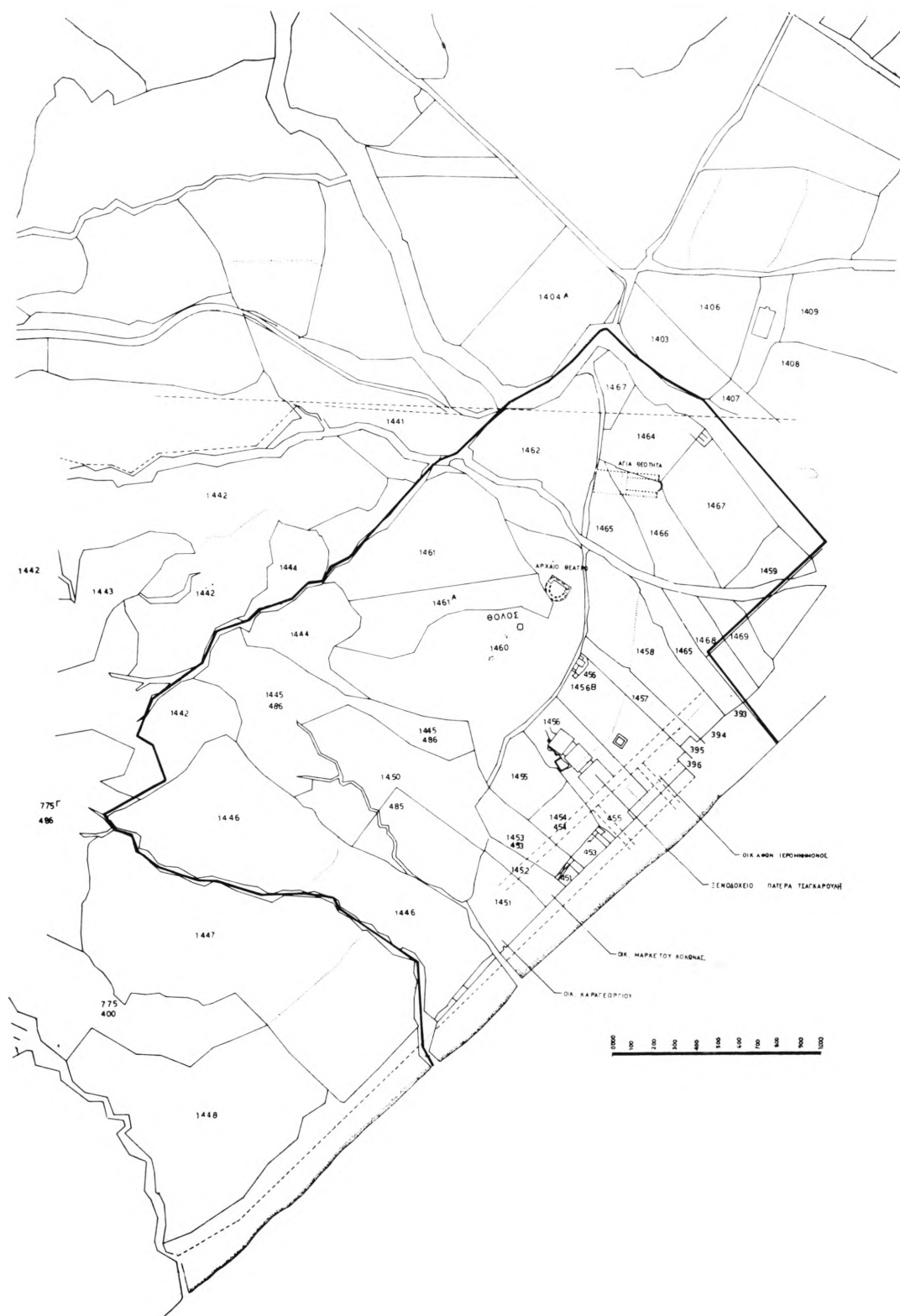

Σχέδ. 1. Απόσπασμα από τον αρχαιολογικό χάρτη του Laurenzi.

αρχαίας Αλάσαρνας¹⁰, πρωτεύουσας του ομώνυμου αρχαίου δήμου των Αλασαρνιτών¹¹. Η Αλάσαρνα ήταν κατά την αρχαιότητα κέντρο περιφημής φυλετικής λατρείας του Απόλλωνα

10. Για τους τύπους του ονόματος βλ. Herzog, Das Heiligtum, σ. 470, σημ. 4. Για την ανατολική προέλευση του ονόματος, που αποτελεί ένδειξη για μια πρώιμη μετανάστευση κατοίκων από τη Μικρά Ασία στην περιοχή βλ. Sherwin-White, σ. 61, σημ. 167.

11. Για τους δήμους της αρχαίας Κω βλ. Sherwin-White, σ. 58-62, παλιότερη βιβλιογραφία στη σημ. 146, ειδικά για το δήμο Αλασαρνιτών, σ. 61-62.

Σχέδ. 2. Καρδάμενα. Απόσπασμα από το χάρτη του κτηματολογίου της Κω. Τοπογραφικό του οικοπέδου και της αρχαιολογικής ζώνης.

και του Ηρακλή, στην οποία συμμετείχαν οι κωακές φυλές¹². Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στους νότιους πρόποδες του χαμηλού υψώματος Θόλος, κατάσπαρτου με όστρακα όλων των εποχών. Ο λόφος έχει ταυτιστεί με την ακρόπολη της αρχαίας πόλης (Σχ έ δ. 1: 14)¹³, που αναφέρεται στην επιγραφή PH 369, στ. 13. Ο Laurenzi σημειώνει ότι η κορυφή του υψώματος περιβαλλόταν από αναλημματικό τοίχο, από τον οποίο σώζονται ακόμη και σήμερα μερικές πλίνθοι. Από το λόφο συγκεντρώθηκαν όστρακα διαφόρων εποχών, ανάμεσα στα οποία θραύσματα από το χείλος αρχαϊκού κρατήρα που φέρει χάραγμα. Διατηρείται ένα *E* και η αρχή ενός δεύτερου γράμματος, ίσως ενός *M*.

Το θέατρο της αρχαίας πόλης, σχεδόν ξηλωμένο σήμερα, βρίσκεται περίπου 100 μ. ΒΑ. του οικοπέδου (Σχ έ δ. 1: 16 και Σχ έ δ. 2), ενώ η βασιλική της Αγίας Θεότητας¹⁴, περίπου 200 μ. ανατολικά του οικοπέδου (Σχ έ δ. 1: 11 και Σχ έ δ. 2).

Η ελληνιστική και η ρωμαϊκή νεκρόπολη¹⁵ (Σχ έ δ. 1: 15), από την οποία προέρχονται λίγα επιτύμβια, εκτεινόταν στις θέσεις Ταφί, Ηλιόπυρα, Αράγκη και στο ύψωμα Κούκκος. Οι περισσότεροι τάφοι είναι σκαμμένοι στην πορσελιάνη με κάλυψη από πώρινες πλάκες. Στη θέση Ηλιόπυρα υπάρχουν δύο ταφικοί θάλαμοι της ύστερης αρχαιότητας σκεπασμένοι με καμάρα. Ο ένας βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου ακριβώς πάνω από το οικόπεδο Τσαγκαρούλη και προφανώς σ' αυτόν οφείλεται το τοπωνύμιο Θόλος.

Στην περιοχή μεταξύ του λόφου της ακρόπολης και της θάλασσας, που αντιστοιχεί με τη θέση του οικοπέδου Πατέρα-Τσαγκαρούλη, ο F. G. Maier βρήκε επιφανειακά όστρακα που χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ. ως την ελληνιστική εποχή¹⁶, ενώ στον αρχαιολογικό χάρτη του L. Laurenzi σημειώνονται στην ιδιοκτησία Ιερομνήμονος (Σχ έ δ. 1: 13) πολυάριθμα λείψανα κτιρίων με τοίχους χτισμένους από οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση και επιχρισμένους με ασβεστοκονίαμα.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η πρώτη εργασία που επιχειρήθηκε στο λεηλατημένο αυτό χώρο ήταν η συστηματική, κατά το δυνατόν, έρευνα των χωμάτων της εκσκαφής, που έγινε με μεγάλη δυσκολία, εξαιτίας του χειμώνα. Από τα μέσα Φεβρουαρίου ως το τέλος Μαΐου ερευνήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα των μάζων, ενώ παράλληλα καθαρίστηκαν οι παρειές της περιμετρικής τάφρου, εκτός από το τμήμα γύρω από το νότιο υπόγειο χώρο, που είχε ήδη επιχωσθεί. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών είχαν παραμεριστεί από τον εργολάβο αρκετές ορθογώνιες πωρόπλινθοι με προοπτική, όπως ο ίδιος ομολόγησε, να χρησιμοποιηθούν στη διαμόρφωση των ανοιχτών χώρων του ξενοδοχείου. Ένας μεγάλος αριθμός ίδιων πλίνθων, που βρέθηκαν στη συνέχεια, διαπιστώθηκε μετά τον καθαρισμό της τάφρου ότι προέρχονται από τα θεμέλια και την υπό-

12. Σύμφωνα με το φυλετικό ψήφισμα PH 367 I, στ. 1-2. Κατά γενική παραδοχή οι δύο από τις τρεις δωρικές φυλές του νησιού: οι Δυμάνες και οι Υλλείς βλ. Sherwin-White, σ. 157, σημ. 26, G. Pugliese Carratelli, *ASAtene NS* 25-26 (1963-64), σ. 155.

13. F. G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften*, I, Heidelberg 1959, σ. 173-174, πίν. 26, εικ. 58-59, R. Hope-Simpson - J. F. Lazenby, *BSA* 57 (1962), σ. 171-172. Ο Herzog είχε υποθέσει ότι η ακρόπολη βρισκόταν βορειοανατολικότερα στο λόφο Έξεινη (*Das Heiligthum*, σ. 471-472, εικ. σ. 471, αριθ. 4).

14. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με πολυγωνική εξωτερικά ασίδα μήκ. 60 και πλ. 22 μ. κατά τον Herzog. Βλ. και H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coe*, Pavia 1936, σ. 57.

15. Sherwin-White, σ. 62, σημ. 172 με βιβλιογραφία.

16. F. G. Maier, ό.π., σ. 173.

στρωση του δαπέδου μνημειώδους ορθογώνιου κτιρίου. Συγκεντρώθηκαν επίσης πλήθος ορθογώνιων πλίνθων από λευκό και γκριζογάλανο μάρμαρο και αμυγδαλόπετρα, που ανήκαν στην αναδομή του ίδιου κτιρίου (Πί ν. 53 α). Στη συνέχεια αναφέρουμε συνοπτικά τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα:

Αρχιτεκτονικά μέλη

Τρίγλυφο από αμυγδαλόπετρα, ύψ. 0,723, πλ. 0,57 μ. (Πί ν. 53 β).

Τμήμα δωρικού επιστυλίου από αμυγδαλόπετρα, μήκ. 1,20, ύψ. 0,52, πλ. 0,47 μ. Εδώ πρέπει να αναφερθεί και τμήμα προμόχθου με σταγόνες, επίσης από αμυγδαλόπετρα, που βρέθηκε αργότερα χρησιμοποιημένο σε μαντρότοιχο του κτήματος (Πί ν. 54 α).

Μεγάλο κατώφλι από γκριζογάλανο μάρμαρο, μήκ. 2,30, πλ. 0,85 μ. (Πί ν. 54 β).

Τμήμα θυρώματος από το ίδιο μάρμαρο (Πί ν. 54 γ).

Τρεις πλίνθοι από γκριζογάλανο μάρμαρο, που προέρχονται από στυλοβάτη δωρικής κιονοστοιχίας. Στην πάνω επιφάνεια φέρουν κυκλική αναθύρωση, διαμ. 0,56 μ., με κεντρικό κυκλικό τόρμο και αύλακα μολυβδοχόησης (Πί ν. 55 α). Και αυτών των κομματιών η προέλευση διαπιστώθηκε γρήγορα. Τμήμα του στυλοβάτη, από τον οποίο αφαιρέθηκαν, βρέθηκε στην παρειά του σκάμματος Β του ορθογώνιου κτιρίου. Τέσσερις ακόμη πλίνθοι ίδιων διαστάσεων, αλλά χωρίς κυκλική αναθύρωση, πρέπει να ανήκουν στα μετακίονια διαστήματα του ίδιου στυλοβάτη.

Τμήμα εξέδρας από γκριζογάλανο μάρμαρο.

Γλυπτά

Πάνω τμήμα μαρμάρινου, κυλινδρικού βωμού που διακοσμείται με γεισήποδες και ανάγλυφους ρόδακες.

Μαρμάρينو ακέφαλο καθιστό λιοντάρι σε μέγεθος μικρότερο από το φυσικό που κρατάει με τα μπροστινά του πόδια κεφάλι κριού¹⁷ (Πί ν. 55 β).

Μαρμάρينو ανδρικό κεφάλι σε φυσικό μέγεθος, από το οποίο έχει αποκοπεί εντελώς το πρόσωπο (Πί ν. 55 γ). Διατηρεί ίχνη κόκκινου χρώματος. Οι κοντοί, σγουροί βόστρυχοι επιμελημένοι, αλλά ελαφρώς σχηματοποιημένοι έχουν ξεχωρίσει από τη μάζα των μαλλιών με

17. Κριάρι κρατούσε με τα μπροστινά της πόδια η λέαινα που ήταν στημένη πάνω στον τάφο της Λαΐδας στην Κόρινθο (Παυσανίας II, 2, 4), που εικονίζεται σε κορινθιακά ρωμαϊκά νομίσματα (βλ. BMC, Greek Coins, Corinth, πίν. 23, αριθ. 11-12). Ο μεγαλύτερος αριθμός λιονταριών με κεφάλι ζώου κάτω ή ανάμεσα στα μπροστινά πόδια έχει βρεθεί εκτός Αττικής και τοποθετείται κατά τον F. Willemsen (OF 4 (1959), σ. 54-55), μετά το 317. Ο ίδιος θεωρεί ότι πιθανώς το θέμα αυτό, που στην Αττική εμφανίζεται λίγο πριν το 317 (λιοντάρια από τον τάφο του Δημητρίου Κολλύτου στον Κεραμεικό), διαδόθηκε στην υπόλοιπη Ελλάδα από γλύπτες της Αττικής. Στο μικρό κατάλογο που παραθέτει πρέπει να προστεθεί και το καθιστό λιοντάρι με κεφάλι μοσχαριού ανάμεσα στα πόδια του, που βρίσκεται εκτεθειμένο σε κόγχη του τζαμιού της Λότζιας στην πλατεία του λεγόμενου «Πλάτανου του Ιπποκράτη» στην Κω (C. Vermeule, AJA 76 (1972), σ. 53) και ένα δεύτερο, αδημοσίευτο, στις αποθήκες του Μουσείου του Κάστρου της Κω. Φαίνεται πως το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα αγαπητό στη νοτιοανατολική Μεσόγειο (Κως, Ρόδος, Μίλητος). Η στάση και το γωνιώδες αυστηρό περίγραμμα, που έχει ως αποτέλεσμα το κλειστό σύνολο του λιονταριού της Αλάσαρνας, θυμίζουν το λιοντάρι από το ταφικό μνημείο της Κνίδου (βλ. P.M. Fraser, Rhodian Funerary Monuments, Oxford 1977, σ. 37, εικ. 99, βιβλιογραφία στη σημ. 206), και το χρονολογούν στον 4ο αι. π.Χ. Γενικά για την απεικόνιση του λιονταριού στην ελληνική τέχνη βλ. τελευταία τη μελέτη της M. Mertens-Horn, Studien zu griechischen Löwenbildern, RM 93 (1986), σ. 1-61.

το τρυπάνι, του οποίου τα ίχνη είναι έντονα. Στην αριστερή παρειά διακρίνεται μακρύς ούλος, βόστρυχος¹⁸.

Δεξιά παλάμη γυναικείου μαρμάρινου χεριού σε μέγεθος μεγαλύτερο από το φυσικό, που κρατάει κυλινδρικό αντικείμενο, ίσως δάδα (Π ί ν. 55 δ).

Κορμός μαρμάρινου αγαλματίου Αφροδίτης.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα από την πάνω αριστερή γωνία ανάγλυφης πλάκας από λευκό μάρμαρο. Από την παράσταση διατηρείται το ανασηκωμένο αριστερό χέρι γυναικείας μορφής από τη μέση περίπου του πήχυ και κάτω, πιθανότατα σε χειρονομία *ἀνακαλύπτεσθαι*, θαυμάσιο ιωνικό έργο πρώιμης κλασικής τέχνης¹⁹ (Π ί ν. 56 α). Τα λυγισμένα δάχτυλα, από τα οποία σώζεται ακέραιος μόνο ο αντίχειρας, φαίνεται πως ανασήκωναν απαλά την άκρη του ιματίου που θα κάλυπτε το κεφάλι, οι παρυφές του οποίου μόλις και διατηρούνται πάνω στο θραύσμα. Το χέρι έχει αποδοθεί έτσι ώστε να προβάλλεται η εσωτερική πλευρά της παλάμης. Η πλάκα πρέπει να έφερε αρχικά ανθεωτική επίστεψη δουλεμένη ανεξάρτητα, όπως δείχνουν οι δύο μικρές μολυβδοχοημένες κυκλικές οπές στην πάνω στενή πλευρά κοντά στη γωνία²⁰, στοιχείο που οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανότητα πρόκειται για επιτύμβιο ανάγλυφο²¹ μεταφερόμενο ως οικοδομικό υλικό από τα γειτονικά νεκροταφεία²².

Από τα θραύσματα των επιγραφών ξεχωρίζει τμήμα ενεπίγραφης πλάκας με ψήφισμα του δήμου των Αλασαρνιτών προς τιμήν του γιατρού Αντιπάτρου για τις υπηρεσίες που προσέφερε στο δήμο (Μουσείο Κω, αριθ. ευρ. Ε 28). Πρόκειται για το γνωστό κώο γιατρό Αντίπα-

18. Το φροντισμένο χτένισμα με τους ανάγλυφους βοστρύχους δε φαίνεται να συνδέεται με τον Ερμή τύπου 'Ανδρου-Farnese, αλλά οδηγεί σε τυπολογικά παράλληλα του τύπου Ερμή-Richelieu και εξαιτίας της ελαφράς κλίσης του κεφαλιού προς τα δεξιά. Για τον τελευταίο βλ. D. Arnold, Die Polykletnachsfolge, Berlin 1969, σ. 183 κ.ε., κατάλογος των αντιγράφων σ. 274 κ.ε., B. Vorneisel-Schlörb, Glyptothek München, Katalog der Sculpturen II, αριθ. 27, σ. 284-289, πίν. 136-139.

19. Για το «Ηραίο σχήμα» ή «Ηραία χειρονομία» την «ασυνήθιστη στα επιτύμβια», βλ. Χ. Ι. Καρούζος, Τηλαυγές Μνήμα, Χαριστήριο εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Γ', σ. 271-273 και 278-279. Για την κίνηση πρβλ. το χέρι του «αυτοστεφανούμενου» στο αναθηματικό ανάγλυφο από το Σούνιο αριθ. 3344 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, G. Neumann, Probleme der griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979, Studien 3, σ. 34, βιβλιογραφία στη σημ. 37, και το χέρι της 'Ηρας στη μετόπη από το ναό Ε του Σελινούντα, E. Langlotz, die Kunst der Westgriechen, München 1963, πίν. 105. Ευχαριστώ τον καθηγητή Γ. Δεσπίνη για τη συζήτηση που είχαμε κατά την επίσκεψή του στο Μουσείο της Κω, το Μάιο του 1987.

20. Πρβλ. τη συμπλήρωση που προτείνει ο Γ. Μπακαλάκης στη στήλη από το Esquilino, AA 72 (1957), σ. 1 κ.ε., εικ. 1-2. Ομοιότητες ανάμεσα στη στήλη αυτή και το περίφημο ανάγλυφο με παράσταση γιατρού στη Βασιλεία, ως πιθανή προέλευση του οποίου υποθέτει την Κω ή την Κνίδα, βλέπει η Η. Hiller, στο άρθρο της που παρεμβάλλεται στη μελέτη του E. Berger, Das Baseler Arztrelief, Basel 1970, σ. 51 κ.ε.: διαφορετικά ο G. Neumann, AA 1971, σ. 183 κ.ε. Στην επόμενη μελέτη της, Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr., Tübingen 1975, σ. 111 κ.ε. η Hiller συγκρίνει τη στήλη από το Esquilino με σύγχρονα έργα από τη μεγάλη Ελλάδα και συγκεκριμένα με την 'Ηρα της μετόπης του ναού Ε του Σελινούντα. Για τον τύπο της στήλης βλ. Η. Hiller, ό.π., σ. 121 κ.ε. (πρώτος τύπος), για σύγχρονα έργα από την Κω και τις γειτονικές περιοχές σ. 51 κ.ε.

21. Για κοινά μορφολογικά και θεματικά στοιχεία σε επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. βλ. G. Neumann, Probleme der griechischen Weihreliefs, Tübingen 1979, Studien 3, σ. 29-35, κυρίως σ. 34.

22. Όπως το επιτύμβιο ανάγλυφο του Μουσείου Κω, αριθ. 34, που βρήκε ο R. Herzog στην Αγία Θεόττητα, AA 1903, σ. 4.

τρο Διοσκουρίδα, που είχε επίσης τιμηθεί γύρω στα μέσα του 2ου π.Χ. από τους Καλύμνιους με ψήφισμα στημένο στο Ασκληπιείο της Κω²³.

Κεραμική

Συγκεντρώθηκαν τεράστιες ποσότητες οστράκων, που καλύπτουν το διάστημα από τα γεωμετρικά ως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, ενώ βρέθηκαν και λίγα ακέραια αγγεία μικρού σχήματος. Αναφέρουμε έναν υστεροκορινθιακό σφαιρικό αρύβαλλο της ομάδας των πολεμιστών (Warrior Group) (Πί ν. 56 γ) και δύο μεσόμφαλα αρχαϊκά λυχνάρια²⁴ (Πί ν. 56 β), ενώ τα ελληνιστικά λυχνάρια είναι πολύ περισσότερα. Από τα όστρακα τα πιο χαρακτηριστικά, κατά χρονολογική σειρά, είναι τα παρακάτω:

Λίγα, σχετικά, γεωμετρικά όστρακα σκύφων με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων (Πί ν. 56 δ).

Η αρχαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται από πλήθος οστράκων. Πολλά από αυτά φέρουν ταινιωτή διακόσμηση (Πίν. 56 β). Μερικά είχε αρχικά θεωρηθεί ότι ανήκουν στην ΥΕΙΠ Γ λόγω της στενής συγγένειας που παρουσιάζουν στην τεχνική και τη διακόσμηση με την κεραμική της εποχής αυτής. — Ευχαριστώ την Α. Λαιμού, καθηγήτρια του τομέα Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, η οποία μου επέστησε την προσοχή στο θέμα αυτό. Μεταξύ αυτών υπάρχουν μερικά αττικά από μελανόμορφες κύλικες (Πί ν. 58 α) και αρκετά ανατολικών εργαστηρίων. Ξεχωρίζει θραύσμα κύλικας ταινιωτής των μικροκυκλιογράφων (Πί ν. 58 α) μέτριας τεχνολογίας²⁵, ενώ τα υπόλοιπα θραύσματα (Πί ν. 58 α) ανήκουν στην ύστερη μελανόμορφη παραγωγή των αγγειογράφων του leafless group²⁶. Από τα ανατολίζοντα, τα πιο χαρακτηριστικά είναι θραύσμα κρατήρα με παράσταση ελαφιού του ρυθμού των αιγάρων (Πί ν. 58 β) και θραύσμα κρατήρα που εικονίζει πομπή γυναικών, πιθανώς τοπικού εργαστηρίου²⁷ (Πί ν. 58 γ). Από τα ερυθρόμορφα αναφέρουμε τμήμα από το χείλος δίνου (Πί ν. 58 δ), ενώ μεγάλος είναι ο αριθμός των μελαμβαφών οστράκων του 4ου αι. π.Χ.

Οι ύστερες εποχές αντιπροσωπεύονται από πλήθος οστράκων που ανήκουν σε οικιακά κυρίως σκεύη, όπως αμφορείς, χύτρες, τηγάνια, πύραυλα, λυχνάρια και καλύπτουν το διάστημα από τον 3ο αι. π.Χ. ως τον 7ο αι. μ.Χ. Τα πιο χαρακτηριστικά είναι τα θραύσματα των υστερορωμαϊκών ερυθροβαφών πινακίων (red slip ware) με εμπιεστη διακόσμηση από φυτικά κοσμήματα, ζώα και πουλιά, που ανήκουν στο διάστημα από τον 3ο ως τον 6ο αι. μ.Χ. Στον 7ο αι.

23. M. Segre, *Tituli Calymnii*, *ASAtene*, NS 6-7 (1944-45), αριθ. 78, *RivFil* 20 (1942), σ. 9-10, αριθ. 4 b. Πρβλ. *Tituli Calymnii* XXIV, M. Segre, *RivFil* 20 (1942) σ. 9-10 αριθ. 4 a.

24. Για τα μεσόμφαλα λυχνάρια βλ. *The Athenian Agora* IV, σ. 25, σημ. 32. Ο τύπος περίπου ίδιος με τον τύπο 19, variants, αριθ. 148, πίν. 5 και 33 πρβλ. Chr. Blinkenberg, *Lindos* 2, σ. 614, αριθ. 2550, πίν. 121, J. Boardman, *Greek Emporio*, Oxford 1967, πίν. 94, αριθ. 505.

25. Πρβλ. J. Boardman - J. Hayes, *Excavations at Tocra II*, Oxford 1973, πίν. 27, αριθ. 2150.

26. J. Beazley, *ABV*, σ. 632 - 649 και *Paralipomena*, σ. 310-313.

27. Η αρχαϊκή κεραμική της Κω, όπου η E. Walter-Karydi (*Samos VI* 1, σ. 89-90) τοποθετεί ένα από τα κέντρα του ανατολικού δωρικού εργαστηρίου, ήταν μέχρι σήμερα σχεδόν άγνωστη, εκτός από λίγα όστρακα που δημοσιεύει η ίδια: πίν. 136, αριθ. 1052, πίν. 137, αριθ. 1049-1051, 1065, 1110. Το κενό αυτό που επισημαίνεται στις μελέτες σχετικά με την αρχαϊκή κεραμική (βλ. P. Dupont, *Dacia* NS 2 (1983), σ. 29) καλύφθηκε τα τελευταία χρόνια με τον εντοπισμό του αρχαϊκού νεκροταφείου και του οικισμού της Κω Μεροπίδος, βλ. Ch. Kantzia, *Recent archaeological finds from Kos. New indications for the site of Kos-Meropis*, στον τόμο *Archaeology in the Dodecanese* (έκδ. S. Diets - I. Papachristodoulou), Copenhagen 1988, σ. 175 κ.ε.

πιθανότατα, ανήκουν πολλά θραύσματα αμφορέων, που φέρουν διακόσμηση με χτένι από οριζόντιες και κυματοειδείς γραμμές²⁸. Από τα παραμορφωμένα στο ψήσιμο θραύσματα τέτοιων αμφορέων συμπεραίνεται η ύπαρξη στην περιοχή ενός τοπικού εργαστηρίου παραγωγής αυτών των ύστερων αμφορέων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρία θραύσματα από χείλη αγγείων που φέρουν χάραγματα (Π ί ν. 59 α-γ).

Το πρώτο, από χείλος ερυθρόμορφου κρατήρα, διατηρεί τα γράμματα *ΑΙΘΟΛ* και συμπληρωμένο θα μπορούσε να διαβαστεί: *ΑΙΘΟΛ[ΛΩΝΙ]...* (Π ί ν. 59 α).

Το δεύτερο, επίσης από χείλος κρατήρα, διατηρεί τα γράμματα: *ΡΑΤΗΡΑ*. Μια πιθανή συμπλήρωση είναι: *ΑΙΘΟΛΩΝΙ ΤΟΝ Κ[ΡΑΤΗΡΑ]* (Π ί ν. 59 γ).

Σημαντικότερο είναι το τρίτο θραύσμα από χείλος κιονωτού κρατήρα που φέρει την επιγραφή |— *ΑΑΣΑΝ*— (Π ί ν. 59 β). Το πρώτο σωζόμενο γράμμα πρέπει να είναι λάμδα σε αργολικό αλφάβητο²⁹ και το τελευταίο νι (N), του οποίου διακρίνονται καθαρά τα δύο πρώτα σκέλη. Η επιγραφή θα μπορούσε έτσι να συμπληρωθεί σε ---*ΑΔΑΣ ΑΝ[ΕΘΗΚΕ]*—, όπου το -λδασ αποτελεί κατάληξη ονόματος. Επειδή ο ήχος -λδ είναι χαρακτηριστικά καρικός—αντιπροσωπεύει ένα σκληρό λάμβδα που αποδίδεται στα ελληνικά με -λδ ή -λλ, π.χ. Μαύσωλδος-Μαύσωλλος—πιθανόν το όνομα του αναθέτη να είναι καρικό³⁰. Το χάραγμα από τον τύπο των γραμμάτων—σε σύγκριση, όμως, με αντίστοιχες αργολικές επιγραφές—μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 460 π.Χ. ή ίσως ακόμη ψηλότερα, εποχή κατά την οποία η Κως ήταν πιθανώς υποτέλης της δυναστείας των Λιγδαμίδων της Αλικαρνασσού³¹.

28. W. Hautumm, Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit, Fulda 1981, σ. 24-25, εικ. 116-150.

29. Η περίπτωση να είναι + (χεί σε αργολικό π.χ. αλφάβητο) ή F (δίγαμμα) πρέπει να αποκλεισθεί, γιατί η οριζόντια κεραία δεν εφάπτεται της κάθετης. Σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό για την αρχαϊκή γραφή της Κω· βλ. L. H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 352. Σε αργολικό αλφάβητο είναι γραμμένες πρώιμες αρχαϊκές επιγραφές πάνω σε αγγεία από τη γειτονική Κάλυμνο. L. H. Jeffery, ό.π., σ. 353-354, πίν. 69, αριθ. 44, 45), καθώς και οι επιγραφές πάνω στο περίφημο πινάκιο του Ευφώρβου από τη Ρόδο, σ. 153, 354, πίν. 69, αριθ. 47, το οποίο ο H. Walter, Samos V, σ. 79, σημ. 52, θεωρεί κωακό, ενώ η E. Walter-Karydi, Samos VI, 1, σ. 89, σημ. 260, αποδίδει στο ανατολικό δωρικό εργαστήριο, με κέντρα την Κω και την Κάλυμνο. Για τις σχέσεις της Κω και γενικά των δωρικών Σποράδων με το Άργος, βλ. Sherwin-White, σ. 29, σημ. 3.

30. Για τις βασικές αρχές της καρικής φωνητικής και του καρικού ονομαστικού βλ. J. Faucoupanu, Klio 62 (1980), σ. 293, g. Σύμφωνα με την πρώτη αρχή οι «σκοτεινοί ήχοι και η κλειστή προφορά των φωνηέντων προκαλούν μια βέβαιη σύγχυση μεταξύ του α και του ο, π.χ. Εκατομνάς/Εκάτομνος, Ίδυμος/Έδυμος». Ίσως να έχουμε ένα καρικό όνομα σε -λδος που μεταγράφηκε στα ελληνικά με τη δωρική κατάληξη σε -λδασ, όπως Ύσσωλδος, Κόλωλδος, Μαύσωλδος. Πλήθος τέτοιων ονομάτων στο περίφημο σύγχρονο ψήφισμα της Αλικαρνασσού, BCH 4 (1880), σ. 295-320.

31. Οι Κώοι το 480 π.Χ. πολεμούν κάτω από την αρχηγία της Αρτεμισίας, στη μάχη της Σαλαμίνας, στο πλευρό των Περσών (Ηρόδοτος VII, 99). Ο R. Herzog, που πίστευε σε μία προελληνική καρική εγκατάσταση στο νησί ερμηνεύει ως καρικά μερικά από τα οικοδομικά σύμβολα που είναι χαραγμένα σε πλίνθους ξαναχρησιμοποιημένες στο Ιπποτικό Κάστρο της Κω. R. Herzog, AA 1901, σ. 133, H. G. Buchholz - E. Althaus, Nisyros - Giali-Kos, Mainz 1982, σ. 54, σημ. 130. Όστρακα με καρικά χάραγματα έχουν βρεθεί στον αποθέτη του ναού του Απόλλωνα στην Κάλυμνο· βλ. ASAtene NS 22-23 (1944-45), σ. 217, αριθ. 245 a-b, πίν. 125, L. H. Jeffery, ό.π., σ. 354, πίν. 69, αριθ. 43. Για τις σχέσεις Κω-Καρίας τους επόμενους αιώνες βλ. Sherwin-White, σ. 68-73, S. Hornblower, Mausolus, Oxford 1982, σ. 130, 133, K. E. Jonas Crampa, Labraunda III, 2, The Greek Inscriptions II, Stockholm 1972, σ. 46. Καρίς είναι σύμφωνα με το Στέφανο Βυζάντιο (λ. Κως), ένα από τα αρχαία ονόματα της Κω, ενώ το οικογενειακό όνομα Καρίνδαι, σχετικό ίσως με κάποιο επώνυμο Κάρα ή Κάρες, απαντά στην επιγραφή: R. Herzog, Heilige Gesetze von Kos, AbhBerlin 1928, αριθ. 35, t (PH 151).

Το είδος και η ποιότητα των ευρημάτων οδήγησαν στην υπόθεση ότι ο χώρος πιθανώς συνδέεται με το ιερό του Απόλλωνα, του οποίου η θέση δε στάθηκε δυνατόν να επισημανθεί οριστικά από τον Herzog. Η υπόθεση αυτή ενισχύθηκε από τα παρακάτω στοιχεία:

Στην αυλή του γειτονικού σπιτιού του F. Giglio, που βρίσκεται λίγο ανατολικότερα, στην κτηματολογική μερίδα 1457, βρέθηκαν φυλαγμένες από παλιά τρεις αναθηματικές επιγραφές, που μεταφέρθηκαν στη συνέχεια στο Μουσείο της Κω. Σύμφωνα με πληροφορίες του ιδιοκτήτη, που επιβεβαιώθηκαν αργότερα από τον ακαδημαϊκό Τάσο Καραναστάση, οι επιγραφές βρέθηκαν το 1950 κατά την καλλιέργεια του κτήματος Νίκου Ιερομνήμονος στην κτηματική μερίδα 1456 Β, που παλιότερα αποτελούσε ενιαία μερίδα με το κτήμα Πατέρα-Τσαγκαρούλη³².

Η πρώτη επιγραφή (Μουσείο Κω, αριθ. ευρ. Ε 2) είναι χαραγμένη σε ορθογώνια μαρμάρινη βάση που έφερε ανάθημα στην Εκάτη Στρατία³³ του Χαιρέδαμου Δαμέα, ιερέα του Απόλλωνα, και των έξι ιεροποιών. Η επιγραφή, με βάση προσωπογραφικά στοιχεία, χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ.³⁴ Η Εκάτη Στρατία, θεά με μικρασιατική προέλευση³⁵, συνδέεται άμεσα με τον Αλασαρνίτη Απόλλωνα³⁶. Ο ιερέας του και οι έξι ιεροποιοί προσφέρουν σ' αυτή κατά τη διάρκεια της ετήσιας θητείας τους ένα ανάθημα³⁷. Το μαρμάρινο χέρι που βρέθηκε στα μάζα πιθανώς προέρχεται από ένα λατρευτικό άγαλμα Εκάτης, που κρατούσε δάδες³⁸. Εξάλλου, το 1962 παραδόθηκε από τον Αντώνη Βαρκά στο Μουσείο της Κω μαρμάρινο Εκαταίο, που βρέθηκε από τον ίδιο κατά την καλλιέργεια του κτήματος του γιατρού Ν. Ιερομνήμονος· προέρχεται επομένως από την ίδια κτηματική μερίδα³⁹ (Πίνακ. 59 δ).

32. Πράγματι, σε αγγλικό χάρτη που βρήκαμε εκ των υστέρων στο Μουσείο της Κω, σημειώνεται από τον τότε επιμελητή του Μουσείου Μ. Νικολαΐδη η θέση που βρέθηκαν την 9-9-1950 δύο βωμίσκοι στο κτήμα αυτό και η θέση του σπιτιού του F. Giglio, όπου φυλάχθηκαν.

33. Παράλληλες επιγραφές αποτελούν οι ΡΗ 370 και 388. Η τελευταία βρέθηκε στην Αντιμάχεια, αλλά πρέπει να προέρχεται από την Αλάσαρνα.

34. Από το όνομα του ιεροποιού Λύκαιθου Λευκίππου, ο οποίος έδωσε 500 δρχ. στην επίδοση ΡΗ 10 β, στ. 2 (200 π.Χ.) και υπήρξε επιμήνιος του Διός Υετίου στην Αντιμάχεια, σύμφωνα με την επιγραφή ΡΗ 382, στ. 4. Πατέρας του είναι ο Λεύκιππος Λυκαίθου στην κατά μία γενιά προγενέστερη επιγραφή ΡΗ 387. Για τη χρονολόγηση της επιγραφής βλ. L. Robert, BCH 59 (1935), σ. 423, βιβλιογραφία στη σημ. 3.

35. Βλ. A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, Paris 1958, σ. 690, H. E. M. Craik (*The Dorian Aegean*, London 1980, σ. 172) πιστεύει ότι η Εκάτη Στρατία στην Κω και ο Απόλλων Στρατάγιος στη Ρόδο είναι αναμνήσεις των καρικών Στρατίων θεών. Για τη σημασία του επιθέτου του Διός Στρατίου στα Λάβρανδα (Στράβων XIV, 2, 23, Ηρόδοτος V, 119, 2), που έχει ταυτιστεί με το Δία Λαβράνδιο, βλ. J. Crampa, *ό.π.*, σ. 194 με παλιότερη βιβλιογραφία. Επίσης, S. Hornblower, *ό.π.*, σ. 241, 277, 345. Αφροδίτη Στρατία στην Ιάσο, τα Μύλασα, τις Ερυθρές: W. Blümel, *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 28, Iasos 2, Bonn 1985, αριθ. 222, 223, με βιβλιογραφία. Η Sherwin-White (σ. 321, σημ. 281) συνδέει την επίκληση Στρατία με τον Κρητικό πόλεμο. Ένα ανάθημα στο Δία Στράτιο, που ίσως ταυτίζεται με το Δία Λαβράνδιο, είναι η επιγραφή ΡΗ 347 από το δήμο των Αλεντίων.

36. Για τη σχέση Απόλλωνα και Εκάτης, γενικά, βλ. Th. Kraus, *Hekate*, Heidelberg 1960, σ. 11-23.

37. Herzog, *Das Heiligtum*, σ. 480-482. Η επιγραφή αριθ. 3, σ. 481, αποτελεί ένα χρονολογικό κατάλογο αυτών των αναθημάτων.

38. Του τύπου που εικονίζεται στο μικρό ανάγλυφο από την Κω, βλ. L. Laurenzi, *Sculture inedite del Museo di Coe*, ASAtene NS 17-18 (1955-56), σ. 143, αριθ. 205, πιν. 87. Βλ. G. Siebert, *Artemis Sôteira à Délos*, BCH 90 (1966), σ. 457, εικ. 6, 7 για την ομοιότητα στην εικονογραφία της Εκάτης με την Άρτεμη Σώτειρα. Επίσης Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, Paris 1970, σ. 203-204.

39. Για άλλα Εκαταία από την Κω, βλ. L. Laurenzi, *ό.π.*, σ. 130, αριθ. 136-163. Ο L. Laurenzi, σ. 89, συνδέει την κωακή λατρεία της Εκάτης με τα Λάγινα. Ο Th. Kraus, *ό.π.*, σ. 156 (στη σημ. 652 όλες οι επιγραφικές μαρ-

Η δεύτερη επιγραφή, ρωμαϊκών χρόνων (Μουσείο Κω, αριθ. ευρ. Ε 7), είναι επίσης χαραγμένη σε βάση αναθήματος του δήμου Αλασαρνιτών προς τον Απόλλωνα, υπέρ του Θεοδάμου Αττάλου⁴⁰.

Η τρίτη (Μουσείο Κω, αριθ. ευρ. Ε 3), είναι χαραγμένη πάνω σε κυλινδρικό μαρμάρινο βωμό διακοσμημένο με γιρλάντες και βουκράνια και αποτελεί ανάθημα στον αυτοκράτορα Κλαύδιο⁴¹ ως Ποσειδώνα Ασφάλειο⁴².

Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι προ ετών παραδόθηκε στο Μουσείο της Κω, ως προερχόμενο από την Καρδάμενα, μαρμάρινο κεφάλι γενειοφόρου Ηρακλή υπερφυσικού μεγέθους που φοράει τη λεοντή (Π 1 ν. 59 ε). Η ακριβής προέλευση δεν είναι γνωστή, η σχέση όμως του Ηρακλή με τον Απόλλωνα⁴³, καθώς και η επιβλητικότητα και το μέγεθος του κεφαλιού μας επιτρέπουν ίσως να το συνδέσουμε με τα *ιερά του Απόλλωνος και του Ηρακλέους* που αναφέρονται στην επιγραφή ΡΗ 367 I, 5 και να υποθέσουμε ότι προέρχεται από λατρευτικό άγαλμα Ηρακλή⁴⁴.

τιρίες για την Εκάτη στην Κω), την εξαρτά από την Αθήνα, εξαιτίας της ύπαρξης των πολλών Εκαταίων. Για την Εκάτη στην Αθήνα βλ. E. Simon, *Hekate in Athen*, AM 100 (1985), σ. 281-284.

40. Ένας Άτταλος, ιερέας του Απόλλωνα (βλ. Herzog, *Das Heiligtum*, επιγραφή 4, αριθ. 75), τιμήθηκε από το δήμο των Αλασαρνιτών σύμφωνα με την επιγραφή Cl. Rh. 2, σ. 213, αριθ. 51. Η τελευταία αυτή επιγραφή, που είχε στο μεταξύ χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε κάποιο σπίτι του χωριού, ξαναβρέθηκε το 1982 μετά την κατεδάφιση του σπιτιού και μεταφέρθηκε στο χώρο της ανασκαφής.

41. Βλ. Sherwin-White, σ. 149, για την εύνοια του Κλαύδιου προς την Κω με την παραχώρηση του προνομίου της Immunitas (ατέλειας), που οφειλόταν στην επιρροή του προσωπικού του γιατρού, του Κώου Γάιου Στερτίνιου Ξενοφώντα. Βλ. επίσης την επιγραφή A. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Florence 1925, αριθ. 468 A, σ. 170 για την ταύτιση του Κλαύδιου με άλλους θεούς του νησιού. Ο Α. Maiuri πιστεύει ότι η επιγραφή ΡΗ 347 πρέπει να αποδοθεί στον ίδιο αυτοκράτορα που έχει ταυτισθεί με το Δία Στράτιο (βλ. υποσημ. 35).

42. Η λατρεία του Ποσειδώνος Ασφα(ει)ίου, γνωστή στη γειτονική Ρόδο (βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 446), στην Κω μαρτυρείται μόνο από την επιγραφή M. Segre, *Tituli Calymnii*, ASAtene NS 6-7 (1944-45), XXXIII, του 2ου αι. μ.Χ., που αποτελεί ανάθημα των Καλυμνίων *σακκοφόρων* υπέρ της πόλεως των Κώων.

43. Sherwin-White, σ. 60, 62, 320. Και η λατρεία του Ηρακλή ήταν φυλετική, γιορταζόταν δηλαδή από τις κωακές φυλές. Οι ιερείς του έφεραν τον τίτλο του αρχεούοντος (ό.π., σ. 158). Ένα ξεχωριστό πανηγύρι, τα Ηράκλεια, ετελείτο προς τιμήν του (ΡΗ 367, στ. 46 κ.ε.), (βλ. παρακάτω, σ. 155), αλλά η λατρεία του Απόλλωνα, στον οποίο ανήκαν το ιερό και ο ναός, κυριαρχούσε. Κατά τον Πλούταρχο, Αίτια Ελληνικά 58, 304C, ο Ηρακλής επιστρέφοντας από την Τροία *εξέπεσεν* στο ακρωτήριο Λακητήρα, δυτικά της αρχαίας Αλάσαρνας. Το ακρωτήριο Λακητήρ αναφέρεται και στο ψήφισμα *Sylloge*³, 567, στ. 13, σχετικό με τον Κρητικό πόλεμο. Πρβλ. επίσης Στράβων XIV 657: *πρός δὲ τῷ Λακητηρίῳ χωρίῳ Ἰάλισαρνα*. Για τη λατρεία του Ηρακλή στην Αλάσαρνα βλ. L. R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford 1921, για τη σχέση του με τον Πύθιο Απόλλωνα, σ. 135 κ.ε. Επίσης G. Roux, *Delphi, Orakel- und Kultstätten*, München 1971, σ. 176.

44. Για τον τύπο πρβλ. το κεφάλι του Ηρακλή στην Τεγέα, αριθ. 48, A. Delivorgias, *Σκοπαδικά I*, BCH 97 (1973), σ. 131-135, εικ. 9. Τα βασικά εικονογραφικά στοιχεία του κεφαλιού της Καρδάμενας επιτρέπουν να το κατατάξουμε στον τύπο Κοπεγχάγης-Βατικανού, στον οποίο ανήκουν μια σειρά αγαλμάτων, που κατά τον Α. Δεληβορριά, σ. 133, πιθανόν εξαρτώνται από ένα σκοπαδικό πρότυπο (μερικό κατάλογο των αγαλμάτων στις σημ. 51 και 52). Το κεφάλι αποτελεί μια επανάληψη του παραπάνω τύπου. Η γαλήνη και η ηπιότητα, όμως, της μορφής το διαφοροποιούν από τα γνωστά, ρωμαϊκά ως επί το πλείστον αντίγραφα και επιτρέπουν την υπόθεση ότι πρόκειται για ένα ελληνιστικό έργο, παρά τα έντονα ίχνη τρυπανιού στη σχηματοποιημένη γενειάδα. Η έκφραση και το πλάσιμο, κυρίως των βαθιά τοποθετημένων ματιών, αποτελούν μακρινό απόδηχο του ωραίου κεφαλιού του γενειοφόρου άνδρα αριθ. 1054 του Βρετανικού Μουσείου από το Μαιναυσιό της Αλικαρνασσού βλ. G. B. Waywell, *The Free Standing Sculpture of the Mausoleum at Halicarnassus in the British Museum*, London 1978, αριθ. 45, πίν. 20 (που ο E. Buschor, *Maussolos und Alexander*, München 1950, σ. 18, το θεωρεί σκοπαδικό) και επιτρέπουν τη σύγκριση με το λεγόμενο Αλκιβιάδη (το γενειοφόρο κεφάλι Βατικανού-Κοπεγχάγης,

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Την έρευνα των χωμάτων της εκσκαφής ακολούθησε μικρή διερευνητική ανασκαφή, παράλληλα με την έρευνα των οικοπέδων της πόλης της Κω, και με πενιχρότητα μέσα. Η ανασκαφή περιορίστηκε κυρίως δυτικά του κεντρικού όγκου της οικοδομής, σε χώρο διαστάσεων 19 μ. από Β.-Ν. και 12 μ. από Α.-Δ., που ονομάστηκε τομέας Α, όπου ήδη είχε εντοπιστεί το ελληνιστικό οικοδόμημα και ο στυλοβάτης (Π ί ν. 60 α). Σε όλη την έκταση του τομέα Α και σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια αποκαλύφθηκαν παλαιοχριστιανικά κτίρια, στους τοίχους των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί ευρέως παλιότερο οικοδομικό υλικό. Τα κτίρια ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους και εδράζονται πάνω στο ελληνιστικό οικοδόμημα, τους τοίχους του οποίου έχουν εν μέρει χρησιμοποιήσει.

Το ελληνιστικό οικοδόμημα (Π ί ν. 60 β-63)

Σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια βρέθηκε το δυτικό τμήμα ορθογώνιου οικοδομήματος, με προσανατολισμό Α.-Δ., εξωτ. πλ. 12, και σωζ. μήκ. 11 μ. Το υπόλοιπο προς Α. τμήμα του κτιρίου έχει καταστραφεί εντελώς κατά την εκσκαφή. Από τους τοίχους του αποκαλύφθηκε πλήρως μόνο ο νότιος και εν μέρει ο δυτικός και ο βόρειος, που ερευνήθηκαν με τομές (Π ί ν. 61 α), εξαιτίας της ύπαρξης μεταγενέστερων τοίχων. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,90 μ. και αποτελούνται από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους διακοσμημένες με έξεργο και σφιστά αρμολογημένες μεταξύ τους χωρίς τη χρήση συνδέσμων, κατά το ισόδομο σύστημα. Πατούν πάνω σε ελαφρώς (κατά 0,085 μ.) εξέχουσα ευθυντηρία, που εδράζεται σε δύο δόμους ορθογώνιων πωροπλίνθων του θεμελίου, συνολ. ύψ. 1 μ. Η νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, η ακμή της οποίας διακοσμείται με κατακόρυφες ταινίες πλ. 0,05 μ., διατηρείται σε ύψος πέντε δόμων πάνω από την ευθυντηρία, συνολ. ύψ. 1,50 μ. (Π ί ν. 61 β, 62 β).

Οι δόμοι είναι ελαφρώς ανισοϋψείς, το ύψος τους ποικίλλει από 0,27-0,335 μ. Οι πλίνθοι είναι από λευκό και γκριζογάλανο ντόπιο μάρμαρο που προέρχεται από λατομεία του κοντινού Δίκαιου⁴⁵ και από αμυγδαλόπετρα. Οι λευκές πλίνθοι εναλλάσσονται με τις σκούρες ανά δύο δόμους, αλλά όχι με απόλυτη ακρίβεια, στοχεύοντας στην πολυχρωμία των εξωτερικών όψεων του κτιρίου, που δημιουργεί μια εξαιρετικά έντονη εντύπωση φωτοσκιάσεων⁴⁶. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που αναφέρθηκαν πιο πάνω και που προφανώς, προέρχονται από το κτίριο αυτό, είναι επίσης από δύο διαφορετικά υλικά. Σκούρο μάρμαρο για τα μέλη που αντιστοιχούν στα χαμηλά τμήματα του κτιρίου —κατώφλι, στυλοβάτης— και ανοιχτόχρωμη αμυγδαλόπετρα για τα τμήματα του θριγκού —επιστύλιο, τρίγλυφο, πρόμοχθος. Η εσωτερική παρειά των τοίχων είναι ακανόνιστη —τα κενά που δημιουργούνται από τη δρομική και μπατική τοποθέτηση των πλίνθων γεμίζουν με μικρότερες πέτρες— και φαίνεται πως ήταν επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα που έφερε γραπτό διάκοσμο της λεγόμενης πρώτης πομπηιανής τεχνοτροπίας.

γνωστό μέχρι σήμερα από επτά αντίγραφα, που έχει ταυτιστεί από μερικούς ερευνητές με το Φίλιππο το Β΄ της Μακεδονίας και το οποίο έχει επανειλημμένα συνδεθεί τόσο με το κεφάλι από το Μουσείο όσο και με τον Ηρακλή στη Ny Karlsberg Glyptotek βλ. H. V. Heintze, RM 68 (1961), σ. 182 κ.ε., πίν. 78-79, V. v. Graeve, AA 88 (1973), σ. 244, εικ. 1-4, 7-8. (Το πρωτότυπο έχει αποδοθεί στο Λεωχάρη).

45. Για τα αρχαία λατομεία μαρμάρου στο νησί βλ. Ν. Σταμπολίδης, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω, Αθήνα 1987, σ. 74.

46. Για το συνδυασμό λευκού και γκριζογάλανου μάρμαρου στα μνημεία της Κω και της γύρω περιοχής της από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια βλ. L. Morricone, BdA 35 (1950), σ. 226, Ν. Σταμπολίδης, ό.π., σ. 222-223, σημ. 747, 748.

Αυτό προκύπτει από κομμάτια κονιαμάτων πολύ καλής ποιότητας, που βοήθησαν στο εσωτερικό της νοτιοδυτικής γωνίας (Πί ν. 62 α). Πρόκειται για κομμάτια καταληπτήρων δόμων κόκκινου και λευκού χρώματος, που καταλήγουν σε ενδιάμεσο λέσβιο γραπτό κυμάτιο⁴⁷. Αντίθετα με τη νοτιοδυτική, η βορειοδυτική γωνία του κτιρίου είναι έντονα λατομημένη στο τμήμα της ανωδομής και διατηρείται μόνο στο θεμέλιο. Η βόρεια πλευρά, επίσης λατομημένη στην ανωδομή της, αποκαλύφθηκε σε ύψος ενός δόμου λόγω της αιφνίδιας διακοπής της ανασκαφής τον Αύγουστο του 1982 μόνο σε μικρό τμήμα της, μήκ. μόλις 1,20 μ. Αποτελείται από αρκετά μικρότερες μαρμάρινες ορθογώνιες πλίνθους, ύψ. 0,26 μ. (Πί ν. 63 α). Εσωτερικά διατηρείται σε όλο το πλάτος του οικοδομήματος το υπόστρωμα του δαπέδου από μεγάλες ορθογώνιες παροπλίνθους, ύψ. 0,46 μ., πάνω σε μια πρώτη στρώση από μικρότερους λίθους. Το δάπεδο, που θα πρέπει να ήταν από μαρμάρινες πλάκες, όπως δείχνουν τα λείψανα της λατύπης πάνω στο πάρινο θεμέλιο, είχε διαρπαγεί κατά την αρχαιότητα (Πί ν. 63 β).

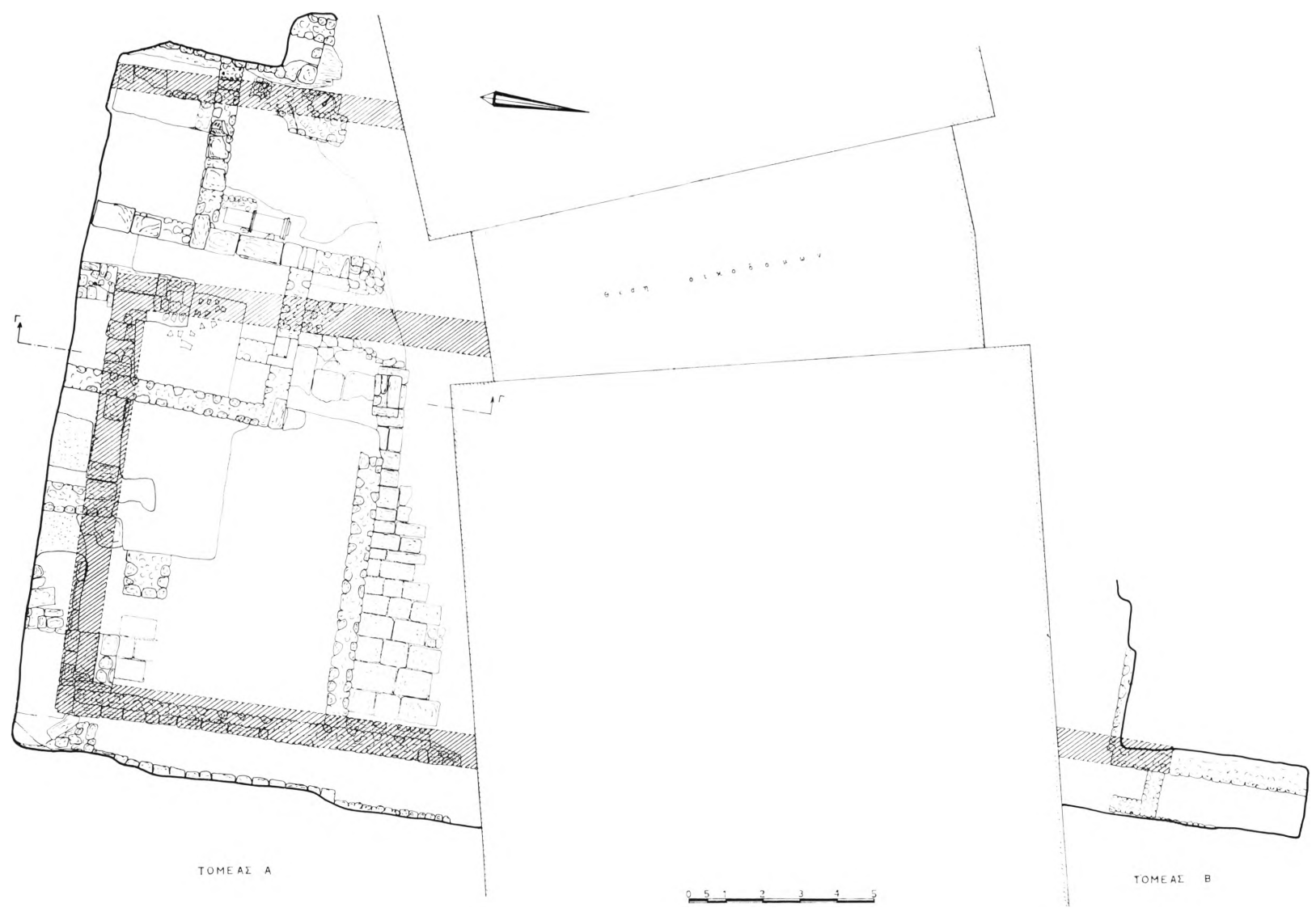
Ο στυλοβάτης (Πί ν. 64 α)

Σε απόσταση 5 μ. βόρεια από το ορθογώνιο οικοδόμημα βρέθηκε ο στυλοβάτης της δωρικής κιονοστοιχίας που αναφέρθηκε πιο πάνω. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 μ. και έχει κατεύθυνση Α.-Δ., δηλαδή παράλληλη προς το οικοδόμημα. Προς Δ. συνεχίζεται έξω από το σκάμμα του τομέα Α, ενώ η προς Α. συνέχειά του έχει κοπεί, επίσης, από την εκσκαφή. Το θεμέλιό του αποτελείται από ένα δόμο πάρινων ορθογώνιων πλίνθων, ύψ. 0,50 και πλ. 0,67 μ., πάνω στον οποίο εδράζονται οι ορθογώνιες μαρμάρινες πλίνθοι από σκούρο μάρμαρο, ύψ. 0,33 και πλ. 0,70 μ. Η ανατολικότερη πλίνθος φέρει στην πάνω επιφάνεια κυκλική αναθύρωση, διαμ. 0,56 μ., με κεντρικό κυκλικό τόρμο και αύλακα μολυβδοχόησης. Είναι βέβαιο ότι από το στυλοβάτη προέρχονται οι επτά πλίνθοι που βρέθηκαν στα μάζα (βλ. παραπάνω, σ. 146). Πάνω στο στυλοβάτη έχει πατήσει ισχυρός μεταγενέστερος τοίχος, όταν ακόμη σωζόταν κατά χώραν ο κατώτερος σπόνδυλος του κίονα, που ενσωματώθηκε στο νεότερο τοίχο, όπως δείχνει το αποτύπωμά του στο ασβεστοκονίαμα του τοίχου. Ακριβώς λόγω της ύπαρξης του μεταγενέστερου αυτού τοίχου δεν ήταν δυνατόν να μετρηθούν τα μεταξόνια διαστήματα. Άπεργο έχει παραμείνει το ανώτερο τμήμα της βόρειας πλευράς των πλίνθων του στυλοβάτη, ένδειξη ότι η στοά ήταν στραμμένη προς Β.⁴⁸, ενώ η νότια εσωτερική πλευρά είναι αδρά δουλεμένη. Εφόσον η στοά ήταν στραμμένη προς Β., τον εσωτερικό τοίχο του βάθους της πρέπει να αποτελούσε ο βόρειος τοίχος του οικοδομήματος, γεγονός που δικαιολογεί τη διαφορετική κατασκευή του με μικρότερες πλίνθους. Με τη στοά αυτή συνδέονται πιθανώς δύο δωρικά κιονόκρανα από αμυγδαλόπετρα, που βρέθηκαν ξαναχρησιμοποιημένα σε μεταγενέστερο τοίχο, κάθετο στο στυλοβάτη. Στα μάζα βρέθηκε ένα θραύσμα δωρικού κίονα από σκούρο μάρμαρο και αρράβδωτος σπόνδυλος από αμυγδαλόπετρα.

Ένα μικρότερο σκάμμα —ο τομέας Β— ανοίχτηκε ανατολικά του κεντρικού όγκου της οικοδομής, απέναντι στον τομέα Α και στην προς Α. προέκταση του οικοδομήματος, όπου φαι-

47. Το ιερό της Σαμοθράκης είναι το πρώτο μνημειώδες θρησκευτικού χαρακτήρα κτίριο, που ήταν εσωτερικά διακοσμημένο σύμφωνα με το ρυθμό αυτό. Βλ. V. J. Bruno, *AJA* 73 (1969), σ. 305 κ.ε. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία για τον πρώτο πομπηϊανό ζωγραφικό ρυθμό στον O. Bingöl, *Der erste Wanddekora-tions-Stil in Erythrai*, AA 1988, σ. 515, σημ. 2.

48. Η παρατήρηση οφείλεται στο φοιτητή της αρχιτεκτονικής Γιώργο Αντωνίου, που εργάστηκε ως αρχιτέκτονας στην πανεπιστημιακή ανασκαφή το καλοκαίρι του 1986.

Σχέδ. 3. Η κάτωψη της ανασκαφής. Τομείς Α, Β. Με διαγράμμιση το περίγραμμα της ελληνιστικού κτιρίου και της στοάς.

νόταν ήδη κομμένος στην παρειά της τοίχος ίδιας κατασκευής με το νότιο τοίχο του ελληνιστικού κτιρίου. Ο τοίχος που αποκαλύφθηκε έχει προσανατολισμό Α.-Δ., αλλά βρίσκεται περίπου 3 μ. βορειότερα, δηλαδή εσωτερικά της προς Α. προέκτασης του νότιου τοίχου του κτιρίου. Σώζεται σε μήκος 2 μ., έχει πλάτος 0,65 μ. και αποτελείται από δύο ισούψείς δόμους ορθογώνιων λιθοπλίνθων, συνολ. ύψ. 0,69 μ., που ανήκουν στην ανωδομή και εδράζονται σε ελαφρώς εξέχουσα ευθυνητήρια, ύψ. 0,44 μ. (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 64 β). Το θεμέλιο αποτελείται από δύο δόμους ορθογώνιων πυροπλίνθων. Οι γωνιακές πλίνθοι των δύο δόμων της ανωδομής διακοσμούνται με κατακόρυφη ταινία, πλ. 0,07 μ., που όμως υπάρχει μόνο στη νότια παρειά των πλίνθων χωρίς να επαναλαμβάνεται και στην ανατολική, όπως συμβαίνει στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήματος. Η ομοιότητα του τοίχου αυτού με τους τοίχους του κτιρίου που περιγράψαμε πιο πάνω, καθώς και το ίδιο επίπεδο θεμελίωσής του, τον συνδέει άμεσα με το ελληνιστικό οικοδόμημα. Τη σχέση αυτή θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε πιο κάτω. Πάνω στον τοίχο έχει πατήσει άλλος μεταγενέστερος, μεγαλύτερου μήκους, στον οποίο έχουν χρησιμοποιηθεί πολλές ορθογώνιες λιθοπλίνθοι που προέρχονται πιθανώς από τον τοίχο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την περιγραφή των λειψάνων φάνηκε ότι αυτό που επέζησε της καταστροφής είναι το πίσω τμήμα —ίσως το μισό ή μεγαλύτερο του μισού— ενός ορθογώνιου κτιρίου, σωζ. μήκ. 11, εξωτ. πλ. 12 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Εφερε μια στοά πιθανώς στη βόρεια μακριά πλευρά του. Παρόλο ότι μια ερμηνεία του κτιρίου είναι αυτή τη στιγμή πρόωρη —πολύ περισσότερο όταν η πρόσοψή του είναι εντελώς κατεστραμμένη— μερικά στοιχεία, όπως η μνημειώδης κατασκευή, ο προσανατολισμός, οι διαστάσεις και τα αρχιτεκτονικά μέλη επιτρέπουν τη σύνδεσή του με κάποιο λατρευτικό κτίριο, ναό, οίκο ή άλλο παρεμφερές οικοδόμημα, αν και κάποια άλλα, όπως η ισχυρή τοιχοποιία, η κατακόρυφη ακμή στις γωνίες και η έλλειψη βαθμιδωτού κρηπιδώματος θυμίζουν περισσότερο τους αναλημματικούς τοίχους που στηρίζουν το άνδηρο με το ναό στα καρικά ιερά⁴⁹ ή οχυρωματικούς περιβόλους και πύργους.

Για τον τοίχο που αποκαλύφθηκε ανατολικά μπορούν να διατυπωθούν δύο υποθέσεις. Η πρώτη εκφράστηκε στην έκθεση της επιτροπής που ορίστηκε από το ΥΠΠΕ για να εισηγηθεί σχετικά με την υπόθεση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή ο τοίχος θα μπορούσε να ανήκει στη νότια πλευρά βωμού που βρισκόταν ανατολικά του ναού. Μειονεκτημα αυτής της υπόθεσης αποτελεί η απουσία της κατακόρυφης ταινίας και στην ανατολική παρειά των γωνιαίων πλίνθων της ανωδομής του τοίχου, αντίστοιχης με την ταινία της νότιας πλευράς. Μια δεύτερη υπόθεση που στηρίζεται στο γεγονός ότι ο τοίχος αυτός είναι ακριβώς ίδιας κατασκευής και, επίσης, θεμελιωμένος στο ίδιο επίπεδο με το οικοδόμημα, είναι ότι θα μπορούσε να αποτελεί τη νότια πλευρά της πρόσβασης στο κτίριο, πιθανώς μιας κλίμακας, στοιχείο που συναντάται συχνά στους ελληνιστικούς ναούς της Κω⁵⁰. Αν δεχτού-

49. Όπως τα αναλήμματα του ναού της Αρτέμιδας στην Αμυζόνα της Καρίας βλ. J. και L. Robert, *Fouilles d' Amyzon en Carie I*, Paris 1983, εικ. 36-39, ή στο ιερό του Σίνυρι κοντά στα Μύλασα βλ. P. Devambez, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa 2*, Paris 1959, πίν. I 2, II 1.

50. Με μια πλατιά σκάλα, που καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος του ναού (πλ. ναού 9,65, σκάλας 8,05 μ.), γίνεται η πρόσβαση στο ναό του Αμυγδαλώνα, στο νότιο τμήμα της αγοράς της Κω, βλ. L. Laurenzi, *BdA* 30 (1936), σ. 138, L. Morricone, *BdA* 35 (1950), σ. 54, τοπογραφικό της εικ. 1, ενώ στενότερη ήταν η σκάλα στην πρόσοψη του ναού του Ηρακλή στη συνοικία του λιμανιού, L. Morricone, *ό.π.*, σ. 62, 63, εικ. 8, 9, 10. Για τις

με την πιθανότητα αυτή, επιτρέπεται να υπολογίσουμε το συνολικό μήκος του κτιρίου μαζί με την πρόσβαση γύρω στα 30 μ., με ενδιάμεσο κατεστραμμένο τμήμα 16 μ., και το πλάτος της σκάλας σε 6 μ., συμπεριλαμβανομένων των κουπαστών δεξιά και αριστερά της. Στην υποθεμελίωση της κλίμακας θα ανήκε στην περίπτωση αυτή μεγάλη πώρινη πλίνθος, μήκ. 1,80 και πλ. 0,40 μ., που βρέθηκε κάτω από παλαιοχριστιανικό τοίχο βόρεια του ελληνιστικού τοίχου.

Με την ευκαιρία αναφέρω ότι πιθανώς από βωμό προέρχεται μαρμάρινος ορθοστάτης διακοσμημένος με ανάγλυφο ιωνικό και λέσβιο κυμάτιο στην κορυφή και φολιδωτή σπείρα στη βάση χρησιμοποιημένος σε μαντρότοιχο κτήματος λίγα μέτρα δυτικά της αφίδας της Αγίας Θεοότητος⁵¹ (Πί ν. 65 β).

Ο αρχιτεκτονικός τύπος του οικοδομήματος προφανώς δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Ένα κοντινό παράλληλό του αποτελεί ο ναός του Ασκληπιού στην αρκαδική Αλίφειρα⁵². Κοινά χαρακτηριστικά των δύο κτιρίων, εκτός από τη λιτότητα και την αυστηρότητα της τοιχοποιίας, είναι η απουσία βαθμιδωτού κρηπιδώματος και οι κατακόρυφες ταινίες που διακοσμούν τις ακμές των γωνιών. Η τοιχοδομία θυμίζει τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο της αγοράς της Κω⁵³, που χρονολογείται στην καμπή του 4ου προς τον 3ο αι. π.Χ., το τείχος της πόλης⁵⁴ και το ελληνιστικό κτίριο πάνω στο οποίο κατασκευάστηκε η μεγάλη αναστηλωμένη ρωμαϊκή οικία της Κω (casa romana), όπου επίσης η γωνία διακοσμείται στις ακμές με τις ίδιες κατακόρυφες ταινίες⁵⁵. Εξαιρετική ιδιομορφία αποτελεί η στοά κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, που δεν ξέρουμε προς το παρόν αν ανήκει σε τμήμα περίπτωσης, πιθανώς μεταγενέστερης ή περιοριζόταν μόνο σε μία ή δύο πλευρές του κτιρίου⁵⁶.

Μια στοά, που κατά τον Herzog περιέβαλλε πιθανότατα το ναό του Απόλλωνα, αναφέρεται στο ψήφισμα Sylloge³, αριθ. 569, στ. 35 του δήμου των Αλασαρνιτών προς τιμήν του Θεουκλή Αγλάου για τις υπηρεσίες του κατά τον Κρητικό πόλεμο, μεταξύ των οποίων είναι και η κατασκευή ή ανακατασκευή μιας στοάς⁵⁷. Η ταύτιση βέβαια της στοάς της επιγραφής με αυτή βόρεια του κτιρίου είναι γοητευτική, αλλά αβάσιμη.

κλίμακες των δύο ναών στο διπλό ιερό της Αφροδίτης στην ίδια συνοικία, που σχεδιάζονται στην κάτοψη του ιερού της εικ. 13, βλ. Γ. Δ. Κοντής, Το ιερό της Ολυμπίας κατά τον 4ο αι. π.Χ., Αθήνα 1958, σ. 79, σημ. 2, όπου αναφέρεται προφορική ανακοίνωση του L. Morricone, σύμφωνα με την οποία οι σκάλες δεν υπήρχαν στην πραγματικότητα.

51. Πρβλ. πρόχειρα το μαρμάρινο ορθοστάτη βωμού στην Αγορά της Αθήνας, R. Stillwell, *Hesperia* 2 (1933), σ. 145-148, εικ. 29. Ο ορθοστάτης από την Καρδάμενα, όπου το λέσβιο κυμάτιο είναι πολύ σχηματοποιημένο, πρέπει να χρονολογηθεί αρκετά χαμηλότερα, ίσως στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

52. Α. Κ. Ορλάνδος, Η αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της, Πελοποννησιακά αρχαιολογικά έρευναι, Ι, Αθήνα 1967-68, σ. 171-182, εικ. 111-116.

53. L. Morricone, *BdA* 35 (1950), σ. 71-72, εικ. 23-25.

54. Ό.π., σ. 60-61, εικ. 5.

55. L. Laurenzi, *BdA* 30 (1936), σ. 138. Με κατακόρυφες ταινίες, που επαναλαμβάνονται, όμως, και στη δεύτερη κάθετη ακμή των γωνιακών πλίνθων, διακοσμείται και η βορειοδυτική γωνία του δωρικού ελληνιστικού ναού στα Παλάτια της Κεφάλου, κέντρο του αρχαίου δήμου Ισθμιωτών, βλ. L. Laurenzi, *Historia* 5 (1931), σ. 625-626, εικ. 16.

56. Ημιπερίπτερος, με μερική δηλαδή περίπτωση στην ανατολική και τη νότια πλευρά του, που ήταν όμως στραμμένη προς τη θάλασσα (αντίθετα με ότι ενδεχομένως συμβαίνει στο ναό της Αλάσαρνας), ήταν ο ναός της Αθηνάς στο Σούνιο, που χαρακτηρίζεται ως ιδιόρρυθμος από το Βιτρούβιο (IV, 4): *ἔχων τὰ ἔμπροσθεν καὶ ὀπίσθεν συνήθως τιθέμενα, κατὰ τὰ πλεονὰ αὐτοῦ μεταθεθειμένα*. Βλ. πρόχειρα Β. Στάης, Το Σούνιον, Αθήνα 1920, σ. 43-48. G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*, München 1980, σ. 216-218.

57. R. Herzog, Κρητικός πόλεμος, *Klio* II (1902), σ. 325, σημ. 1: *εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς στοᾶς εἰς τῶν τοῦ πολέμου γροῖας*. Ο R. Herzog πιστεύει ότι δεν πρόκειται για μια στοά που ἐγίνε για πολεμικούς σκοπούς (*Lauf-*

Με το ιερό όμως του Απόλλωνα συνδέει το οικοδόμημα μια νέα επιγραφή, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή εντοιχισμένη σε μεταγενέστερο τοίχο αμέσως νότια από αυτό (Μουσείο Κω, αριθ. ευρ. Ε 30). Πρόκειται για ακέραιη μαρμαρίνη πλάκα με επίπεδη απόληξη πάνω και ορθογώνιο γόμφο κάτω για την ένθεσή της στη βάση. Φέρει επιγραφή 36 στίχων (Πί ν. 66 α). Αποτελεί περιληπτικό ψήφισμα και περιέχει ονόματα εννέα ανδρών, οι οποίοι πρέπει να στεφανωθούν με χρυσά στεφάνια από τους ιερείς κατά τις δύο μέρες των Πυθαίων. Δύο από τους άνδρες ορίζεται να στεφανωθούν κατά τη 17η και οι υπόλοιποι επτά κατά τη 18η ημέρα του μήνα, κατά τον οποίο ετελείτο η γιορτή του Απόλλωνα: *οὗς δὴ ἀναγορεύεσθαι ἐν τοῖς Πυθαίοις*. Είναι γνωστό από την επιγραφή ΡΗ 367 IV, στ. 55 ότι το πανηγύρι προς τιμήν του Απόλλωνα, του οποίου η επίκληση ήταν μέχρι τώρα άγνωστη, γινόταν το μήνα Δάλιο⁵⁸. Για το λόγο αυτό ο Herzog είχε υποθέσει ότι ο Απόλλων λατρευόταν στην Αλάσαρνα ως Απόλλων Δάλιος⁵⁹. Η νέα επιγραφή⁶⁰, που μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο αι. π.Χ., μας πληροφορεί ότι ο Απόλλων Αλασαρνίτης ήταν ο Απόλλων Πυθαίος ή Πυθαεύς και το πανηγύρι του τα ΠΥΘΑΙΑ, Πυθαία⁶¹ ή Πύθαια⁶² σε μεταγραφή —ήταν τουλάχιστον διήμερο και ετελείτο τη 17η και 18η

halle), εφ' όσον οι στοές αυτές εξυπηρετούν την πολιορκία και όχι την άμυνα μιας πόλης. Είτε λοιπόν ο Θεουκλής ανακατασκεύασε τη στοά μετά τον πόλεμο, είτε αντικατέστησε το ξύλο της, που είχε χρησιμοποιηθεί στην άμυνα της Κω, έτσι ώστε ακόμη και σε καιρό πολέμου να μπορεί να χρησιμοποιηθεί· βλ. και το σχόλιο του G. Dittenberger για τη στοά, *Sylloge*³, αριθ. 569.

58. Στο φυλετικό αυτό ψήφισμα ορίζεται η απογραφή των πιστών των μετεχόντων του ιερού: *κατὰ ταῦτὰ δὲ καὶ ἐν τῷ Δάλιῳ μηνὶ ἀρξάμενοι ἀπὸ τᾶς τετραδὸς ἐς δὲ καὶ συντελεσ[θ]ῶντ[ι τ]ῶν παραγν[ο]ῦ[ρει]ς*. Από τη νέα επιγραφή προκύπτει ότι η προθεσμία της τελικής απογραφής ήταν 13 ημέρες.

59. Herzog, *Das Heiligtum*, σ. 482, Sherwin-White, σ. 300, σημ. 82. M. Nilsson, *Griechische Feste*, Leipzig 1906, σ. 150, ο οποίος υποθέτει πως η γιορτή θα γινόταν την 7η Δαλίου. Σύμφωνα με τη δηλιακή παράδοση ο Απόλλων γεννήθηκε την 7η του μηνός Θαργηλιάνος (Διογ. Λαέρτιος 3,2).

60. Η γραφή μοιάζει αρκετά με τη γραφή της επιγραφής *Sylloge*³ (φωτογραφία του εκτύπου στον W. A. L. Vreeken, *De Lege Quadam Sacra Coorum*, Groningen 1953, πίν. 1, ως προς τη χρονολόγηση της οποίας υπάρχουν αντιγνώμιες (βλ. Sherwin-White, σ. 230, σημ. 50 και 51). Και στις δύο επιγραφές υπάρχει σύγχυση ως προς τη χρήση του προσγεγραμμένου γιώτα (για το γιώτα *parasiticum* στην επιγραφή *Sylloge*³ 1000, βλ. W. A. L. Vreeken, *ό.π.*, σ. 23-24). Τρία από τα ονόματα των τιμωμένων τα ξαναβρίσκουμε σε γνωστές κωακές επιγραφές. Το τρίτο κατά σειρά όνομα της επιγραφής, Αγησίας Δαμοφώντος, ξανασυναντάται στην επιγραφή ΡΗ 10 Β, στ. 25, που χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ. Το πέμπτο όνομα Εκαταίος Σιμία στη σύγχρονη περίπου με την ΡΗ 10 επίδοση για τη βιβλιοθήκη, βλ. L. Robert, *BCH* 59 (1935), σ. 421, στ. 6, ενώ ένας Σιμίας Εκαταίου αναφέρεται στην κατά μία γενιά παλιότερη επίδοση ΡΗ 387, στ. 20, για το Αρτεμίσιο από την Αντιμάχεια. Το ένατο όνομα στην επιγραφή είναι Δαμοκλής Νικάρχου. Ένας Νίκαρχος Δαμοκλέυς συναντάται επίσης στην επίδοση ΡΗ 387, στ. 5. Επομένως, είτε οι Αγησίας Δαμοφώντος και Εκαταίος Σιμία της επιγραφής μας είναι τα ίδια πρόσωπα με τους ομώνυμους των επιδόσεων ΡΗ 10 και *BCH* 59 (1935), σ. 421, και ο Δαμοκλής Νικάρχου γιος του Νικάρχου Δαμοκλέος της επιγραφής ΡΗ 387, οπότε η επιγραφή είναι σύγχρονη με τις δύο προηγούμενες και χρονολογείται στην καμπή του 3ου προς το 2ο αι. π.Χ., είτε οι δύο πρώτοι είναι εγγόνια και ο τελευταίος δισέγγonos του Νικάρχου Δαμοκλέος, οπότε η επιγραφή είναι δύο γενιές νεότερη της ΡΗ 10 και της επίδοσης για τη βιβλιοθήκη, και χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., άποψη που φαίνεται πιο πιθανή, εξαιτίας της γραφής. Για τους κινδύνους εσφαλμένης χρονολόγησης που συνεπάγεται η ομωνυμία στις κωακές επιγραφές, βλ. E. Preuner, *Hermes* 29 (1894), σ. 540-555, κυρίως σ. 541-543.

61. Πυθαία, δωρ. Πυθαία και όχι Πυθαία είναι ο κανονικός τύπος, που μπορεί όμως να ερμηνευθεί ως ιτακισμός· στην ίδια επιγραφή, στ. 8, συμβαίνει το αντίθετο: Τειμόθεος αντί Τιμόθεος (βλ. H. Collinz, *Sammlung der griechischen Dialektschriften*, 4, 1, σ. 509 και 513). Πυθαία ονομαζόταν η γιορτή του Απόλλωνος Πυθαίως στα Μέγαρα, την Επίδαυρο, τη Σπάρτη, ίσως και την Ερμιόνη· βλ. L. Robert, *EiEpPhil* 1938, *Fêtes de Megara*, σ. 76. σημ. 3-6.

62. Πρβλ. τη συμπλήρωση [Π[υ]θαίους του A. M. Woodward, *SEG* 17 (1960), αριθ. 415 στον ιερό νόμο της Θάσου (*BCH* 82 (1958), σ. 195, στ. 4).

μέρα του μηνός Δαλίου⁶³ πιθανότατα συγχρόνως με τα Ηράκλεια, όπως προκύπτει από τον πληθυντικό *πανηγύρεις* της επιγραφής RH 367 IV, σ. 58.

Το επίθετο Πυθαίος⁶⁴ είναι συνώνυμο του Πυθαεύς (αρχαιότερος τύπος Πυθαεύς⁶⁵ και του Πύθιος). Ως Πυθαεύς ο Απόλλων λατρευόταν στο Άργος και σε τρεις ακόμη πόλεις της Αργολίδας, την Ερμιόνη, την Ασίνη και την Επίδαυρο⁶⁶. Από το Άργος η λατρεία εξαπλώθηκε στην Πελοπόννησο και τη Ρόδο⁶⁷, παλιά αποικία των Αργείων σύμφωνα με την παράδοση. Στις επιγραφές της Λίνδου συναντώνται και οι δύο τύποι —*Πυθαεύς* και *Πυθαεύς*⁶⁸ — στην Κάμιρο μόνο ο τύπος *Πύθιος*, ενώ στη Ρόδο, στην ακρόπολη της οποίας υπήρχε ναός και μαντείο του Απόλλωνος Πυθίου⁶⁹, οι τύποι *Πύθιος* και *Πυθαεύς*. Ο τύπος Πυθαεύς επικρατεί στη Ρόδο κατά τον 1ο αι. π.Χ., εποχή ακμής του μαντείου του Άργους, στο οποίο κατά τον Segre οφείλει πιθανώς την αρχή του το ροδιακό μαντείο.

Ο σπανιότερος τύπος Πυθαίος απαντά στη Χαλκηδόνα, αποικία των Μεγαρέων, όπου υπήρχε ιερό του Απόλλωνος Πυθαίου⁷⁰.

Η λατρεία του Απόλλωνος Πυθίου είναι αρκετά πρώιμη στην Κω, όπως διαπιστώνεται από τον όρο R. Herzog, *Koische Forschungen und Funde*, Leipzig 1899, αριθ. 36 (altar plaque κατά τη Sherwin-White) των μέσων του 5ου αι. π.Χ.⁷¹. Για τη δημοτικότητα της λατρείας συνηγορούν τα πολλά ονόματα με πρώτο συνθετικό το Πυθ- στο ονομαστικό της Κω και ειδικά της Αλάσαρνας⁷².

63. Μετά την ταύτιση της γιορτής του Απόλλωνα στην Αλάσαρνα ως *ΠΥΘΑΙΑ*, ερμηνεύεται ικανοποιητικά η επιγραφή Tituli Calymnit 77, ASAtene NS 6-7 (1944-45). Σύμφωνα με τη συμπλήρωση του M. Segre ορίζεται η απογραφή των αποδήμων *ἕως τῶν Πυθίων*. Ο M. Segre είχε υποθέσει ότι πρόκειται για τα δελφικά Πύθια, αφού τέτοια γιορτή δεν ήταν μέχρι τότε γνωστή από τα νησιά Κω και Κάλυμνο. Η ερμηνεία αυτή αμφισβητήθηκε από το Γ. Ν. Κουκούλη, Η Κάλυμνα των επιγραφών, έκδοση αριθ. 3 του αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι», Αθήνα 1980, σ. 163-164. Τώρα μπορούμε να συνδέσουμε τα Πύθια αυτά με τη γιορτή της Αλάσαρνας.

64. C. A. Rhomaios, BCH 49 (1925), σ. 213, σημ. 2=IG IX 1, 699=M. Guarducci, Epigrafia Greca, IV, σ. 57, Sylloge³, 550: [δεδ]όχθαι τῶν πόλι τῶν Δελφῶν τ]ὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος το[ῦ] Πυθαίου τὸ ἐν τῶν Καλχαδονία ἄσινον καὶ φύνκτιμον ε[ἴ]μεν ἀπὸ πάντων.

65. W. S. Barrett, Bacchylides, Asine and Apollo Pythaeus, Hermes 82 (1954), σ. 434, σημ. 2, με αναφορά στις πρώιμες επιγραφές.

66. W. Vollgraff, Le Sanctuaire d'Apollon Pytheen a Argos, Etud. Pelop., I, Paris 1956, σ. 29-30, R. A. Tomlinson, Argos and the Argolid, London 1972, σ. 205-206, που πιστεύουν ότι η παλιότερη λατρεία του Απόλλωνος Πυθαεύς ήταν αυτή της Ασίνης, της οποίας οι κάτοικοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους απογόνους των Δρυόπων, φυλής που είχε ζήσει στην περιοχή του Παρνασσού και είχε μεταναστεύσει στην Πελοπόννησο προς το τέλος της εποχής του χαλκού. Βλ. και Ch. Kritzas, Muses Delphiques à Argos, BCH Supp. VI, σ. 206 κ.ε.

67. W. H. Roscher, LM III, σ. 3367 κ.ε. (Hofer), D. Morelli, I Culti di Rodi, Studi Classici e Orientali 8 (1959), σ. 108-109.

68. Chr. Blinkenberg, Lindos II, Index, σ. 1176.

69. M. Segre, L'Oracolo di Apollo Pythaeus a Rodi, PP 4 (1949), σ. 78-79.

70. Sylloge³, 550 (βλ. και υποσημ. 64), P. M. Pippidi, Scythica Minora, Bucuresti-Amsterdam 1975, σ. 104-106.

71. Βλ. Sherwin-White, σ. 301. Για τις πρώιμες σχέσεις της Κω με τους Δελφούς, ήδη από την εποχή του πρώτου ιερού πολέμου, όπως παραδίδονται από τον Πρεσβευτικό λόγο προς τους Αθηναίους του γιού του Ιπποκράτη Θεσσαλού, κείμενο που περιλαμβάνεται στο ιπποκρατικό Corpus (Hippocrate, éd. Littré IX, σ. 406), βλ. H. Pomtow, Hippokrates und die Asklepiaden in Delphi, Klio 15 (1918), σ. 303 κ.ε. κυρίως 317-326. J. Bousquet, Inscriptions de Delphes, BCH 80 (1956), σ. 579 κ.ε.

72. Η Sherwin-White έχει συγκεντρώσει 44 ονόματα στο ονομαστικό που παραθέτει στο τέλος του βιβλίου της. Ο E. Preuner, Hermes 29 (1894), σ. 552-553, πιστεύει ότι τα ονόματα αυτά υποδηλώνουν άμεση σχέση της Κω με τους Δελφούς.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Σε μια αδημοσίευτη επιγραφή από την Αλάσαρνα, γνωστή στον Herzog από έκτυπο, την οποία χρονολογεί στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ., αναφέρονται υποχρεωτικές επιδόσεις για την αποπεράτωση του νέου ναού του Απόλλωνα, που φαίνεται ότι η κατασκευή του διήρκεσε μεγάλο χρονικό διάστημα και πιθανώς δεν ολοκληρώθηκε ποτέ⁷³. Σε μια χρονολόγηση του κτιρίου στον 3ο αι. π.Χ. οδηγεί η τοιχοποιία του, τα ανασκαφικά δεδομένα και η πρόχειρη μελέτη των λίγων αρχιτεκτονικών μελών του. Από το κτίριο πρέπει να προέρχεται το τρίγλυφο από αμυγδαλόπετρα που αναφέραμε πιο πάνω (Πίνακ. 53 β). Η κεφαλή του τρίγλυφου κοσμεύεται στην κάτω ακμή της με υποτομή πλ. 0,025 μ., όπως των τρίγλυφων της βόρειας στοάς της αγοράς της Κασσώπης, που χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ.⁷⁴. Το σφρίγος, όμως, και η δύναμη που διατηρεί ακόμη το τρίγλυφο από την Αλάσαρνα, επιτρέπουν, ίσως, μια ψηλότερη χρονολόγηση. Την παλιότερη πάντως μέχρι στιγμής επιγραφική αναφορά στο ναό του Απόλλωνα αποτελεί μια νέα επιγραφή των μέσων του 3ου αι. π.Χ., που βρέθηκε στην ανασκαφή του 1985 (βλ. Addendum). Η αρχαιότητα όμως της λατρείας στο χώρο αυτό, την οποία ο Herzog είχε υποθέσει, επειδή ήταν λατρεία φυλετική, επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα, πολλά από τα οποία, όπως αυτά που έφεραν χαράγματα, πρέπει να αποτελούν αναθήματα. Διαπιστώθηκε ότι τα ταινιωτά αρχαϊκά όστρακα που βρέθηκαν στα μπάζα, προέρχονται από στρώματα βόρεια του στυλοβάτη, σε βάθος ± 2,50 μ., τα οποία όμως δεν ερευνήθηκαν. Ο Herzog είχε υποθέσει ότι υπήρξε μια «προελληνική» εγκατάσταση στο χώρο, την οποία θεωρούσε καρική⁷⁵. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη μυκηναϊκής κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή της Καρδάμενας⁷⁶.

Ο παλαιοχριστιανικός οικισμός

Σε όλη την έκταση των τομέων Α και Β αποκαλύφθηκαν λείψανα μεταγενέστερων κτιρίων, που όπως φαίνεται από τους κομμένους τοίχους στην περιμετρική τάφρο θεμελίωσης και την κατά μήκος εκσκαφή στο νότιο τμήμα, εκτείνονται σε όλη την έκταση του οικοπέδου ως τη θάλασσα. Τα λείψανα ανήκουν σε οικισμό που ιδρύθηκε πάνω στο ιερό, του οποίου οι τοίχοι εν μέρει λατομήθηκαν και ξαναχρησιμοποιήθηκαν. Από δοκιμαστικές τομές που έγιναν στα οικοπέδα των αδελφών Ιερομνήμονος (κτημ. μερ. 1456 Β), αμέσως Α. του οικοπέδου Πατέρα-Τσαγκαρούλη, Μαρκέτου Κοκώνας (κτημ. μερ. 1452), 60 μ. Δ. του οικοπέδου, και Καραγεωργίου

73. R. Herzog, Κρητικός πόλεμος, Κlio 2 (1902), σ. 320, σημ. 2. Θα ήταν ενδιαφέρον να δει κανείς μήπως η επιγραφή αυτή συνανήκει με την ΡΗ 385 από την Αντιμάχεια, που αποτελεί επίσης τμήμα ψηφίσματος για επιδόσεις και ορίζεται να στηθεί στην προστάδα του ναού. Ότι η στοά, τουλάχιστον, δεν ολοκληρώθηκε εξάγεται από την άπεργη βόρεια παρειά του στυλοβάτη και την απουσία της αύλακας για τη μολυβδοχόηση σε μια από τις πλίνθους που βρέθηκαν στα μπάζα.

74. Σ. Ι. Δάκαρης, Ανασκαφή εις Κασσώπην Πρεβέζης, ΠΑΕ 1955, σ. 184, πίν. 63 α, W. Hoepfner - E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, München 1986, σ. 95-96, εικ. 83.

75. AA 1901, σ. 138. Για την προσπάθεια του G. Kleiner, Alt-Milet, SB Frankfurt 4, 1965, I, σ. 23, να αποδόσει την ταινιωτή κεραμική στους Κάρες βλ. Σάμος VI 1, σ. 61, σημ. 171 και σ. 89 σημ. 256.

76. Οι R. Hope-Simpson and J. E. Lazenby, BSA 57 (1962), σ. 171 (εικ. 5, θέση 13) βρήκαν μυκηναϊκή κεραμική στους πρόποδες του βουνού που κλείνει από ΒΑ. την πεδιάδα της Καρδάμενας, στη θέση Ελαιώνα. Τη θέση ταύτισαν αρχικά με την ομώνυμη Ελαιώνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Σεραγιών, πλάνη που επανορθώνεται στην επόμενη δημοσίευσή τους, στο BSA 65 (1970), σ. 55, σημ. 2, σ. 62 (εικ. 5, θέση 12). Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1980 παραδόθηκε στο Μουσείο της Κω κεφάλι μαρμαρινού κυκλαδικού ειδωλίου, ύψ. 0,057 μ., από τον τότε στρατιώτη Κώστα Καζαμιάκη, τοπογράφο-αρχιτέκτονα στο διονυσιακό θέατρο της Αθήνας, που βρέθηκε από στρατιώτες στη θέση Μακριανόρα, βορειότερα της Ελαιώνας, όπου υπάρχει στρατιωτικό φυλάκιο.

Μ. (κτημ. μερ. 1451), ΝΔ. του οικοπέδου Μαρκέτου (Σ χ έ δ. 2), αλλά και από την ύπαρξη επιφανειακών τοίχων, φαίνεται ότι ο οικισμός εκτεινόταν προς Α. τουλάχιστον μέχρι την Αγία Θεότητα, ενώ προς Δ., 150 μ. πέρα από το οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη.

Πρόκειται για έναν οικισμό οργανωμένο κατά μήκος της παραλίας. Οι τοίχοι είναι αρκετά επιμελημένοι και μερικοί φέρουν επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα⁷⁷. Η ακμή του οικισμού της Καρδάμενας, στον οποίο έχουν παρατηρήσει τρεις τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους, τοποθετείται κυρίως στον 6ο αι. μ.Χ., όπως δείχνουν τα νομίσματα της εποχής του Ιουστινιανού και η πολύ καλής ποιότητας κεραμική των χρόνων αυτών, όπως θραύσμα ερυθροβαφούς πινακίου afrikan red slip ware με εμπίεστη παράσταση σταυρού διακοσμημένου με διαμάντια, από τις οριζόντιες κεραίες του οποίου κρέμονται αμνοί, του β' τέταρτου του 6ου αι. μ.Χ.⁷⁸ (Π ί ν. 66 β.). Από τα νομίσματα αναφέρουμε δύο τεσσαρακοντανούμια Ιουστινιανού⁷⁹, το ένα νομισματοκοπείου Κυζίκου, κομμένο το 549-550 μ.Χ. (τον 23ο χρόνο της βασιλείας του Ιουστινιανού). Βρέθηκαν στον τομέα Β τυλιγμένα σε ύφασμα, που καλύπτει ακόμα τη μία πλευρά τους (Π ί ν. 66 γ-δ). Ο οικισμός φαίνεται ότι ερημώνεται με τις επιδρομές των Αράβων πειρατών στα μέσα του 7ου αι., ερήμωση που πιθανώς ολοκληρώθηκε από το σεισμό στα χρόνια του αυτοκράτορα Κώνστα⁸⁰ (βλ. Ζωναράς, εκδ. Bonn, XIV, 19, 20).

Δεν ξέρουμε, προς το παρόν, πότε ακριβώς και κάτω από ποιες συνθήκες έσβησε η ζωή του αρχαίου ιερού και πότε εγκαταστάθηκαν οι χριστιανοί στο χώρο. Φαίνεται πάντως ότι μετά τη διαρπαγή τμημάτων του ναού το κέντρο της λατρείας μετατοπίζεται κατά 200 μ. περίπου ανατολικότερα, όπου μετά τα μέσα του 5ου αι. —σύμφωνα με τον Herzog— χτίζεται με υλικό του ναού η Αγία Θεότητα. Μέχρι στιγμής, πάντως, δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη μετατροπή του αρχαίου ναού σε χριστιανικό, εφόσον άλλωστε τέτοιου είδους μετατροπές δεν αποτελούν τον κανόνα⁸¹.

Την ακμή του οικισμού μαρτυρούν τρεις ακόμη βασιλικές που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή. Μια δεύτερη βασιλική υπάρχει στη θέση Αράγκη (Σ χ έ δ. 1), ενώ μια τρίτη βρίσκεται στην Αγία Βαρβάρα, 2 χιλ. ανατολικά του σημερινού χωριού (αριθ. 6 στον αρχαιολογικό χάρ-

77. Ένας αντίστοιχος παλαιοχριστιανικός οικισμός σκάβεται τα τελευταία χρόνια από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στο Μαστιχάρι της Αντιμάχειας, στο μέσον περίπου των βόρειων παραλιών του νησιού, στο κτήμα Πουρσανίδη, Δ. της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη· βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω, ΑΕ 1966, σ. 4 κ.ε.

78. J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972, εικ. 57 c, αριθ. 331 Α, τύπος Ε (II) σε συνδυασμό με τη σφραγίδα αριθ. 172 της εικ. 48 Ρ. Τύπος πινακίου 103 Α-Β.

79. Βλ. BMC, *Imperial Byzantine Coins I*, πίν. 7, αριθ. 1, 2, 3, 7.

80. Το 653/4 ο στόλος του Μωαβία με αρχηγό τον Abul'-A War' αφού κατέλαβε την Κύπρο, λεηλοτεί την Κρήτη, τη Ρόδο και την Κω. Βλ. E. W. Brooks, *The Successors of Heraclius to 717*, *The Cambridge Medieval History*, II, 1957, σ. 393. Στο ίδιο περίπου συμπέρασμα για την εγκατάλειψη των παράλιων οικισμών του νησιού, και ειδικά της πόλης της Κω, έχουν οδηγήσει οι ανασκαφές στην πόλη, αντίθετα με την άποψη του L. Morricone, *BdA* 1950, σ. 57, 73, που επαναλαμβάνεται από τους επόμενους ερευνητές, σύμφωνα με την οποία ο σεισμός του 554 έθεσε τέρμα στη ζωή της αρχαίας πόλης. Ίχνη ενός σεισμού που συνέβη περίπου το 670 μ.Χ. διαπιστώθηκαν στις ανασκαφές της Γόρτυνας: βλ. A. di Vita, *I Terremoti a Gortina in età romana e proto-bizantina. Una nota*, *ASAtene* 57-58 (1986), σ. 440.

81. Πρβλ. τις ενδιαφέρουσες απόψεις του J. M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires paiens en Grèce*, στο *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern*, Symposium in Olympia, 10-12 Oktober 1974, U. Jantzen (εκδ.), Tübingen 1976, σ. 312, 317, σύμφωνα με τις οποίες οι περιπτώσεις καταστροφής των ναών από τους χριστιανούς δε συνοδεύονται από μια ανακατάληψη του χώρου για τις ανάγκες της χριστιανικής λατρείας, που οργανώνεται συνήθως μακριά από τους δαίμονες, σε απόσταση από τα αρχαία ιερά, πάνω στα οποία οι χριστιανοί εγκαθίστανται πολύ αργά, ίσως τη στιγμή της κατοίκησης.

τη του Laurenzi, που όμως δεν περιλαμβάνεται στο τμήμα του Σ χ έ δ. 1, που παραθέτουμε). Λείψανα προσκτισμάτων μιας τέταρτης βασιλικής βρέθηκαν πρόσφατα σε σωστική ανασκαφή στο κέντρο του χωριού, στη θέση Λαμπάδη, στα οικοπέδα Δ. Λαμπάδη και Τ. Η. Χατζημπαλή. Ο Balducci αναφέρει ότι δύο κιονόκρανα που βρέθηκαν διάσπαρτα στο σημερινό χωριό, επιτρέπουν με την τεχνοτροπία τους την ταύτιση μιας τουλάχιστον βασιλικής με ένα μνημείο θεοδοσιανής τέχνης⁸². Ο Laurenzi στις σημειώσεις που συνοδεύουν τον αρχαιολογικό χάρτη συσχετίζει το μνημείο αυτό με την Αγία Θεότητα.

ADDENDUM

Η συνέχιση της ανασκαφής του οικοπέδου, που αποτέλεσε τον πυρήνα αρχαιολογικής ζώνης⁸³ (Σ χ έ δ. 2), παραχωρήθηκε από την ΚΒ' Εφορεία Δωδεκανήσου σε ομάδα του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Κατά την ανασκαφική περίοδο από 20 Αυγούστου ως 10 Σεπτεμβρίου 1985 βρέθηκαν δύο νέες σημαντικές επιγραφές, στις οποίες θα αναφερθώ περιληπτικά. Η πρώτη βρέθηκε στα συνεχόμενα τετράγωνα Ξ-8 και Ξ-9, ξαναχρησιμοποιημένη ως «ποδιά» κατωφλιού σε παλαιοχριστιανικό τοίχο. Περιέχει σε 41 στίχους ολόκληρο το ψήφισμα του δήμου Αλασαρνιτών προς τιμήν του Διοκλή Αλεξάνδρου, ο οποίος διέτέλεσε *ἀρχεῦον παρ' Ἡρακλῆ*⁸⁴. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της επιγραφής οφείλεται στο γεγονός ότι ορίζεται να στηθεί η στήλη *εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος παρὰ τὴν παραστάδα τοῦ ναοῦ ἐν δεξιᾷ εἰσπορευομένων*⁸⁵. Η επιγραφή χρονολογείται, με βάση προσωπογραφικά και επιγραφικά στοιχεία, γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Ένας από τους τρεις άνδρες που στέλνονται για την επικύρωση του ψηφίσματος από τη Βουλή είναι ο *Φιλόφρων Εὐφιλήτου*⁸⁶, πιθανώς παππός του ομώνυμου Φιλόφρονος Ευφιλήτου, ιερέα του Απόλλωνα στην επιγραφή Herzog, Das Heiligthum, αριθ. 3, σ. 481, στ. 15. Η επιγραφή αποτελεί, όπως αναφέρθηκε, την παλιότερη ως τώρα επιγραφική αναφορά στο ναό του Απόλλωνα, που φαίνεται ότι γύρω στα μέσα του 3ου αι. στεκόταν ήδη, αλλά ίσως δεν είχε αποπερατωθεί,— σύμφωνα με το αδημοσίευτο ψηφισμα για επιδόσεις, που ο Herzog χρονολογεί στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. (βλ. υποσημ. 73).

Η δεύτερη επιγραφή βρέθηκε στο τετράγωνο I-22 επίσης σε δεύτερη χρήση. Είναι χαραγμένη σε βάση που έχει σχήμα δωρικού κιονόκρανου⁸⁷ και έφερε χάλκινο ανδριάντα του Διοκλή Λεωδάμαντος, που τιμήθηκε για τις υπηρεσίες του προς το δήμο Αλασαρνιτών. Πρόκειται για το γνωστό και από άλλες επιγραφές άνδρα, που χαρακτηρίζεται από τον Herzog ως

82. Basilliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936, σ. 57.

83. Με την αριθ. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/ΑΙ/Φ22/72623/24-75/30-11-83 ΥΑ, ΦΕΚ 136/Β/1-4-83 απόφαση κήρυξης.

84. Σε ένα ανάλογο αποσπασματικό ψήφισμα από την Αλάσαρνα, Herzog, Das Heiligthum, σ. 478, αριθ. 2 (ASAtene NS 25-26 (1963-64), σ. 154), που με τη βοήθεια της νέας επιγραφής συμπληρώνεται ικανοποιητικά, ο Herzog συμπληρώνει: *ἀρχεῦσας παρ' Ἡρακ[λεῖ]*. Για την παράλληλη χρήση των εκφράσεων *παρὰ τὸν Θεὸν* και *παρὰ τῶν Θεῶν* βλ. P. Charneux, Du côté de chez Héra, BCH 111 (1987), σ. 207-223, κυρίως σ. 221, όπου γίνεται αναφορά στο ψήφισμα της Αλάσαρνας και σε άλλες σχετικές με το θέμα επιγραφές από την Κω.

85. Ο *επιφανέστατος τόπος*, επομένως, των επιγραφῶν Sylloge³, αριθ. 568-569 ήταν δίπλα στη δεξιά παραστάδα. *Ἐν ἀριστεράι εἰσπορευομένων* και επί της παραστάδας του πυλώνα ήταν γραμμένα τα τιμητικά ψηφισμα-ιερό του Σίνυρι στην Καρία· βλ. L. Robert, Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa I, Paris 1945, σ. 54, αριθ. επι-τα στο γραφῶν 11, 16, 28, 33, 44.

86. Για το γενεαλογικό του δένδρο βλ. R. Herzog, Koische Forschungen und Funde, Leipzig 1899, σ. 180.

87. Για τις μεταγενέστερες επιβιώσεις αυτού του πρώιμου τύπου βάσης βλ. M. Jacob-Felsch, Die Entwicklung griechischer Statuenbasen und die Aufstellung der Statuen, Waldsassen/Bayern 1969, σ. 36, σημ. 114.

«der reichste, mächtigste und gemeinsinnigste Bürger von Kos», γύρω στο 200 π.Χ., στρατηγός, πιθανότατα, κατά τον Κρητικό πόλεμο και εισηγητής του ψηφίσματος ΡΗ 10 για επιδόσεις⁸⁸. Σύμφωνα με το ίδιο ψήφισμα, στ. 37-38, ο ίδιος ο Διοκλής επέδωσε το ποσό των 7.000 δραχμών, που αποτελεί τη μεγαλύτερη γνωστή επίδοση στην Κω. Για τις υπηρεσίες του αυτές ο δήμος Αλασαρνιτών τον τίμησε με χρυσό στεφάνι, όπως φαίνεται από το εν μέρει δημοσιευμένο ψήφισμα Sylloge³, αριθ. 568 (Herzog, *Klio* 2 (1902), σ. 320), όπου όμως δεν αναφέρεται το στήσιμο ανδριάντα, που ίσως αποφασίστηκε από το δήμο λίγο αργότερα⁸⁹.

Τέλος, αναφέρω δύο νέες αναθηματικές επιγραφές, τυχαία ευρήματα από κατεδαφισείς σπιτιών. Η πρώτη, ένας μικρός ορθογώνιος μαρμάρινος βωμίσκος του 2ου αι. π.Χ., βρέθηκε σε μάζα κοντά στην ανασκαφή το Μάρτιο του 1982. Φέρει στην μπροστινή πλευρά ανάγλυφη παράσταση διπλού κεραυνού και κάτω την επιγραφή: *Διὸς Καταιβάτου* σε τρεις στίχους, λατρεία μέχρι στιγμής άγνωστη από την περιοχή, αλλά και από το υπόλοιπο νησί⁹⁰.

Η δεύτερη βρέθηκε επίσης σε μάζα, που προέρχονται από την Καρδάμενα, αριστερά του δρόμου Καρδάμενας-Αντιμάχειας, το Μάρτιο του 1987. Πρόκειται για ενεπίγραφη ορθογώνια μαρμάρινη βάση με ορθογώνιο τόρμο στην πάνω επιφάνεια και στην μπροστινή, σε δύο στίχους, την επιγραφή: *Γενοκλῆς Ἀγησικλεῦ[ς] Ἐρμῶϊ*. Και η λατρεία του Ερμή απαντάται για πρώτη φορά στην Αλάσαρνα. Ίσως ο αναθέτης ταυτίζεται με τον αγορανόμο Γενοκλή Αγησικλέα, τον οποίο συναντάμε σε αναθηματική αδημοσίευτη επιγραφή γύρω στο 200 π.Χ.⁹¹.

Τα νέα στοιχεία γύρω από το ιερό θα βοηθήσουν να μελετηθεί καλύτερα η ιστορία του δήμου Αλασαρνιτών, όπου ήδη ο Herzog, *Das Heiligthum*, σ. 482, σημειώνει λατρείες Αρτέμιδος, Αφροδίτης και Ασκληπιού δίπλα στις κύριες θεότητες, δηλαδή τον Απόλλωνα, τον Ηρακλή και την Εκάτη Στρατία.

Ρόδος, Δεκέμβριος 1986 - Κως, Ιούνιος 1987

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται στα ΑΑ και *Archäologische Bibliographie* υπάρχουν και οι ακόλουθες.

Herzog, <i>Das Heiligthum</i> PH	R. Herzog, <i>Das Heiligthum des Apollo in Halasarna</i> , SB Berlin 21 (1901), σ. 470-494.
Sherwin-White	N. R. Paton - E. L. Hicks, <i>The Inscriptions of Cos</i> , Oxford 1891.
Sylloge ³	S. M. Sherwin-White, <i>Ancient Cos: An Historical Study from the Dorian Settlement to the Imperial Period</i> . <i>Hypomnemata</i> 51, Göttingen 1978.
	G. Dittenberger, <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> , Lipsiae, Ed. tertia.

88. Herzog, *Das Heiligthum*, σ. 478. Βλ. και Sherwin-White, σ. 120 κ.ε., 178 κ.ε., 216, 270-271. Στη διατριβή του Ν. Σταμπολίδη, *Ο βωμός του Διονύσου στην Κω*, Αθήνα 1987, σ. 250 σημ. 906-907, το ψήφισμα ΡΗ 10, που εισηγείται ο Διοκλής Λεωδάμαντος, ένα αντίγραφο του οποίου ήταν στημένο στην Αγορά, *παρά τὸν βωμὸν τὸν τοῦ Διονύσου*, αποσχετίζεται από την Κω και συνδέεται με τη Ρόδο (σύμφωνα με την παλιά άποψη του πρώτου εκδότη C. T. Newton, *Greek Inscriptions in the British Museum II*, 1883, αριθ. 343 με βάση τα μέχρι τότε τοπογραφικά δεδομένα, σύμφωνα με τα οποία δεν ήταν γνωστό το νότιο τμήμα της Αγοράς, που πρόσφατα αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο Δάμτσα, στις οδούς Βύρωνος, Μεροπίδος και Πεισιάνδρου. Η άποψη αυτή αναθεωρείται από τον ίδιο σε άρθρο του στο ΑΑ 40 (1985): *Μελέτες* (υπό εκτύπωση).

89. Για το εν μέρει δημοσιευμένο αυτό ψήφισμα βλ. Sherwin-White, σ. 119, σημ. 192, όπου παρατίθεται ένα ακόμη απόσπασμα του ψηφίσματος, που δημοσίευσε ο R. Herzog στο *RivFil*, NS 20 (1942), σ. 16.

90. Βλ. A. B. Cook, *Zeus II*, Cambridge 1925, σ. 13-32· για τη σχέση του Δία Καταιβάτη με το διπλό πέλεκυ βλ. ό.π., σ. 559.

91. Βλ. Sherwin-White, σ. 212, σημ. 242.

OBSERVATIONS ON THE «RECESSED BRICK» TECHNIQUE DURING THE PALAEOLOGAN PERIOD*

(Figs 1-2; Pls 67-74)

The method of wall construction known as the «recessed brick» or «concealed course» technique in Byzantine architecture has been the subject of much discussion. Recently P. Vocotopoulos has demonstrated that examples of the technique are not limited to the 11th and 12th centuries, but are also found in the Late Byzantine period¹. Similar conclusions were reached by Hallensleben and Ötügen². The employment of the technique as a criterion for the dating of Byzantine monuments has accordingly been questioned. However, this does not mean that further study of the technique is without value. In general, closer attention to construction techniques is necessary in the study of Byzantine architecture in order to clarify workshop practices. This should, in turn, provide a clearer picture of developments and relationships than that given by the traditional method of typological analysis. Several recent efforts have been made in this direction³. Such a reexamination is particularly necessary for the Late Byzantine period, when planning was eclectic, and the same workshop could have been responsible for a great variety of floor plans and vaulting solutions⁴.

In spite of the accumulation of literature on the subject of the «recessed brick» technique, little attempt has been made to sort out the numerous variations within the general category. This paper will discuss the appearance of «recessed brick» in Late Byzantine architecture, examining the motivation for the employment of this technique. Attention will be focused on a specific type of «recessed brick» construction that occurred in the 13th and 14th centuries. The isolation of this «variation on a theme» will have important implications.

In standard practice, the «recessed brick» technique is characterized by the recessing of

* Research for this paper was supported by a fellowship from the Fulbright Foundation. It was written while I was a Visiting Scholar at the Ephoreia of Byzantine Antiquities at Kavala. An abridged version was presented at the annual Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Athens, April 1987. I would like to thank G. Velenis, K. Tsouris, and Ch. Bakirtzis for numerous helpful observations.

1. P. L. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB* 28 (1979), pp. 247-260, with extensive bibliography.

2. H. Hallensleben, *Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul*, *IstMitt* 13-14 (1963-64), p. 166 and n. 102; S. Y. Ötügen, *Isa Kapi Mescidi und Medresesi in Istanbul*, Bonn 1974, pp. 105-117.

3. Most notably, Γ. Μ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Thessaloniki 1984.

4. R. Ousterhout, *The Origins of Late Byzantine Construction*, *Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers* 8 (1982), pp. 10-11.

alternate courses of brick from the wall surface. These are consequently concealed within the mortar bed, and the joints appear to be considerably wider than the bricks (Fig 1· P I 67 a). While the technique seems to have originated in Constantinople in the late 10th century, the motivation for its development remains obscure. Frequently aesthetic reasons are suggested, noting the distinctive, striped appearance of walls and arches. This interpretation was recently supported by Velenis, who points to the example of the Koimesis church at Nicaea, where the characteristically broad mortar joints appeared, but without the corresponding «recessed brick» courses⁵. Velenis examines the visual coordination of elements in the «recessed brick» technique in the construction of walls and arches, as well as the related development of brick patterning in niches⁶. Ötügen was the first to recommend structural reasons for the use of «recessed brick», noting that the technique would strengthen the wall⁷. Recently Sinos has suggested that the technique would be useful in coordinating building materials of regular measure with walls of varying thickness, and that if the facing of the wall were constructed first, the «recessed brick» would help to form a bond with the later construction⁸. Since a Byzantine wall was often a «sandwich» of facing materials and rubble core, perhaps the alternating positions of the bricks in the «recessed brick» technique were intended to create a roughened inner surface for the facing to bond more easily with the core (Fig. 1). The logic of this method would compare with ancient Roman wall construction, where triangular bricks were frequently employed as facing, and the inward points similarly created a roughened surface to bond with the concrete core⁹.

Most likely, there is not one single explanation for the appearance and popularity of the technique. Either structural or aesthetic reasons may be more correct in different circumstances. But it should be noted that in Middle Byzantine architecture, structure and decoration were closely related. External arcading, for example, could both strengthen the building at critical points and articulate the facade. Similarly, «recessed brick» may have been employed out of both structural and aesthetic considerations simultaneously.

Both the technique of wall construction and the motivation for its use differ during the Lascarid period. In numerous buildings constructed in western Asia Minor during the 13th century, a variation of the «recessed brick» technique appears. This was noted by Buchwald, who identified the construction as «brick filled mortar joints», without further comment¹⁰. This technique is characterized by the filling of the mortar joints with broken bricks (Fig 2· P I 67 b). The distinctions between the standard «recessed brick» technique and the «brick filled mortar joint» technique are notable. In the latter, the mortar beds are not so thick, and the bricks employed in the recessed courses are thinner than those that are exposed. As a consequence, when intact, the wall construction would resemble standard brick and mortar masonry, and the distinctions would only become apparent with the disintegration of the mortar. In addition to broken brick, roofing tiles and other ceramic fragments were employed as fill material. This method of construction

5. Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 68; also U. Peschlow, *Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik*, *IstMitt* 22 (1972), pp. 164-165.

6. Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 65 ff.

7. S. Y. Ötügen, *op. cit.*, p. 113.

8. S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, *ByzArch* 16 (1985), p. 90.

9. For illustration, see A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Paris 1873, fig. 7.

10. H. Buchwald, *Lascarid Architecture*, *JÖB* 28 (1979), pp. 271-272, suggests that the purpose of «brick filled mortar joints» was to reduce the amount of mortar.

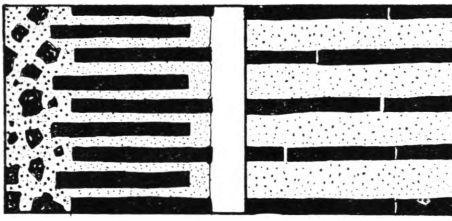

Fig. 1. The «recessed brick» technique.
Section and façade view.

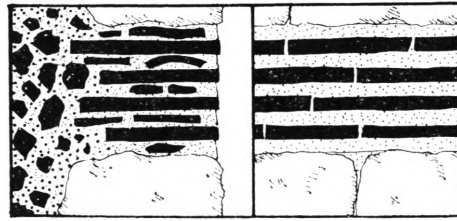

Fig. 2. The «brick filled mortar joint» technique.
Section and façade view.

seems to have developed out of working with spolia, and from the desire to utilize as much of the available building material as possible. In practice, the more regular elements were employed as facing, while the remainder became fill material. A second reason for the development of this technique seems likely: when a weak or poor quality mortar was used, the recessed courses would act as spacers to stabilize the wall construction. In most examples the mortar has almost completely fallen away, and the survival of the walls may be due to the use of this technique. Thus, while the technique of «brick filled mortar joints» resembles and may derive from the standard «recessed brick» construction, the motivation for its utilization would appear to differ.

The examples of construction with «brick filled mortar joints» in Lascarid architecture occur in areas with supplies of building materials from ancient ruins. In the fortified island monasteries of Bafa Gölü, below Mt. Latmos, the technique can be observed frequently. For example, in the church at Kahve Assar Adasi, the mortar has fallen away, and the thinner courses of «recessed brick» are clearly visible¹¹ (Pl. 68 a). An identical technique was employed in the church and other monastic buildings on Ikis Ada (Pl. 68 b, 69 a), as well as in the refectory (?) on Kapi-kiri Ada¹². The same appears in numerous monastic buildings at Jediler monastery, at the foot of Mt. Latmos (Pl. 69 b)¹³. The buildings in this region were constructed out of reused materials taken from the ruins of the ancient city of Heracleia-below-Latmos. In addition to brick and stone, ancient roofing tiles were employed as fill material in the mortar joints — recalling Vitruvius' advice to use roof tiles as construction materials because they have been time-tested for durability¹⁴. A similar construction technique appeared in the churches at Egri Dere, near Latmos, and at Philadelphia, now destroyed¹⁵. A similar type of masonry may be observed occasionally in the 13th century defensive architecture of the same region. In the fortresses of Hisar and Smyrna (Pl. 69 c), for example, the normal wall construction is of mortared rubble, but «brick filled mortar joints» are employed in areas where some regularity or decorative effect was sought¹⁶.

It should be noted that the «brick filled mortar joint» technique appears in a few monuments of an earlier date. At the Panagia Chalkeon in Thessaloniki, dated 1028, the all-brick construc-

11. Op. cit., pp. 268-272; also T. Wiegand, *Der Latmos, Milet III/I*, Berlin 1913, p. 42 ff.

12. H. Buchwald, op. cit., pp. 272-274; T. Wiegand, op. cit., p. 30 ff.

13. See for example T. Wiegand, op. cit., fig. 38.

14. Vitruvius, *De architectura*, VIII, 19 (trans. M. H. Morgan), *The Ten Books on Architecture*, New York 1960, p. 57.

15. H. Buchwald, op. cit., p. 274, 279-280; T. Wiegand, op. cit., pp. 60; also Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανικά μνημεία, ερείπια και συντρίμματα. Επτά αστέρες της Αποκαλύψεως*, 1906, p. 377 ff. and fig. 181.

16. C. Foss, *Late Byzantine Fortifications in Lydia*, *JÖB* 28 (1979), pp. 297-320, for further illustrations.

tion is with thin mortar joints, but with recessed roofing tiles set between the exposed courses at critical points¹⁷. Similar construction appears in parts of the Pantocrator monastery in Constantinople a century later (P l. 70 a), where building materials may have been reused from the nearby ruin of Ag. Polyeyktos¹⁸. It is curious to find such a reuse of materials at the highest level of patronage. The use of such fill material to stabilize the mortar joints may be a much older practice. The example at the Acheiropoiitos in Thessaloniki illustrated by Vocotopoulos would appear to be from prior to the 7th century¹⁹. Thus, the desire to reuse material and to stabilize the mortar beds during construction may have led to the initial development of the «recessed brick» technique.

Of course, there is still much to be determined about brick production and construction practices in the Middle Byzantine period. Nevertheless, this explanation cannot account for all the 11th and 12th century examples. Many buildings were constructed of entirely new materials. For example, although the technique was taken to Russia by Constantinopolitan masons at an early date, that region lacked a preceding Roman or Early Christian architecture to provide a supply of building materials, and the brick must have been produced at the time of construction²⁰.

For the Palaeologan period, Vocotopoulos has listed a number of examples of the «recessed brick» technique, and more seem to turn up all the time²¹. The technique was employed in Constantinople and Thrace, as will be discussed below. Examples at Mt. Athos and throughout Epirus have been noted²². At Mistra, the technique was used as late as 1428 in the Pantanassa, where the thin courses of «recessed brick» are now visible behind the carved stone ornamentation of the east façade (P l. 70 b)²³. Other instances have been noted in the Mani and at Prilep²⁴. It is noteworthy that in the majority of the examples from the late period, the «brick filled mortar joint» variation occurs with thin mortar joints and thin fill material. Moreover, in virtually all of those examples, the construction is with reused materials. Even when wider mortar joints are used, the technique follows the same logic as the Lascarid examples—that is, to take full advantage of available materials, and to stabilize the joints when a poor quality of mortar was used²⁵.

17. P. L. Vocotopoulos, *op. cit.*, pp. 253-254, and fig. 18; Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 66 ff.

18. Several pieces of sculpture from Ag. Polyeyktos were also reused at the Pantocrator; see A. H. S. Megaw, *Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, DOP 17 (1963), figs 7-9. P l. 70 a of the present study shows the survival of painted plaster on the exterior of the building.

19. P. L. Vocotopoulos, *op. cit.*, p. 255, and fig. 19; also Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 67, and n. 3. My thanks to Γ. Μ. Βελένης for bringing this example to my attention.

20. For examples in Russia, see H. Schäfer, *Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert*, *IstMitt* 23-24 (1973-74), pp. 197-224.

21. P. L. Vocotopoulos, *passim*, esp. pp. 258-260; also P. L. Vocotopoulos, *The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Period*, *JÖB* 31/2 (1981), XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, *Akten*, 1/2, pp. 556-557; also Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 87 ff., esp. pp. 94-96.

22. As in note 21. Tower of Kolitsou and Tower at Pantocrator Monastery on Mt. Athos; Pantanassa at Philippias; Koimesis at Molyvdoskepastos. Thin spacer bricks appear at the Parigoritissa at Arta, in the drums of the domes and some window frames.

23. My thanks to K. Τσορής for bringing this example to my attention, and to G. Peck for providing the photograph.

24. Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, 94-96 pp. See also X. Κωνσταντινίδη, *Ο σταυρεπίστεγος ναός της Αγίας Παρασκευής στην Πλάτσα της Έξω Μάνης*, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-86), pp. 423-440, for an example dated 1412.

25. Perhaps the only late example where the recessed brick is used for clearly decorative purposes is H. Demetrios at Prilep; see Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, pl. 101 a.

Considering that the later usage of the «recessed brick» technique is primarily constructional in function—that is, related to the practice of building rather than to style—can it be associated with specific workshops of masons? Unlike elements of style that can be observed and copied from a completed edifice, such a technique would only be visible during the process of construction. With this in mind, I would like to suggest a few instances of possible workshop connections, where technical observations corroborate evidence provided by stylistic analysis.

The construction technique found in several buildings in Constantinople from the Palaeologan period is quite similar to that already discussed from Lascarid Asia Minor. Brick filled joints are clearly visible at the ruined church known as Isa Kapi Mescidi (P l. 70 c), and the same may be observed in older photographs of the Bogdan Saray chapel (P l. 71 a), now all but destroyed. Neither building has been identified with certainty, but both are dated generally to the late 13th or early 14th century²⁶. The same technique occurs in portions of the Tekfur Saray palace, for which a late 13th century date has been suggested, although it could well be later²⁷. The technique may be clearly seen in the north wing of the palace, built above the land wall (P l. 71 b), and it also appears in portions of the main block of the palace (P l. 72 a).

Is there a connection between the appearance of this masonry technique in Lascarid Asia Minor and in Palaeologan Constantinople? Numerous differences can be noted in the architecture of these two regions. For example, cloisoné masonry and dogtooth courses are common in Asia Minor but rarely occur in the capital. However, in both regions, the standard wall construction is of alternating bands of brick and stone, and banded voussoirs are employed in the arches. The latter is often considered a hallmark of Palaeologan architecture, but it is equally common in Lascarid architecture. Brick decoration is also often similar, occurring in spandrels, blind arcades, and on apses²⁸. Similar features appear in the architecture of Bulgaria at the same time, suggesting the international character of building in this period²⁹. On the other hand, «brick filled mortar joints» are not to be found in Bulgaria. When technique is taken into consideration in the comparison of Lascarid and Palaeologan architecture, the similarities outweigh the differences.

A relationship in the architecture of Lascarid Asia Minor and Palaeologan Constantinople would reflect the contemporaneous political situation. During the Latin Occupation of Constantinople, 1204-61, the government of the Lascarids, centered in Nicaea, Nymphaeum and Magnesia, emerged as the strongest claimant to the Byzantine throne³⁰. It was at the Lascarid court that the major efforts towards the reconquest of Constantinople were initiated, and it was the same court—led by Michael VIII Palaeologus—that returned to the capital in 1261. It has been suggested that the revival of learning that characterized the Palaeologan renaissance actually

26. S. Y. Ötügen, *passim*; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, London 1912, pp. 280-287.

27. C. Mango, *Constantinopolitana*, *JdI* 80 (1965), pp. 330-336, for a date of 1271; Γ. Μ. Βελένης, *op. cit.*, p. 102, n. 5, suggests a date in the second half of the 14th or early 15th century.

28. S. Y. Ötügen, *Istanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri*, *Vakıflar Dergisi* 12 (1978), pp. 213-233, also notes similarities in facade decoration.

29. Unfortunately most of the Bulgarian monuments of this period are not securely dated, and making comparisons is difficult; for a general discussion, see K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia 1974.

30. For the history of the period, see most recently M. Angold, *A Byzantine Government in Exile*, Oxford 1975; also Buchwald, *op. cit.*, *passim*.

has its beginnings at the Lascarid court³¹. The same may be true of the architecture. As craftsmen tend to follow patronage, we may speculate that at least one workshop of masons followed the court to Constantinople, and that it—or its descendants—is responsible for the appearance of «brick filled mortar joints» in the capital. Indeed, a Lascarid workshop may have provided the impetus for the flowering of architecture in Constantinople during the late 13th and early 14th centuries.

The appearance of «brick filled mortar joints» may thus be an important tool for establishing the architectural relationship between different regions. The same technique may also be observed in a few buildings in Thrace constructed during the Late Byzantine period. In Didymoteichon, the technique appears in two buildings which may be dated to the 14th century. At the chapel of Ag. Aikaterini, which probably dates toward the middle of the century, the recessed courses are made up of broken brick, ceramic fragments, and roofing tiles (P I. 67 b)³². Although the construction is not of a high quality, much of the irregularity was masked by quantities of mortar. A similar technique may be observed in the ruined Byzantine building north of the church of Ag. Athanasios. The building was almost certainly a trapeza, or monastic refectory, and was probably constructed during the first half of the century (P I. 72 b). Although Vocotopoulos comments that in this building «only a few brick fragments have been inserted here and there in some of the joints», a close examination of the ruin indicates the regular occurrence of the «brick filled mortar joint» technique in the lower portions of the walls³³.

In both of the examples from Didymoteichon, numerous decorative features suggest connections with the architecture of Constantinople and Lascarid Asia Minor corroborated by the above technical observations³⁴. Didymoteichon had particularly close relations with the capital in the 14th century, although not always friendly. The city was the residence of Andronicus III prior to his successful revolt in 1328, and it was in the same city that John VI was crowned Emperor of Byzantium in 1341³⁵. The imperial presence in the city would certainly account for the architectural associations with the capital. On the other hand, the similarities with Lascarid architecture are worth considering. Thrace was under the control of the Lascarids prior to the reconquest of Constantinople in 1261, but we have no identified Lascarid buildings in Thrace. While neither of the examples in Didymoteichon would appear to be a Lascarid construction, they may reflect the continued influence of a Lascarid workshop in the region, paralleling the developments in Constantinople.

The castle at Pythion, near Didymoteichon, provides an example of the «recessed brick» technique and the «brick filled mortar joint» technique appearing side by side. Both occur in the earliest portion of the fortress, the large tower, which may be dated to the early 14th century³⁶. On the exterior façade, brick courses appear corresponding to the floor levels of the interior. In

31. H. Hunger, *Von Wissenschaft und Kunst der frühen Paläologenzeit*, JÖB 8 (1959), pp. 123-155.

32. P. L. Vocotopoulos, JÖB 28 (1979), p. 252, and fig. 8; also R. Ousterhout, *The Palaeologan Architecture of Dimydotieicho*, Acts of the First International Symposium on Byzantine Thrace (forthcoming).

33. P. L. Vocotopoulos, *op. cit.*, p. 249, n. 15.

34. For a more thorough discussion, see Ousterhout, *Palaeologan Architecture*.

35. C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique*, Athens 1976, pp. 130-137.

36. P. I. Kuniholm and C. L. Striker, *Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighbouring Regions, 1977-1982*, JFieldA 10 (1983), p. 416, originally gave a tree-bark date of 1296 for the large tower at Pythion, but this has since been adjusted upward. Also P. L. Vocotopoulos, JÖB 28 (1979), p. 553 and figs. 9, 17.

these regular bands, full-sized bricks are used as filler, and the mortar beds are correspondingly wide (P l. 73 a). However, on the interior, the joints are thinner, and smaller brick fragments are used as fill material (P l. 73 b). The same technique appears throughout the interior, in wall construction, arches, and vaults. In this instance, it would seem that the «recessed brick» technique was employed to give a regular appearance to the exterior, while the «brick filled mortar joint» technique was otherwise employed to take full advantage of the available building material. Its appearance is identical to that just discussed in Didymoteichon. Neither technique appears in the later portions of the fortress, presumably constructed by John Cantacuzenus³⁷.

It is hoped that the above discussion of construction techniques will help to clarify the architectural relationships between these regions. Of course with the destruction of numerous monuments in the major centers of the period, our picture must remain incomplete. Virtually nothing survives of Byzantine Magnesia, Philadelphia, or Adrianople, for example, and most of the buildings just discussed are unidentified and insecurely dated³⁸. Detailed studies of construction techniques require on-site observation; normally such details are overlooked or left unillustrated in published accounts. In addition, while much of the ecclesiastical architecture of these regions has been surveyed, the majority of the defensive architecture remains to be studied. By separating construction techniques and stylistic similarities, we may begin to understand more clearly the nature of artistic interchange in the study of Byzantine architecture.

ADDENDUM

After the completion of this notice, the author visited a number of Byzantine sites in eastern Thrace where the technique of «brick filled mortar joints» was employed in wall construction. Doubtless, there are more examples. The three examples included here deserve further investigation as they may help to broaden our understanding of architectural developments in the hinterland of the capital.

The remains of the church in the New District at Ainos (Yenimahalle, Enez) were briefly discussed by Eyice twenty years ago³⁹. Unfortunately in the publication the photograph of the north façade was omitted and inadvertently replaced by a view of the south façade of the Fatih Camii. This has caused some confusion in the scholarship: for example, Vocotopoulos includes the Yenimahalle church among examples of the «recessed brick» technique based on the mislabeled photograph⁴⁰. While the exterior façade does employ «recessed brick», it is considerably different in character than construction at Fatih Camii, although both employed spolia⁴¹. At the Yenima-

37. C. Asdracha, *op. cit.*, p. 137.

38. H. Buchwald, *op. cit.*, pp. 262-263, for lost Lascarid monuments known from texts. The church of H. Tryphon in Nicaea is likely that studied by S. Eyice, *Die byzantinische Kirche in der Nähe des Yenisehir-Tores zu Iznik, Materialia Turcica* 7-8 (1981-82), pp. 152-167. For what little is known from Adrianople, see S. Eyice, *Bizans Devrine Edirne ve bu Devrine ait Eserler, Edirne Fethinin Altıyüzcü Yıldönümü*, Ankara 1964, pp. 39-76.

39. S. Eyice, *Trakya 'da Bizans Devrine Ait Eserler, Türk Tarih Kurumu Belleten* 33 (1969), p. 350 and pls 64-67; pl. 68 is mislabeled.

40. P. L. Vocotopoulos, *JÖB* 28 (1979), p. 252.

41. For the most recent discussion of the Fatih Camii at Enez and a proposed 12th-century date, see R. Oosterhout, *The Byzantine Church at Enez: Problems in 12th-Century Architecture, JÖB* 35 (1958), pp. 261-280.

halle church broken brick fragments appear in the joints of the brick courses and occasional vertical bricks appear in the stone courses (P l. 74 a). Moreover, the inner façade is treated differently, and both are facings on a rubble core. All of this compares favorably with the Lascarid monuments of Asia Minor. Could the Yenimahalle church represent an example of Lascarid architecture in Thrace? We know that southern Thrace as far as the Evros river was taken by the Lascarids in 1235, and this would have included Ainos, at the mouth of the river⁴².

Another example of the «brick filled mortar joint» technique appears in the fortifications of Midye, on the Black Sea coast of Thrace. The larger part of the walls appears to be brick construction of the 6th century⁴³. In the east or main gate, however, three phases of construction are evident. The earliest phase included an arch constructed of large stone voussoirs and walls of alternating brick and stone, perhaps of the 5th century. This was reinforced with brick facing, probably in the 6th century. Finally, the gate was decreased in size, with small stone reveals supporting an arch constructed in the «brick filled mortar joint» technique (P l. 74 b). Midye was occupied by the Genoese after the Latin Conquest, and it is recorded that they repaired sections of the wall and built towers at the entrance to the harbor; these have since vanished⁴⁴. However, the brickwork of the gate is unlike masonry normally associated with the Genoese, and it is much closer in appearance to Lascarid construction. In any case, it should be dated to the 13th or 14th century.

A last example may be noted at Pinarhisar (Brysis), where three towers remain from the western portion of the Byzantine citadel. Of these, the south tower is square in plan and constructed of rough stone. The central tower is semicircular and the north tower is round in plan, and both of these are constructed with a similar wall technique, with five brick courses alternating with seven or eight of stone⁴⁵. The bricks measure about 4 cm. thick, while the mortar joints measure 5-7 cm. thick, and rather than including recessed courses of brick, flat stones are employed as filler (P l. 74 c). While quite similar to the later Byzantine examples of «brick filled mortar joints» already noted, the technique compares favorably to that mentioned earlier at the Acheiropoitos in Thessaloniki⁴⁶. Consequently the dating of this example may be problematic, as it differs technically from the other Thracian examples.

*University of Illinois at Urbana, Champaign
Ephoreia of Byzantine
Antiquities, Kavala*

ROBERT OUSTERHOUT

42. M. Angold, *op. cit.*, p. 279 and n. 1.

43. Illustrated but not discussed by S. Eyice, *Türk Tarih Kurumu* 33 (1969), pls 24-25.

44. See F. Diremtekin, *Midye Surlari ve Aya Nikola Kilisesi*, *AyasofyaMüzYil* 5 (1963), pp. 47-65, who notes the Genoese presence but does not relate it to any surviving construction.

45. S. Eyice, *Türk Tarih Kurumu Belleten* 33 (1969), p. 347 and pls 56-57. Recessed brick may also be found in fortifications at Sinanköy (Pravadi) and Altinyazi (Harala), both unpublished, but these would appear to be closer to the standard Middle Byzantine construction.

46. P. L. Vocotopoulos, *JÖB* 28 (1969), p. 255 and fig. 19.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΩΝ ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ

(Σ χ έ δ. 1-30· Π ί ν. 75-89)

Τον Οκτώβρη του 1981¹, με αφορμή οικοδομικές εργασίες στο οικόπεδο του Χρ. Ιωαννίδη, σε πάροδο της οδού Νιόβης και στα πλαίσια σωστικής ανασκαφικής έρευνας που ακολούθησε από τη Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ναυπλίου, αποκαλύφθηκαν τέσσερις συνολικά τάφοι. Οι τάφοι I και II ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι και οι III και IV πώρινοι κιβωτιόσχημοι (Σ χ έ δ. 1). Το οικόπεδο βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης του Άργους, σε απόσταση 1.330 μ. ΒΔ. της αρχαίας αγοράς και 260 μ. Α. του λόφου του προφήτη Ηλία ή της Ασπίδος², στην περιοχή δηλαδή όπου εκτείνεται το νεκροταφείο των τύμβων και οι οικισμοί των μεσοελλαδικών και μυκηναϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα απέχει 100 μ. ΒΑ. του οικοπέδου Χρήστου Βλάχου, όπου έχει αποκαλυφθεί ο τύμβος Δ³.

Τάφος I (Σ χ έ δ. 1, 2)

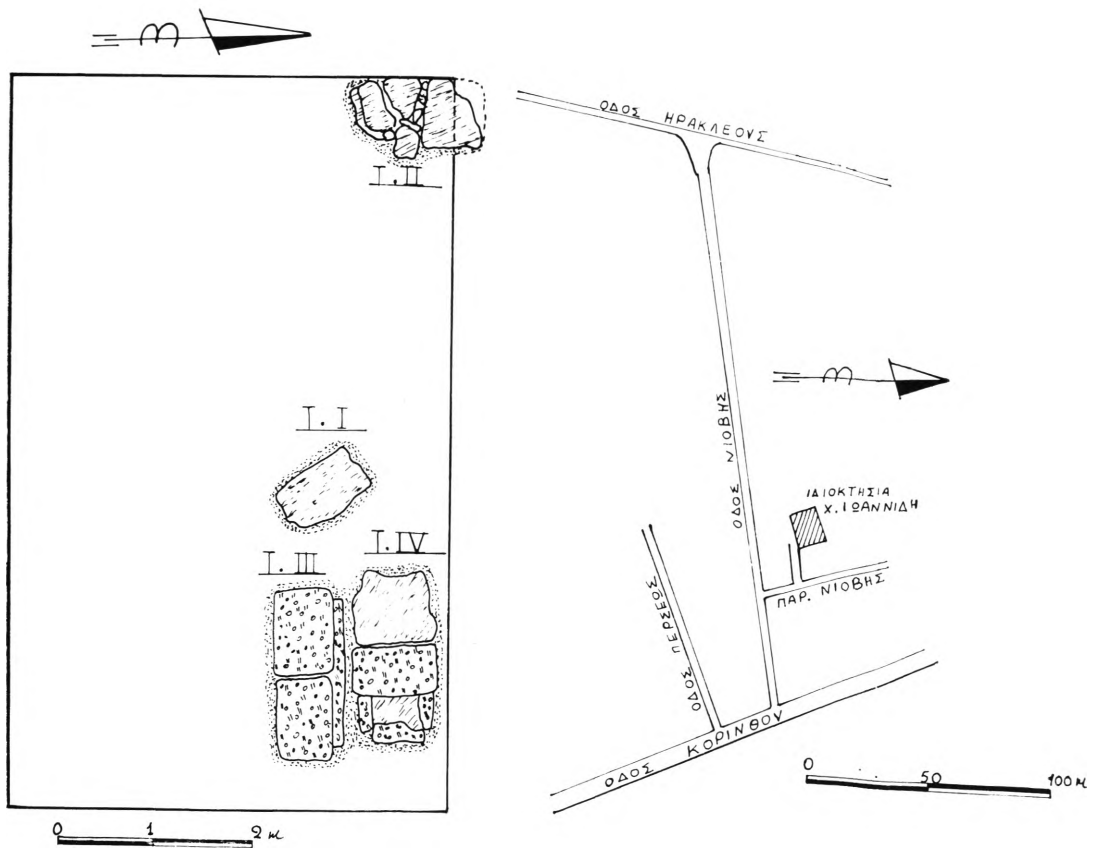
Είχε κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Βρέθηκε σε βάθος 2,47 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Εξωτ. διαστ. 0,90×0,45, εσωτ. 1,10×0,50 μ. Τον τάφο κάλυπτε μία σχιστόπλακα πάχ. 0,10 μ.

Κτιστός κιβωτιόσχημος. Ο τάφος περιείχε ένα νεκρό οκλάζοντα, τοποθετημένο στη δεξιά του πλευρά. Το κρανίο βρέθηκε στο βορρά κι έβλεπε δυτικά. Τα χέρια ακουμπούσαν στην κοιλιά.

1. Ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων Ηώ Ζερβουδάκη για τις παρατηρήσεις της σ' όλα τα στάδια αυτής της μελέτης. Ευχαριστώ επίσης την Έφορο Αρχαιοτήτων Καίτη Δημακοπούλου, προϊσταμένη, τότε, της Δ' Εφορείας, για την παραχώρηση του υλικού. Ευχαριστώ τον καθηγητή Klaus Kilian για το ενδιαφέρον που έδειξε ώστε να συμπληρωθεί το άρθρο και με σχέδια των αγγείων, τα οποία έγιναν από τη συνάδελφο Πόπη Σαρρή. Επίσης ευχαριστώ τη Δρα Imma Kilian, τον καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο και τη συνάδελφο Νέλλη Λαζαρίδου για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις τους. Τον Charles Williams, Διευθυντή Ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του. Την Έφορο Αρχαιοτήτων Εύη Τουλούπα για τη συζήτηση που είχαμε σχετικά με τα σανδάλια. — Τα σχέδια των τάφων έγιναν από τις σχεδιάστριες της Δ' Εφορείας Κατερίνα Καπετανοπούλου και Ματίνα Οικονόμου. Η συντήρηση των μετάλλινων αντικειμένων έγινε από τη συντηρήτρια Γεωργία Καψάλη και η συντήρηση των αγγείων από το συντηρητή Βασίλη Κοντό. Οι φωτογραφίες οφείλονται στο Γιάννη Πατρικιάνο.— Τα ευρήματα έχουν αριθμό καταγραφής του Μουσείου Άργους.

2. Για την τοπογραφία του Άργους βλ. Β. Λαμπρινουδάκης, Προβλήματα περί την αρχαίαν τοπογραφίαν του Άργους, Αθηνά (1970, σ. 47 κ.ε., όπου αποδίδεται η ονομασία Δειράς σ' ολόκληρο το λόφο αντί του χαρακτηρισμού με αυτό το όνομα μόνο του μεταξύ των δύο λόφων της πόλης χώρου. Ανάλογη άποψη εκφράζει και ο F. Croissant, Note de topographie argienne, BCH 96 (1972), I, σ. 137, 151-152. Την ονομασία καθιέρωσε ο πρώτος ανασκαφέας C. W. Vollgraff που πραγματοποίησε ανασκαφές στο Άργος από το 1902-1930. Από το 1952 συνέχισε τις ανασκαφές η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Από το 1960 η Δ' Εφορεία Αρχαιοτήτων ανασκάπτει συστηματικά την αρχαία πόλη του Άργους. Επίσης για την τοπογραφία του Άργους βλ. Leekly - Noyes, σ. 57-58.

3. Ε. Δειλάκη, Οι Τύμβοι, σ. 89 κ.ε., γενικό σχέδιο 1, και ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 101, ανασκαφή οικοπέδου Βλάχου επί της οδού Νιόβης.

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής.

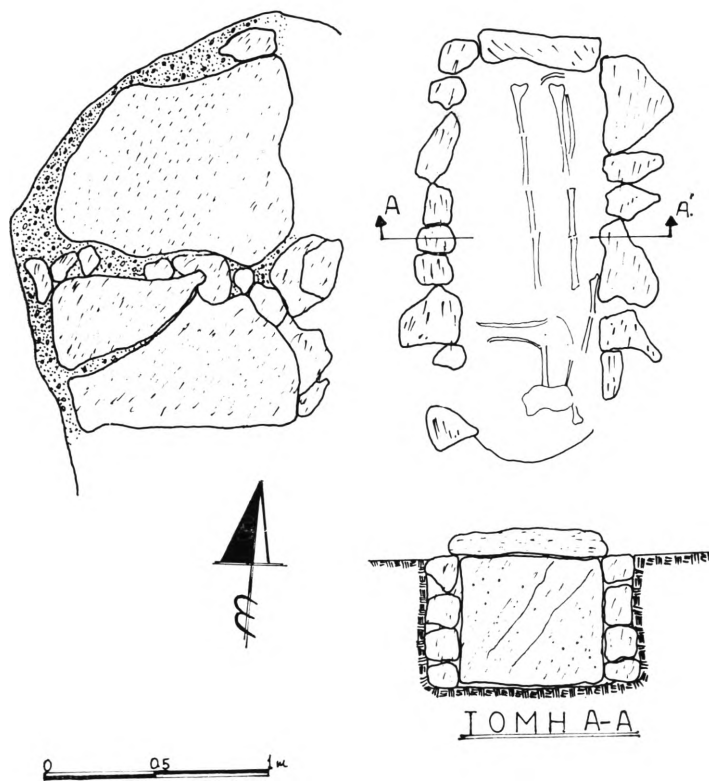
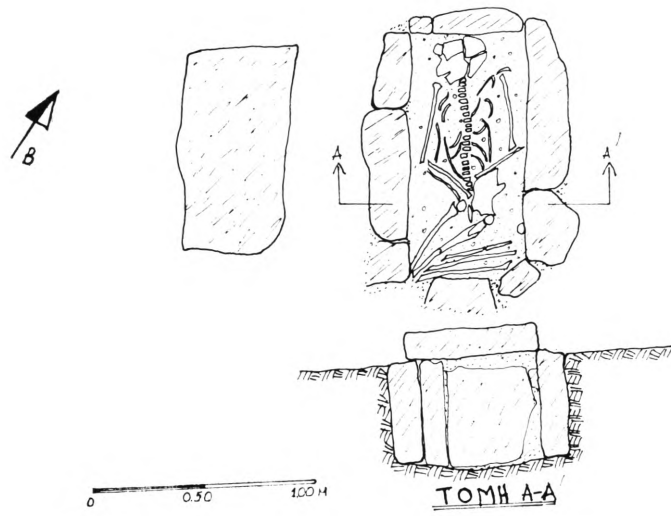
Δάπεδο από χαλίκια σε βάθος 3.03 μ. Ακτέριστος. Από το εσωτερικό του τάφου προέρχονται τμήματα μιας προχοϊσκης⁴ με γραπτή διακόσμηση από σπείρες (Πίν. 75 β), που σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι δύο πέτρες της νότιας πλευράς είχαν μετακινηθεί, μαρτυρά δεύτερη χρήση του τάφου στο τέλος των μεσοελλαδικών χρόνων.

Τάφος II (Σχέδ. 1, 2)

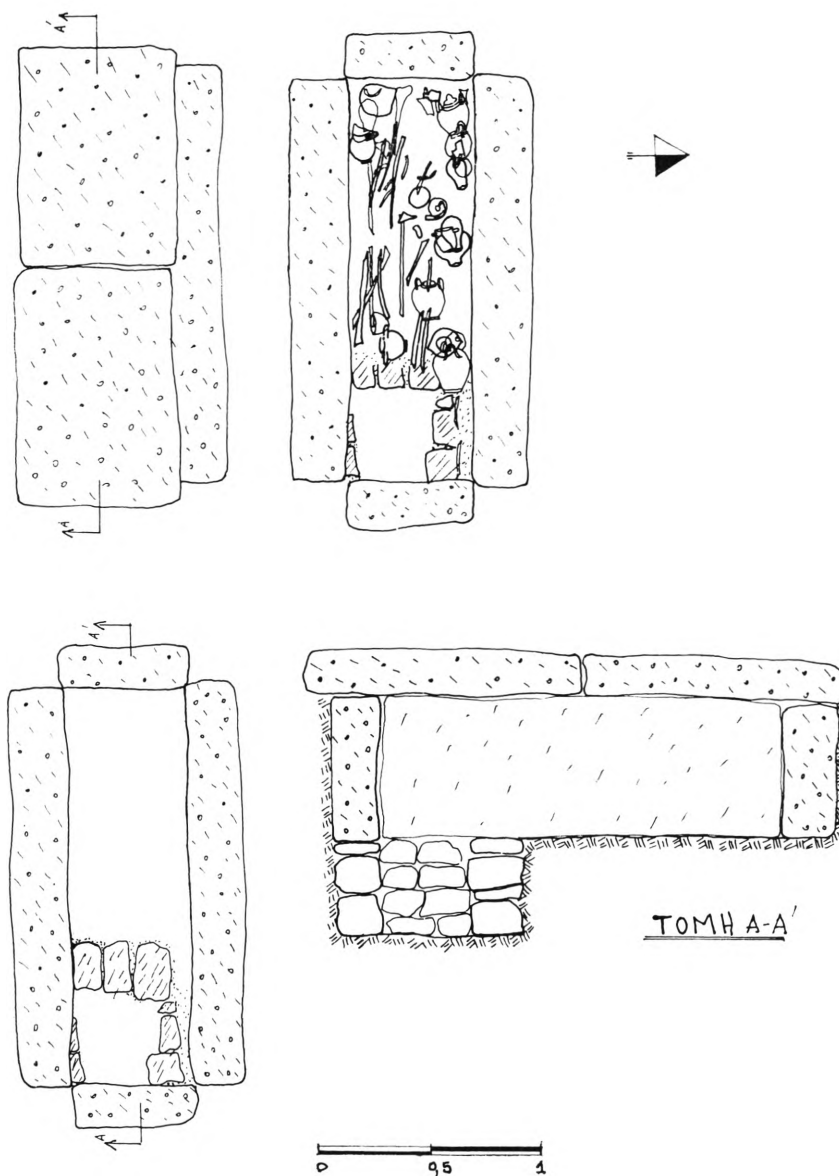
Είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Βρέθηκε σε βάθος 2,23 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Διαστ: εξωτ. 1,62×1,23, εσωτ. 1,69×0,57 μ.

Κτιστός κιβωτιόσημος με κάλυψη από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες, ακανόνιστου μεγέθους, ενώ μικρές πέτρες συμπλήρωναν τα μεταξύ τους κενά. Τις μακρές πλευρές του τάφου δημιουργούσαν πέτρες μικρότερες και πλακοειδείς στην πάνω σειρά και ακανόνιστου σχήματος στις τρεις κάτω σειρές. Στη βόρεια στενή πλευρά είχε τοποθετηθεί ένας επιμήκης πω-

4. R. Buck, Middle Helladic matt painted pottery, *Hesperia* 33 (1964), σ. 274, πίν. 44, 111. Σχήμα ανάλογο με Β 7. Η διακόσμηση συνηθισμένη στα τελευταία ΜΕ χρόνια (*Asine*, σ. 291, εικ. 200-203, ΜΕ III) σε παρόμοιο σχήμα. J. Caskey, *Hesperia* 24 (1955) από τη Λέρνα, πίν. 16, α, *Eutresis*, σ. 144 και σ. 158, εικ. 220, 1 και πίν. 15, 4. Korakou σ. 26, εικ. 35, 36 και πίν. II, 1 σ. 114.

Σχέδ. 2. Τάφοι Ι και ΙΙ.

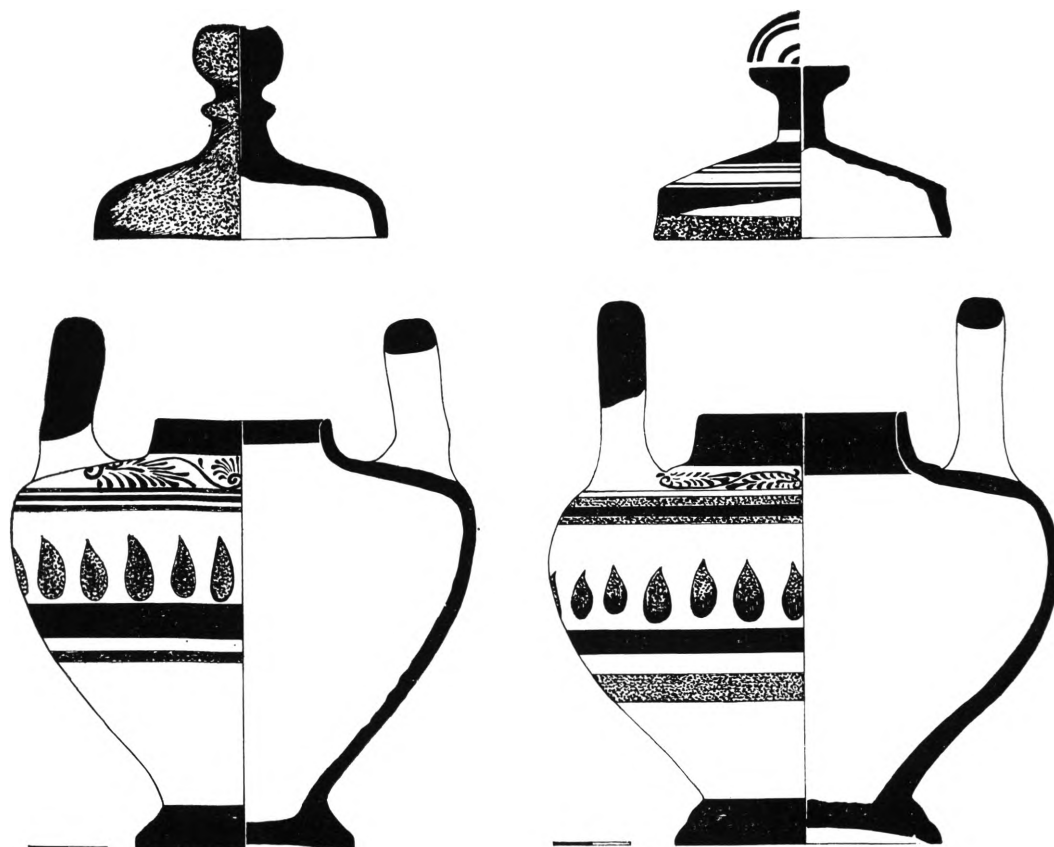

Σχέδ. 3. Ο τάφος III.

ρόλιθος, ενώ δε βρέθηκε η αντίστοιχη νότια πλευρά. Δάπεδο στρωμένο με χαλίκια. Περιείχε δύο ταφές: μια εκτεταμένη στο βόρειο τμήμα και μια δεύτερη, στο νότιο τμήμα, σε συνεσταλμένη στάση, γεγονός που αποδεικνύει και δεύτερη χρήση του τάφου. Ακτέριστος. Κατά συνέπεια δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Ο τρόπος κατασκευής του μας επιτρέπει να τον χρονολογήσουμε κατά προσέγγιση στους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους.

Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι⁵ με κάλυψη από πλάκες επικρατούν στο Άργος στους

5. Δεϊλάκη, Οι Τύμβοι, σ. 150, σημ. 131 και σ. 156.

Σχέδ. 4. Τάφος III. Πυξίδες 6048 και 6053.

ώριμους μεσοελλαδικούς χρόνους και απαντούν στους πρώιμους μυκηναϊκούς. Αυτή η συνήθεια συνεχίζεται και στους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους, γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχεια και τη συγγένεια μεταξύ των δύο εποχών.

Τάφος III (Σχέδ. 3· Πίν. 75α)

Είχε κατεύθυνση Δ.-Α. Πώρινος κιβωτιόσχημος, βρέθηκε σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Τον τάφο κάλυπταν δύο πώρινες πλάκες, πάχους 0,20 μ., που άφηναν ακάλυπτη, καθ' όλο το μήκος και κατά το μεγαλύτερο πλάτος της, τη βόρεια μακρά πλευρά. Διαστ.: εξωτ. 2,40×0,72, εσωτ. 1,80×0,53, βάθ. 0,60 μ.

Ο τάφος περιείχε δύο ταφές σε βάθος 2,80-3 μ. Τα οστά των δύο σκελετών βρέθηκαν διαταραγμένα με το κρανίο του ενός στη νοτιοδυτική γωνία. Και τις δύο ταφές που είχαν τοποθετηθεί σε στάση εκτεταμένη, σε δάπεδο από μαλακό ασπρουδερό χώμα, συνόδευαν κορινθιακά και αττικά αγγεία. Στο ανατολικό τμήμα του τάφου, σε βάθος 3 μ., αποχωριζόταν «κτιστός χώρος» σχεδόν τετράγωνος 0,40×0,45, βάθ. 0,45 μ., που περιείχε οστά ενηλίκου προφανώς από ανακομιδή, με κτερίσματα δύο κορινθιακά αγγεία, ένα βοιωτικό και ένα αττικό. Συνολικά δηλαδή, ο τάφος III περιείχε τρεις ταφές.

Σχέδ. 5. Τάφος III. Πυξίδα 6057.

Ευρήματα τάφου III

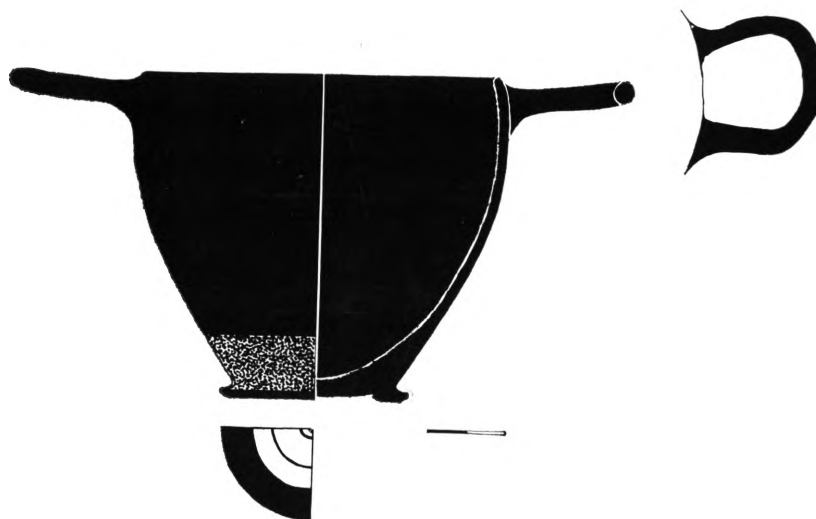
ΜΑ 6048. Κορινθιακή πυξίδα με πώμα (Σχέδ. 4· Πίν. 75γ)

Ύψ. ολικό (με πώμα) 0,115, διάμ. στόμ. 0,048 και διάμ. βάσ. 0,033 μ.

Ακέραιη, πηλός ωχρός που καλύπτεται από ομοιόχρωμο επίχρισμα. Έχει κοντό κυλινδρικό στόμιο, κατακόρυφες λαβές, σφαιρικό σχήμα που στενεύει προς τα κάτω και καταλήγει σε κωνική βάση. Το πώμα ελαφρά κυρτό, με πλαστικό δακτύλιο και σφαιρικό κόμβο, επίπεδο στην κορυφή. Το σχήμα του πώματος δε μοιάζει κορινθιακό· φέρει διακόσμηση με καστανό και καστανέρυθρο βερνίκι. Στους ώμους τρία ανθέμια, ένα κάθετο στο μέσον και δύο λοξά στα πλάγια. Στην περιφέρεια του σώματος ανεξάρτητοι κάλυκες λωτού⁶. Ολόβαφα με καστανέρυθρο βερνίκι το στόμιο, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση.

Υστεροκορινθιακή.

6. Payne NC, σ. 331 κ.ε. Ανάλογα παραδείγματα από την Αργολίδα πρβλ. Σ. Καρούζου, ΑΔ 15 (1933-35), σ. 46, εικ. 28, από το Άργος, Ε. Δεϊλάκη, ΑΕ 1955, Χρονικά, σ. 4, εικ. 3, από τάφο στους Μύλους με ίδια διακόσμηση. Πρβλ. Ph. Bruneau, BCH 94 (1970), σ. 440, εικ. 5, στάμνος-πυξίς. Ίδιο σχήμα και διακόσμηση από τάφο στη Δειράδα Άργους.

Σχέδ. 6. Τάφος III. Σκύφος 6049.

MA 6049. Κορινθιακός σκύφος, σφαιρικού σχήματος⁷ (Σ χ έ δ. 6· Π ί ν. 76 α)

Ύψ. 0,085, διάμ. στομ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,072 μ.

Ακέραιος. Πηλός ωχρός. Μελαμβαφές εσωτερικά, στις λαβές και σχεδόν σ' όλη την επιφάνεια εξωτερικά εκτός από τη ζώνη πάνω από τη βάση που καλύπτεται από ανοιχτό ρόδινο βερνίκι. Ρόδινο βερνίκι και στο κάτω τμήμα της βάσης που διακοσμείται με μαύρους ομόκεντρους κύκλους⁸.

Ο σκύφος μαζί την οينوχόη και τη λεκανίδα ήταν τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα στους τάφους του 5ου αι. π.Χ. στην Κόρινθο, ενώ τον ίδιο αιώνα παράγονται και αρκετά άλλα σχήματα στα τοπικά εργαστήρια. Η Palmer⁹ υποστηρίζει ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι με την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου σταμάτησαν οι εισαγωγές αττικών έργων, ενώ, αντίθετα, νεότεροι μελετητές¹⁰ δε συμφωνούν με αυτή την άποψη και παρατηρούν ότι εξακολουθούν να εισάγονται αττικά αγγεία, σε μειωμένη όμως κλίμακα, επειδή τα προϊόντα των τοπικών εργαστηρίων (λευκές λήκυθοι, αρυβαλλοειδείς σκύφοι, κύλικες, κάνθαροι κτλ.) ήταν πολύ δημοφιλή.

Χρονολογείται στο γ' και δ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

MA 6050. Άβαφη κορινθιακή λεκανίδα με πάμα¹¹ (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 76 β)

Ύψ. ολικό 0,065, διάμ. πάμ. 0,08, διάμ. στομ. 0,073, διάμ. βάσ. 0,047 μ.

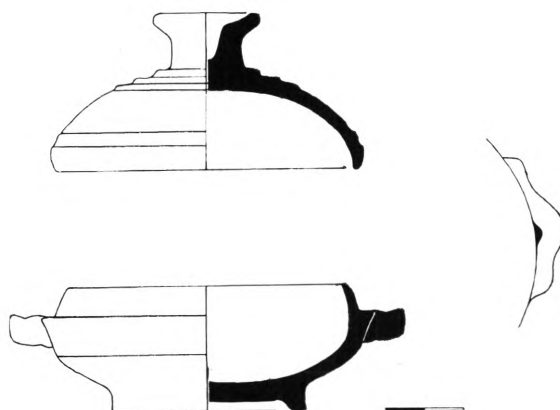
7. Corinth XIII, group II, rounded, σ. 119 και σ. 125-127. Ίδιο, Corinth XIII πίν. 65, 405, 3.

8. Agora XII, σ. 81, για τον αττικό σκύφο κορινθιακού τύπου πίν. 14-15.

9. Corinth XIII, σ. 121.

10. Macdonald, σ. 70, 71 και 95-97.

11. Corinth XIII, σ. 147-148. Σύμφωνα με την ταξινόμηση της Palmer για τις άβαφες λεκανίδες από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, το σχήμα ανήκει στην ομάδα II και χρονολογείται στο γ' προς το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. πρβλ. πίν. 65, 405, 5. Επίσης CVA Basel 1, πίν. 18, 13, CVA München 3, πίν. 145, 11, Delphes V, σ. 164, εικ. 697 και ΑΔ 15 (1933-35), σ. 20, εικ. 5, στο μέσον.

Σχέδ. 7. Τάφος III. Λεκανίδα 6050.

Πηλός εδαφόχρωμος. Χαμηλό σώμα, λαβές ταινιόσχημες. Βάση επίπεδη. Πώμα κυρτού σχήματος με βαθμιδωτή διαμόρφωση και σχετικά ψηλό κόμβο, επίπεδο πάνω.

Υστεροκορινθιακή¹². Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

ΜΑ 6051. Πυξίδα με πώμα (Πί ν. 76 δ-ε)

Ύψ. 0,14, διάμ. στομ. 0,048, διάμ. πώμ. 0,047, διάμ. βάσ. 0,047 μ.

Ακέραιη. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος. Καλύπτεται από ομοιόχρωμο βερνίκι. Σχήμα σφαιρικό που στενεύει προς τα κάτω και καταλήγει σε κωνική βάση. Στόμιο χαμηλό και κυλινδρικές λαβές. Διακόσμηση γραπτή με καστανέρυθρο και μαύρο βερνίκι. Στους ώμους διακόσμηση με λοξά ανθέμια. Στην περιφέρεια του σώματος ανεξάρτητοι κάλυκες λωτού μεταξύ τριών λεπτών ταινιών πάνω και ισάριθμων κάτω. Το στόμιο, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση μελαμβαφή. Τοπικό εργαστήριο¹³.

ΜΑ 6052. Πυξίδα με πώμα (Πί ν. 76 γ)

Ύψ. 0,16, διάμ. στομ. 0,07, διάμ. πώμ. 0,072, διάμ. βάσ. 0,073 μ.

Ακέραιη. Πηλός ανοιχτός πορτοκαλόχρωμος, με ομοιόχρωμο επίχρισμα που έχει κατά τόπους αποτριβεί. Σώμα σφαιρικό που στενεύει προς τα κάτω και καταλήγει σε κωνική βάση. Λαβές κυλινδρικές. Πώμα ελαφρά κυρτό με κόμβο. Διακόσμηση γραπτή με ερυθρό και καστανέρυθρο βερνίκι. Στους ώμους λοξά ανθέμια που φύονται από το μέσον προς τις ρίζες των λαβών και στο μέσον λογχόσχημο φύλλο. Στην περιφέρεια του σώματος ανεξάρτητοι κάλυκες λωτού μεταξύ ταινιών, πάνω και κάτω. Το πώμα κοσμούν γραμμές και ταινίες. Τοπικό εργαστήριο.

ΜΑ 6053. Πυξίδα με πώμα (Σχέδ. 4· Πί ν. 77 β)

Ύψ. 0,15, διάμ. στομ. 0,06, διάμ. πώμ. 0,087, διάμ. βάσ. 0,073 μ.

Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πηλός ωχρός με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Διακόσμηση γραπτή με μαύρο και καστανόφαιο

12. Payne NC, σ. 331, 336, εικ. 186.

13. Παρόλο που το σχήμα μοιάζει με τις υστεροκορινθιακές πυξίδες, ο πηλός της δε μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε κορινθιακή. Πρόκειται για προϊόν τοπικού εργαστηρίου. Το ίδιο ισχύει και για την πυξίδα 6052.

Σχέδ. 8. Τάφος III. Λεκανίδα 6050, λήκυθος 6056.

βερνίκι. Στους ώμους τρία λοξά ανθέμια, με το μεσαίο διπλό¹⁴. Στην περιφέρεια του σώματος ανεξάρτητοι κάλυκες λωτού μεταξύ τριών λεπτών ταινιών πάνω και δύο πλατύτερων κάτω. Το στόμιο, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση μελαμβαφή. Το πάμα κοσμούν γραμμές και ταινίες.

Υστεροκορινθιακή.

ΜΑ 6054. Κορινθιακός σκύφος (Πί ν. 77 δ)

Ύψ. 0,08, διάμ. στομ. 0,08, διάμ. βάσ. 0,042 μ.

Ακέραιος, όμοιος με τον 6049. Το βερνίκι σώζεται σ' ελάχιστα σημεία του σώματος.

ΜΑ 6055. Κορινθιακός σκύφος (Πί ν. 77 ε)

Ύψ. 0,07, διάμ. στομ. 0,093, διάμ. βάσ. 0,047 μ. Όμοιος με τους 6049 και 6054.

ΜΑ 6056. Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος¹⁵ (Σχέδ. 8· Πί ν. 77 α)

Ύψ. 0,06, διάμ. στομ. 0,023, διάμ. βάσ. 0,025 μ.

Πηλός ερυθρός. Καλύπτεται ολόκληρη με μαύρο, στιλπνό βερνίκι, εκτός από τα πρόσθιο τμήμα του σώματος, που κοσμεύεται με εννεάφυλλο ανθέμιο Καλυκόσχημο στόμιο, λαιμός κοντός, σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο.

Τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

ΜΑ 6057. Πυξίδα με πάμα (Σχέδ. 5· Πί ν. 77 γ)

Ύψ. 0,15, διάμ. στομ. 0,068, διάμ. πάμ. 0,09, διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Ακέραιη. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη κατά ένα μεγάλο τμήμα στην περιφέρεια του σώματος και μικρό τμήμα της βάσης. Πηλός ωχρός, καλύπτεται με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Διακόσμηση γραπτή με καστανέρυθρο και μαύρο βερνίκι, αρκετά εξίτηλο. Η ζώνη των ώμων διακοσμείται με δύο σειρές διακοπτόμενων μαιάνδρων προς τα δεξιά και κάτω με σχέδια τύπου τεθλασμένων γραμμών. Στην περιφέρεια του σώματος δύο σειρές ανεξάρτητων καλύκων λωτού μεταξύ ταινιών πάνω και κάτω.

Υστεροκορινθιακή.

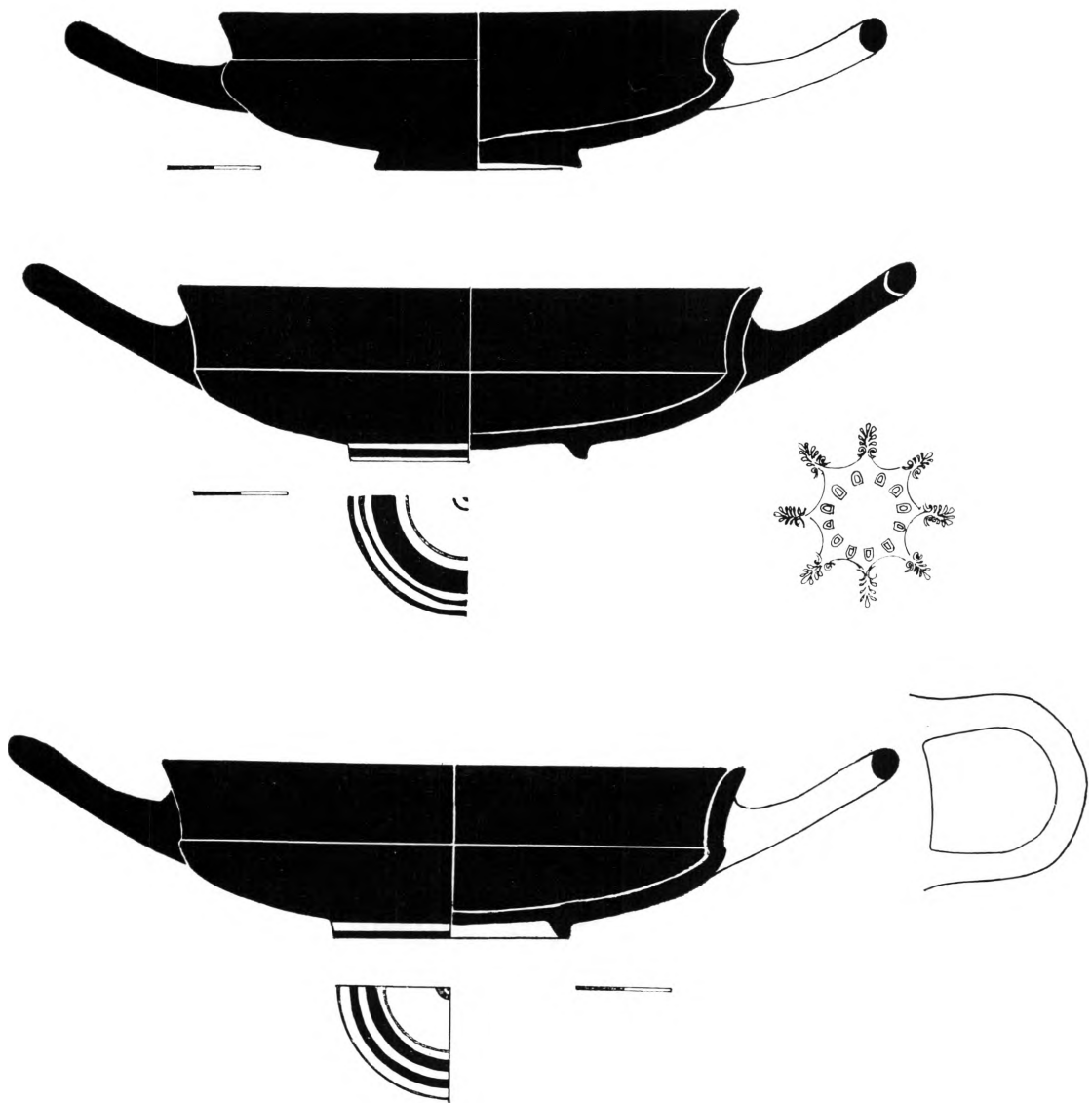
ΜΑ 6058. Μελαμβαφής δίωτη κύλικα, χωρίς πόδι (Σχέδ. 9· Πί ν. 79 β)

Ύψ. 0,035, διάμ. στομ. 0,08, διάμ. βάσ. 0,045 μ.

Πηλός ωχρός, βερνίκι χωρίς λάμψη. Αβαθής, με ψηλό χείλος, διακρίνεται έντονα στο

14. Πρβλ. Dengate, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 290, 29, Πίν. 69 β σειρά.

15. Σ. Χαριτωνίδης, ΑΕ 1958, σ. 19, εικ. 31 (τέλη 5ου αι. π.Χ.) Γ. Μυλωνάς, Δ. Ν. Ελευσίνος, τ. Β, εικ. 721, τάφος Θ 15, πίν. 358, σ. 79. Ure, Black Glaze, πίν. 15, 1 από τη Ριτσώνα. Olynthus V, πίν. 141, σ. 173-174.

Σχέδ. 9. Τάφος III. Κύλικες 6058, 6059, 6062.

σημείο άρθρωσης με το σώμα. Λαβές κυλινδρικές, λοξά ανερχόμενες προς τα πάνω. Βάση επίπεδη. Πιθανώς κορινθιακή¹⁶.

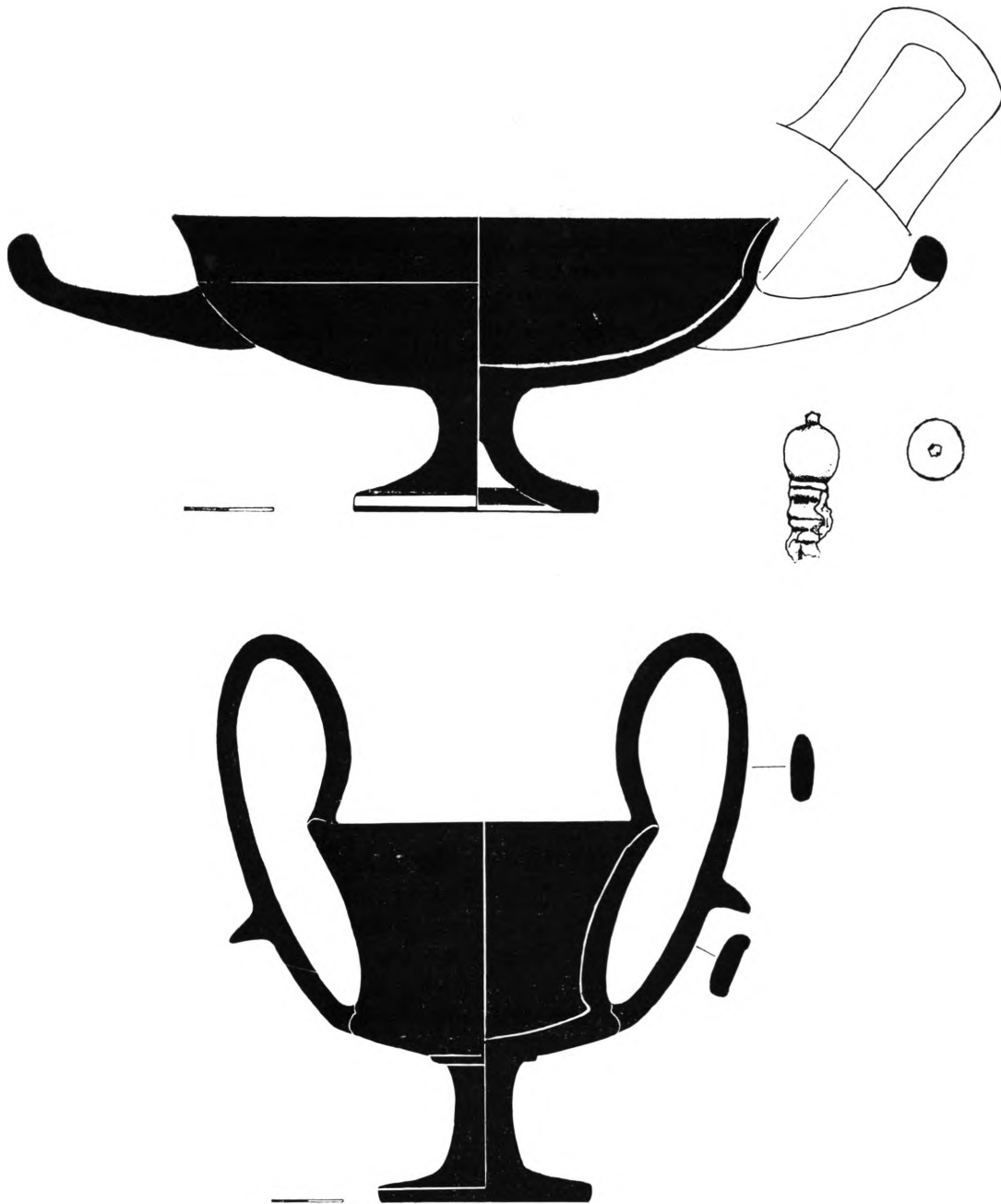
ΜΑ 6059. Μελαμβαφής κύλικα τύπου Ρήνειας¹⁷ (Σχέδ. 9· Πί ν. 78 α-γ)

Ύψ. 0,035, διάμ. χείλ. 0,12, διάμ. βάσ. 0,048 μ.

Ακέραιη. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη κατά τη μία λαβή. Αβαθής με κυρτές πλευρές και κοίλο χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Λαβές κυλινδρικές, βάση δακτυλιόσχημη.

16. Πρβλ. ΑΔ 15 (1933/35), σ. 48, εικ. 29. Corinth XIII, σ. 160 σημ. 187.

17. P. Corbett, JHS LXXXV (1955), σ. 182.

Σχέδ. 10. Τάφος III. Κύλικα 6063, κάνθαρος 6064, κεφαλή περόνης 6094.

Ολόκληρη καλύπτεται από μαύρο βερνίκι που σε πολλά σημεία έχει απολεπιστεί εκτός από επιφάνεια της βάσης που έχει μείνει στο χρώμα του πηλού και διακοσμείται με τρεις ανισοπαχείς ομόκεντρους μαύρους κύκλους, το κέντρο των οποίων δηλώνεται με μια μαύρη κουκκίδα (Πίνακ. 78 β). Στο εσωτερικό του αγγείου εμπέστη διακόσμηση, που αποτελείται από μια

κυκλική ζώνη διακοσμημένη με ιωνικό κυμάτιο και δέκα ανθέμια, κυκλικά τοποθετημένα, που συνδέονται μεταξύ τους με εγχάρακτα τόξα¹⁸.

Χρονολογείται στο 430-420 π.Χ.

MA 6060. Κορινθιακός σκύφος (Πί ν. 79 α)

Ύψ. 0,075, διάμ. στομ. 0,085, διάμ. βάσ. 0,043 μ.

Όμοιος με τους 6049, 6054, 6055.

MA 6061. Πήλινο πηνίο¹⁹ (Πί ν. 79 δ-ε)

Ύψ. 0,55, διάμ. 0,055 μ.

Πηλός κοκκινωπός. Στη μια κορυφή φέρει σφράγισμα.

Τοπικό εργαστήριο.

MA 6062. Μελαμβαφής κύλικα χωρίς πόδι τύπου Ρήνειας (Σ χ έ δ. 9· Πί ν. 79 γ)

Ύψ. 0,035, διάμ. χείλ. 0,122, διάμ. βάσ. 0,047 μ.

Ακέραιη. Συγκολλημένη. Στο εσωτερικό έντυπη διακόσμηση. Όμοια με την 6059.

MA 6063. Μελαμβαφής κύλικα με πόδι (Vicup)²⁰ (Σ χ έ δ. 10· Πί ν. 80 γ)

Ύψ. 0,073, διάμ. χείλ. 0,13 μ.

Ακέραιη. Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη. Λαβές κυλινδρικές. Χαμηλό, σχετικά, πόδι καταλήγει σε ευρεία βάση. Πηλός ερυθρός. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από μαύρο βερνίκι εκτός από την κάθετη εξωτερική επιφάνεια της βάσης.

Χρονολογείται στο 475 π.Χ.²¹.

MA 6064. Μελαμβαφής βοιωτικός κάνθαρος (Σ χ έ δ. 10· Πί ν. 80 α)

Ύψ. 0,16, διάμ. στομ. 0,092, διάμ. βάσ. 0,06 μ.

Ακέραιος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Πηλός ερυθρωπός. Καλύπτεται από μαύρο βερνίκι, εκτός από την κάτω επιφάνεια της βάσης, που έχει απολεπιστεί σε πολλά σημεία. Ανήκει στο τύπο Β του Ure²² έχει ψηλές ταινιόσχημες λαβές που ξεπερνούν αρκετά το ύψος του στομίου και φέρουν αποφύσεις. Λεπτά τοιχώματα και ψηλό πόδι. Στο σημείο άρθρωσης του κορμού του αγγείου με το πόδι φέρει πλαστικό δακτύλιο, που σ' αυτό τον τύπο του κανθάρου ποικίλλει. Άλλοτε είναι λεπτός, σχεδόν επίπεδος και τονίζεται με ραβδώσεις, άλλοτε πλαισιώνεται από δύο λεπτές άβαφες ταινίες²³ και άλλοτε φέρει δακτύλιο στο μέσον

18. Agora XII, πίν. 21, 461, σ. 100-101, 267· η εμπέστη διακόσμηση ίδια με πίν. 49, 458 για την οποία η Talcott σημειώνει ότι ήταν πολύ δημοφιλής. Σίνδος, αριθ. 333, σ. 210-211, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

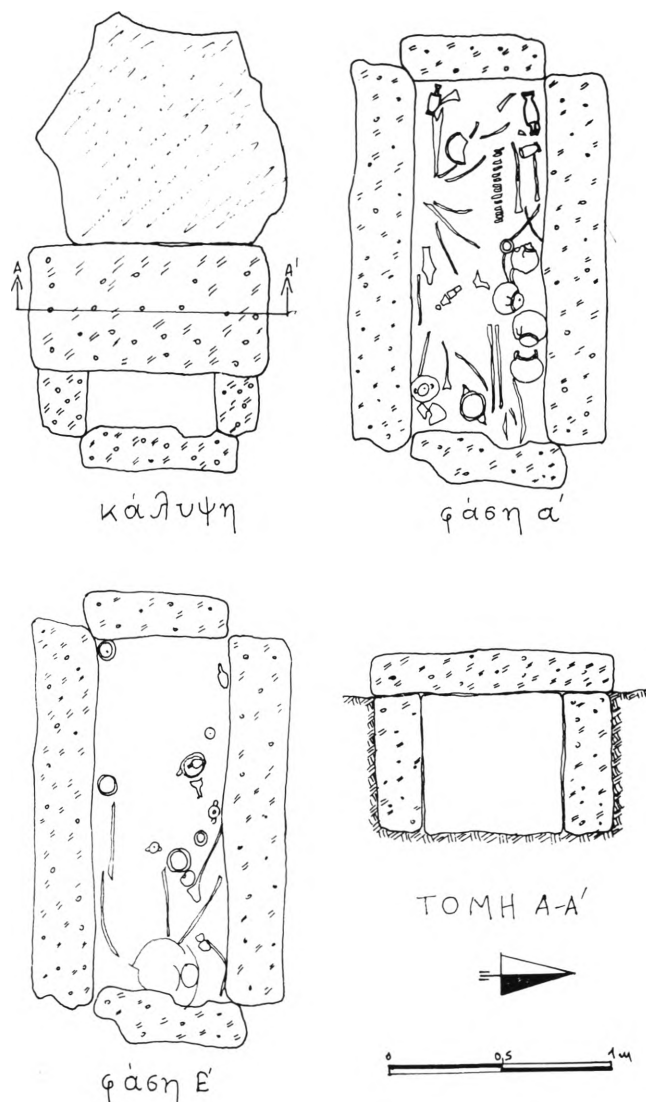
19. Πρβλ. από το Άργος BCH XXX (1906), σ. 37, εικ. 61, BCH LVI (1932), σ. 145, εικ. 40, αριθ. 11, BCH XCIV (1970), σ. 506, εικ. 189-191. Της Κορίνθου χρονολογούνται στον 5ο και 4ο αι. π.Χ. Corinth XII, σ. 178, αριθ. 1280-1281. Perachora I, πίν. 111, 268, σ. 248. Στην Όλυνθο, σ' ένα δωμάτιο βρέθηκαν περισσότερα από 200 με διαφορετικό πηλό και διαστάσεις (Olynthus II, σ. 128, πίν. 296).

20. Η ονομασία Vicup οφείλεται στον Beazley και είναι αντίστοιχη του Wiener-Schalen του Bloesh, FAS, σ. 139-141. Agora XII, σ. 92 σημ. 27, σ. 93 σημ. 29.

21. Για τον τύπο βλ. Agora XII, σ. 93, πίν. 20, 435, επίσης CVA Oxford I, πίν. 48, 140, 8, Corinth XIII, 37, 282, 3, πίν. 43, 295, 7-8.

22. Ure, Sixth, σ. 36.

23. Ό.π., σ. 36, 37 και πίν. Χ. Παραδείγματα από τον τάφο 23 της Ριτσώνας. Ο κάνθαρος 7 με λεπτό δακτύλιο μεταξύ άβαφων ταινιών φέρει μία απόφυση στη λαβή. Ο κάνθαρος 2 με δακτύλιο που τονίζεται ελάχιστα, χωρίς αποφύσεις στις λαβές.

Σχέδ. 11. Ο τάφος IV.

του ποδιού²⁴. Όπως πιστεύει ο Ure, οι διαφορές στις λεπτομέρειες (η θέση του δακτυλίου ή οι αποφύσεις των λαβών) δεν πρέπει να μας οδηγήσουν σε διαφορετική χρονολόγηση, γιατί απλώς τα αγγεία προέρχονται από διαφορετικά εργαστήρια.

Ο τύπος αυτός του κανθάρου ήταν σε χρήση γύρω στο 440 π.Χ., όπως φανερώνουν τα ευρήματα από το Πολυάνδριο στις Θεσπιές (425 π.Χ.). Ίδια αγγεία έχουν βρεθεί και στο Καβείριο²⁵.

24. Ure, *Black Glaze*, πίν. IX, σ. 37, 37. Παραδείγματα από τον τάφο 76. Ο κάνθαρος 7 φέρει δακτύλιο στο μέσον του ποδιού, ενώ ο κάνθαρος 8 ούτε δακτύλιο, ούτε αποφύσεις.

25. Heiberg, σ. 14, πίν. 1 και CVA Zürich 1, πίν. 28. Χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Φέρει άβαφη ζώνη.

ΜΑ 6065. Μελαμβαφής κύλικα τύπου Ρήνειας (Πί ν. 80 δ)

Ύψ. 0,037, διάμ. στομ. 0,126, διάμ. βάσ. 0,048 μ.

Όμοια με την 6059. Το μαύρο βερνίκι σε πολλά σημεία έχει απολεπιστεί.

ΜΑ 6094. Χάλκινη κεφαλή περόνης (Σχ έ δ. 10· Πί ν. 80 β)

Μήκ. 0,022, πλ. 0,07 μ.

Έχει σχήμα καρπού ροδιάς²⁶. Μεταξύ της κεφαλής και μικρού τμήματος της σιδερένιας βελόνης της περόνης που σώζεται, μεσολαβεί κυλινδρικό στέλεχος που κοσμεύεται με δύο ζεύγη λεπτών δακτυλίων.

Αυτός ο τύπος της περόνης είναι γνωστός από τα ευρήματα της Περαχώρας²⁷ του Ηραίου του Άργους²⁸. Συχνά βρίσκεται στην περιοχή του Άργους²⁹, αλλά και σ' άλλες περιοχές³⁰.

Χρονολόγηση του τάφου III

Ο «κτιστός», σχεδόν τετράγωνος χώρος προς το ανατολικό τμήμα του τάφου, από βάθος 3-3,45 μ., περιείχε οστά από ανακομιδή, μαζί με τα κτερίσματα που βρέθηκαν σπασμένα (οι κορινθιακές πυξίδες 6053-6057 και ο βοιωτικός κάρναρος 6064). Ακέραιη βρέθηκε μόνο η κύλικα τύπου Ρήνειας (6065). Από τα κτερίσματα αυτής της ταφής δυνατότητα χρονολόγησης παρέχει η κύλικα (τέλος του γ' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ.).

Από τα κτερίσματα που συνόδευαν τις άλλες δύο ταφές η σφαιρική κορινθιακή πυξίδα 6048 χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι., οπότε είναι δυνατή η χρονολόγηση των πυξίδων που αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου (6051, 6052) στο β' μισό του 5ου αι. Οι κορινθιακοί σκύφοι 6049, 6054, 6055, 6060 που κυριαρχούν, μαζί με την άβαφη λεκανίδα, στους τάφους του 5ου αι. π.Χ. του βόρειου νεκροταφείου της Κορίνθου, χρονολογούνται στο γ' και στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Το *terminus ante quem* ανήκει στην αττική μελαμβαφή κύλικα με πόδι 6063, που σύμφωνα με την χρονολόγηση της Talcott χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5ου αι. (475/460 π.Χ.). Επομένως η πρώτη ταφή χρονολογείται πριν το 450 π.Χ. Το *terminus post quem* προσφέρει το αττικό αρυβαλλοειδές ληκύθιο 6056 και χρονολογεί την τελευταία ταφή που περιείχε ο τάφος γύρω στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι στον «κτιστό» χώρο είχαν μεταφερθεί τα οστά και τα κτερίσματα της δεύτερης ταφής του τάφου III.

Τάφος IV (Σχ έ δ. 11· Πί ν. 81 α)

Πώρινος κιβωτίοσχημος. Βρέθηκε σε βάθος 2,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σε παράλληλη διάταξη με τον τάφο III και σε απόσταση μόλις 0,15 μ. από αυτόν. Τον τάφο κάλυπτε μια ασβεστολιθική πλάκα στο δυτικό τμήμα του, μια πωρολιθική πλάκα στο μέσον, ενώ βρέθηκε ακάλυπτο το ανατολικό τμήμα, ένδειξη ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε και δεύτερη φορά.

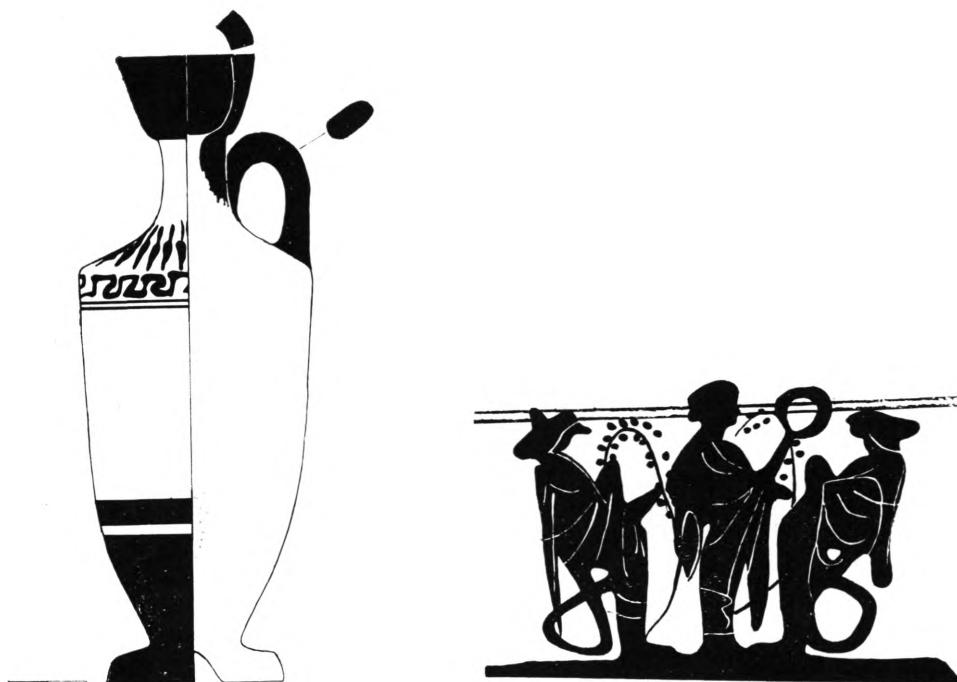
26. Jacobstahl, πίν. 161, σ. 38.

27. Perachora I, πίν. 76. Όμοια με την αριθ. 36, σ. 174 (τύπος F).

28. Waldstein AH, πρβλ. την αριθ. 718, σ. 235, πίν. LXXXIII.

29. Βλ. ΑΔ 15 (1933/35), σ. 40, εικ. 22. Η πάνω σειρά είναι ίδια.

30. ΑΕ 1955, Χρονικά, σ. 5, εικ. 6, 3. Είναι διαφορετικές, γιατί έχουν και πέταλα. Από την περιοχή των Μύλων της Αργολίδας, Kilian, PBF XIII, 8, πίν. 112, 4799 από την Αργολίδα και αριθ. MN (Μουσείο Ναυπλίου) 8770, σ. 276, αδημοσίευτο, Philipp, OF 13 (1981), πίν. 34, αριθ. 241, σ. 82.

Σχέδ. 12. Τάφος IV. Λήκυθος 6066.

Διάστ: εξωτ. $2 \times 1,10$, εσωτ. $180 \times 0,53$ μ.

Ο τάφος περιείχε δύο ταφές (Π ί ν. 81 β). Ο πρώτος σκελετός με κατεύθυνση Δ.-Α. ήταν μάλλον σε εκτεταμένη στάση, γιατί τα οστά είχαν μετακινηθεί και στο δυτικό τομέα του τάφου. Από τη θέση των ευρημάτων συμπεραίνουμε ότι η μία αττική λήκυθος 6066 είχε τοποθετηθεί στην περιοχή του δεξιού ώμου, ενώ οι άλλες δύο (6067, 6068) στην περιοχή του αριστερού, στην περιοχή της αριστερής κνήμης οι τέσσερις πυξίδες 6069, 6070, 6071, 6072. Ο δεύτερος σκελετός βρέθηκε, με κατεύθυνση Δ.-Α. με τα οστά σε άτακτη διάταξη και το κρανίο αποσαθρωμένο στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου (Π ί ν. 81 β). Πλάι του και προς Β. βρέθηκε ο λακωνικός σκύφος 6075 και δυτικά του η πυξίδα 6074. Ακόμα δυτικότερα βρέθηκε το ειδώλιο 6075, σπασμένο σε δύο κομμάτια, το πώμα πυξίδας 6076, σπασμένο, και η τριποδική πυξίδα 6077. Στο δεύτερο νεκρό ανήκουν και οι δύο αττικές μελανόμορφες κύλικες 6089, 6090 στο ανατολικό τμήμα του τάφου. Τέλος, ο τάφος περιείχε και μία παιδική ταφή (Π ί ν. 81 γ), γεγονός που μαρτυρούν τα λίγα αποσαθρωμένα οστά και μια σειρά από μικρογραφικά κορινθιακά αγγεία (6078, 6079, 6080, 6082, 6084, 6086, 6087, 6088), που τη συνόδευαν. Τα περισσότερα βρέθηκαν κατά μήκος του βόρειου τμήματος του τάφου, όπως και ο αργυρός δακτύλιος 6096. Επομένως, ο τάφος IV περιείχε δύο ταφές ενηλίκων και ενός παιδιού και ήταν πιθανώς οικογενειακός.

Ενομήματα του τάφου IV

ΜΑ 6066. Αττική μελανόμορφη λήκυθος³¹ (Σ χ έ δ. 12· Π ί ν. 82 γ-ε)

Ύψ. 0,16, διάμ. στομ. 0,035, διάμ. βάσ. 0,06 μ.

31. Haspels ABL, σ. 77-82.

Σχέδ. 13. Τάφος IV. Λήκυθοι 6067, 6068.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος, καλύπτεται με ομοιόχρωμο επίχρυσμα. Η εσωτερική και εξωτερική όψη του χείλους, η εξωτερική πλευρά της λαβής, η οριζόντια επιφάνεια της βάσης και το κάτω μέρος του σώματος καλύπτονται με μαύρο βερνίκι. Καλυκόσχημο στόμιο, κυλινδρικός κορμός στενούμενος προς τα κάτω, βάση σε σχήμα εχίνου. Την παράσταση στο σώμα της ληκύθου αποτελούν τρεις γυναικείες μορφές³². Η μεσαία μορφή, όρθια προς τα δεξιά, με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο, κρατάει στεφάνι με το δεξί χέρι. Αριστερά και δεξιά δύο καθήμενες μορφές σε οκλαδία δίφρο κρατούν κλαδιά με κοκκιδωτά φύλλα και μίσχους. Κάτω από την παράσταση πλατιά μαύρη ταινία. Στον ώμο γλωσσωτό κόσμημα. Ακριβώς κάτω από την άρθρωση, ανάμεσα στον ώμο και στο σώμα, δεξιόστροφος μαιάνδρος³³ και δύο λεπτές γραμ-

32. Για ανάλογη διακόσμηση πρβλ. Corinth XIII, πίν. 94 από τον τάφο 269, 1. Etudes Thasiennes VII, πίν. X 4, 129, σ. 94.

33. E. Vanderpool, Hesperia XV (1946), πίν. 32, 142, σ. 267. C. Boulter, Hesperia XXXII (1963), πίν. 36, A 4, σ. 116. Olynthus XIII, πίν. 28, 1, σ. 70. Μυλωνάς, Δ.Ν. Ελευσίνος, πίν. 385 δ, αριθ. 789, σ. 116 και 286.

μές. Οι λεπτομέρειες της κύριας παράστασης αποδίδονται με χάραξη και με επίθετο, λευκό χρώμα. Το αγγείο ανήκει στο ζωγράφο του Αίμονα³⁴ και χρονολογείται στο 480 π.Χ.

ΜΑ 6067. Αττική μελανόμορφη λήκυθος (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 82 β)

Ύψ. 0,20, διάμ. χείλ. 0,055, διάμ. βάσ. 0,05 μ.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος, ομοιόχρωμο επίχρισμα. Στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια του χείλους, στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής, στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στη βάση στιλπνό μαύρο βερνίκι. Στον ώμο ακτινωτό κόσμημα και κάλυκες λωτού προς τα κάτω, που ενώνονται ανά δύο με συμπλεκόμενα τόξα. Στη ρίζα του λαιμού διακρίνονται δύο λεπτοί πλαστικοί δακτύλιοι. Στο σώμα του αγγείου τέσσερα όρθια, διπλά ανθέμια³⁵ που περιβάλλονται από λευκά τόξα κι ανάμεσα τους κατακόρυφα φυλλοειδή στοιχεία. Στο μέσον πλοχμοειδές κόσμημα που συμπληρώνεται με λευκές στιγμές, όπως και τα ανθέμια. Οι λεπτομέρειες της διακόσμησης τονίζονται με λεπτές χαράξεις.

Όπως παρατηρεί και η Χ. Κανελλοπούλου³⁶ ο τύπος των ληκύθων με τα όρθια ανθέμια κυριαρχεί ως κατ' εξοχήν ταφικό αγγείο στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Βάση πολύτιμη για τη χρονολόγησή τους μας προσφέρει ο τύμβος του Μαραθώνα³⁷, όπου βρέθηκαν τα παλιότερα δείγματα. Την εξέλιξη του σχήματος παρακολουθούμε στα ευρήματα του βόρειου νεκροταφείου της Κορίνθου³⁸. Το υλικό αυτό επιβεβαιώνει την άποψη της Haspels πως οι τελευταίες λήκυθοι αυτής της σειράς είναι του εργαστηρίου της Μέγαιρας (Beldam)³⁹. Λίγο πριν το 460 π.Χ. και ως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. εξαφανίζονται οι λήκυθοι με τα διπλά ανθέμια και τη θέση τους παίρνουν οι λήκυθοι που έχουν ως διακόσμηση κλαδί κισσού⁴⁰.

Χρονολογείται στο 490/480 π.Χ.

ΜΑ 6068. Αττική μελαμβαφής λήκυθος (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 82 α)

Ύψ. 0,10, διάμ. στομ. 0,025, διάμ. βάσ. 0,033 μ.

Συγκολλημένη στη λαβή και τη βάση. Λείπει τμήμα του στομίου. Πηλός πορτοκαλέρυθρος. Απολεπισμένη η μεγαλύτερη επιφάνεια του λαιμού και του κορμού. Ο κορμός του αγγείου κυλινδρικός με χοανοειδές στόμιο και βάση σε σχήμα εχίνου. Ανήκει στον τύπο της ληκύθου των μικρών λιονταριών. Στον ώμο εκφυλισμένοι κάλυκες λωτού⁴¹ και γλώσσες. Ο κορμός του αγγείου κυλινδρικός με χοανοειδές στόμιο και βάση σε σχήμα εχίνου.

34. Για το ζωγράφο του Αίμονα βλ. Haspels ABL, σ. 141 και Kurtz AWL, σ. 150 κ.ε. Ανάλογα παραδείγματα CVA New Zealand I, σ. 19, πίν. 24, 1-2, CVA Heidelberg 4, πίν. 176, 1-2, CVA Bucarest 2, πίν. 40, 1-3, πίν. 41, 4-6, πίν. 43, 3-6 και ΑΔ 27 (1972): Μελέται, Πίν. 124, 125, σ. 265.

35. Haspels ABL, πίν. 225, σ. 93-94 και σ. 185-186. Παραδείγματα πάρα πολλά. Ure, Sixth, σ. 54, πίν. XV, Class O - 13112 (13). Corinth XVIII, πίν. 124, 2300, σ. 364 (480/470 π.Χ.). Hesperia XV (1946), πίν. LIII, 183, 308. Καρούζου, σ. 44, εικ. 26. Χρονολογείται στο 470/460 π.Χ., έχει όμως λεπτό σώμα. Μυλωνάς, Δ.Ν. Ελευσίνας, τ. Α, σ. 278, πίν. 326 β, αριθ. 445.

36. Χ. Κανελλοπούλου, Ανασκαφή Ν. Ακροπόλεως, Μελανόμορφη κεραμική, ΑΔ 27 (1972): Μελέται, σ. 265.

37. CVA Athens I, πίν. 10-4, αριθ. 1035.

38. Corinth XIII, πίν. 38, 272, 10, σ. 220. Η Palmer τη χρονολογεί στο 490/480 π.Χ.

39. CVA Kassel I, πίν. 28, 7. CVA Heidelberg IV, πίν. 177, 5-6 και 8-9 (α' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.). CVA Palermo, Collezione Mormino I, πίν. 20-21.

40. Σ. Χαριτωνίδης, ό.π., σημ. 15, εικ. 146, πίν. 17.

41. Beazley ABV, σ. 515-516, αριθ. 703, σ. 253. Hesperia XV (1946), πίν. LXV, 260, σ. 321-323. Olynthus XIII, πίν. 31, 20, σ. 42. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ. Λεπτότερο σώμα.

Χρονολογείται από το σχήμα και τη διακόσμηση στο 500/490 π.Χ.⁴².

MA 6069. Κορινθιακή πυξίδα με πώμα (Πί ν. 83 α)

Ύψ. 0,13, διάμ. στομ. 0,06, διάμ. πώμ. 0,069, διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Πηλός ωχρός με ομοιόχρωμο επίχρισμα. Σφαιρικός κορμός, στόμιο χαμηλό, λαβές κυλινδρικές, κωνική βάση. Ακέραιη, συγκολλημένη. Διακόσμηση με μαύρο και καστανόφαιο βερνίκι. Ολόβαφα με μαύρο βερνίκι το στόμιο, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση. Στον ώμο λεπτές γραμμές που καταλήγουν σε σταγόνες⁴³. Στο σώμα του αγγείου γραμμές και ταινίες. Ανήκει στον τύπο «white style»⁴⁴.

MA 6070. Πυξίδα με πώμα (Πί ν. 83 β)

Ύψ. 0,12, διάμ. στομ. 0,06, διάμ. βάσ. 0,072 μ.

Πηλός ωχρός που καλύπτεται με ομοιόχρωμο βερνίκι. Συγκολλημένη και συμπληρωμένη. Διακόσμηση με μαύρο και καστανέρυθρο βερνίκι. Η ζώνη των ώμων διακοσμείται με ανεξάρτητους κάλυκες λωτού κάτω και στιγμές πάνω. Κάτω από τη ζώνη των ώμων πέντε λεπτές γραμμές. Στο μέσον ζώνη με μπουμπούκια λωτού⁴⁵ που συνδέονται με καμπυλόγραμμους μίσχους. Τρεις ζώνες στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Στο πώμα παράλληλες γραμμές και ταινίες. Ολόβαφα με μαύρο βερνίκι το χείλος, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση.

Υστεροκορινθιακή.

MA 6071. Πυξίδα σφαιρικού σχήματος (Πί ν. 83 γ)

Ύψ. 0,125, διάμ. στομ. 0,06, διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Συγκολλημένη. Όμοια με την προηγούμενη. Η διακόσμηση στους ώμους μόνο με ανάστροφα φύλλα.

MA 6072. Πυξίδα με πώμα (Σχέδ. 14· Πί ν. 84 α-β)

Ύψ. 0,15, διάμ. στομ. 0,05, διάμ. βάσ. 0,075 μ.

Πηλός ωχρός, ομοιόχρωμο επίχρισμα. Ακέραιη. Διακόσμηση γραπτή με μαύρο και καστανέρυθρο βερνίκι. Η ζώνη των ώμων διακοσμείται με ρόπαλα⁴⁶. Ακολουθούν τέσσερις ταινίες, οι δύο μεσαίες λεπτότερες, και στο κάτω τμήμα του σώματος τρεις πλατύτερες. Ολόβαφα με μαύρο βερνίκι το στόμιο, το πάνω τμήμα των λαβών και η βάση. Στο πώμα παράλληλες γραμμές και ταινίες και ζώνη με τρίγωνα⁴⁷. Του τύπου white style.

42. Agora XII, πίν. 38, αριθ. 1116, σ. 153. ΑΔ 17 (1972), Πίν. 122, 216 παραπλήσιο σχήμα με λεπτότερο σώμα (490/480 π.Χ.). Μαραγκού, αριθ. 123, σ. 84 (500/490 π.Χ.). CVA Gela 4, 25, πίν. 41, 4 και βιβλιογραφία στη σ. 24. Kurtz AWL, πίν. 67, 6, σ. 115 λίγο λεπτότερο σώμα.

43. Ίδιο αγγείο Asine II, fasc. 6, part 1., πίν. 17, 17-18 και 20-28, 1971-9:7. Ure, Sixth, πίν. XII, 126, 83 από τον τάφο 126 που χρονολογείται στο 540/530. B. Sparkes, JHS 87 (1967), σ. 129. CVA New Zealand I, πίν. 46, 3, ύστερος 6ος-πρώτος 5ος αι. π.Χ.

44. Payne NC, σ. 307, εικ. 142, αριθ. 895 (αρχές 6ου αι. π.Χ.), επίσης σ. 331, αριθ. 1490. ΑΔ 15 (1933/35), σ. 18, πίν. 3.

45. R. Hopper, Addenda to Necrocorinthia, BSA 44 (1949), σ. 211 κ.ε. Πρβλ. Tocra I, πίν. 13-147, σ. 23 και Tocra II, σ. 31, πίν. 3, 1852. Πώμα ίδιο με το 1867, σ. 12. Ure, Sixth, σ. 95, ίδια, πίν. XII, 126, 82.

46. Payne NC, σ. 331 με παραδείγματα από τα Μέγαρα Υβλαία και τη Ριτσώνα, τις χρονολογεί στο β' μισό του 6ου αι. Πολλά παραδείγματα: από το Άργος, Σ. Καρούζου, ΑΔ 15 (1933/35), σ. 43, εικ. 25 και σ. 18, εικ. 17, από την Ασίνη, Asine II, σ. 18 και 19, πίν. 17, 1971, 9. 3, από την Κόρινθο, M. Th. Cambell, Hesperia VII (1938), σ. 590, 128, πίν. 16, χρονολογείται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ. LC, «συμβατικού τύπου» αν και ελλιπής, ίδιο σχήμα. CVA Mainz, Zentral-Museum I, πίν. 21, 2. Ίδια διακόσμηση παραπλήσιο σχήμα, Tocra I, πίν. 13, 150, σ. 31.

47. Perachora II, πίν. 114, 2761, σ. 282. Ίδια διακόσμηση σε πώμα λεκανίδας.

Σχέδ. 14. Τάφος IV. Πυξίδες 6072, 6074.

MA 6073. Σκύφος λακωνικός⁴⁸ (Σχέδ. 15· Πί ν. 85 α-β)

Ύψ. 0,07, διάμ. στομ. 0,105, διάμ. βάσ. 0,005 μ.

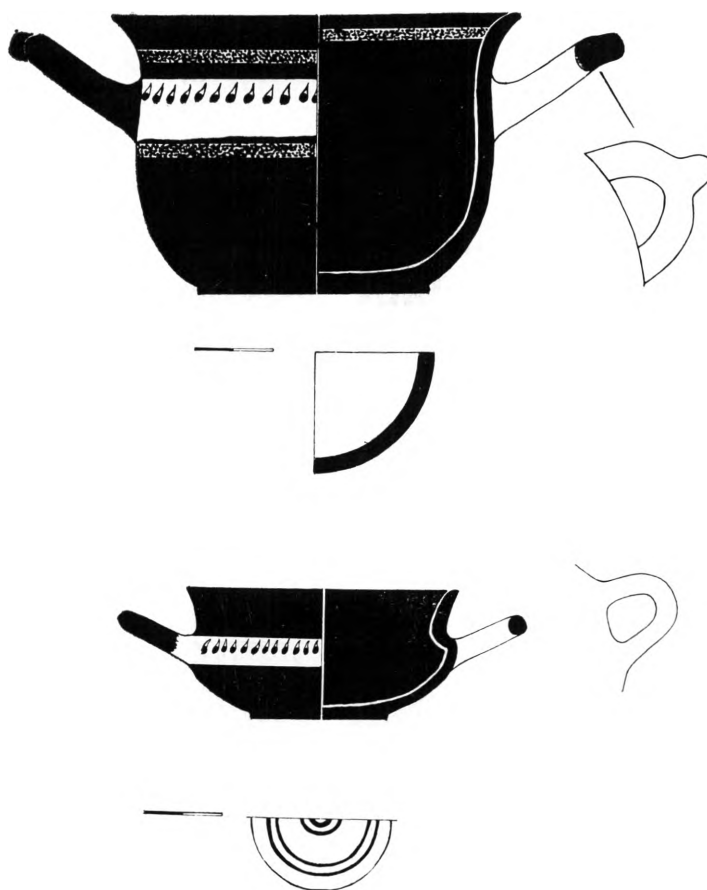
Πηλός υποκίτρινος. Ολόβαφο, με θαμπό μαύρο βερνίκι, εκτός από τη ζώνη των λαβών, το δίσκο της βάσης και λεπτή ταινία στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους. Η ζώνη των λαβών ορίζεται πάνω και κάτω με λεπτές ταινίες σε ιώδες χρώμα. Το αγγείο έχει σφαιρικό μάλλον σχήμα με χείλη που προβάλλουν προς τα έξω, λαβές διχαλωτές⁴⁹ που θυμίζουν μεταλλικά πρότυπα και λεπτή δισκοειδή βάση. Η άβαφη ζώνη των ώμων διακοσμείται με μια σειρά φύλλων μυρτιάς⁵⁰.

Ο σκύφος ανήκει, σύμφωνα με την κατάταξη του Lane, στην ομάδα IV των λακωνικών αγγείων και χρονολογείται στο γ' τέταρτο του βου αι. π.Χ. Ανάλογοι τύποι αγγείων έχουν

48. Για το σχήμα, E. Lane, *Laconian vase painting*, BSA XXXIV (1933/4), σ. 99 κ.ε. και κυρίως σ. 153, *low cups*.

49. E. Brann, *Hesperia* 25 (1956), πίν. 56, αριθ. 35 και 36, σ. 361. Ίδιες λαβές σε αβαθείς λεκανίδες του α' μισού του βου αι. π.Χ. και σχετική βιβλιογραφία γι' αυτό τον τύπο λαβών.

50. Για τη διακόσμηση, ό.π., σημ. 48, σ. 174, 23-24.

Σχέδ. 15. Τάφος IV. Σκύφοι 6073, 6081.

βρεθεί σε πολλές περιοχές. Στην Ολυμπία⁴¹, τη Σπάρτη⁵², την Περαχώρα⁵³, την Αίγινα⁵⁴, την Καβάλα⁵⁵, την Τροα⁵⁶. Σ' άλλες περιοχές έχουν βρεθεί αγγεία που μιμούνται τα λακωνικά, είναι όμως προϊόντα τοπικών εργαστηρίων⁵⁷.

51. Winter, *Olympia* III, σ. 20-21, εικ. 7. Χαρακτηρίζεται ως αρχαϊκό της Ηλείας: βρέθηκε μαζί με όστρακα του β' και γ' τέταρτου του βου αι. π.Χ. σε πηγάδι, στο στάδιο.

52. O Droop AO, σ. 102, εικ. 25 ή τους κατατάσσει στην κατηγορία Laconian V, σ. 113 (500/425 π.Χ.).

53. Perachora II. Όμοια διακόσμηση σε ελλειπείς σκύφους, πίν. 15, 4097. Ο T. Dunbabin, ακολουθεί την ταξινόμηση του Lane, σ. 378.

54. Aegina, σ. 455, πίν. 128, 3.

55. Γ. Μπακαλάκης, Εκ του Ιερού της Παρθένου εν Νεαπόλει, ΑΕ 1938, σ. 109, εικ. 4, τις χαρακτηρίζει ιωνικές κύλικες. Διαφορετικός πηλός ερυθρόφαιος ή φαιός.

56. Τροα I, σ. 89 και 93. Στο σχήμα πιο κοντά στο 1015, εικ. 45, πίν. 68. Ο Hayes, σ. 93, τους σκύφους αυτού του τύπου κατατάσσει στην κατηγορία III και θεωρεί, σ. 90, ότι αντιστοιχούν στην κατηγορία Laconian IV του Lane.

57. Βλ. Delos X, πίν. 664, σ. 191, τοπικού εργαστηρίου. J. Cook, *Mycenae* 1939-52, BSA XLVIII (1935), σ. 45-46 τα ονομάζει σκύφους (B, 17) και τα χαρακτηρίζει μάλλον αργεϊτικά. Πηλός ερυθρώπός.

ΜΑ 6074. Πυξίδα με πώμα (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 84 γ)

Ύψ. 0,115, διάμ. στομ. 0,058, διάμ. πώμ. 0,12, διάμ. βάσ. 0,07 μ.

Ακέραιη. Πηλός ωχρός, ομοιόχρωμο επίχρισμα. Διακόσμηση γραπτή με μαύρο και καστανόφαιο βερνίκι. Στη ζώνη των ώμων φυλλοειδής διακόσμηση. Ακολουθούν τέσσερις λεπτές γραμμές. Στο μέσον ζώνη με μπουμπούκια λωτού που συνδέονται με καμπυλόγραμμους μίσχους⁵⁸. Τρεις ζώνες στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Η διακόσμηση ίδια με τις πυξίδες 6070 και 6071. Διαφέρει μόνο η διακόσμηση στη ζώνη του ώμου.

Υστεροκορινθιακή.

ΜΑ 6075. Σύνταγμα πηλίνων μορφών (Π ί ν. 84 δ)

Ύψ. 0,09, πλ. βάσ. 0,085/0,088 μ.

Τοπικό εργαστήριο, χειροποίητο, συμπαγές. Πηλός κοκκινωπός με γκριζο πυρήνα. Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε τμήμα της βάσης. Σκηνή από την καθημερινή ζωή. Σε μικρή πλινθίδα, που χρησιμεύει ως βάση, δύο γυναίκες σκυμένες με εκφραστική κίνηση πάνω σε τραπέζια ζυμώνουν ψωμί⁵⁹. Οι μορφές ανήκουν στην κατηγορία των πτηνόμορφων ειδωλίων με μάτια δισκοειδή. Βραχίονες παχείς που εκτείνονται προς τα εμπρός. Αυτή η κατηγορία των ειδωλίων εμφανίζεται τον 7ο αι. και χρησιμοποιείται όλο σχεδόν τον 6ο αι.⁶⁰.

Και οι δύο μορφές φέρουν περιδέραιο και δύο πήλινους δίσκους που μιμούνται τις περόνες που συγκρατούσαν το δωρικό πέπλο. Στην αριστερή μορφή δύο ξεχωριστά τμήματα πηλού καλύπτουν την περιοχή από τα αυτιά μέχρι το μέσον του μετώπου ως είδος στεφανιού. Με ξεχωριστό τμήμα πηλού καλύπτεται η κεφαλή που καταλήγει πίσω σε οξύ άκρο⁶¹. Τα χέρια έχουν αποκοπεί και λείπει και η ζύμη. Η δεξιά μορφή έχει πλαστεί με την ίδια μέθοδο χωρίς επιπλέον διακοσμητικά στοιχεία. Δε θα πρέπει να αποδώσουμε σε κάποιο άλλο λόγο τη διαφορετική απόδοση των μορφών, παρά μόνο στην προσπάθεια του κοροπλάστη να αποδώσει με ποικιλία τις δύο μορφές. Η ζύμη, συμπαγής όγκος κυλινδρικού σχήματος, εξέχει από το πλάτος του τραπεζιού.

Τα τραπέζια, που στα ειδώλια αυτού του τύπου είναι άλλοτε κυλινδρικά και άλλοτε στρογγυλά⁶², εδώ είναι ορθογώνια, με χαμηλά πόδια που είναι πιο ψηλά πίσω και εξασφαλίζουν μια κλίση προς τα μπρος που την ακολουθούν, με το έντονο σκύψιμο, οι δύο μορφές. Ελληνοειδή τμήματα πηλού έχουν τοποθετηθεί στο πρόσθιο τμήμα της βάσης, μπροστά από τα τραπέζια. Ίχνη γραπτής διακόσμησης σε καστανόφαιο χρώμα διατηρούνται αμυδρά. Στο κεφάλι της αριστερής μορφής, στις περόνες, στο οπίσθιο κυκλικό τμήμα των τραπεζιών, στον κορμό και των δύο μορφών λίγο πιο κάτω από το ύψος των τραπεζιών διακρίνονται παράλληλες γραμμές, όπως και στη βάση.

58. Ίδια CVA Heidelberg I, σ. 33, πίν. 17-13 (περίπου στο 530 π.Χ.). Στη ζώνη των ώμων φέρει και ανάστροφα φύλλα. CVA Rodi 2, III, πίν. 5, 6.

59. Cl. Rh. III, σ. 151, πίν. 143. Πανομοιότυπα πρβλ. Γ. Κουρουγιώτης, ΑΕ 1896, σ. 202 κ.ε., πίν. 11, 12. B. Sparkes, *The Greek Kitchen*, JHS LXXXII (1962), σ. 135, όπου και σχετική βιβλιογραφία και ο ίδιος, JHS LXXXV (1965), σ. 162, πίν. XXIX και XXXX.

60. J. Cook, ό.π., σημ. 57, σ. 62 σημ. 59. R. Jenkins, BSA XXXII (1931-32), σ. 24. Corinth XV, II, σ. 207 και Πέππα-Παπαϊωάννου, σ. 163, 164.

61. Σ. Μαρινάτος, Arch. Hom. 1A¹ - B¹₂ και Lorimer, σ. 387.

62. Higgins, BMC, σ. 327, αριθ. 1206 από τους Λοκρούς (5ος αι. π.Χ.). Winter, Typen, I, πίν. 34, 5 από την Κάμειρο (5ος αι. π.Χ.), κυλινδρικά και πίν. 34, 8 από την Τανάγρα, στρογγυλά.

Ειδώλια ίδιας θεματογραφίας έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές όπως στο Ηραίο του Άργους, την Τίρυνθα, τις Μυκήνες, την Περαχώρα και τη Σπάρτη⁶³. Σ' ένα άλλο ειδώλιο που έχει βρεθεί στο Άργος⁶⁴, επίσης τοπικού εργαστηρίου, παριστάνονται δύο γυναικείες μορφές που προετοιμάζουν φαγητό. Μια μεγάλη κατηγορία ειδωλίων με σκηνές ίδιας θεματογραφίας προέρχεται από το βοιωτικό εργαστήριο⁶⁵.

Το σύμπλεγμα των πηλίνων μορφών χρονολογείται στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

MA 6076. Πώμα πυξίδας (Π ί ν. 85 γ)

Ύψ. 0,04, διάμ. 0,103 μ.

Ακέρατο, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια. Πηλός ωχρός, απολεπισμένος. Βερνίκι καστανόφαιο και ερυθρό. Ομόκεντροι κύκλοι και ταινίες. Στο μέσον ζώνη με διακοπτόμενους μαϊάνδρους⁶⁶.

Χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

MA 6077. Κορινθιακή τριποδική πυξίδα με πώμα⁶⁷ (Σ χ έ δ. 16· Π ί ν. 85 δ)

Ύψ. 0,045, διάμ. στομ. 0,075, διάμ. πώμ. 0,06, διάμ. βάσ. 0,07 μ.

Πηλός ωχρός, ομοιόχρωμο επίχρισμα. Βερνίκι καστανόφαιο, αρκετά ξεθωριασμένο. Σώμα σχετικά βαθύ, τοιχώματα κυλινδρικά. Στηρίζεται σε τρία πεπλατυσμένα στηρίγματα, τα οποία συναντούν κάτω τη βάση του αγγείου. Πώμα κυρτό με κόμβο σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου. Το σώμα του αγγείου διακοσμούν γραμμές και ταινίες, και ζώνη με κυματοειδή διακόσμηση. Έχουν βρεθεί πολλά αγγεία ίδιου σχήματος⁶⁸.

Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

MA 6078. Κορινθιακός αμφορίσκος⁶⁹ (Π ί ν. 86 γ, δεύτερο από αριστερά)

Ύψ. 0,06, διάμ. στομ. 0,015, διάμ. βάσ. 0,02 μ.

Πηλός ωχρός. Ομοιόχρωμο επίχρισμα. Διακόσμηση με μαύρο και καστανόφαιο χρώμα. Ζιγκ-ζαγκ γραμμές στο λαιμό και στον ώμο του αγγείου. Παράλληλες γραμμές σε δύο σειρές στις λεπτές κυλινδρικές λαβές. Βάση κωνική.

MA 6079. Κορινθιακή κοτυλίσκη⁷⁰ (Π ί ν. 86 δ, τρίτο από αριστερά)

63. O. J. Cook, ό.π., σημ. 60, σ. 63, εικ. 36, τα χαρακτηρίζει ως αργεϊτικά του 7ου και 6ου αι. π.Χ. Βιβλιογραφία για τις άλλες περιοχές στη σημ. 65.

64. D. G. Daux, BCH XCI (1967), σ. 834, εικ. 2, το χρονολογεί στην αρχή του 6ου αι. π.Χ.

65. Mollard-Besques, πίν. XV, B116, σ. 20. Winter, Typen, 1, σ. 35, αριθ. 6, 7. AE (1986), πίν. 12, 3 και 4. Higgins, BMC, σημ. 62 σ. 151, B. 480.

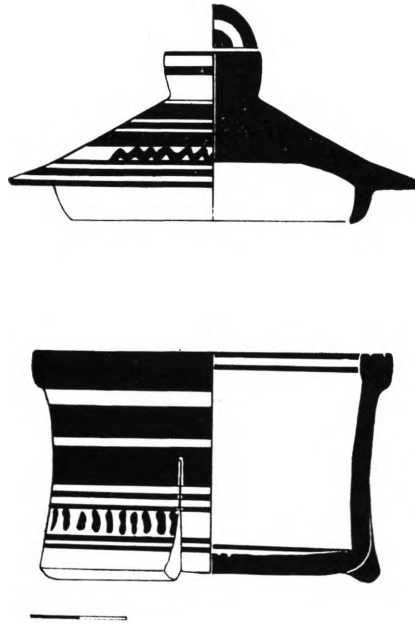
66. W. Biers, Hesperia XL (1971) LC conventionalising, πίν. 88, αριθ. 37, σ. 412, όπου και βιβλιογραφία για τους διακοπτόμενους μαϊάνδρους.

67. Payne NC, σ. 332, 333. Αντιστοιχεί στον τύπο II, εικ. 175 β. G. R. Hopper, Addenda to Necrocorinthia, BSA XLIV (1949), σ. 215 κ.ε. Perachora II, σ. 187. Corinth XIII, σ. 116.

68. Ανάλογα παραδείγματα Corinth XIII, πίν. 32, 293, 3, σ. 208 (από τάφο του γ' τέταρτου του 6ου αι. π.Χ.), πίν. 88, 194, 3, σ. 198 (από τάφο του β' τέταρτου 6ου αι. π.Χ.). Laurence, σ. 111-112, εικ. 53 παραπλήσιο. Μαραγκού, σ. 71, 96. Ανάλογη διακόσμηση επίσης: CVA Copenhage 2, πίν. 84, 9. CVA Cambridge I, πίν. IV, 38 (τέλος 6ου αι. π.Χ.). CVA Heidelberg I, πίν. 18, 10. Tocra II, αριθ. 1863, σχήμα 5, σ. 12 από το στρώμα 7 (565/520-10 π.Χ.). Himera II, πίν. XCIX, 3, σ. 608. Megara Hyblaea II, σ. 68, πίν. 56, 2. Asine II, fasc. 6, part. 1, πίν. 10-11, σ. 13 (490/480 π.Χ.). Corinth XIII, πίν. 39, 271, 1.

69. Για μικρογραφικά κορινθιακά αγγεία βλ. Perachora II, σ. 290 κ.ε. Ίδιο σχήμα Perachora II, πίν. 123, αριθ. 3235, σ. 310. Delos X, πίν. 35, 470. Thera II, σ. 21, 33. Ure, AF Rhitsona, πίν. IV, 99, 4810, σ. 28 (590/570 π.Χ.).

70. Η κοτυλίσκη εντάσσεται στην κατηγορία C, Payne NC, σ. 334 κ.ε. (τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.), Παραδείγματα: Perachora II, πίν. 119, 2946, σ. 295. Corinth XIII, πίν. 24, 160, 5. Ο τάφος χρονολογείται στα

Σχέδ. 16. Τάφος IV. Πυξίδα 6077.

Ύψ. 0,02, διάμ. στομ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,02 μ.

Ακέραιη, πηλός ωχρός. Διακόσμηση γραπτή με μαύρο και καστανόφαιο βερνίκι. Ένα μεγάλο μέρος από τη διακόσμηση έχει απολεπιστεί. Η κυρίως διακοσμητική ζώνη στο πάνω μέρος του αγγείου αποτελείται από κάθετες γραμμές σε μαύρο χρώμα.

Τα αγγεία αυτού του τύπου αποτελούν μαζική παραγωγή, μετά τα μέσα του βου αι. π.Χ., και είναι κυρίως αφιερωματικά σκεύη σε ιερά, συχνά όμως βρίσκονται και σε τάφους.

ΜΑ 6080. Κορινθιακός αμφορίσκος (Πί ν. 86 γ, τρίτο από αριστερά)

Ύψ. 0,06, διάμ. στομ. 0,016, διάμ. βάσ. 0,021 μ.

Όμοιος με τον 6078.

ΜΑ 6081. Λακωνικός σκύφος⁷¹ (Σχ έ δ. 15· Πί ν. 86 β, δεύτερο από αριστερά)

Ύψ. 0,03, διάμ. στομ. 0,07, διάμ. βάσ. 0,035 μ.

Ακέρατος. Πηλός υποκίτρινος, απολεπισμένος σχεδόν στο μισό της βάσης και στη μεγαλύτερη επιφάνεια της ζώνης των λαβών, στη μία όψη του αγγείου. Βερνίκι μαύρο θαμπό. Άβαφη παραμένει η ζώνη των ώμων, που φέρει μικρά, λοξά φύλλα μυρτιάς, τμήμα των λαβών στην προέκταση της ζώνης των ώμων και στη βάση που διακοσμείται με ομόκεντρους κύκλους⁷².

μέσα του α' τέταρτου του βου αι. Στο ίδιο νεκροταφείο έχουν βρεθεί πολλά και χρονολογούνται από το α' μέχρι το τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ. Παντού αναφέρονται ως σκύφοι. Για τη χρήση του όρου κοτύλη βλ. (h. Williams, *Hesperia* 41 (1972), σ. 155, σημ. 18. *Olynthus XIII*, σ. 297, όπου και σχετική βιβλιογραφία. *Tocra II*, πίν. 13 (πιο κοντά στο αριθ. 1923). E. Brann, *Hesperia* 25 (1956), πίν. 53, 48 g. *ΑΔ 15* (1933/35), σ. 41, εικ. 23, σ. 47, εικ. 29. *Ure, Sixth*, πίν. VIII, 130, 28 (τέλος του βου αι. π.Χ.).

71. Πρβλ. *Tocra II*, παρόμοια με 2117, σ. 39-41, σχήμα 17, πίν. 21 (565-525/10 π.Χ.).

72. Ό.π., σημ. 48, σ. 153. Στους σκύφους αυτού του τύπου η βάση διακοσμείται με ρόδακα ή άλλοτε με ομόκεντρους κύκλους βλ. *Droop AO*, εικ. 77, I και 77 η, αντίστοιχα.

Γ' τέταρτο του βου αι. π.Χ.

MA 6082. Τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη (Π ί ν. 86 γ, δεξιά)

Ύψ. 0,06, διάμ. στομ. 0,024, διάμ. βάσ. 0,05 μ.

Πηλός ωχρός, ομοιόχρωμο επίχρισμα. Καστανέρυθρο βερνίκι. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της λαβής και μικρό τμήμα από το στόμιο. Σχήμα κωνικό. Κάθετες κυματοειδείς γραμμές διακοσμούν το λαιμό⁷³. Στη ρίζα του λαιμού φυλλοειδή θέματα, παράλληλες γραμμές και ταινίες και ζώνη με θέματα τεθλασμένων σε παράταξη γραμμών.

Βάση λεπτή δισκοειδής. Ολόβαφα, με καστανέρυθρο βερνίκι, η λαβή, το στόμιο και η βάση.

MA 6083. Φιάλη⁷⁴ (Π ί ν. 86 δ, δεύτερη από αριστερά)

Ύψ. 0,025, διάμ. στομ. 0,043, διάμ. βάσ. 0,03 μ.

Ακέραιη. Πηλός εδαφόχρωμος. Βερνίκι καστανόφαιο στο εξέχον χείλος και στην εσωτερική επιφάνεια του αγγείου.

MA 6084. Κρατηρίσκος⁷⁵

Ύψ. 0,025, διάμ. χείλ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,01 μ.

Πηλός ωχρός. Μελαμβαφές. Βερνίκι αρκετά ξεθωριασμένο. Ίχνη τροχού στη βάση.

MA 6085. Πώμα πυξίδας⁷⁶ (Π ί ν. 89 α, αριστερά)

Ύψ. 0,03, διάμ. χείλ. 0,072 μ.

Πηλός ωχρός. Ημισφαιρικό σχήμα με χαμηλό κόμβο. Διακόσμηση με γραμμές και ταινίες με καστανόφαιο χρώμα.

MA 6086. Φιάλη⁷⁷ (Π ί ν. 86 δ, πρώτη από αριστερά)

Ύψ. 0,035, διάμ. χείλ. 0,065, διάμ. βάσ. 0,045 μ.

Πηλός εδαφόχρωμος. Ίχνη από καστανόφαιο βερνίκι. Σώμα ημισφαιρικό, κωνική βάση.

MA 6087. Κοτυλίσκη (Π ί ν. 86 δ, δεξιά)

Ύψ. 0,02, διάμ. χείλ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,018 μ.

Όμοια με την 6079.

MA 6088. Πυξίδα μικρή, χωρίς πώμα⁷⁸ (Π ί ν. 86 γ, πρώτη από αριστερά)

Ύψ. 0,045, διάμ. χείλ. 0,03, διάμ. βάσ. 0,045 μ.

Πηλός ωχρός. Σώμα σφαιρικό, βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, λαιμός κάθετος, διακό-

73. Perachora II, πίν. 118, 2910, σ. 294, ίδια διακόσμηση στο λαιμό. Corinth XV III, πίν. 69, 1822, κωνικές οινοχόες. A. Newhall, AJA 35 (1931), σ. 20, πίν. 18, τελευταίο δεξιά.

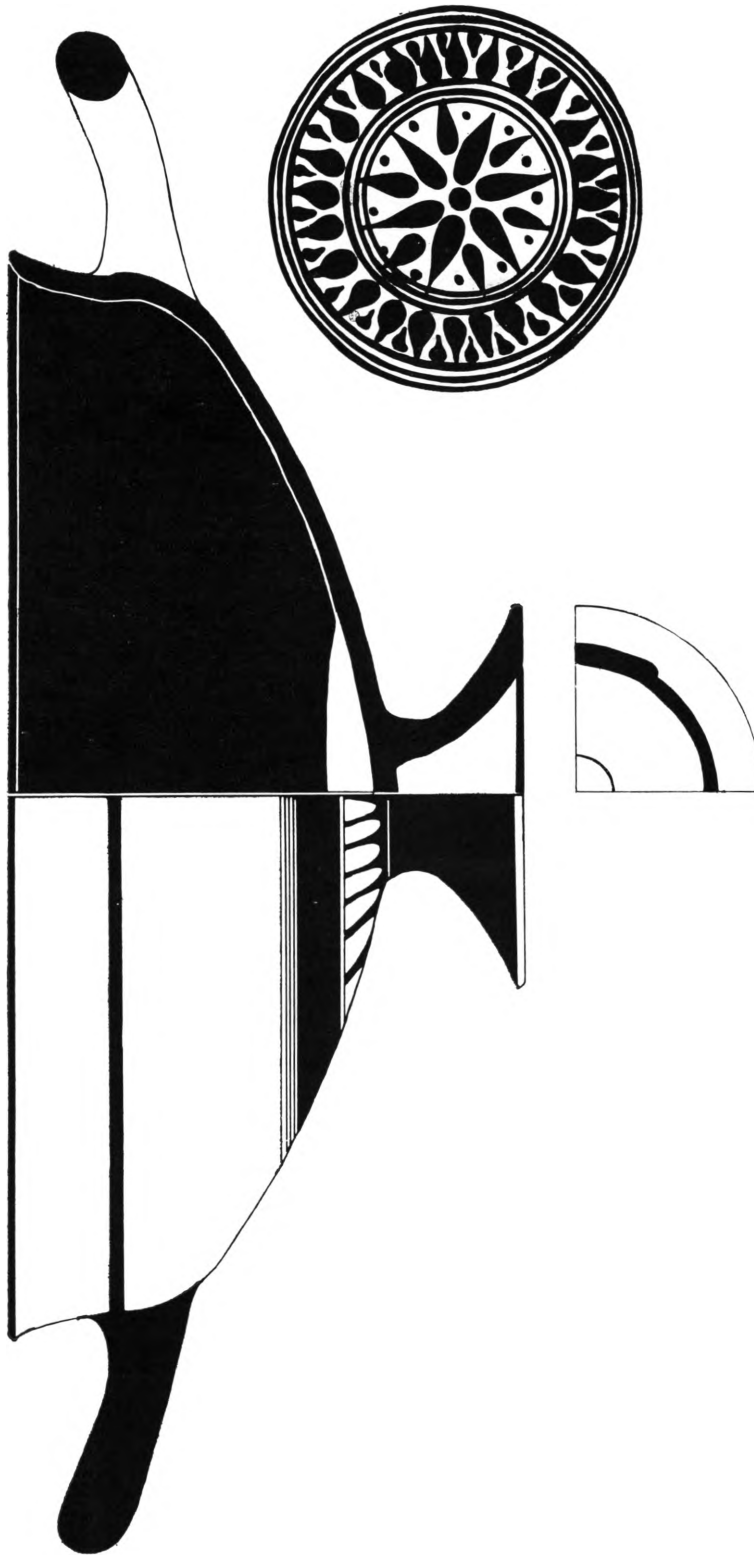
74. Perachora II, πίν. 121, πιο κοντά στο 3087, έχει όμως διαφορετικό χείλος (bowls B, plain). Thera II, σ. 22, εικ. 42, 27 παραπλήσιο σχήμα.

75. Πρβλ. Perachora II, σ. 308 (περίπου 100 έχουν βρεθεί στην Περαχώρα) πίν. 119, 3224 και σ. 309, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Χρονολογούνται μετά τα μέσα του βου αι. π.Χ. (LG II). Corinth XIII, σ. 219, πίν. 38, 272, 3. Η Palmer χρονολογεί τον τάφο στο 490/480 π.Χ. Tocra II, σ. 15, σχήμα 5, πίν. 8, 1666, υστεροαρχαϊκό, Asine II, fasc. 6, part 1, σ. 13, εικ. 10, 6 και 11, 6. W. Biers, σημ. 66, πίν. 88, αριθ. 39· προέρχεται από τον αποθέτη στον Φλειούντα.

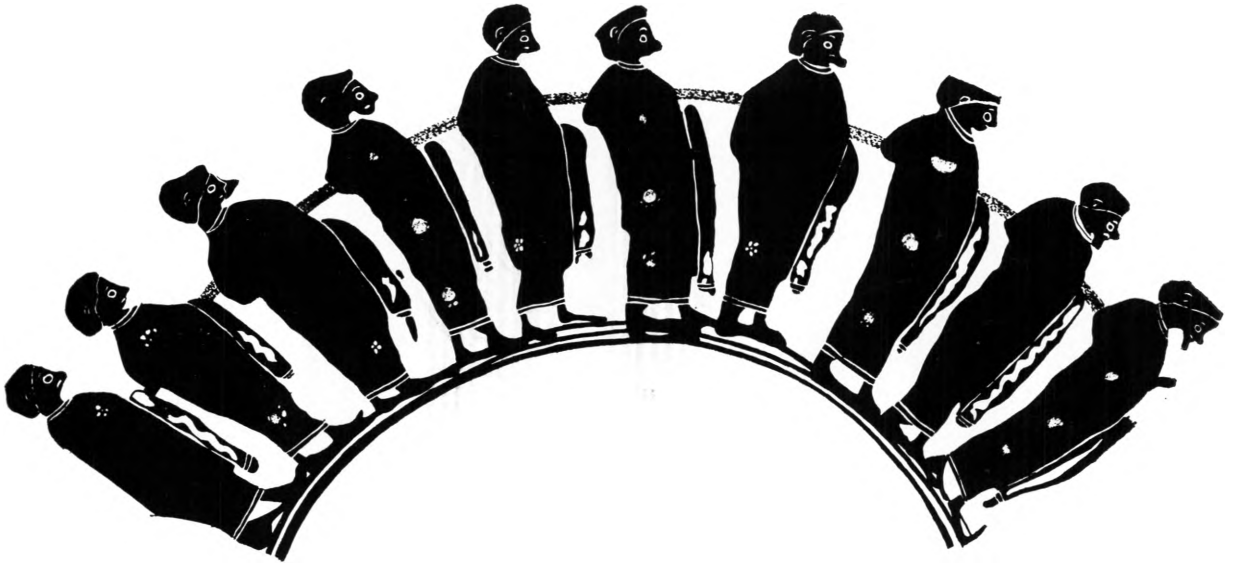
76. Πρβλ. Tocra II, πίν. 4, αριθ. 1864. Ίδιο.

77. Perachora II, πίν. 121, αριθ. 3087, ανάλογο σχήμα. Hesperia 7 (1938), σ. 587, σχήμα 15, 82, παραπλήσιο. Corinth XVII, πίν. 71, 1942. A. Lawrence, σ. 158, εικ. 105.

78. Πρβλ. Perachora II, πίν. 122, αριθ. 3182. Ανήκει στις πυξίδες σχήματος 7. R. Stroud, Hesperia 34 (1965), σ. 15, πίν. 4, τελευταίο δεξιά (διακόσμηση με ζατρίκια), σημ. 28 προέρχεται από το ναό της Δήμητρας και Κόρης στην Κόρινθο.

Σχέδ. 17. Τάφος IV. Κύλικα 6089.

Σχέδ. 18. Τάφος IV. Η παράσταση της κύλικας 6089.

σημηση γραπτή με γραμμές και ταινίες και καστανόφαιο βερνίκι. Στη ζώνη των ώμων κυματοειδείς γραμμές.

ΜΑ 6089. Αττική μελανόμορφη κύλικα τύπου Σιάννας⁷⁹ (Σχ έ δ. 17, 18· Πί ν. 87 α-γ)

Ύψ. 0,13, διάμ. χείλ. 0,27, διάμ. βάσ. 0,093 μ.

Ανήκει στη δεύτερη μεγάλη κατηγορία των αττικών μελανόμορφων κυλίκων, τις κύλικες του τύπου Σιάννας, που τοποθετούνται στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Η διακόσμηση είναι του τύπου *overlap*⁸⁰. Το αγγείο έχει συγκολληθεί από πολλά κομμάτια. Λείπουν μικρά μόνο τμήματα από το χείλος. Η επιφάνεια του αγγείου έχει απολεπιστεί, ιδιαίτερα στη β' όψη. Τα δύο επίθετα χρώματα, το ιώδες και το λευκό, έχουν απολεπιστεί κατά ένα μεγάλο μέρος, ιδιαίτερα το λευκό. Στο κάτω μέρος του σώματος, κοντά στο σημείο πού ενώνεται με το πόδι υπάρχει ακτινωτό κόσμημα⁸¹. Κάτω από τις λαβές σχηματοποιημένο άνθος λωτού⁸².

Το έμβλημα (Πί ν. 87 γ) στο κέντρο του εσωτερικού του αγγείου φέρει ανθεμωτή διακόσμηση⁸³ που ορίζεται εσωτερικά και εξωτερικά από τρεις ομόκεντρους κύκλους. Συνήθως το έμβλημα στα αγγεία αυτής της κατηγορίας διακοσμείται από μια τρέχουσα μορφή, σπανιότερα ένα ζώο, ή άλλοτε από ένα ρόδακα. Εξωτερικά, και στις δυο όψεις του αγγείου, εικονίζεται

79. C. Smith, Four archaic vases from Rhodes, *JHS* 5 (1884), σ. 220-240. Beazley - Payne, Attic black-figured fragments from Naukratis, *JHS* 49 (1929), σ. 253-272. Brijder, σ. 27, σημ. 42.

80. Beazley - Payne, ό.π., σ. 260, αριθ. 25.

81. Brijder, σ. 153, πίν. 28 c. CVA Taranto 3, πίν. 20, 1· 21, 1. Μ. Πιπιλή, Νέα κύλικα τύπου Σιάννας, *ΑΑΑ* 14 (1981), σ. 76, 80.

82. *Tocra* I, πίν. 79, σ. 103. CVA Taranto 3, πίν. 20, 4. Συνηθισμένο θέμα στις κύλικες τύπου Σιάννας στον Τάραντα. Απαντάται κυρίως σε έργα που έχουν αποδοθεί στο Λυδό ή στο μαθητή του, ζωγράφο της Καμήλου βλ. Τιβέριος, *Ο Λυδός*, σ. 47-51. Ίδια διακόσμηση στην κύλικα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αριθ. 20349, *ΑΑΑ* 14 (1981), σ. 80, σημ. 7-8.

83. Πρβλ. CVA Taranto III, πίν. 17, 5 και 18, 4. Επίσης Brijder, σ. 28, σημ. 51.

πομπή⁸⁴ δέκα ανδρών με κατεύθυνση προς τα δεξιά (Σ χ έ δ. 18). Κάτω από την παράσταση μια μαύρη γραμμή. Οι μορφές φορούν ιμάτια που διακοσμούνται με επίθετα χρώματα. Με λευκό έχουν αποδοθεί οι διάστικτοι κύκλοι γύρω από τους ρόδακες⁸⁵ και οι κυματοειδείς γραμμές που διακοσμούν κατά μήκος τα ιμάτια. Με χάραξη, που δεν είναι ιδιαίτερα προσεκτική, δηλώνονται ορισμένες λεπτομέρειες στο μάτι, το αυτί, τα μαλλιά και γύρω από το λαιμό. Η ενδυμασία των μορφών —που συνήθως είναι παραπληρωματικές σε μια μεγαλύτερη σύνθεση, θεατές σ' ένα άθλημα ή μια σκηνή μάχης, κιθαρωδοί ή αυλητές—, εδώ δε θα πρέπει να είναι δεσμευτική για την ιδιότητα των μορφών αυτών και, επομένως, η δυσκολία για την ερμηνεία της παράστασης είναι εύλογη.

Χρονολογείται στο 540/530 π.Χ.

ΜΑ 6090. Αττική μικρογραφική ταινιωτή κύλικα⁸⁶ (Σ χ έ δ. 19· Π ί ν. 88 α-γ)

Ύψ. 0,17, διάμ. χείλ. 0,285, διάμ. βάσ. 0,09 μ.

Το αγγείο έχει συγκολληθεί από πολλά κομμάτια και έχει συμπληρωθεί στο μέσον περίπου της α' όψης της κυρίως διακοσμητικής ζώνης. Ένα μεγάλο μέρος από το μαύρο γάνωμα στο πάνω μέρος του αγγείου εξωτερικά, όπως και στις μορφές της παράστασης, έχει απολεπιστεί. Επίσης και τα δύο επίθετα χρώματα το ιώδες και το λευκό έχουν κατά ένα μεγάλο μέρος απολεπιστεί και ιδιαίτερα το λευκό. Το έμβλημα, στο κέντρο του εσωτερικού του αγγείου, τονίζεται με μια μαύρη κουκκίδα που περιβάλλεται από δύο ομόκεντρους κύκλους. (Σ χ έ δ. 18· Π ί ν. 88 γ). Από τις ρίζες της κάθε λαβής ξεκινά ένας βλαστός προς το μέσον της κάθε πλευράς, που απολήγει σ' ένα κρινοειδές ανθέμιο με πέντε πέταλα⁸⁷. Ανάλογη παράσταση και στις δύο όψεις της κύλικας

Στην α' όψη του αγγείου: στο μέσον παράσταση ιπέα⁸⁸ προς τα δεξιά και στο πλάι του ένα δεύτερο λευκό αλόγο με το κεφάλι σκυμένο για να διακρίνεται. Διακρίνονται επίσης τα πόδια και η ουρά του αλόγου. Δύο ακόμη ιππείς αριστερά και δεξιά. Τη σύνθεση μεταξύ των τριών ιπέων συμπληρώνουν τρεις μορφές, από τις οποίες οι δύο ιματιφόρες και η μεσαία γυμνή. Την παράσταση πλαισιώνουν αριστερά μία ιματιφόρος μορφή, ενώ δεξιά δύο μορφές μια με ιμάτιο και μια γυμνή, σε συνομιλία. Οι δώδεκα μορφές, που συνθέτουν την παράσταση, είναι έφιππες ή ιστάμενες και κρατούν ραβδιά. Με λευκό χρώμα έχουν αποδοθεί, εκτός από το δεύτερο αλόγο στο μέσον της παράστασης, οι κοντοί χιτωνίσκοι των ιπέων και οι ρόδακες που κοσμούν τα ιμάτια. Περισσότερο έχει χρησιμοποιηθεί το ιώδες χρώμα στη χαίτη των αλόγων, στα ιμάτια και στα αναδιπλωμένα ιμάτια που γεμίζουν τα κενά πίσω από τα κεφάλια των ιπέων⁸⁹. Την παράσταση συμπληρώνουν ψευδογράμματα⁹⁰. Η χρήση της χάραξης είναι πλούσια, όχι όμως προσεκτική.

84. Ανάλογο θέμα CVA Louvre 12, πίν. 193, 194, σ. 140, αριθ. 19. Επίσης σε σκύφο από την Τανάγρα, CVA Louvre 17, πίν. 29, 2, 32. Πομπή αγοριών και κοριτσιών.

85. Πρβλ. Etudes Thasiennes XII, πίν. XXXI, σ. 76, αριθ. 14.

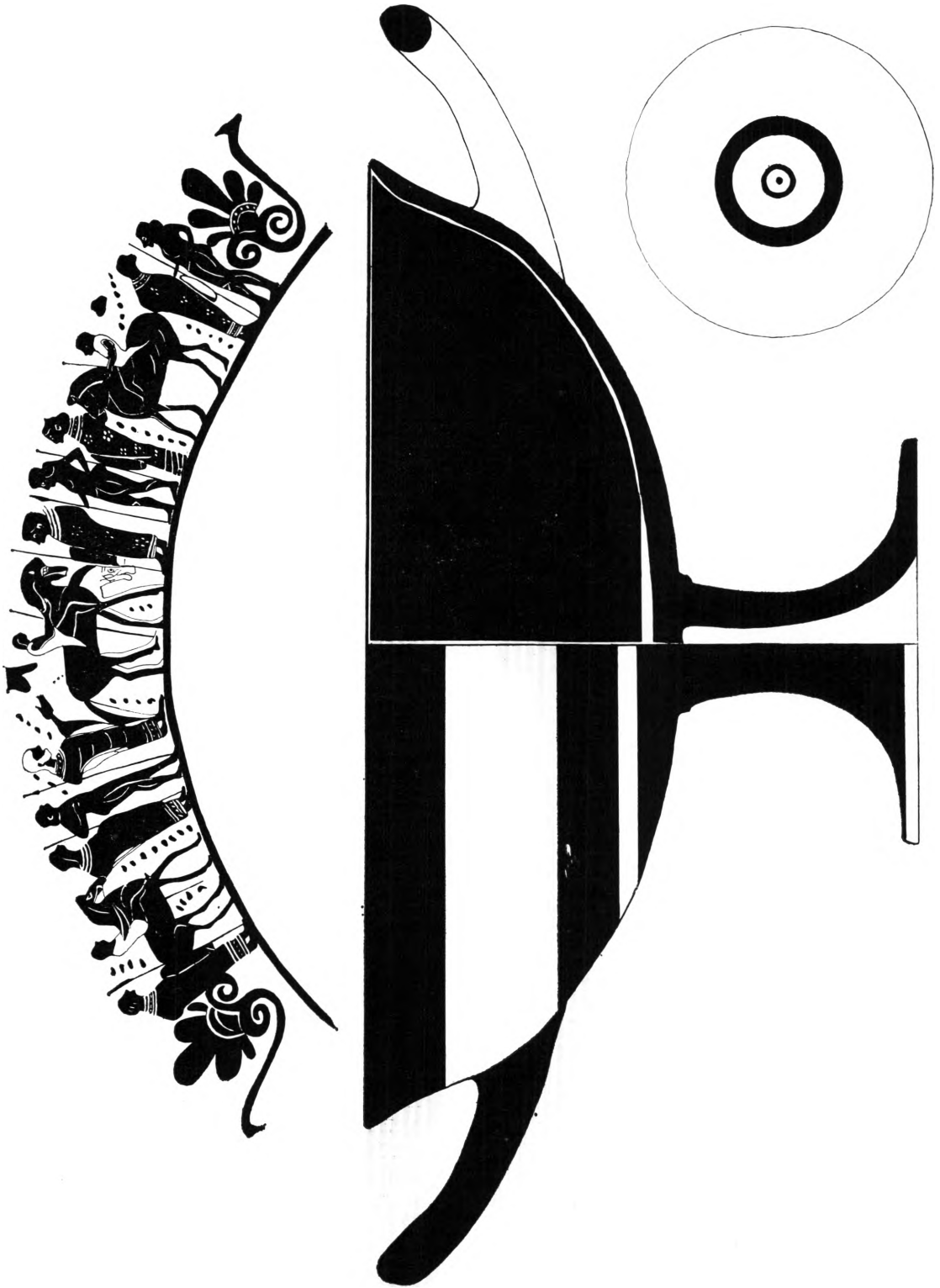
86. J. Beazley, JHS 52 (1932), σ. 187-200. Beazley, Dev., σ. 53 κ.ε. Boardman ABFV, σ. 58 κ.ε. Για το σχήμα και τη διακόσμηση. Ph. Villard, REA 48 (1946), σ. 157, 159. CVA New York 2, σ. 8 κ.ε.

87. Για τα ανθέμια H. R. Smith, The skyphos of Klitomenes, AJA 30 (1926), σ. 439-440.

88. Για παρόμοια ή ανάλογα θέματα με παραστάσεις ιπέων βλ. Histria IV, πίν. 43, αριθ. 402, σ. 74. Mingazzini, πίν. 91-8, 93-4. Beazley - Magi, πίν. 20, 21, 62. Σίνδος, σ. 62, 63 αριθ. 87. Bell, σ. 155, πίν. 94-99. Ζαφειροπούλου, σ. 364 κ.ε., σημ. 6, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

89. Τιβέριος, σ. 40, 43 κ.ε.

90. Ό.π., σ. 41, σημ. 118.

Σχέδ. 19. Τάφος IV. Κόλλιτσα 6090.

Στη β' όψη του αγγείου η παράσταση είναι ανάλογη. Διαφέρει μόνο η κατεύθυνση του ιπέα στο μέσον —κατευθύνεται προς τα αριστερά—, όπως και τα δύο άλογα. Στο πέρας της παράστασης δεξιά, σύνθεση τριών μορφών, από τις οποίες η μεσαία γυμνή σε σκηνή συνομιλίας με την αριστερή ιματιφόρο μορφή, ενώ η δεύτερη ιματιφόρος μορφή παρακολουθεί τη συνομιλία. Το θέμα της παράστασης είναι η προετοιμασία εφήβων για το άθλημα της ιπποδρομίας. Πρόκειται δηλαδή για μια παράσταση από την καθημερινή ζωή. Πιο συχνά οι ζωγράφοι του μελανόμορφου ρυθμού απεικονίζουν την ίδια την ιπποδρομία παρά την προετοιμασία για το αγώνισμα ή την απεικόνιση της νίκης. Η Bell⁹¹ σημειώνει ότι η πιο εύλογη εξήγηση είναι ότι οι ιππείς είναι αναβάτες και οι ιματιφόρες μορφές παρατηρητές και φίλοι τους, και πως μεταξύ τους μπορεί να βρίσκεται και ο ιδιοκτήτης του αλόγου.

Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

MA 6091. Κορινθιακή αβαθής φιάλη

Ύψ. 0,08, διάμ. χείλ. 0,04, διάμ. βάσ. 0,03 μ.

Πηλός ερυθρωπός. Ίχνη από καστανόφαιο βερνίκι. Βάση λεπτή, δακτυλιόσχημη.

MA 6092. Πώμα πυξίδας (Π ί ν. 89 α, δεξιά)

Ύψ. 0,033, διάμ. χείλ. 0,025 μ.

Όμοιο με το 6085.

MA 6093. Λίθινο σφονδύλι

Ύψ. 0,015, διάμ. 0,025 μ.

Τεφρόχρωμος στεατίτης. Σχήμα κωνικό⁹².

MA 6095. Χάλκινη κεφαλή περόνης (Π ί ν. 88 γ)

Μήκ. 0,08, διάμ. 0,08 μ.

Σε σχήμα καρπού ροδιάς⁹³. Φέρει αυλακώσεις σε σχήμα Λ που αποδίδουν τα πέταλα. Στο σημείο σύνδεσης με το στέλεχος της περόνης δύο δακτύλιοι.

MA 6096. Αργυρός δακτύλιος (Π ί ν. 88 ε)

Διάμ. 0,014 μ.

Συγκολλημένος. Αποτελείται από λεπτό έλασμα με κυρτή επιφάνεια εξωτερικά και κοίλη εσωτερικά. Το κάθε άκρο απολήγει σε δύο κεφαλές φιδιών⁹⁴ που διατηρούν μόνο το γενικό σχήμα χωρίς άλλες λεπτομέρειες.

MA 6097 α, β. Σιδερένια πλαίσια από σανδάλια (Σ χ έ δ. 20· Π ί ν. 89 α)

Μήκ. 0,235, πλ. 0,08-0,092 μ.

Συγκολλημένα από πάρα πολλά μικρά κομμάτια και συμπληρωμένα⁹⁵. Σε αρκετά σημεία

91. Bell, σ. 155, σημ. 347, 348.

92. Μυλωνάς, Δ.Ν. Ελευσίνας, τ. Β, πίν. 100 α, θπ 4-14, σ. 15.

93. H. Philipp, OF 13 (1981), πίν. 34, 240, σ. 82. Kilian, PBF XIII, πίν. 111, πλησιέστερα στο 4784, σ. 276 από Λουσούς και λιγότερο στο 4796, πίν. 112, από το Άργος. ΑΔ 16 (1980): σ. 93. Perachora I, πίν. 76, 20-30, type F. Waldstein, ΑΗ, II, πίν. LXXXII, 708, σ. 235 «group ii a rounded, type h» σιδερένιες περόνες με χάλκινη κεφαλή. Dengate, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, Πίν. 71, 46, σ. 294, τη χρονολογεί στο β' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και προέρχεται από τάφο στους Αλιείς Αργολίδας.

94. Ανάλογη διακόσμηση με κεφαλές φιδιών σε αρκετά από τα κοσμήματα της Σίνδου, Σίνδος, αριθ. 49 και περισσότερο στο αριθ. 60 (ασημένια βραχιόλια).

95. Όταν βρέθηκαν ήταν πολύ οξειδωμένα και δε διακρινόταν το ξύλο. Μετά από υπομονετική δουλειά από τη συντηρήτρια Γεωργία Καψάλη κατωρθώθηκε η συγκόλληση και η συμπλήρωση με πλαστικό μέταλλο (roxy putty).

διατηρήθηκαν πάνω στο σιδερένιο πλαίσιο τμήματα από την ξύλινη «σόλα». Στο αριστερό διατηρούνται οκτώ καρφιά, ενώ στο δεξί έντεκα.

Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν πολλές ονομασίες υποδημάτων⁹⁶. Ήδη από τον 7ο αι. π.Χ. τα γυναικεία αγάλματα, όρθια ή καθιστά, εμφανίζονται με χοντρή «σόλα». Από τον 6ο αι. π.Χ. μπορούμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του σχήματος των σανδαλιών σε αγάλματα και ανάγλυφα, κυρίως γυναικών, συνεχώς ως τα ρωμαϊκά χρόνια⁹⁷.

Τα περισσότερα από τα σανδάλια που σώθηκαν είναι γυναικεία. Έχουν μήκος 0,21-0,26 μ. Ανάλογα σανδάλια έχουν βρεθεί στην Ολυμπία⁹⁸ και σε πολλές περιοχές της Αργολίδας, στο Άργος⁹⁹ την Ασίνη¹⁰⁰ και τους Αλιείς¹⁰¹. Σανδάλια από δέρμα έχουν βρεθεί στον Κεραμεικό¹⁰² και από ξύλο στον τύμβο των Φερρών¹⁰³.

ΜΑ 6097 γ,δ,ε. Τμήματα σιδερένιων πλαισίων από σανδάλια (Πί ν. 89 γ)

γ) Μήκ. 0,135, πλ. 0,02 μ.

δ) Μέγ. μήκ. 0,10 (πάνω), 0,07 (κάτω), πάχ. 0,015 μ.

ε) Μήκ. 0,065, πλ. 0,08 μ.

Φαίνεται πως τα δυο (γ και δ), ανήκουν σε ένα ζευγάρι σανδάλια ίδιου τύπου με τα προηγούμενα. Το τρίτο όμως, που διατηρεί και το μεγαλύτερο τμήμα από το ξύλο της «σόλας», ανήκει μάλλον σε διαφορετικό τύπο. Πάρα πολλά μικρά κομμάτια σίδηρου δεν κατορθώθηκε να συγκολληθούν. Από τα διατηρούμενα τμήματα των σιδερένιων πλαισίων το ένα (Πί ν. 90 β, μέσον) με μήκος 0,10 μ. (εμπρός) και 0,07 μ. (πίσω), συμπεραίνουμε ότι θα πρέπει να είχε συνολικό μήκος ανάλογο με το 6097 α, β. Την ίδια παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε και για το άλλο τμήμα (Πί ν. 90 β, αριστερά), που έχει μήκος 0,135 μ. Επομένως, τα τμήματα γ, δ προέρχονται από ένα ζευγάρι και το τμήμα ε (Πί ν. 90 β, δεξιά) προέρχεται από ένα άλλο ζευγάρι διαφορετικού σχήματος, αφού η απόληξή του στη φτέρνα μοιάζει να έχει τετράγωνο σχήμα κι όχι καμπύλο όπως τα άλλα.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο τάφος IV περιείχε τελικά τρία ζευγάρια σανδάλια, κάτι ανάλογο δηλαδή με τον τάφο 12 του τύμβου των Φερρών και τον τάφο ενός αθλητή στον Τάραντα¹⁰⁴. Το έθιμο θα πρέπει να συνδεθεί με τη θεωρία ότι έτσι οι νεκροί διευκολύνονταν στο τελευταίο τους μακρύ ταξίδι.

Χρονολόγηση του τάφου IV.

Ο πλούσιος κτερισμένος τάφος IV περιείχε, όπως αναφέρθηκε, ταφές δύο ενηλίκων και ενός μικρού παιδιού. Η γενική διατήρηση του σκελετικού υλικού δε μας επέτρεψε να προσ-

96. Ε. Τουλούπα, ΑΔ 18 (1973): Μελέται, σ. 120, σημ. 6.

97. Ό.π., σ. 121 και Μ. Pfrommer, Die hellenistischen Schuhe der Artemis Versailles, IstMitt 34 (1984), σ. 171-182, όπου επιχειρείται χρονολόγηση από έργα της πλαστικής του τέλους των κλασικών χρόνων μέχρι τους ελληνιστικούς. Για το ίδιο θέμα βλ. Ο. Lau, Schuster und Schusterhandwerk in der griechisch-römischen Literatur und Kunst, 1967.

98. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, Πίν. 72 α-β, σ. 123.

99. BCH XCI (1967), σ. 825-827, εικ. 25, από τάφο των αρχών του 6ου αι. π.Χ. Από το Άργος προέρχεται ένα ζευγάρι χάλκινα, αδημοσίευτα.

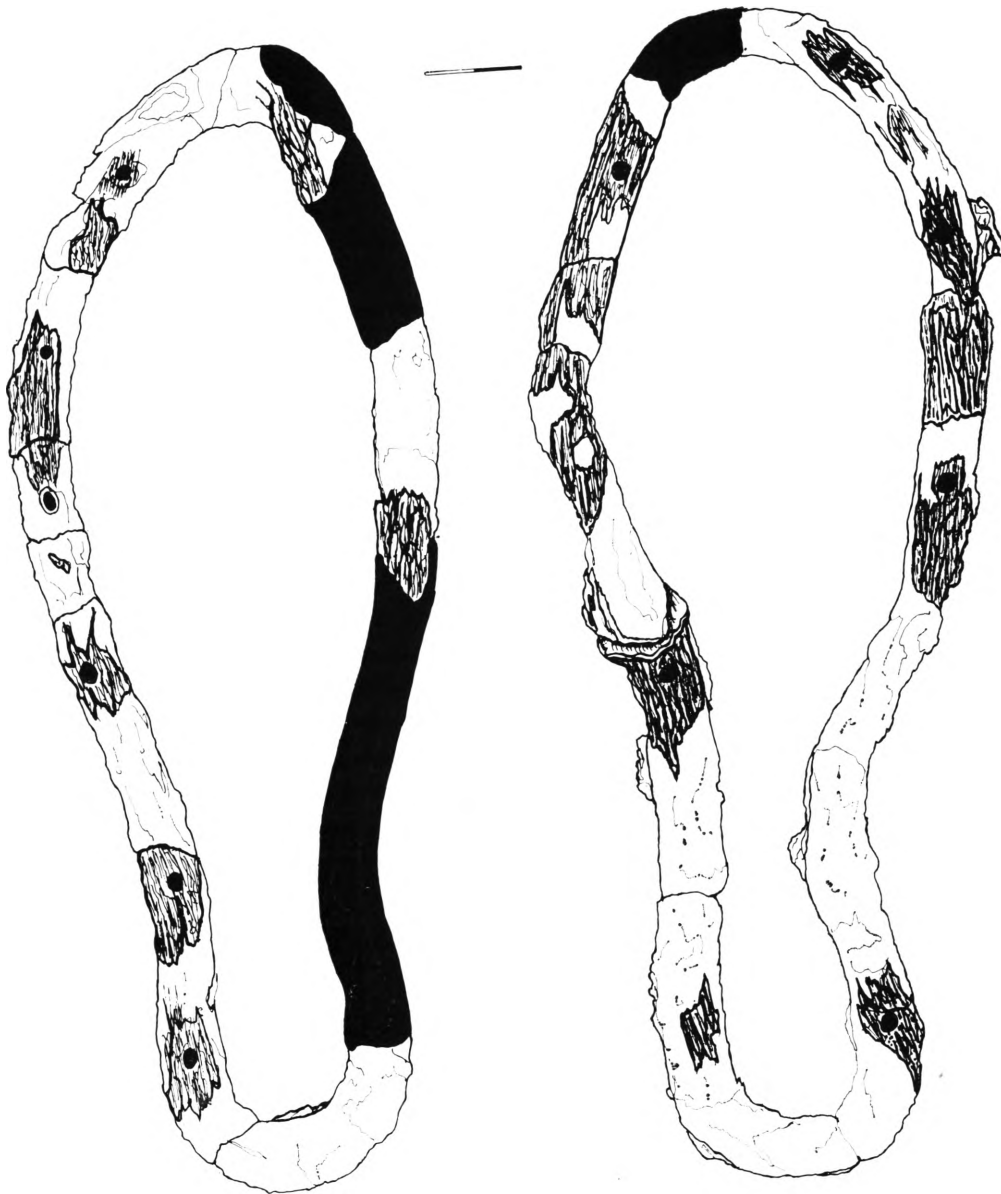
100. Asine II, fasc 6, part 1, σ. 8, εικ. 21 a-b, 22.

101. Ό.π., σ. 26, σημ. 24, προέρχονται από γυναικείο τάφο στους Αλιείς.

102. W. Kovasovics, AM 99 (1984), Ein Sandalenfund aus Kerameikos, σ. 265-274.

103. Β. Αδρύμη-Σισμάνη, AAA 16 (1983), σ. 30 από τον τάφο 12 και σ. 34 από τον τάφο 17.

104. Kurtz - Boardman, σ. 211 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Σχέδ. 20. Τάφος IV. Σανδάλια 6097.

διορίσουμε με ακρίβεια τη στάση των νεκρών. Τα κτερίσματα της ταφής των ενηλίκων δεν απέχουν χρονολογικά πολύ μεταξύ τους.

Ασφαλή χρονολόγηση μας προσφέρουν τα αττικά αγγεία και συγκεκριμένα οι δύο κύλικες τύπου Σιάνας 6089, 6090 που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. (540/530 π.Χ.) και οι τρεις αττικές λήκυθοι 6066, 6067, 6068 που χρονολογούνται στον πρώιμο 5ο αι. (490/480 π.Χ.).

Οι τρεις σφαιρικές κορινθιακές πυξίδες 6070, 6071, 6074, που φέρουν διακόσμηση με μπουμπούκια λωτού, χρονολογούνται, σύμφωνα με τα παράλληλα παραδείγματα, στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. Οι πυξίδες 6069 και 6070 εντάσσονται στην κατηγορία «white style» του Payne, με γλωσσοειδή διακοσμητικά θέματα στον ώμο και διακόσμηση γραμμική απλή, που δεν αλλάζει πολύ. Το σχήμα του αγγείου αλλάζει περισσότερο παρά η διακόσμηση. Η χρονολόγησή τους δεν είναι εύκολη. Πυξίδες μ' αυτή τη διακόσμηση παράγονται και στην περίοδο (κατά Payne) COR I αλλά και στη LC II και στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. σύμφωνα με τα παραδείγματα της Ριτσώνας, του Άργους και της Ασίνης. Η τριποδική πυξίδα 6077, σύμφωνα με τα παραδείγματα από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, χρονολογείται στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. και αποτελεί κτερίσμα παιδικών τάφων. Ο κρατηρίσκος 6084 ανήκει σε μια μεγάλη κατηγορία αγγείων που αποτελούσαν προσφορές σε παιδικούς τάφους και αφιερώματα σε ιερά. Οι κοτυλίσκες 6079, 6087 χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. Οι αμφορίσκοι 6078, 6080, η τριφυλλόστομη οινοχοϊσκη 6082 και η πυξίδα χωρίς πώμα 6068 χρονολογούνται στον ύστερο 6ο και τον πρώιμο 5ο αι. Οι δύο λακωνικοί σκύφοι 6073, 6081 χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Τέλος, τα σιδερένια πλαίσια των τριών ζευγαριών σανδαλιών (6097 α,β, 6097 γ,δ,ε) που είναι γνωστά από την Ελλάδα και από την Ιταλία, χρονολογούνται στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Όπως αναφέρει και η Ε. Τουλούπα, τα χάλκινα σανδάλια θα πρέπει να ήσαν πιο δημοφιλή. Φαίνεται όμως από τα ανάλογα παραδείγματα της Ολυμπίας, του Άργους, της Ασίνης και των Αλιέων πως ήταν διαδεδομένα και τα σιδερένια και χρονολογούνται τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Θα πρέπει να σημειώσουμε, όπως προκύπτει και από τα άλλα παραδείγματα της Αργολίδας, ότι ήταν κτερίσματα σε γυναικείους τάφους.

Επομένως, ο τάφος IV χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. και, συγκεκριμένα, στο τέλος του α' ή στην αρχή του β' τέταρτου του αιώνα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Aegina	A. Furtwängler - E. Fierchter - H. Tiersch, <i>Das Heiligtum der Aphaia</i> , 1906.
Agora XII	B. Sparkes - L. Talcott, <i>Black and Plain Pottery, The Athenian Agora XII</i> , 1970.
Asine	O. Frödin - A. Persson, <i>Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930</i> , 1938.
Asine II, fasc. 6, part 1	B. Rafn, <i>The graves of Early Fifth Century BC</i> , σ. 11-30.
Beazley ABV	J. D. Beazley, <i>Attic Black Figure Vase Painters</i> , 1956.
Beazley Dev.	J. D. Beazley, <i>The Development of Attic Black Figure</i> , 1951, corr. ed. 1964.
Beazley - Magi	J. D. Beazley - F. Magi, <i>La raccolta Benedetto Gulielmi nel Museo Gregoriano Etrusco, Cita del Vaticano 1931/41</i> .
Bell	E. Bell, <i>The Attic Black Figured Vases at the Hearst San Simeon</i> , 1977.
Bloesh FAS	H. Bloesh, <i>Formen atticher Schallen</i> , 1940.
Boardman ABVF	J. Boardman, <i>Athenian Black Figure Vases</i> , 1974.

- Bruneau Ph. Bruneau, Tombes d'Argos, BCH 94 (1970), σ. 437-531.
- Brijder H. Brijder, Siana Cups I and Komast Cups, 1983.
- Cl. Rh. III G. Jacobi, Clara Rhodos, Scavi nella necropoli di Ialiso 1924-28, 1929.
- Corinth XII G. R Davidson, The Minor Objects, 1952.
- Corinth XIII C. Blegen - H. Palmer - R. Young, The North Cemetery, 1964.
- Corinth XV A. N. Stilwell, The Potters Quarter, The Terracotas, 1952.
- Δειλάκη E. Δειλάκη, Μικρά σκαφή τάφων εν Μύλοις Αργολίδος, ΑΕ 1955, Χρονικά, σ. 1-8.
- Δειλάκη, Οι τύμβοι E. Δειλάκη, Οι τύμβοι του Άργους, 1980.
- Delos X Ch. Dugas, Les vases de l'Heraion, 1928.
- Dengate Chr. Dengate, A group of graves excavated at Halieis, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 74-324.
- Delphes V Th. Homole, Monuments figurés, petits bronzes, terres cuites, antiquités diverses, 1908.
- Droop AO R. M. Dawkins, The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta Κεφ. 2, J. P. Droop, The Laconian pottery, JHS, Suppl. 5 (1929), σ. 52-116.
- Eutresis H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, 1931.
- Haspels ABL C. H. E. Haspels, Attic Black Figured Lekythoi, 1936.
- Heiberg B. U. Heiberg, Die Keramik des Kabirions, 1982.
- Higgins BMC R. A. Higgins, Catalogue of Terracotas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, 1954-58.
- Himera II N. Allegro - O. Belvedere - N. Bonacasa, Campagne di scavo 1965-1973, 1976.
- Histria IV P. Alexandrescu, Ceramique d'epoque archaïque et classique, 1978.
- Jacobstahl P. Jacobstahl, Greek Pins, 1956.
- Jenkins R. G. H. Jenkins, Archaic Argive Terracotta Figurines to 525 B.C., BSA 32 (1931-32), σ. 23-40.
- Kahil L. Chali-Kahil, La céramique grecque, Etudes Thasiennes VII, 1960.
- Καρούζου Σ. Καρούζου, Ανασκαφή τάφων του Άργους, ΑΔ 13 (1933/35), σ. 16-35.
- Kilian PBF XIII, 8 I. Kilian - Dirlmeier, Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, 1984.
- Korakou C. W. Blegen, Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth, 1921.
- Kurtz AWL D. Kurtz, Athenian White Lekythoi Patterns and Painters, 1975.
- Kurtz - Boardman D. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971.
- Laurence A. Laurence, Céramique Corinthienne et Etruscocorinthienne, 1971.
- Leekly - Noyes D. Leekly - R. Noyes, Archaeological Excavations in Southern Greece, 1976.
- Lindos I K. Blinkenberg, Les petits objets, 1931.
- Lorimer H. Lorimer, Homer and the Monuments, 1950.
- Megara Hyblaea II G. Vallet - Fr. Villard, La céramique archaïque, 1964.
- McDonald B. R. Macdonald, The Distributions of Attic Pottery from 450-375 B.C., 1979.
- Μαραγκού Α. Μαραγκού, Αρχαία Ελληνική Τέχνη, Συλλογή Γουλανδρή, 1985.
- Mingazzini P. Mingazzini, Vasi de la Collezione Castellani, 1930.
- Molland-Besques S. Mollard-Besques, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs, étruscs et romains, 1954.
- Μυλωνάς Δ.Ν. Ελευσίνας Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας τ. Α-Γ, 1975.
- Olynthus V D. M. Robinson, Mosaics, Vases and Lamps found in 1928 and 1931. Excavations at Olynthus, 1933.
- Olynthus XIII D. M. Robinson, Vases found in 1934 and 1938. Excavations at Olynthus, 1942.
- Payne NC H. Payne, Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period, 1931.
- Perachora I H. Payne κ.ά., 1940.
- Perachora II T. J. Dunbabin, 1962.
- Πέππα-Παπαϊωάννου Ρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, Πήλινα ειδώλια από το Ιερό του Απόλλωνα Μαλαέατα Επιδαυρίας, 1985.
- Σίνδος Ι. Βοκοτοπούλου - Α. Δεσποίνη - Β. Μισαηλίδου - Μ. Τιβέριος, 1985.
- Τιβέριος, Ο Λυδός Μ. Τιβέριος, Ο Λυδός και το έργο του, 1976.
- Τιβέριος Μ. Τιβέριος, Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής, 1981.

- Tocra I, II J. Boardman - J. Hayes, BSA, Suppl. 4, Excavations at Tocra 1963-1965. The archaic deposits I, 1966. The archaic deposits II, 1973.
- Τουλούπα E. Τουλούπα, Καττύματα τυρρηνικά - κρηπίδες αττικάί, ΑΔ 18 (1973): Μελέται, σ. 116-137.
- Ure, AF Phitsona P. N. Ure, Aryballoi and Figurines from Phitsona in Boeotia, 1934.
- Ure, Black Glaze Bblack Glaze Pottery from Rhitsona in Boeotia, 1913.
- Ure, Sixht P. N. Ure, Sixth and fifth century pottery from Phitsona, Oxford 1927.
- Villard Ph. Villard, L' evolution des coupes attiques a figures noir, REA 48 (1946), σ. 153-178.
- Waldstein AH Ch. Waldstein The Argive Heraeum, I-II, 1905.
- Winter, Typen F. Winter, Die Typen der figürlichen I Terracoten, 1903.
- Ζαφειροπούλου Φ. Ζαφειροπούλου, Vases peints du Musée de Salonique, BCH 94 (1970), σ. 361-435.

ΑΠΟΛΛΩΝΙ, ΑΣΚΛΗΠΙΩΙ, ΥΓΙΕΙΑΙ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ*

(Πί ν. 90)

Το εύρημα

Το καλοκαίρι του 1980 κατά την ανασκαφή σε οικόπεδο της Βέροιας¹, βρέθηκε μία μαρμάρινη πλάκα με επιγραφή, ενσωματωμένη, σε δεύτερη χρήση, σε τοίχο ρωμαϊκού οικοδομήματος. Η πλάκα² από άσπρο, λεπτόκοκκο μάρμαρο είναι σπασμένη και από τις τρεις πλευρές και μόνο η δεξιά σώζει αρχαίο πέρας. Η επιφάνεια της επιγραφής είναι καλοδουλεμένη και λεία, όπως και ο δεξιός κρόταφος, όπου σώζονται ευκρινώς ίχνη από ντισιλίδικο. Αντίθετα, η πίσω όψη της είναι ανώμαλη, απλά ξεχοντρισμένη με το βελόνι. Οι βασικές διαστάσεις της πλάκας είναι: μέγιστο ύψος 0,75, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,44 και πάχος 0,13 μ. Η ενεπίγραφη, όμως, επιφάνεια έχει ύψος 0,60 και πλάτος 0,335 μ. Οι διαστάσεις των γραμμάτων είναι 0,005-0,012, τα διάστιχα 0,08-0,03 μ.

Δύο παράλληλες χαρακτές γραμμές, στο μέσον περίπου της πλάκας, καθώς και μία τρίτη σε απόσταση τριών μόλις εκατοστών από το δεξιό της πέρας, χρησιμοποιήθηκαν για τη διάρθρωση του κειμένου της επιγραφής σε «σελίδες»³. Οι γραμμές που χαραχτήκαν πριν από το κείμενο ακριβώς για να ορίσουν το πλαίσιο της κάθε σελίδας διατρέχουν την πλάκα σε όλο της το ύψος και εκεί ακόμη που δεν υπάρχει επιγραφή. Ωστόσο, ο χαρακτήρας αγνόησε αρκετές φορές τα όρια αυτά, αφού σε πολλούς στίχους της δεξιάς ιδίως «σελίδας» τα υπερβαίνει. Η αριστερή στήλη διασώζει το δεξιό πέρας 27 στίχων χωρίς κενό μεταξύ τους, ενώ η δεξιά σώζει 38 ακέραιους ή με ασφάλεια συμπληρωνόμενους στίχους και ελάχιστα ίχνη ενός άλλου. Όλη η επιγραφή αποτελείται από εννέα επαναλαμβανόμενα κείμενα με έξι έως ένδεκα στίχους το καθένα. Τα πρώτα κείμενα και των δύο στηλών, από τα οποία σώζονται υπολείμματα των τελευταίων στίχων, συμπληρώνονται με βάση τα πανομοιότυπα κείμενα της δεξιάς στήλης, χωρίς όμως απόλυτη ασφάλεια ως προς τις ιδιαιτερότητες που τυχόν θα είχαν. Για το λόγο

* Ευχαριστώ πολύ τον καθηγητή Δ. Παντερμαλή, τον επίκουρο καθηγητή Μ. Βουτυρά, τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γ. Τουράτσογλου και κυρίως τον ιστορικό Μ. Χατζόπουλο για τις χρήσιμες υποδείξεις τους στη διάρκεια συζητήσεων γύρω από τα προβλήματα της επιγραφής. Είμαι, επίσης, υποχρεωμένη στην Έφορο Αρχαιοτήτων, Διευθύντρια του Επιγραφικού Μουσείου Ντ. Δελμούζου, η οποία διάβασε το χειρόγραφο. —Η φωτογραφία του Πί ν. 90 είναι του Κ.Ε.Ρ.Α.

1. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 402 κ.ε. και 405 (οικόπεδο Ιακωβίδη). Αριθ. ευρ. Μ.Β. Η 709.

2. Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για κάποια μορφή ορθογώνιας στήλης ή απλά για πλάκα μαρμάρου. Βλ. Σ. Χαριτωνίδης, Μνημειακή διαμόρφωση των επιγραφών, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 29 κ.ε. Για τη δεύτερη εκδοχή συνηγορεί και ο τρόπος διάταξης του κειμένου, το οποίο είναι δυνατόν να συνεχίζεται και σε άλλη, ανεξάρτητη πλάκα, βλ. Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, σ. 1 κ.ε.

3. Ν. Κοντολέων, ΑΕ 1952, σ. 36 κ.ε. Επίσης Πέτσας, ό.π., σ. 2.

αυτό και δεν αριθμούνται. Τα πέντε κείμενα της δεξιάς σελίδας χωρίζονται μεταξύ τους από κενό ενός περίπου στίχου, πράγμα που δε συμβαίνει στην πιο πυκνογραμμένη αριστερή στήλη. Εδώ έχει κανείς την εντύπωση ότι ανάμεσα στο πρώτο και στο τρίτο κείμενο μπήκαν εμβόλιμα δύο άλλα με πιο πυκνά και πιο μικρά γράμματα. Ένας πιθανός τρόπος διάκρισης μεταξύ τους θα ήταν η χρήση παραγράφων⁴, μια χαρακτή δηλαδή οριζόντια γραμμή στο τέλος κάθε κειμένου.

Η χάραξη των γραμμάτων είναι φροντισμένη και δείχνει έμπειρο τεχνίτη (:), όχι όμως και αλάνθαστο. Στο 16ο και στον 23ο στίχο υπάρχει λάθος, όπως θα δούμε παρακάτω. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο τελευταίο κείμενο της αριστερής στήλης διακρίνονται οριζόντιες χαρακτές γραμμές κάτω από κάθε στίχο ως οδηγοί για την ευθεία χάραξη των λέξεων. Η επιγραφή δεν είναι στοιχηδόν γραμμένη⁵, πράγμα εξάλλου φυσικό, αφού στον τρίτο αιώνα εγκαταλείπεται σταδιακά το είδος αυτό της γραφής. Ο χωρισμός των λέξεων γίνεται κατά το συλλαβικό σύστημα, ενώ οι αριθμοί δηλώνονται με γράμματα. Μία ή δύο επάλληλες στιγμές χωρίζουν τους αριθμούς από τις υπόλοιπες λέξεις⁶, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν τα ίδια σημεία και μεταξύ της λέξης «δραχμή» και της προηγούμενης της⁷.

Τα ερμηνευτικά προβλήματα της επιγραφής θα εξεταστούν αναλυτικά παρακάτω. Σε γενικές, ωστόσο, γραμμές μπορούμε να την εντάξουμε στο σύνθετο εκείνο είδος των επιγραφών που τιτλοφορούνται «λογαριασμοί και κατάλογοι αντικειμένων»⁸. Στο τμήμα του κειμένου, που σώθηκε πέρα από μια απλή καταλογογράφηση των αναθημάτων, φαίνεται να επιχειρείται κάποιος απολογισμός από τη διακίνηση δύο εσόδων του ιερού.

Η επιγραφή

Αριστερή στήλη

['Απόλλωνι 'Ασκληπιῶι]
 ['Υγείαι -----]
 [----- ἱερητεύσας]
 [ἀπὸ τῶν θυσίμων καὶ τοῦ]
 [θησανροῦ -----]
 [--- ὀλκὴ πρὸς δ]ημη-
 [τρείων δραχμαὶ] Ν. Γ.
 ['Απόλλωνι] 'Ασκληπιῶι
 ['Υγείαι 'Αγ]αθάνωρ Θαρσυν-

Δεξιά στήλη

['Απόλλωνι 'Ασκληπιῶι]
 ['Υγείαι -----]
 [-----]
 [-----] ἀπὸ τῶν
 [θυσίμων] καὶ τοῦ θη-
 30 [σανρο] ὄ. Δραχ. ΡΚΖ.

 ['Απ]όλλωνι 'Ασκληπιῶι
 'Υγείαι Μένανδρος
 ὑπὲρ τοῦ πατρὸς
 Πολυγνώτου ἀπὸ τῶν
 35 θυσίμων καὶ τοῦ θη-
 σανροῦ ἀρογολικὸν

4. Α. Σιγάλας, *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 335 και Πέτσας, *ό.π.*, σ. 3. Με τον ίδιο τρόπο χωρίζονται μεταξύ τους οι επιστολές της γνωστής επιγραφής του Δημητρίου Β' από τη Βέροια βλ. υποσημ. 11.

5. R. P. Austin, *The Stoichedon Style in Greek Inscriptions*, New York 1973, σ. 101 κ.ε. και Χαριτωνίδης, *ό.π.*, σ. 55. Για το πρόβλημα της ενιαίας ή μη χάραξης της επιγραφής βλ. υποσημ. 179.

6. Σιγάλας, *ό.π.*, σ. 335.

7. Στίχος 55.

8. B. Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, New York 1971, 1, σ. 561, Th. Homolle, *BCH* 6 (1882), σ. 1 κ.ε. για τους δηλιακούς καταλόγους που περιέχουν εξαντλητικούς λογαριασμούς των εξόδων και εσόδων του ιερού μαζί με λεπτομερέστατο κατάλογο των αναθημάτων.

- 5 [c. 5-6 i.] ερητεύσας
[ἀπὸ τῶν] θυσίμων καὶ τοῦ
[θησαυροῦ] ψυκτῆρα οὐδὲ
[κῆ δραχ.] PΔ=, κιμώλιον
[οὐδὲ κῆ] δραχ. M·H·, σκά-
- 10 [φιον; οὐδὲ] κῆ δραχ. NΔ·, κῆ-
[αθον;] οὐδὲ κῆ δραχ. K· Γ·
[Ἀπ]όλλωνι Ἀσκληπιῶι
[Υ]γιεῖαι Ἰόλλας
[κ]αὶ Ξένων
15. [ὕ]πὲρ τοῦ πάππου
[Ἰό]λλου τοῦ Ἐρμούτο(υ)
[εἰ]ρητεύσαντος
[ἀπὸ] τῶν θυσίμων
[καὶ τοῦ] θησαυροῦ
- 20 [c. 6-7] ον κῆν
[δραχ] AB=—.
[Ἀπόλλ]ωνι Ἀσκλη-
[πιῶι] Ὑγιεῖαι Πάντα-
[χος c. 6-8] ρον ἀπὸ
- 25 [τῶν θυσίμων] καὶ τοῦ
[θησαυροῦ c. 2-4] λια δύο
[ὄν κῆ δραχ.] O
- οὐδὲ κῆ δραχμαὶ δη-
μητρέιαι. MZ=— P
- Ἀπόλλωνι Ἀσκληπιῶι
40 Ὑγιεῖαι Θράσων Θραστ-
κλέους εἰρητεύσας
ἀπὸ τῶν θυσίμων καὶ
τοῦ θησαυροῦ ὑποφιά-
λια τέσσαρα ὄν κῆ-
45 κῆ πρὸς δημητρέιον
δραχμαὶ Σ.
- Ἀπόλλωνι Ἀσκληπι[ῶι]
Ὑγιεῖαι Ἀνδροκλείδη[ς]
Φιλίππου εἰρητεύσας
50 ἀπὸ τῶν θυσίμων (vac)ν
καὶ τοῦ θησαυρο(vac)ῦ
ἀργολικὸν οὐδὲ κῆ
δραχ: O=, ἄλλο οὐδὲ κῆ[ῆ]
δραχ: ΛA=—, σκυφίον
- 55 οὐδὲ κῆ: δραχ: NB,
κιμώλιον οὐδὲ κῆ
δραχ: PB.
- Ἀπόλλωνι Ἀσκληπιῶι
Ὑγιεῖαι Δημήτριος
60 Γλανκίου εἰρητεύ-
σας ἀπὸ τῶν θυσί-
[μ]ων καὶ τοῦ θησαυροῦ
[κ]ιμώλιον οὐδὲ κῆ δραχ.
[c. 2]μη· N·=, ἀντιγονί-
65 [δα ῆ]ς κῆ δρα. N·B·=

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ νέα ἐπιγραφή εἶναι πολλαπλά σημαντικὴ γιὰ ὅλο το μακεδονικὸ χῶρο, ἀφοῦ δὲν ἔχει, ὅσο ξέρω, βρεθεῖ ἀνάλογο ἐπιγραφικὸ παράδειγμα⁹. Ὅλες οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ πλούσια ἐπιγραφικὰ κείμενα τῶν ἱερῶν τῆς νότιας Ἑλλάδας καὶ τῶν νησιῶν¹⁰. Ἀκόμη αποκτούμε μιὰ πιο ολοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὸ ἱερό τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Βέροια στα χρόνια τῶν Ἀντιγονιδῶν. Ἡ ὑπαρξὴ βέβαια τῆς λατρείας εἶναι ἤδη γνωστὴ στὴν ἐρευνα ἀπὸ δύο ἄλλες σύντομες ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Δημητρίου Β' πρὸς τὸν Ἄρπαλο, ποὺ χρονολογεῖται

9. Ἐνα εἰς οὐδὲ σημαντικὸ κείμενο ποὺ βρέθηκε παλιὰ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀμφίπολης ἀναφέρεται στὴ μέθοδο τῆς ἐγκοιμήσεως καὶ στοὺς ὅρους γιὰ τὴν τέλεση τῶν θυσιῶν. Βλ. Γ. Καφταντζής, Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών καὶ τῆς περιοχῆς τῆς, Ἀθήνα 1967, τ. Α', ἀριθ. 606.

10. Βλ. υποσημ. 8 καὶ IG I², 232-292, 310, IG II-III², 1370.

στη δεκαετία 250-240 π.Χ.¹¹ Η άλλη, αν και αρκετά νεότερη, είναι πολύ σημαντική, γιατί αναφέρει την ίδια ακριβώς λατρεία των τριών θεραπευτών θεών, όπως και το καινούργιο εύρημα της Βέροιας¹². Επιπλέον η κατασκευή ενός λίθινου εγκοιμητηρίου και μιας εξέδρας από το Μαρσούα, το γιο του Δημητρίου¹³, κάνει φανερό, νομίζω, ότι τουλάχιστον στο δεύτερο αιώνα το ιερό αυτό ήταν ένα καλά οργανωμένο Ασκληπιείο, με προορισμό να δέχεται ασθενείς για θεραπεία με τη γνωστή μέθοδο της εγκοιμήσεως¹⁴. Η επιγραφή των επιστολών και το κείμενο που εξετάζεται εδώ μας δίνουν το μέτρο της σημασίας της λατρείας αυτής και για την εποχή των Αντιγονιδών¹⁵. Ωστόσο, δεν είμαστε βέβαιοι σε ποια θεότητα ανήκουν οι επώνυμοι ιερείς της πόλης και η καινούργια επιγραφή δεν μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στην κατεύθυνση αυτή, αφού δεν πρόκειται για κατάλογο ιερέων.

Προχωρώντας στη λεπτομερή διαπραγμάτευση της επιγραφής θεωρήθηκε προτιμότερο να συζητηθούν πρώτα τα σημεία εκείνα που αποτελούν κλειδί για την κατανόησή της, άσχετα από τη θέση που έχουν στο κείμενο. Το κριτικό υπόμνημα δεν κρίθηκε απαραίτητο, αφού οι συμπληρώσεις γίνονται πάντα με βάση τα όμοια κείμενα που σώζονται ακέραια. Όλες οι άλλες περιπτώσεις σχολιάζονται ιδιαίτερα στα επιμέρους κεφάλαια.

Ἀπόλλωνι, Ασκληπιῶι, Ὑγιείαι (στ. 3-4, 12-13, 22-23, 31-32, 39-40, 47-48, 58-59)

Η λατρεία του Ασκληπιού¹⁶ στη Μακεδονία πρέπει να ήταν διαδεδομένη πριν ακόμη από την εποχή του Φιλίππου¹⁷. Ωστόσο, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί ποια ακριβώς εποχή, από ποιο δρόμο και με ποιο τρόπο έφτασε ως εδώ. Από τον πέμπτο ήδη αιώνα σποραδικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν ένα έντονο ενδιαφέρον των Αργεαδών για την ιατρική επιστήμη και τον κατεξοχήν ιατρό-θεό¹⁸, Ο Περδίκκας Β', ο Αμύντας Γ', ο Φίλιππος φιλοξένησαν και είχαν επαφές με γνωστούς γιατρούς της αρχαιότητας. Εξάλλου είναι γνωστό πόσο τιμούσε σε κάθε

11. A. M. Woodward, BSA 18 (1911-12), σ. 134 κ.ε. J. M. R. Cormack, BSA 40 (1939-40), σ. 15. Στα ελληνιστικά χρόνια εξάλλου χρονολογείται ένα μικρό αναθηματικό ανάγλυφο που παριστάνει τον Ασκληπιό και την Υγιεία σε κατενώπιον στάση (Μουσείο Βέροιας αριθ. ευρ. 250), BCH 73 (1949), σ. 532.

12. Woodward, ό.π., σ. 144 κ.ε., αριθ. 3 και ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 325-326, Πίν. 335 γ.

13. *Ἔτους ἡ' καὶ ι' | Μαρσῶας Δημητρίῳ | Ἀπόλλωνι Ἀσκληπιῶι Ὑγιείαι | τὸ ἐγκοιμητήριον λίθινον | καὶ τῆν πρό τοῦτου ἐξέδραν | κατεσκευάσεν ἐκ τοῦ ἰδίῳν].* Μουσείο Βεροίας αριθ. ευρ. 290. Woodward, ό.π., σ. 146 και 165 και πρόσφατα Α. Τατάκη, Η προσωπογραφία και η κοινωνία της αρχαίας Βέροιας σύμφωνα με τις επιγραφικές, φιλολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες, Θεσσαλονίκη 1988 (διδακτορική διατριβή), στο σχετικό λήμμα.

14. Woodward, ό.π., σ. 146. Για το εγκοιμητήριο του Ασκληπιείου της Επιδαύρου και τη σχετική μέθοδο θεραπείας βλ. Π. Καββαδίας, Το ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρω και η θεραπεία των ασθενών, Αθήνα 1900, σ. 124 κ.ε. και Α. Π. Αραβαντινός, Ασκληπιός και Ασκληπιεία, Λειψία 1907, σ. 36 κ.ε. Για τη σχέση του Ασκληπιού με την ιατρική, P. Debord, Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l'Anatolie gréco-romaine, Leiden 1982, σ. 39 (στο εξής Debord, Aspects) και Ε. και L. Edelstein, Asklepios, A Collection and Interpretation of the Testimonies, I-II, New York 1975, σ. 139 κ.ε.

15. Βλ. επίσης R. Herzog - G. Klaffenbach, Asylieurkunden aus Kos, Abh Berlin 1952, αριθ. 1, σ. 15 κ.ε., για περισσότερη βιβλιογραφία, Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, σ. 22, σημ. 3.

16. Γενικά για τον Ασκληπιό: RE II, 2, σ. 1642, LIMC II, 1, σ. 863, Edelstein, ό.π., C. Kerényi, Asklepios, Archetypal Image of the Physician's Existence, New York 1959. Για τη μυθολογία γύρω από την καταγωγή του θεού βλ. Πανσανίας II, 26, 3. Καββαδίας, ό.π., σ. 5 κ.ε. Για την ετυμολογία και ερμηνεία του ονόματος βλ. A. B. Cook, Zeus, A Study in Ancient Religion, II, Cambridge 1925, σ. 1085, H. Grégoire, Asklepios, Apollon Smintheus et Rudra, Belgique 1949, σ. 40, και L. R. Farnell, Greek Hero Cults and Ideas of Immortality, Oxford 1970, σ. 234 κ.ε.

17. J. N. Kalleris, Les anciens Macédoniens, II, Athènes 1976, σ. 546, σημ. 3. Για την εποχή του Αλεξάνδρου βλ. Πανσανίας VIII, 28, 1 και Cook, ό.π., σ. 1083.

18. W. Greenwalt, Αρχαία Μακεδονία IV (1986), σ. 213-222.

περίσταση ο Αλέξανδρος τον Ασκληπιό¹⁹. Έτσι, μια πρώιμη ύπαρξη της λατρείας του θεού, από την εποχή των Αργεαδών²⁰, πρέπει να θεωρείται βέβαιη και με ιδιαίτερη σημασία για όλη τη Μακεδονία²¹. Στη Βέροια οι πιο πρώιμες μαρτυρίες δεν ανέρχονται πάνω από τα μέσα του τρίτου αιώνα. Σκέφτεται, ωστόσο, κανείς μήπως από τον τέταρτο ήδη αιώνα κάποιος Αργεάδης ή κάποιος από τους πρώτους Αντιγονίδες προώθησε συστηματικά μια προϋπάρχουσα λατρεία του θεού, έτσι ώστε το ιερό του να αναδειχθεί στο κατεξοχήν ιερό της πόλης και οι ιερείς του να απολαμβάνουν ιδιαίτερα προνόμια τουλάχιστον ως τα μέσα του αιώνα²².

Η προέλευση επίσης της λατρείας αυτής στο μακεδονικό χώρο είναι για την ώρα άγνωστη. Η γειτνίαση, βέβαια, με τη θεσσαλική Τρίκκη, *ὅπου τὸ ἀρχαιότατον καὶ ἐπιφανέστατον ἱερόν*²³, κάνει δελεαστική την αποδοχή της πρώιμης δεισιδυσίας της από το δρόμο αυτό. Ωστόσο, ειδικότερα για το Ασκληπιείο της Βέροιας, ορισμένα στοιχεία της επιγραφής αυτής και των ήδη γνωστών ίσως υποδηλώνουν κάποια εξάρτηση ή ενθάρρυνση της λατρείας από την Επίδαυρο²⁴. Αναρωτιέται έτσι κανείς μήπως η επίκληση *Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶι Ὑγίαια*, που απαντά και σε επιγραφές της Επίδαυρου²⁵, εκτός από την επισήμανση της συνεχούς διαδοχής και της συλλατρείας των τριών θεών, παραπέμπει και σε κάποια σχέση των δύο ιερών.

Βέβαια, όποιες κι αν είναι οι αρχικές καταβολές της λατρείας, η κινητικότητα της ελληνιστικής εποχής στο ιδεολογικό και το πολιτικό επίπεδο επιτρέπει την ανάπτυξη πολλαπλών σχέσεων και ανταλλαγών ανάμεσα στις διάφορες πόλεις και στα Ασκληπιεία τους, με αντιστάθμισμα, φυσικά, κάποια σταθερή «κοινή γλώσσα» και οργάνωση²⁶.

Η συλλατρεία του θεού με την Υγία μαρτυρείται και σε άλλα ιερά, εκτός από την Επίδαυρο, όπως π.χ. στην Αθήνα και την Κω²⁷. Στη Βέροια σημαντική ένδειξη για την εξέλιξη της ως τα ύστερα αυτοκρατορικά χρόνια αποτελεί μια ντόπια κοπή νομίσματος που παριστάνει τη θεά σε θρόνο²⁸. Δεν είναι απίθανο σε κάποια εποχή η Υγία να απέκτησε το δικό της ναό μέσα στο τέμενος του Ασκληπιού. Η σχέση του, εξάλλου, με τον Απόλλωνα είναι ιδιαίτερα στενή στην Επίδαυρο, την Τρίκκη, την Αθήνα, όπου μάλιστα συλλατρεύεται με τον Απόλλω-

19. Ό.π., σ. 217 κ.ε.

20. Kalleris, ό.π.

21. Βλ. επιφυλάξεις του Greenwalt, ό.π., σ. 222.

22. Woodward, ό.π. Την εποχή αυτή πέτυχαν και οι ιερείς του Ηρακλή τις ίδιες ατέλειες που προνομιακά κατείχαν ως τότε οι ιερείς του Ασκληπιού. Τις ιδιαίτερες σχέσεις, εξάλλου, των Αντιγονιδών με τον Ηρακλή Κυναγίδα τις έχει καταγράψει πολύ εύστοχα ο Ch. Edson, *HarvSt* 45 (1934), σ. 226 κ.ε.

23. Στράβων IX, 437. Για την καταγωγή του θεού από την Τρίκκη βλ. Καββαδίας, ό.π. σ. 8 κ.ε., Grégoire, ό.π., σ. 19 κ.ε. και κυρίως 27 κ.ε., Farnell, ό.π., σ. 247 κ.ε. Αντίθετες απόψεις, που θέλουν την κοιτίδα της λατρείας του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και την από εκεί εξάπλωσή της, εκφράζει ο Edelstein, ό.π., II, σ. 238-242.

24. Μια ανάλογη σχέση με την Τρίκκη και την Επίδαυρο διαβλέπει ο Farnell, ό.π., σ. 256 κ.ε., στη λατρεία του θεού στην Κω.

25. IG IV I², 205, 232. Χρωστώ την επισήμανση αυτή στο φίλο καθηγητή Μ. Τιβέριο. Βλ. αντίθετα Farnell, ό.π., σ. 258 b, που θεωρεί ως πρωιμότερη μνεία για τη λατρεία της Υγίας μια επιγραφή του 2ου αι. π.Χ.

26. Είναι γνωστό ότι πολλοί γιατροί των μεγάλων Ασκληπιείων ταξίδευαν συχνά σε διάφορες πόλεις προσφέροντας τις υπηρεσίες τους, είτε από δική τους πρωτοβουλία είτε μετά από παρέμβαση της πόλης. Farnell, ό.π., σ. 274. Τ. Β. Μπλαβάτσκαγια, Οι διανοούμενοι στην αρχαία και ελληνιστική Ελλάδα, Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, Μνήμη 1985, σ. 162 και 174.

27. Farnell, ό.π., σ. 258, 260. Για το Ασκληπιείο της Αθήνας βλ. P. Girard, *L'Asklépieion d'Athènes d'après de récentes découvertes*, Paris 1881, και R. Martin - H. Metzger, *BCH* 73 (1949), σ. 316 κ.ε.

28. W. Baege, *De Macedonum Sacris*, *Hallis Saxonum M.* Niemayer 1913, σ. 110. H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, σ. 47, πίν. XI, 25.

να Μαλεάτη, παλιό θεραπευτή θεό²⁹. Στη Βέροια δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες για τη λατρεία του θεού κι έτσι δεν μπορεί να συζητηθεί η πιθανότητα προϋπαρξής της, φαινόμενο συνηθισμένο σε πολλά ιερά³⁰.

Ἐκ τῶν θυσίμων... (στ. 6, 18, 25, 28-29, 34-35, 42, 50, 61-62)

Η έκφραση αυτή, που πρέπει πέρα από κάθε αμφιβολία να δηλώνει κάποιο πάγιο έσοδο του ιερού, εμφανίζεται σπάνια σε επιγραφές, ενώ είναι συχνότερη σε φιλολογικά κείμενα³¹. Σύνθετη από τη ρίζα *θυ-* και τη γνωστή κατάληξη *-ιμος*³² σημαίνει τον «αρμόδιον προς θυσίαν», τον κατάλληλο δηλαδή να προσφερθεί στους θεούς³³. Ο όρος αυτός αναφέρεται πάντα σε κάποιο ζώο, που για να είναι «θύσιμο» δεν πρέπει να έχει κανένα απολύτως ψεγάδι. Είναι γνωστό εξάλλου ότι πριν από τη θυσία είναι απαραίτητος ο έλεγχος για να διαπιστωθεί η αρτιότητα του³⁴. Έτσι το έσοδο αυτό προκύπτει από την εκμετάλλευση των *ιερείων*³⁵, που για κάποιο λόγο δε θυσιάζονται, αλλά και από την πώληση των *δερμάτων*³⁶, του μαλλιού, και ορισμένων τμημάτων του σώματός τους που μένουν μετά τη θυσία. Η λέξη όμως *θύσιμα* μοιάζει να είναι γενικότερη και να παραπέμπει και σε ένα πλήθος άλλα είδη που προσφέρουν οι πιστοί, όπως π.χ. τυρί, αλεύρι, μέλι, πόπανα κτλ. Εξάλλου, το ρήμα *θύω*³⁷ σημαίνει κάνω προσφορά στους θεούς και δέχεται ως αντικείμενο οτιδήποτε είναι δυνατό να προσφερθεί³⁸. Έτσι

29. Πausanias VIII, 27, 7 και Grégoire, ό.π., σ. 27. Στην Επίδαυρο προϋπήρξε η λατρεία του Απόλλωνα και το ιερό του πάνω στο Κυνόρτιο όρος, το οποίο ανασκάφηκε από τον Καββαδία, ό.π., σ. 178 κ.ε. Επίσης J. Papadimitriou, BCH 73 (1949), σ. 361 κ.ε., 380 και W. Lambrinudakis, Αρχαιογνωσία 1, 1 (1980), σ. 39-63. Η συλλατρεία εξάλλου των θεών στην Τρίκκη μας είναι γνωστή από κάποιο ποίημα του Επιδάυριου Ισύλλου, του τέλους του 4ου αι. π.Χ., IG IV I² 128, στ. 27-31.

30. Ένα μόνο αναθηματικό ανάγλυφο εικονίζει τον Απόλλωνα, που όμως βρέθηκε λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη, στα Ανώματα. Σε πολλά ωστόσο γνωστά ιερά του Ασκληπιού προϋπήρξε η λατρεία του Απόλλωνα, βλ. Debord, Aspects, σ. 27 και 36.

31. Βλ. E. Schwyzer, Dialectorum Graecarum Exempla Epigraphica Potiora, Lipsiae 1923, αριθ. 721. Fr. Sokolowski, Lois sacrées de l'Asie Mineure, Paris 1955, αριθ. 39, στ. 11: *φέρειν δὲ κούρειον τῶν Ἐρμηῖ ἔριφον θύσιμον*... (στο εξής Sokolowski, LSAM) και Ηρόδοτος I, 50: *... κτήνεα τὰ θύσιμα πάντα ἔθισε*. Αριστοφάνης, Αχαρνές 784: *Ἄλλ' οὐχὶ θύσιμος ἐστὶν αὐτηγὶ (ὁ χεῖρος)*, και Πλούταρχος, τ. IX, σ. 729.

32. C. Arbenz, Die Adjektive auf *-ιμος*, Zürich 1933, σ. 75.

33. Liddell - Scott - Jones (στο εξής LSJ) στη λέξη «Fit for sacrifice». J. Casabona, Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en Grec, Aix en Provence 1966, σ. 139 και 335. Ο Casabona ερμηνεύοντας τα χωρία του Αριστοφάνη και του Πλούταρχου, δίνει και μια άλλη διάσταση στη λέξη *θύσιμος*. Πιστεύει, δηλαδή, ότι το επίθετο αυτό δηλώνει συγχρόνως την αρτιότητα του ζώου για να προσφερθεί στους θεούς, αλλά και την καταλληλότητα του κρέατός του για να καταναλωθεί από τους ανθρώπους. Είναι ενδιαφέρουσες εξάλλου όλες οι αποχρώσεις και οι μικροδιαφορές που προτείνει ανάμεσα στις διάφορες λέξεις που απαρτίζουν το λεξιλόγιο γύρω από την τελετουργία των θυσιών, βλ. σ. 327 κ.ε. και ιδίως 333 κ.ε.

34. Βλ. επιγραφή από την Ερέτρια, Fr. Sokolowski, Lois sacrées des cités grecques, Paris 1969, αριθ. 92, στ. 30: *τοὺς δὲ τῶν ἱερῶν ἐπιστάτας κρῖνει τὰ | ἱερεῖα κατὰ τὸν νόμον*... (στο εξής Sokolowski, LSCG). Στις δημόσιες ιδιαίτερα θυσίες δεν επιτρέπεται να θυσιάζονται ζώα χωρίς να έχουν πρώτα ελεγχθεί από τους υπεύθυνους του ιερού. Βλ. Γ. Α. Παπαβασιλείου, EA 1902, σ. 102.

35. Casabona, ό.π., σ. 333.

36. Syll.³, 1029.

37. Γενικά για το ρήμα *θύω*, βλ. Casabona, ό.π., σ. 69 και 334. Επίσης P. Stengel, Opferbräuche der Griechen, Darmstadt 1972, σ. 9 κ.ε.

38. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος της γνωστής επιγραφής της σχετικής με τη λατρεία του Αμφιαράου, από τον Ωρωπό, Sokolowski, LSCG, αριθ. 69, στ. 30: *θύειν δὲ ἐξ/εἶν ἅπαν ὅ τι βόληται ἕκαστος*... βλ. και Casabona, ό.π., σ. 73.

το επίθετο αναλογικά με το ρήμα πρέπει να αναφέρεται και σε τέτοιου είδους μικροπροσφορές που συνοδεύουν την κυρίως θυσία³⁹.

Παρόλο που στους λεπτομερείς καταλόγους των μεγάλων ιερών δε συναντάμε αυτή ή άλλη έκφραση που να υπαινίσσεται συνολικά ένα έσοδο τέτοιας μορφής, βρίσκουμε ωστόσο μεμονωμένα ορισμένες παρόμοιες εκφράσεις που ουσιαστικά δηλώνουν αυτή τη διαδικασία, τη μεταλλαγή δηλαδή μιας φθαρτής προσφοράς σε πολύτιμα αντικείμενα. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *σκάφιον, ἐπ' ἄρχοντος Σωτίωνος, ἱεροποιῶν Ἑλπίνου καὶ Λυσάνδρου, ἀπὸ τῶν αἰγῶν καὶ τῶν τράγων ὧν ἀνέθηκεν Τιμόξενος καὶ Παρμενίων*⁴⁰ και *Ψυκτήριον, ἐπ' ἄρχοντος Ἀπολλοδώρου, ἱεροποιοὶ Σῆμος καὶ Πυθοκλῆς, ἀπὸ τῆς ἐλάφου καὶ τῶν τράγων*⁴¹. Είναι φανερό πως η ουσία παραμένει η ίδια, αφού το ανάθημα (*σκάφιον, ψυκτήριον*) προέρχεται από την πώληση των ζώων που προσφέρθηκαν στο ιερό ως θύσιμα⁴². Τέλος δύο ακόμη επιγραφές αποδίδουν την ίδια διαδικασία κάπως παραλλαγμένα: *...λιβανωτίδα ἐπιγραφὴν ἔχουσα Πάτμων Ἀμμωνίου, τῆς τιμῆς τῆς ἐλάφου ἧς ἀνέθηκεν ὄλ[κῆ]*⁴³ και *... ψυκτῆρ ἀπὸ τῶν ἐρίων τῶν ἱερῶν προβάτων*⁴⁴. Τα δύο τελευταία παραδείγματα δεν αφήνουν αμφιβολία πως έχουμε να κάνουμε με την πώληση ἐμψυχων ἀπαρχῶν για την αγορά πολύτιμων ἀγγείων.

... *Τοῦ θησαυροῦ* (στ. 7, 19, 26, 29-30, 35-36, 43, 51, 62)

Το δεύτερο έσοδο του ιερού προέρχεται, όπως μας ενημερώνει η επιγραφή, από τα χρήματα που βρίσκονται σε κάποιο θησαυρό⁴⁵. Είναι φανερό ότι ο θησαυρός στην επιγραφή της Βέροιας παραπέμπει σε κάποιο λίθινο κιβώτιο με προορισμό να δέχεται κατά κύριο λόγο χρηματικές προσφορές⁴⁶. Τέτοιοι θησαυροί μαρτυρούνται πολύ συχνά σε επιγραφικά κείμενα, όπως π.χ. στους γνωστούς λογαριασμούς των ιεροποιών της Δήλου⁴⁷, σε σχετικά διατάγματα ή ψηφίσματα⁴⁸, σε οικοδομικές επιγραφές⁴⁹. Μερικές φορές εξάλλου, επιγραφικές μαρτυρίες

39. Sokolowski, LSCG, αριθ. 5, στ. 43: *καὶ ἐπιγράφει τοῖς ἀναθέμασιν, ἡὸτι ἀπὸ τοῦ κιορῶ τες ἀπαρχῆς ἀνεθέθε...*

40. Κατάλογος ιεροποιών του Απολλωνίου της Δήλου, Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 34, στ. 48 και σχολιασμός σ. 95 και 145. Ο ίδιος, BCH 14 (1890), σ. 457-458.

41. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 34, στ. 50.

42. Ο W. H. D. Rouse, ωστόσο, στο βιβλίο του *Greek Votive Offerings*, Cambridge 1902, σ. 66 κ.ε. και κυρίως σ. 67 και σημ. 2, αναρωτιέται μήπως οι αίγες και οι τράγοι δεν είναι ζωντανές ἀπαρχές, ἀλλὰ ομοιώματά τους, τα οποία οι πιστοὶ προσφέρουν ως συνοδευτικά και ἀναμνηστικά της καθευατοῦ ἀπαρχῆς. Σ' αυτή την περίπτωση πρόκειται για μια παράλληλη διαδικασία, το λιώσιμο δηλαδή ορισμένων μεταλλικῶν ἀντικειμένων και την κατασκευή καινούργιων. Σχετικά βλ. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 92, όπου και γενικότερες παρατηρήσεις για τη διαδικασία μεταποίησης των ἀναθημάτων. Επίσης Rouse, ὁ.π., σ. 345-347.

43. Homolle, ὁ.π., σ. 41, στ. 110.

44. IG II-III², 2, 1, 1639.

45. Ο H. N. Couch, *The Treasuries of the Greeks and Romans*, Wisconsin 1929, διαπραγματεύεται εξαντλητικά το πλήθος των ετερόκλητων εννοιῶν που καλύπτει η λέξη *θησαυρός*.

46. Για προσφορές πιστῶν βλ. Syll.³, 1015, στ. 30 κ.ε.: *κατασκευασάτω| δὲ καὶ θησαυρὸν τῆι θεῶι, ἐνβαλλέτωσαν δὲ οἱ | θύοντες ἐπὶ μὲν τῶι τελείωι ὄβολοὺς δύο, ἐπὶ | δὲ γαλαθειῶι ὄβολόν.* Για διάφορα ἄλλα ποσά βλ. Sokolowski, LSCG, αριθ. 155 A, στ. 17 κ.ε.

47. Homolle, BCH 14 (1890), σ. 392, στ. 36 κ.ε.: *Καὶ τάδε ἄλλα εἰσῆμει, ... ἐκ θησαυρῶν τοῦ ἐν τῶι ἱερῶι ... τοῦ ἐν Ἀσκληπιείωι ...*, και σ. 456.

48. Βλ. επιγραφή της Ανδάνιας, Sokolowski LSCG, αριθ. 65, στ. 89 κ.ε.: *οἱ ἱεροὶ... ἐπιμέλειαν ἐχόντω μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος ὅπως κατασκευασ[θ]ῆντι θησαυροὶ λίθινοι δύο κλεικτοὶ ...*, και ψήφισμα ἀπὸ την Κω, σχετικὰ με την κατασκευή θησαυροῦ, Sokolowski, LSCG, αριθ. 155 A, στ. 2: *[ἰδρῶ]σασθαι θη[σαυρὸν]| τῶι Ἀσκληπιῶι τὰμ πόλιν ἐν τῶι να[ῶι] τοῦ Ἀσκλη[απιου]...*

49. IG IV², I, 102, στ. 230-237, 243-244, 300, και L. Gounaropoulou, *Die Bauberechnung des Asclepiostempels in Epidauros*, Wien 1983, σ. 97, 99, 100 και 116.

και ανασκαφικά δεδομένα συγκλίνουν αποκαλυπτικά, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Ασκληπιείου της Κω⁵⁰ και κατά δεύτερο λόγο της Επιδαύρου⁵¹. Τέλος, ορισμένες μαρμάρινες συνήθως κατασκευές μιλούν ακόμη σαφέστερα με την επιγραφή που φέρουν σε μια όψη τους. Είναι η περίπτωση ενός θησαυρού που βρέθηκε στη Θήρα ή άλλων παρόμοιων κατασκευών από τη Θάσο, τη Μήλο και τη Ρόδο⁵².

Με αφορμή εξάλλου το θησαυρό του ήρωα Θεαγένη, ο R. Martin εξετάζει διεξοδικά και κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες όλα τα μνημεία του είδους αυτού⁵³. Πρόκειται πρώτα για τους μικρούς πήλινους συνήθως θησαυρούς, που σήμερα θα τους ταυτίζαμε με κουμπάρδες⁵⁴, για τις μνημειακές λίθινες κατασκευές που είναι σκαμμένες στο δάπεδο του σηκού⁵⁵ και, τέλος, για τα κυλινδρικά συνήθως μνημεία που σχηματίζουν εσωτερικά κοιλότητα για να δέχονται τις προσφορές⁵⁶. Τα μνημεία των δύο τελευταίων ομάδων αποτελούν λατρευτικά αντικείμενα που παίζουν κάποιο ρόλο στη διεξαγωγή της τελετουργίας. Δεν είναι τυχαίο, πράγμα που ενισχύεται και από την επιγραφή που εξετάζουμε εδώ, το γεγονός ότι τέτοιοι θησαυροί πιστοποιούνται με μεγαλύτερη συχνότητα σε Ασκληπεία ή σε ιερά ηρώων και θεών που έχουν θεραπευτικές ή μυστηριακές ιδιότητες⁵⁷. Ο λόγος φαίνεται να είναι ότι οι θεοί θεραπευτές απαιτούν από τους πιστούς κάποιο «φόρο» ως δικαίωμα στην καθιερωμένη θυσία, αλλά και για οποιαδήποτε θεραπεία ή συμβουλή. Το ύψος του ποσού που καλείται ο πιστός να προκαταβάλει καθορίζεται στον εσωτερικό κανονισμό κάθε ιερού⁵⁸ και, όπως είναι φυσικό, αντανakλά τη σπουδαιότητά του, αλλά και τη φήμη του πέρα από τα στενά τοπικά όρια.

Έτσι, μετά τη διαπίστωση για κάποια ιδιαίτερη σχέση των μνημείων αυτών με τον Ασκληπιό, πρέπει να δεχτούμε ότι ο θησαυρός του Ασκληπιείου της Βέροιας θα ήταν μια λίθινη μνημειακή κατασκευή με λατρευτικό χαρακτήρα, όπως αυτές της Κω και της Επιδαύρου.

Ερμηνευτικά προβλήματα (στ. 13-17, 23-25, 29-30, 32-34)

Δεν πρέπει να είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι αναθέσεις που αναφέρονται σε όλα τα επιμέρους κείμενα γίνονται πάντα από τα χρήματα των δύο συγκεκριμένων εσόδων. Τα δύο αυτά ποσά φαίνεται να είναι συγγενικά, αφού έχουν κοινή την προέλευση και τον προορισμό τους. Είναι έσοδα που κυρίως προέρχονται από προσφορές πιστών και ανήκουν στους θεούς που

50. Για το θησαυρό βλ. R. Herzog - P. Schazmann, *Kos, 1, Asklepieion*, Berlin 1932, σ. 36 και για την επιγραφική του επιβεβαίωση βλ. πιο πάνω, υποσημ. 48.

51. R. Martin, BCH 70 (1946), σ. 352 κ.ε. και G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux Ve et IIIe siècles av. J. -C.*, Paris 1961, σ. 115 κ.ε., κυρίως σ. 118, με σχεδιαστική αναπαράσταση του θησαυρού, που βασίστηκε στη γνωστή οικοδομική επιγραφή.

52. Θησαυρός Θήρας: IG XII 3, 443: *Διοκλῆς καὶ οἱ Βασι(λ)ισταὶ τὸν / θησαυρὸν Σαράπι, Ἴσι, Ἀνοῦβι*. Βλ. και L. Vidman, *Sylloge Inscriptionum Religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berolini 1969, αριθ. 137. Θησαυρός Θάσου: R. Martin, BCH 64-65 (1940-1941), σ. 176: ... *ἀπάρχεσθαι εἰς τὸν θη[σαυρὸν] μὴ ἔλασσον ὀβολοῦ*. Θησαυρός Μήλου: IG XII, 3, 1085. Θησαυρός Ρόδου: H. Graeven, *JdI XVI* (1901), σ. 162, σημ. 13.

53. Martin, *ό.π.*, σ. 168 κ.ε. Επίσης ο Debord, *Aspects*, σ. 195, χωρίς να διαφωνεί με τον Martin, χωρίζει τους θησαυρούς σε δύο γενικότερες κατηγορίες: στις κατασκευές που βρίσκονται μέσα στο ναό και στα πήλινα κι βωτίδια που χρησιμοποιούνται εδώ κι εκεί για εράνους.

54. Την πιθανή ανατολική προέλευση του τύπου αυτού, αλλά και γενικότερα των θησαυρών, υποστηρίζει ο Graeven, *ό.π.*, σ. 162. Επιφυλακτικός είναι ο Martin, *ό.π.*, σ. 169 και 172.

55. Για θησαυρούς της Κω και της Επιδαύρου βλ. πιο πάνω, υποσημ. 50.

51. Για άλλα παραδείγματα βλ. Martin, *ό.π.*, σ. 169.

56. Βλ. υποσημ. 52 και Martin, *ό.π.*, σ. 170.

57. Martin, *ό.π.*, σ. 173, με πολλά ανάλογα παραδείγματα.

58. *Ό.π.*, σ. 181-184, και Debord, *Aspects*, σ. 195.

λατρεύονται στο ιερό⁵⁹. Συμβολικά λοιπόν επιστρέφουν σ' αυτούς με τη μορφή των πολυτιμών αντικειμένων. Στην επιγραφή της Βέροιας δεν είναι βέβαιο ότι όλο το ετήσιο ποσό αναλώνεται στην αγορά αναθημάτων· δεν υπάρχει επίσης και κάποια νύξη ότι τα έσοδα αυτά μοιράζονται ανάμεσα στη θεότητα και στον ιερέα, όπως συμβαίνει συχνά σε άλλες επιγραφές, όπου δηλώνεται ακριβώς και το μερίδιο που ανήκει στον καθένα⁶⁰. Έτσι, δε θα χρειαζόταν να συζητηθεί το θέμα, αν ορισμένες αποκλίσεις από την τυπική στερεότυπη έκφραση δε δημιουργούσαν ερωτηματικά.

Στους στίχους π.χ. 32-34 διαβάζουμε: *Μένανδρος ὑπὲρ τοῦ πατρὸς Πολυγνώτου...* και στους στίχους 13-17: *Ἰόλλας [κ]αὶ Ξένων ὑπὲρ τοῦ πάππου [Ἰό]λλου τοῦ Ἐρμοίτο(υ) [ἱε]ρητεύσαντος...* Το πρόβλημα που τίθεται εδώ είναι προφανές. Στα δύο αυτά κείμενα υπάρχει η έκφραση, ὑπὲρ + γενική, η οποία χαρακτηρίζει αναθηματικές επιγραφές⁶¹ και παραπέμπει σε κάποια προσωπική προσφορά. Η λύση στην αντίφαση αυτή είναι να υποθέσουμε ότι δεν πρόκειται, όπως υποστηρίχθηκε ως τώρα, για κάποια διαδικασία επένδυσης των χρημάτων του ιερού, αλλά απλά για προσωπικές αναθέσεις ιερέων από το τμήμα εκείνο των εσόδων, που τους ανήκει ως «γέρας»⁶². Η ερμηνεία αυτή φαίνεται να ενισχύεται και από τη συντακτική δομή των κειμένων στα οποία υπολανθάνει μια αναθηματική χρεία. Το ρήμα που ὑπονοείται —πιθανώς ο αόριστος του ανατίθημι⁶³— συντάσσεται με δοτική εμμέσου (*Ἀπόλλωνι...*) και αιτιατική αμέσου αντικειμένου (τα αναθήματα). Η μετοχή *ἱερατεύσας*⁶⁴ μάλλον εκφέρεται απόλυτα, χωρίς να αποκλείεται όμως ως αντικείμενό της η ίδια δοτική.

Η παρατήρηση ωστόσο ότι η μετοχή αυτή, που χαρακτηρίζει με μια συγκεκριμένη ιδιότητα τα περισσότερα πρόσωπα της επιγραφής, απουσιάζει από τρία τουλάχιστον κείμενα, κάνει προβληματική και αυτή τη δυνατότητα ερμηνείας για τον εξής λόγο: είναι γνωστό ότι στο έσοδο που προκύπτει από τις θυσίες ο μόνος που έχει κάποιο μερίδιο είναι ο ιερέας, ο οποίος και συμμετέχει στην τέλεσή τους⁶⁵. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και με το έσοδο του θησαυρού, που μοιράζεται ανάμεσα στον ιερέα, τον υπεύθυνο για το άνοιγμά του και στη θεότη-

59. Τα έσοδα του Ασκληπείου της Δήλου, όπως και άλλων ιερών, προέρχονται από αυτές τις δύο πηγές· από την πώληση των δερμάτων και από τα χρήματα του θησαυρού. Βλ. L. Robert, EAD, XX, Paris 1952, και Ph. Bruneau, Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale, Paris 1970, σ. 363 κ.ε.

60. Βλ. επιγραφή της Ανδάνιας, Sokolowski, LSCG, αριθ. 65, στ. 86: ... και τῶν θηνάτων τὰ δέσματα λαμβανέτω Μνασίστρατος και στ. 87: τῶν δὲ διαφόρων ... λαμβανέτω Μνασίστρατος τὸ τρίτο μέρος. Επίσης Sokolowski, LSCG, αριθ. 135, στ. 75 και αριθ. 175, στ. 12 κ.ε., και Syll.³, 1006 με άλλη συμπλήρωση. Τέλος, βλ. επιγραφή από την Κω σχετική με τον κανονισμό της λατρείας της Νίκης, Sokolowski, LSCG, αριθ. 163, στ. 17 κ.ε: ἐμβα|[λ.]όντω δὲ καὶ ἐς τὸν θησαυρὸν ... τοῦδε τὸ μὲν ἡμισον ἔστω τὰς Νίκας τὸ δὲ | (το δε) ἡμισον τοῦ ἱερέως.

61. Πρόχειρα βλ. M. Guarducci, Epigrafia greca, II, Roma 1969, σ. 125. Για συγκεκριμένα παραδείγματα ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 725, Πίν. 522 γ, και Vidman, ό.π., αριθ. 296, σ. 153: Σαρὰπ[ιδι], Ἰσιδι, Ἄνοῦβιδι, θεοῖς συννάοις, ὑπὲρ Μανίτου | τοῦ Κορράγου|...

62. Βλ. υποσημ. 60. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. L. Robert, BCH 59 (1935), σ. 432 κ.ε.

63. Είναι λιγότερο πιθανό να εννοείται το ρήμα *κατεσκευάσειν*, όπως π.χ. Sokolowski, LSCG, αριθ. 70 Α, στ. 30: ... κατασκευάσαι τῶι θεῶι φιάλην χρυσήν.

64. *ἱερατεύσας*, ιωνικός τύπος της μετοχής *ἱερατεύσας*. Συνήθως συντάσσεται με γενική και σπανιότερα με δοτική ή απολύτως.

65. Sokolowski, LSAM, αριθ. 24, στ. 14-25, αριθ. 13, στ. 12-16. Πολύ σπάνια μοιράζονται και σε άλλους παράγοντες του ιερού, ό.π., αριθ. 12, στ. 18-28. Βλ. και Debord, Aspects, σ. 68, όπου με σαφήνεια αναφέρονται τα κέρδη του ιερέα με μόνους άλλους «δικαικδικητές» την πόλη ή τους ιδιώτες, ανάλογα με το αν πρόκειται για δημόσια ή ιδιωτική θυσία.

τα, όταν δεν ανήκει αποκλειστικά σ' αυτή⁶⁶. Αν αυτές οι σκέψεις είναι σωστές, τότε αναρωτιέται κανείς με ποια ιδιότητα ο *Ξένων* π.χ. ή ο *Πάνταυχος* προβαίνουν σε προσωπικές αναθέσεις χρησιμοποιώντας χρήματα που δεν τους ανήκουν. Ωστόσο το ίδιο ερώτημα μπορεί να κλονίσει και την αντίθετη ερμηνεία της υπηρεσιακής επένδυσης των εσόδων του ιερού. Αν όμως για την πρώτη άποψη δε φαίνεται να υπάρχει άλλη δυνατότητα από το να δεχτούμε ότι πρόκειται για ιερείς που η ιδιότητά τους περιέργως δεν αναφέρεται, για τη δεύτερη η ερμηνεία της έκφρασης *ὑπέρ*+γενική με την έννοια «στη θέση του τάδε», «αντί του τάδε», ίσως αποτελεί μια λύση. Τα πρόσωπα δηλαδή των πιο πάνω στίχων, που πρέπει να είναι κάποιοι αξιωματούχοι του ιερού, ανέλαβαν τη διαχείριση των χρημάτων στη θέση συγγενών τους, οι οποίοι είτε επειδή πέθαναν, είτε για άλλο λόγο δεν πραγματοποίησαν τις καθιερωμένες αγορές. Ανάλογη χρήση της πρόθεσης *ὑπέρ* βρίσκουμε στους λογαριασμούς της Δήλου, όπου κάποιος πληρώνει για κάποιον άλλο, συνήθως συγγενή⁶⁷.

Ακόμη η γραφειοκρατική σχεδόν επανάληψη της έκφρασης *ἀπὸ τῶν θυσίμων καὶ τοῦ θησαυροῦ*, είναι λογικότερο να παραπέμψει σε κάποιον απολογισμό κι όχι σε ένα απλό ευρετήριο αντικειμένων προερχόμενο από προσωπικές αναθέσεις. Στις περιπτώσεις αυτές, που συνήθως είναι μεμονωμένες, ο τρόπος εκφοράς είναι διαφορετικός κάθε φορά: π.χ. ο τάδε (ιερέας) *ἀπὸ τῶν γερῶν*, ο δείνα *ἀπὸ τῶν δερμάτων*⁶⁸. Κι αυτή η ερμηνεία, ωστόσο, αφήνει ορισμένα ερωτηματικά πέρα από την αδόκιμη χρήση της πρόθεσης *ὑπέρ*. Ο *Πάνταυ[χος].....* [ρου π.χ. δε χαρακτηρίζεται ως ιερέας, αλλά ούτε ενεργεί στη θέση κάποιου άλλου. Τέλος, το πρώτο κείμενο της δεξιάς στήλης διαφοροποιείται σημαντικά, αφού, όπως φαίνεται, δεν πραγματοποιήθηκε καμία αγορά αντικειμένου και απλά αναφέρεται το ποσό που συγκεντρώθηκε (στ. 29-30).

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι όποια κι αν είναι η σωστή ερμηνεία⁶⁹, το κέρδος που αποκομίζουμε από την επιγραφή βρίσκεται αλλού. Σε ένα δεύτερο επίπεδο το νόημά της επικεντρώνεται στην εσωτερική διακίνηση των εσόδων⁷⁰ και στην καταλληλότερη επένδυσή

66. Βλ. υποσημ. 60 και 62 και Martin, ό.π., σ. 176.

67. Βλ. R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, σ. 168. Επίσης IG XI 2, 287 A, στ. 181, ID 338 Aa, στ. 10, IG XI 2, 135, στ. 26, και Th. Homolle, BCH 14 (1890), σ. 451.

68. P. Roussel, *Délos, colonie athénienne* (στο εξης Roussel, DCA), Paris 1916, σ. 237-238 και σημ. 5. Η έκφραση *ἀπὸ τῶν γερῶν* χρησιμοποιείται στους καταλόγους της Δήλου και για να δηλωθούν προσφορές ατόμων από τα κέρδη τους σε διάφορα αθλήματα, βλ. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 146. Είναι χαρακτηριστική εξάλλου η παρατήρηση του Bruneau, ό.π., σ. 364, ότι ορισμένα αναθήματα ιερέων του Ασκληπιού, που περιέχονται στον κατάλογο των ιεροποιών της Δήλου του έτους 179, δεν είναι προσωπικές τους αναθέσεις, αλλά επίσημες αγορές από τα έσοδα του Ασκληπιείου, με προορισμό το θησαυροφυλάκιο του Δηλίου Απόλλωνα. Επίσης, σε πρώιμη επιγραφή από την Κωνσταντινούπολη, που αναφέρεται σε χρήση χρημάτων για την κατασκευή της στέγης ενός ναού, χρησιμοποιείται ανάλογη έκφραση, ... *ἦντο τὴν στέγην ἐποίησεν καὶ ξινεῶνες ἀπὸ τῶν τεμελίων καὶ τῶν δερμάτων*... L. Robert, *Hellenica IX* (1950), σ. 78 κ.ε. Για άλλες εκφράσεις προσωπικών αναθέσεων ιερέων βλ. IG II-III² 2, 1, 1534 B₂₁₉ ... *κῆθος, ἱερεὺς ... ἐκ τῆς τιμῆς τοῦ κοιοῦ*, 1534 B₂₂₀ ... *ἠδυνότιον, ἱερεὺς ... ἐκ τῶν τύπων* ...

69. Είναι, αλήθεια, δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς, όταν πρόκειται για αναθέσεις ιερέων, πότε αυτός λειτουργεί ως απλός πολίτης, που προσφέρει ιδιωτικά κάποιο ανάθημα στη θεότητα, και πότε ως «υπάλληλος» του ιερού, που υπηρεσιακά θα λέγαμε, αποδίδει λογαριασμό των εσόδων. Εξάλλου κάθε ιερό έχει κάποια ιδιαίτερη πολιτική στη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων κι έτσι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια ενιαία πρακτική. Βλ. π.χ. με ποιο τρόπο γίνεται η αγορά των δερμάτων στο ιερό του Δελφικού Απόλλωνα, P. Amandry, BCH 63 (1939), σ. 194 κ.ε.

70. Διότι ακόμη και αν πρόκειται για προσωπικές αναθέσεις το «γέρας» των ιερέων προέρχεται ακριβώς από τα έσοδα του ιερού.

τους σε πολύτιμα αντικείμενα, που δε χάνουν την αξία τους και προσμετρούνται στα περιουσιακά στοιχεία του ιερού.

Η δραχμή, η δημητρίειος δραχμή και τα σύμβολα

1. Δίπλα σε κάθε αντικείμενο-ανάθημα δηλώνεται το βάρος του και η μονάδα του βάρους. Το στοιχείο αυτό σημαίνει ότι πρόκειται για ασημένια τουλάχιστον σκεύη, αφού συνήθως ζυγίζονται όσα από αυτά είναι κατασκευασμένα από πολύτιμα μέταλλα⁷¹. Δεν μπορούμε να ξέρουμε, βέβαια, αν το βάρος ήταν αναγραμμένο πάνω στα ίδια τα αναθήματα, πολλά όμως ανάλογα παραδείγματα κάνουν τη σκέψη αυτή πιθανή⁷². Η μονάδα βάρους που χρησιμοποιείται στην επιγραφή της Βέροιας είναι πάντα η δραχμή⁷³ και προφανώς η ασημένια δραχμή⁷⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, αυτή προσδιορίζεται περισσότερο ως δημητρίειος δραχμή. Γίνεται εξάλλου σαφέστερο ότι εδώ λογίζεται ως μονάδα βάρους και όχι ως νόμισμα, επειδή συνυπάρχει με τη λέξη *δλκή*⁷⁵. Η λέξη αυτή βρίσκεται πάντα σε ονομαστική πτώση εκτός από το στ. 20 της αριστερής σελίδας, όπου απαντά στην αιτιατική. Παρόμοια σύνταξη βρίσκουμε συχνά στους καταλόγους της Δήλου⁷⁶, ενώ αντίθετα στα αθηναϊκά ευρητήρια συχνότερη είναι η λέξη σταθμός στην αιτιατική πτώση⁷⁷.

2. Δημητρίειος δραχμή⁷⁸

στ. 1 [-----πρός δ]ημη-
[τρίειον δραχμαί] N.Γ.

71. Για διάφορα προβλήματα σχετικά με το ζύγισμα των αντικειμένων βλ. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 138 κ.ε., και J. Tréheux, Études sur les inventaires attiques, Études d'Archéologie Classique, III, Paris 1965, σ. 48 κ.ε.

72. Για επιγραφές πάνω σε αγγεία σχετικές με το βάρος τους, βλ. D. Condev, Der Goldschatz von Panagjurište. Neue Denkmäler antiker Toreutik, IV, Prague 1956, σ. 146, εικ. 12, πίν. X. Επίσης E. Simon, AntK 3 (1960), σ. 3 κ.ε. και κυρίως σ. 26 κ.ε., όπου η συμβολή του H. Cahm για το βάρος των χρυσών σκευών. Για επιγραφές σχετικές με το περιεχόμενο των αγγείων βλ. Cl. Rapin, BCH 107 (1983), σ. 315 κ.ε. Ακόμη για αριθμητικές υπομνήσεις χωρητικότητας, βάρους ή τιμής πάνω σε αγγεία βλ. M. Lang, Hesperia 25 (1956), σ. 1 κ.ε.

73. RE V 2, στη λέξη, LSJ, στη λέξη: 1) βάρος, 2) ασημένιο νόμισμα αξίας 6 οβολών. Er. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines, Paris 1901, σ. 402 κ.ε., M. Tod, NC 20 (1960), σ. 1 κ.ε., και F. Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Graz 1971, σ. 131 κ.ε. και 722 (Index). Για διάφορες δραχμές με ιδιαίτσους ονομασίες βλ. L. Robert, Études de numismatique grecque, Paris 1951, σ. 105, κ.ε. και σ. 143 κ.ε. Ο ίδιος, RN 4 (1962), σ. 8 κ.ε., και Roussel, DCA, σ. 166 κ.ε.

74. Babelon, ό.π., σ. 407 «La drachme et ses divisions sont le plus souvent des monnaies d'argent», βλ. αντίθετα M. Tod, ό.π., σ. 3, όπου επισημαίνονται διάφορες εξαιρέσεις.

75. LSJ, στη λέξη. Hultsch, ό.π., σ. 132.

76. Κατάλογος του άρχοντα Υψοκλέους το 279 π.Χ. Th. Homolle, BCH 14 (1890), σ. 407.

77. Tod, ό.π., σ. 2-3. Από τον 3ο αι. π.Χ. και μετά χρησιμοποιείται η λέξη *δλκή* και στα αττικά ευρητήρια, βλ. R. Mousey, Hesperia 54 (1985), σ. 142. Παραλλαγές των εκφράσεων αυτών αποτελούν συνδυασμοί των ουσιαστικών *δλκή* και *σταθμών* με τα ρήματα *ἄγω* και *ἔλκω*, βλ. A. M. Woodward, Hesperia 25 (1956), σ. 79 κ.ε., κυρίως σ. 98.

78. Ίχνη από τις δύο κάθετες κεραίες του H και οι δύο αντίστοιχες του M κάνουν πιθανή την προτεινόμενη συμπλήρωση των στ. 1-2 που βασίζεται στο εκφραστικό παράλληλο των στίχων 45-46. Αντίθετα, η αποκατάσταση των στίχων 63-64 με το συγκεκριμένο τύπο της λέξης *Δημητρίειαι* φαίνεται κάπως αυθαίρετη. Και η άλλη ωστόσο συμπλήρωση με τη λέξη *δραχμή* στον ενικό αποδίδει λάθος στο χαρακτήρα, αφού πρόκειται για 50 δραχμές, και ασυνέπεια ως προς την τήρηση της ευθείας στην αρχή των στίχων. Η διόρθωση εξάλλου σε *δραχμαί* δε λύνει όλα τα προβλήματα.

- στ. 37 .....δραχμαὶ δη-
μητροίειαι.....
- στ. 45 ..... πρὸς δημητροίειον
δραχμαὶ Σ
- στ. 63 ..... δραχ.
[δη;]μη. Ν. =, ἀντιγονί|δα
ή
μ(αί) Ν. =, ἀντιγονί|δα

Είναι γνωστό ότι ο Δημήτριος Πολιορκητής έκοψε ασημένια νομίσματα που φέρουν το όνόμα του μόνο μετά το θάνατο του πατέρα του Αντιγόνου, το 301 στη μάχη της Ίψούς⁷⁹. Από το 294 και μετά, εποχή που χάνει τις κτήσεις του στην Ασία και γυρίζει στην Ελλάδα, δραστηριοποιεί τα δύο μεγάλα νομισματοκοπεία της Πέλλας και της Αμφίπολης, τα οποία εκδίδουν αποκλειστικά στατήρες και τετράδραχμα⁸⁰. Η μόνη δημητρίειος δραχμή που ξέρουμε από συγκεκριμένο ελλαδικό γεωγραφικό χώρο είναι μια δραχμή με πορτραίτο του Δημητρίου στον εμπροσθότυπο και Ποσειδώνα στον οπισθότυπο, που κατά τον Newell πάντα, κόπηκε σ' ένα από τα νομισματοκοπεία της Εύβοιας⁸¹. Μια επιγραφή από την Ερέτρια⁸², στην οποία αναφέρεται η έκφραση: *νομίσματος Δημητρείου αὐλητεὶ δραχμὰς ἑξακοσίας*, πιστοποιεί τη μεγάλη κυκλοφορία που είχαν τα νομίσματα του Πολιορκητή στο νησί αυτό. Κατ' αναλογία με αυτή την έκφραση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο στ. 45 της επιγραφής της Βέροιας υπονοείται το ουσιαστικό νόμισμα⁸³. Μια δεύτερη επιγραφική μνεία της δραχμής αυτής υπάρχει σ' ένα ψήφισμα των Γόννων, που βρέθηκε στη Μαγνησία του Μαιάνδρου και χρονολογείται γύρω στο 200 π.Χ.⁸⁴.

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι τα νομίσματα του Δημητρίου δεν πρέπει να είχαν μεγάλη κυκλοφορία μετά το θάνατό του⁸⁵. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι στους καταλόγους των διαφόρων ιερών δεν αναφέρονται ως αναθήματα, ενώ, αντίθετα, αφθονούν οι μνείες σε αλεξάνδρεια και φιλίππεια νομίσματα, αλλά και σε λυσιμάχεια και πολεμαϊκά⁸⁶.

Το βάρος των δραχμών του Δημητρίου, που έχουν σωθεί σε διάφορες συλλογές, κυμαίνεται από 3,75-4,27 γρ. σύμφωνα πάντα με τις μετρήσεις που αναφέρει ο Newell. Αν υπολογίσουμε και την κάποια φθορά του μετάλλου, συμπεραίνουμε ότι η δραχμή αυτή πρέπει να πλησιάζει με μικρή διαφορά το βάρος της αττικής, ή οποία ζυγίζει 4,36 γρ.⁸⁷.

3. Για τη δήλωση, τέλος, του ποσού των δραχμών χρησιμοποιείται βασικά το αλφαβητικό αριθμητικό σύστημα⁸⁸ με πρόταξη της λέξης *δραχμαὶ* είτε ολόκληρης (στ. 37 και 46) είτε με

79. E. Newell, *The Coinages of Demetrius Poliorcetes*, London 1927, σ. 166.

80. Ό.π., σ. 77 κ.ε.

81. Ό.π., σ. 143.

82. Πρόκειται για νόμο των τεχνιτών στον οποίο ορίζονται «τα κατά την τέλεσιν των μουσικών και δραματικών αγώνων των Διονυσίων και Δημητρείων», βλ. Κ. Κουρουνιώτης, *ΑΕ* 1911, σ. 1, αριθ. 1. Η επιγραφή χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. Επίσης *IG* XII, 9, 207, στ. 21 και Newell, ό.π., σ. 139.

83. Είναι ακόμη πιθανό να εννοείται η λέξη *ἀργύριον*. Για ανάλογα παραδείγματα βλ. Tod, ό.π., σ. 5. Για τη λέξη νόμισμα και την ετυμολογία της βλ. πρόχειρα Babelon, ό.π., σ. 390. Για το δημητρίειο νόμισμα βλ. Fr. V. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin 1930, στη λέξη.

84. O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900, αριθ. 33, στ. 20.

85. Newell, ό.π., σ. 169.

86. Th. Homolle, *BCH* 6 (1882), σ. 29 στ. 7, σ. 51, στ. 215, σ. 31, στ. 17 και σ. 131.

87. Babelon, ό.π., σ. 406, και Hultsch, ό.π., σ. 135.

88. Για το αλφαβητικό σύστημα βλ. Larfeld, ό.π., 2,2, σ. 543 κ.ε. M. Tod, *BSA* 45 (1950), σ. 126 κ.ε.

τις συντομογραφίες *δραχ.* και *δρα*⁸⁹. Οι οβολοί⁹⁰ όμως δηλώνονται με το σύμβολο της οριζόντιας γραμμής, το οποίο αν και δεν είναι το συνηθέστερο απαντά συχνά σε επιγραφές κυρίως της Πελοποννήσου, αλλά και της άλλης Ελλάδας⁹¹. Το πιο κοινό σημείο για τη δήλωση του οβολου είναι η κάθετη γραμμή, που χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στις επιγραφές της Αττικής⁹². Λιγότερο συχνά απαντά το γράμμα Ο, το αρχικό δηλαδή γράμμα της λέξης οβολός⁹³.

Ένα άλλο σύμβολο, που η ερμηνεία του είναι αμφισβητήσιμη, είναι το συμπίλημα **Ϝ** του στ. 38. Ένα παρόμοιο σημείο αποτελούμενο από τα γράμματα TP δηλώνει το τριημιβόλιο, δηλαδή τον ενάμισο οβολό σε κάποιο κείμενο από την Πελοπόννησο⁹⁴. Επειδή όμως το συμπίλημα της δικής μας επιγραφής βρίσκεται τελευταίο, δηλαδή μετά από τις 47 *δρχ.* και τους τρεις οβολούς, θα πρέπει να δηλώνει κάποια υποδιαίρεση του οβολου ή πολλαπλάσιο του χαλκού⁹⁵. Έτσι το πιθανότερο είναι να πρόκειται για το ακροφωνικό σημείο του τριτημορίου ή τριτημόρου, δηλαδή των 3/4 του οβολου, χωρίς όμως κι αυτό να επιβεβαιώνεται από άλλα, γνωστά σε μένα επιγραφικά κείμενα⁹⁶.

Τα αντικείμενα-αναθήματα

Τα αντικείμενα που ανατίθενται είναι ως επί το πλείστον αγγεία, μερικά από τα οποία είναι πολύ κοινά σε όλους τους ανάλογους καταλόγους και άλλα συμπληρώνονται με σχετική ασφάλεια και είναι επίσης γνωστά ως αναθήματα σε ιερά. Ένα-δύο, ωστόσο, δημιουργούν προβλήματα τόσο ως προς την ερμηνεία τους όσο και ως προς την ταύτισή τους με αγγεία ή άλλα αντικείμενα.

1. Ἀργολικόν

- στ. 36 ..... ἀργολικόν
 σὺ ὀλκὴ δραχμαὶ δη-
 μητοίειαι. *MZ* =, **Ϝ**
- στ. 52 ἀργολικόν σὺ ὀλκὴ
δραχ.: *O* =, ἄλλο σὺ ὀλκ[ῆ]
δραχ.: *AA* = —, ...

Η πρώτη ερώτηση που τίθεται αφορά στη φύση του αναθήματος. Το επίθετο *ἀργολικόν* επαναλαμβάνεται τρεις φορές χωρίς να συνοδεύεται από κάποιο ουσιαστικό. Έτσι η γνώση που μας

89. Βλ. Tod, NC 20 (1960), σ. 20.

90. I. Πολυδεύκης, *Onomasticon*, Θ62 και Θ77, Babelon, ό.π., σ. 426 κ.ε. Επίσης το αναλυτικό άρθρο του Tod για τον οβολό, NC 7 (1947), σ. 1 κ.ε. και Hultsch, ό.π., σ. 133 και 734 (Index).

91. S. Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris 1885, σ. 217, σημ. 2. W. Larfeld, ό.π., 2.2, σ. 546. RE II A2, στ. 2281 και ιδίως 2289, λ. Siglae, M. Tod, ό.π., σ. 26. Syll.³, 982, στ. 15 και 25.

92. Reinach, ό.π., σ. 217. Tod, ό.π., σ. 25.

93. RE, ό.π., 2291. Σε ορισμένες περιοχές το σημείο αυτό δηλώνει τμήμα του οβολου, βλ. IG IV, 823. Για παραδείγματα του σημείου O στη θέση του οβολου, Tod, ό.π., σ. 26. Στο στίχο 27 της αριστερής στήλης το σύμβολο O πρέπει να δηλώνει 70 δραχμές, όπως στο στίχο 53.

94. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Peloponnesus, σ. 77, πίν. XVI, 12. Babelon, ό.π., σ. 426.

95. M. Tod, NC 6 (1946), σ. 47.

96. Για το τριτημόριο βλ. πρόχειρα Babelon, ό.π., σ. 433. Το σημείο που συνήθως χρησιμοποιείται για το νόμισμα αυτό είναι το T. Βλ. Hultsch, ό.π., σ. 191 και 211.

παρέχεται είναι μια αόριστη σχέση του με το Άργος. Να πρόκειται άραγε για κάποιο αργεϊτικό νόμισμα ή για κάποιο μεταλλικό αγγείο *ἀργολικοῦ τρόπον*⁹⁷; Το καθοριστικό στοιχείο για την αποδοχή της μιας ή της άλλης πιθανότητας φαίνεται να είναι η δήλωση του βάρους, το οποίο και ποικίλλει αισθητά κυμαινόμενο από 31 δρχ. και 3 οβολούς ως 70 δρχ. και 2 οβολούς. Όπως είδαμε και πιο πάνω, το βάρος των μεταλλικών αγγείων δηλώνεται με σχολαστικότητα σχεδόν, ενώ δε συμβαίνει το ίδιο με τα νομίσματα. Στις περιπτώσεις αυτές αρκεί η αναγραφή του είδους και της ποσότητας των τεμαχίων, ίσως γιατί το βάρος του καθενός είναι δεδομένο και περίπου σταθερό⁹⁸. Δε λείπουν ωστόσο οι επιγραφικές αναφορές σε αργολικά νομίσματα είτε συγκεκριμένα είτε αόριστα⁹⁹. Για τους πιο πάνω όμως λόγους πρέπει να δεχτούμε ότι το επίθετο *ἀργολικός* στην επιγραφή μας αναφέρεται πιθανότατα σε κάποιο μεταλλικό αγγείο του ίδιου σχήματος και στις τρεις περιπτώσεις διαφορετικού, όμως, μεγέθους και βάρους.

Ποιο είναι το σχήμα του αργολικού αγγείου που υπονοείται; Μια αναφορά του Ηροδότου σε ένα *χαλκήμιον κρατήρος ἀργολικοῦ τρόπον*, το οποίο κατασκεύασαν οι Σάμιοι και το ανέθεσαν στο Ηραίο¹⁰⁰, ίσως μας δίνει μια πιθανή απάντηση. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από άλλες επιγραφικές μνείες σε ταμειακούς καταλόγους της Αθηνάς, όπου μαζί με άλλα αντικείμενα αναφέρονται και αργολικοί κρατήρες¹⁰¹. Ωστόσο, η χρήση του ουδέτερου της αόριστης αντωνυμίας άλλος, στο στίχο 53, μας παραπέμπει αναγκαστικά σε κάποιο αγγείο ουδέτερου γένους, αν βέβαια δεν πρόκειται για παράλειψη του τελικού νι από το χαρακτή. Στην περίπτωση αυτή μπορούμε να δεχτούμε ότι πρόκειται για κάποιο αργολικό *κρατήριον*¹⁰², μικρό δηλαδή κρατήρα, γεγονός που ταιριάζει στα μικρά σχετικά βάρη των αγγείων αυτών. Το πιο βαρύ ζυγίζει μόνο 300 γρ. περίπου, ενώ συχνά οι κρατήρες, που είναι επιγραφικά γνωστοί, έχουν πολύ μεγάλες διαστάσεις και βάρη¹⁰³.

Ο κρατήρας¹⁰⁴ είναι ένα από τα λίγα σχήματα για το όνομα του οποίου είμαστε σίγουροι, αφού μαρτυρείται επιγραφικά πάνω σε αρκετά πήλινα αγγεία. Για τον αργολικό κρατήρα και τις κάποιες ιδιαιτερότητες, που ίσως έχει αυτό το σχήμα, δεν είναι τίποτα γνωστό. Η περιγραφή του Ηροδότου που αναφέρεται στους γρύπες γύρω από το χείλος του αγγείου και στο στή-

97. Ηρόδοτος IV, 152.

98. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 29, στ. 7 και σ. 30, στ. 4. Υπάρχουν περιπτώσεις που δηλώνεται το βάρος νομισμάτων, αλλά αυτό συνήθως συμβαίνει, όταν αναφέρονται αόριστα και συνοπτικά π.χ., ό.π., σ. 30, στ. 7: *νόμισμα παντοδαπὸν ὄλ(κὴ) ἙΡΔΓΡΗ*.

99. IG IV² I, 97, στ. 21: *δραχμὰς ἀργολικὸς (!) δύο*, βλ. σχόλια στη σ. 36 και στ. 36: [*ἀργολ*] *ικοῦ δραχμὰς πέντε*. IG IV² I, 103, στ. 123 και 126 ... *ἀργολικοῦ* **ΘΘΘ**. Υπονοείται φυσικά η λέξη νόμισμα και IG II/III² I, 1414, στ. 46: [...]¹⁶, *ἀργολικαὶ* II. Για την έκφραση *ἀργολικοὶ ὀβολοὶ* βλ. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 133 και σημ. 3, και ο ίδιος BCH 14 (1890), σ. 409. Επίσης, J. R. Jones, MusNotAmNumSoc 17 (1971), σ. 129. Για προγενέστερες απόψεις βλ. Babelon, ό.π., σ. 429.

100. Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 97. J. H. Krause, *Angeologie; Die Gefässe der alten Völker insbesondere der Griechen und Römer*, Halle 1854, σ. 101.

101. IG II/III² I, 1425, στ. 359 και Ν. Κυπαρίσσης, *Επιγραφαὶ εκ του Παρθενώνος*, ΑΔ 11 (1927-28), σ. 123.

102. Πρβλ. *κρατήριον Τιρρημικὸν οὓς οὐκ ἔχον· κρατήριον Λακωνικὸν τόμι πυθμένα ἔχων ἀπο(πε)πωκότα*. Th. Homolle, BCH 14 (1890), σ. 413, στ. 120-129.

103. Homolle, ό.π., σ. 116, και Pottier, Crater, στο Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I², σ. 1552.

104. Για γενική βιβλιογραφία σε λεξικά βλ. D. A. Amyx, *Hesperia* 27 (1958), σ. 198, σημ. 77. Για τα διάφορα είδη κρατήρων και για την απόδοσή τους σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, βλ. Μ. Τιβέριος, *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 129, Ι. Βοκοτοπούλου, *Χαλκαὶ κορινθιουργεὶς πρόχοι*, Αθήνα 1975, σ. 113 και 139.

ριγμα των τριών χάλκινων γονατιστών κολοσσών, αν και δεν είναι ενδεικτική, αφού πρόκειται για ιδιαίτερα πολυτελές ανάθημα, μας οδηγεί πιο κοντά σε κάποιο είδος μεταλλικού λέβητα. Για το σχήμα του κρατήρα όμως, στα χρόνια της επιγραφής της Βέροιας, δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί καμιά άποψη.

Τέλος, η προτίμηση της αργολικής παραλλαγής του σχήματος σε ένα μακεδονικό ιερό δεν πρέπει να είναι τυχαία. Ίσως παραπέμπει στις ιδιαίτερες σχέσεις της μακεδονικής δυναστείας με το Άργος και την καταγωγή της από τους Αργεάδες¹⁰⁵.

2. Υποφιάλιον

στ. 43 ..... υποφιά-
λια τέσσαρα ὄν, ὄλ-
κῆ πρὸς δημητρείον
δραχμαὶ Σ.

Η λέξη *υποφιάλιον*¹⁰⁶ δεν απαντά, όσο ξέρω, πολύ συχνά· η σημασία της όμως και η ετυμολογία της είναι φανερή. Σύνθετη από την πρόθεση *υπό* και το ουσιαστικό *φιάλη*¹⁰⁷, έχει το ακριβές παράλληλό της στη λέξη *υποκρατήριον*. Σύμφωνα με την επιγραφή της Βέροιας ανατέθηκαν στο ιερό του Ασκληπιού τέσσερα *υποφιάλια* συνολικού βάρους 200 δρχ. Αν υποθέσουμε ότι ήταν ισοβαρή, τότε το καθένα ζυγίζει περίπου 210-220 γρ. Οι φιάλες που κατά δεκάδες βρίσκονται στους «ριμούς» των θησαυροφυλακίων¹⁰⁸, πολύ συχνά υποστηρίζονται, όπως σχολαστικά αναφέρεται στα ευρητήρια. Η πιο συνηθισμένη έκφραση, τουλάχιστον στους Δηλιακούς καταλόγους, είναι: *φιάλη ἔμ πλινθείω* ή, όταν λείπει το στήριγμα: *φιάλη ἄνευ πλινθείου* ή *ἔκ πλινθείου ἐξειορημένη*¹⁰⁹. Τα *υποφιάλια* βέβαια της επιγραφής πρέπει να είναι τουλάχιστον ασημένια και να υποστηρίζουν ασημένιες ή χρυσές φιάλες¹¹⁰. Για το σχήμα τους δεν μπορούμε να πούμε πολλά πράγματα. Ο Homolle συζητώντας την έκφραση *ἔμ πλινθείω* πιστεύει ότι πρόκειται για μικρές τετράγωνες βάσεις, και πιθανώς τετράγωνο ή καλύτερα κυβικό θα ήταν και το σχήμα των δικών μας υποφιαλίων.

3. Σκυφίον

στ. 54 ..... σκυφίον
οὗ ὄλκῆ: δραχ: NB,

Σκύφιον ή *σκυφίον*¹¹¹. Τονίζεται πιθανώς στην παραλήγουσα και πρόκειται για το υποκοριστικό του σκύφου. Η τονισμένη στην προπαραλήγουσα λέξη συνήθως απαντά με ει και

105. Ch. Edson, HarvSt 45 (1934), σ. 213 κ.ε.

106. LSJ στη λέξη, και ID 1441 A Col II, στ. 35 ... *υποφι[ά]λια δύο [οἷς] ἐπι[γραφή] Ἀπόλλωνος Δηλίου, ὄλκῆ ...*, ID 1409 Aa Col I, στ. 112: *υποφι]άλια δύο...*

107. LSJ στη λέξη, Pottier, Phiala, στο Daremberg - Saglio, ὁ.π., σ. 434. Krause, ὁ.π., σ. 324. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 109-111. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί XI, 500f κ.ε. Η φιάλη είναι το κατ' ἐξοχήν αγγείο για σπονδές και το πιο συνηθισμένο ανάθημα στα ιερά.

108. Πρόχειρα βλ. Th. Homolle, BCH 14 (1890), σ. 402-405 και BCH 6 (1882), σ. 109.

109. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 110 και στ. 34, 35, 39.

110. Στην πλειονότητά τους οι φιάλες είναι ασημένιες, αλλά υπήρχαν και αρκετές χρυσές, όχι όμως χάλκινες. Συνήθως ζυγίζουν 100 δρχ., δηλαδή 400 περίπου γραμμάρια, αλλά ορισμένες πολυτελείς φιάλες ξεπερνούν κατά πολύ το βάρος αυτό. Homolle, ὁ.π., σ. 111.

111. LSJ, στη λέξη.

σημαίνει τον «παρόμοιο με το σκύφο»¹¹². Το σκυφίον της επιγραφής πρέπει να είναι ένας μικρός ασημένιος σκύφος που ζυγίζει γύρω στα 200 γρ. Για το συγκεκριμένο σχήμα όμως δεν μπορούμε να πούμε τίποτε άλλο. Γενικά, το αγγείο αυτό ανήκει στην κατηγορία των σκευών που χρησιμοποιούνται για να πίνει κανείς νερό ή κρασί, είναι δηλαδή ένα είδος ποτηριού¹¹³. Από τον Αθήναιο μαθαίνουμε διάφορες δευτερεύουσες πληροφορίες για το σχήμα του, αλλά καμιά δεν το προσδιορίζει με σαφήνεια¹¹⁴. Έτσι το όνομα το χρησιμοποιούμε σήμερα κάπως συμβατικά. Οπωσδήποτε όμως πρόκειται για ένα μάλλον βαθύ σκεύος με ανοικτό στόμιο και δύο μικρές οριζόντιες λαβές. Το σχήμα αυτό, με πολλές παραλλαγές βέβαια, συναντάται σε όλες σχεδόν τις περιόδους του αρχαίου κόσμου.

4. *Κιμώλιον*

στ. 8	..... <i>κιμώλιον</i> [οὔ ὄλκη] <i>δραχ. Μ·Η·</i> ,...	στ. 56	.... <i>κιμώλιον οὔ ὄλκη</i> .... <i>δραχ. ΠΒ.</i>
στ. 26	[θησαυροῦ <i>κιμώ</i>] <i>λια δύο</i> [ὄν ὄλκη <i>δραχ.</i>] <i>Ὅ</i>	στ. 63	[<i>κι</i>] <i>μώλιον οὔ ὄλκη δραχ.</i>

Η λέξη αυτή πρέπει να είναι καινούρια, γιατί δε θησαυρίζεται στα λεξικά¹¹⁵. Η ετυμολογική της όμως σχέση με την Κίμωλο και την κιμωλία γη¹¹⁶, το γνωστό ασπριδερό πηλό της Κιμώλου, είναι αναμφισβήτητη. Πρέπει λοιπόν να στραφούμε προς κάποιο κιμωλιακό νόμισμα¹¹⁷ ή κάποιο αγγείο που ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στο νησί αυτό. Τα βάρη τους κυμαίνονται από 48 ως και 82 δρχ. Η δήλωση του βάρους, που είναι διαφορετικό σε κάθε περίπτωση, αλλά και το γεγονός ότι τα ποσά αυτά δεν είναι δυνατό να αντιστοιχούν σε κάποιο νόμισμα, κάνουν απίθανη τη δυνατότητα αυτή, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του αργολικού. Έτσι, μένει η λύση ενός μεταλλικού αγγείου, που θα πρέπει να ήταν ονομαστό και στη Μακεδονία για να απαντά με τέτοια συχνότητα σε ευρητήριο μακεδονικού Ασκληπιείου. Βέβαια, οι σχέσεις της Μακεδονίας με τις Κυκλάδες του 3ου αιώνα είναι γνωστές και στενές κι' έτσι το γεγονός δεν είναι ανεξήγητο¹¹⁸. Για το σχήμα του αγγείου και για τη χρήση του δεν έχουμε φυσικά κανένα στοιχείο. Η απεικόνιση ενός αγγείου στον οπισθότυπο χάλκινου κιμωλιακού νομίσματος μόνο ως παρατήρηση μπορεί να αναφερθεί¹¹⁹. Ακόμη δεν ξέρουμε αν το αγγείο ονομάστηκε έτσι από το όνομα του νησιού¹²⁰ ή από το κατ' εξοχήν, εξαγωγικό του προϊόν, την κιμωλία γη. Είναι γνωστό ότι ο πηλός αυτός έχει ορισμένες χαρακτηριστικές ιδιότητες και χρησιμοποιούνταν στον καθαρισμό του σώματος και των ρούχων αντί για σαπούνι, αλλά και στην ιατρι-

112. LSJ, στη λέξη.

113. Γενικά για το σκύφο βλ. Krause, *ό.π.*, σ. 343 κ.ε. Pottier, Scyphus, στο Daremberg - Saglio, IV², σ. 1159. G. Richter - M. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*, New York 1935, σ. 26.

114. Αθήναιος XI, 498-500.

115. Η ανάγνωση της λέξης *κιμώλιον* είναι βέβαιη στους τρεις στίχους (η συμπλήρωση του στίχου 63 είναι μάλλον ασφαλής, αφού διακρίνονται ίχνη από τη λοξή και την κάθετη κεραία του Μ) και πιθανή στο στίχο 26.

116. LSJ, στη λέξη: «A white clay like fuller's earth, used in baths and barber's shops and in medicine».

117. Για ονόματα νομισμάτων που προέρχονται από τον τόπο έκδοσής τους βλ. Babelon, *ό.π.*, σ. 486.

118. T. W. Jacobsen - P. M. Smith, *Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboeia, Hesperia* 37 (1968), σ. 184-199 και μετάφραση του ίδιου κειμένου στα ελληνικά, *Κιμωλιακά Ζ'* (1977), σ. 17 και ιδίως 37 κ.ε. W. W. Tarn, *Antigonos Gonatas*, Oxford 1969, σ. 466. Επίσης J. Delamarre, *RevPhil* 26 (1902), σ. 317.

119. Αντ. Μιλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων, Κίμωλος*, Αθήνα 1901, σ. 43.

120. Παράλληλο παράδειγμα αγγείου μπορεί να θεωρηθεί το *λέσβιον*, Αθήναιος XI, 486b.

κή, σε φαρμακευτικές χρήσεις¹²¹. Αυτή η δεύτερη πληροφορία μαζί με το γεγονός της παρουσίας του αγγείου σε ιερό του Ασκληπιού κάνει δελεαστική την υπόθεση να πρόκειται για κάποιο σκεύος, στο οποίο παρασκεύαζαν διάφορες αλοιφές με ανάμειξη κιμωλίας. Ο Διοσκουρίδης¹²² αναφέρει ότι η ανάμειξη κιμωλίας γης με ξύδι καταστέλλει *καὶ διδύμων σκληροῖας καὶ φλεγμονὰς τὰς περὶ ὄλον τὸ σῶμα, ἔτι δὲ ἐρυσιπέλασιν ἐνίσταται*.

5. Ἀντιγονίς

στ. 64 ..... ἀντιγονί-
[δα ἤ]ς ὄλκῃ δσα. Ν·Β·=

Η ἀντιγονίς¹²³ είναι ένα αγγείο που εντάσσεται στη μεγάλη κατηγορία των ποτηριών. Πρόκειται για κάποιο κύπελλο, από πολύτιμο μέταλλο, που πήρε το όνομά του από έναν Αντίγονο της γνωστής μακεδονικής δυναστείας. Δεν υπάρχουν στοιχεία για να ταυτιστεί ο συγκεκριμένος βασιλιάς¹²⁴, αλλά δεν είναι απίθανο να πρόκειται για τον Γονατά, που η αγάπη του για τα συμπόσια και το ποτό είναι γνωστή. Για το σχήμα του δεν ξέρουμε τίποτα¹²⁵ και οι πληροφορίες που έχουμε προέρχονται από φιλολογικές, κυρίως, πηγές. Όσο ξέρω, δεν είναι γνωστό επιγραφικά και δεν εμφανίζεται συχνά ανάμεσα στα αναθήματα των ιερών. Από τον Αθήναιο¹²⁶ μαθαίνουμε ότι η αντιγονίς είναι: *ἔκπομα ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου, ὡς ἀπὸ Σελεύκου ΣΕΛΕΥΚΙΣ καὶ ἀπὸ Προυσίου ΠΡΟΥΣΙΑΣ*¹²⁷ και κάποια παρόμοια πληροφορία έχουμε από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα¹²⁸. Ο Πλούταρχος¹²⁹, εξάλλου, μιλώντας για το θρίαμβο του Αιμιλίου Παύλου στη Ρώμη αναφέρει ανάμεσα στα υπάρχοντα του Περσέα, τα οποία επιδείχθηκαν στην πομπή και το αγγείο αυτό... *οἷ τε τὰς Ἀντιγονίδας καὶ Σελευκίδας καὶ Θηρικλείους καὶ ὅσα περὶ δεῖπνον χρυσώματα τοῦ Περσέως ἐπιδεικνύμενοι*.

6. Ψυκτήρ

στ. 7 ..... ψυκτῆρα οὖ ὄλ-
[κῆ δσαχ.] ΡΔ=,.....

Ο ψυκτήρας¹³⁰ είναι πολύ συνηθισμένο αγγείο και απαντά συχνά στα ευρετήρια των ιερών ως ανάθημα. Ωστόσο το όνομα αυτό παραδίδεται για διάφορα είδη που χρησιμοποιούνται

121. Μιλιαράκης, ό.π., σ. 15 και ιδίως 38 κ.ε. Επίσης Μπλαβάτσκαγια, ό.π., σ. 191 για την ανάπτυξη της φαρμακολογίας στην ελληνιστική εποχή και για τα φάρμακα που παρασκεύαζαν οι γιατροί και τα προωθούσαν σε αγγεία με τα ονόματά τους, και σημ. 405.

122. Διοσκουρίδης, Περί ύλης ιατρικής, V, 156, 13-21.

123. Διακρίνεται η πάνω κεραία του Σ, οπότε εξασφαλίζεται η συμπλήρωση με το θηλυκό της αντωνυμίας ὅς, και επομένως και η συμπλήρωση με την αιτιατική του ουσιαστικού ἀντιγονίς. Για το αγγείο αυτό βλ. Πολυδεύκης, ΣΤ 95-96: *τὰ ἐκπώματα καὶ ποτήρια ἃν τις εἴποι ... τὰ δὲ τούτων εἶδη κύλικα, κυλίσην, φιάλην ... ἀπὸ τῶν ποιησάντων ἀντιγονίδα δὲ καὶ σελευκίδα καὶ ῥοδιάδα [ἢ ῥοδιακά] ἀπὸ τῶν χρησαμένων ...* Στον κατάλογο των αγγείων που παίρνουν το όνομά τους από τους χρήστες τους πρέπει να προστεθεί και η *νεστορίς*, το αμφικύπελλο δέπας του Ομήρου· βλ. Αθήναιος XI, 487f-488.

124. Tarn, ό.π., σ. 248, σημ. 93.

125. Krause, ό.π., σ. 308.

126. Αθήναιος XI, 783e.

127. Αθήναιος IX, 497f και IX, 496d, βλ. και Krause, ό.π., σ. 366.

128. Clemens Alexandr., Paedag. L, II, C, III, 35: *Θηρίκειοί τινες κύλικες καὶ Ἀντιγονίδες, κάνθαροί τε καὶ Λαβρώνιοι καὶ λεπασταὶ καὶ τῶν ἐκπομάτων εἶδη τὰ μυρία*.

129. Πλούταρχος, Αιμίλιος Παύλος, 33.

130. Krause, ό.π., σ. 296 κ.ε., Richter - Milne, ό.π., σ. 12.

για να κρυώνουν το κρασί και γι' αυτό οι πηγές δε βοηθούν αποτελεσματικά στην κατεύθυνση αυτή¹³¹. Η χρήση του, όμως, ως ψυκτικού μέσου, δικαιώνει την ονομασία¹³².

Για τον ψυκτήρα της δικής μας επιγραφής δεν μπορούμε να διακινδυνεύσουμε καμιά σκέψη ως προς το σχήμα του, εκτός από τη βεβαιότητα ότι ήταν μικρός, αφού ζυγίζει μόλις 400 περίπου γρ. Από τις πηγές παραδίδεται ότι ο ψυκτήρας, ιδίως όταν είναι μικρών διαστάσεων, χρησιμοποιούνταν ως ποτήρι¹³³. Ίσως λοιπόν αυτός να ήταν ο προορισμός του αγγείου της επιγραφής μας. Συχνά όμως οι ψυκτήρες που αναφέρονται ως αναθήματα σε ιερά είναι πολυτελή και μεγάλα αγγεία. Ονομαστός ανάμεσά τους ο *ψυκτήρ βαρβαρικός λιθόκολλος*, που ζυγίζει πάνω από ένα κιλό, δώρο του βασιλιά Σελεύκου Α' στο Διδυμαίο της Μιλήτου¹³⁴.

7. Σκά[φιον;]

στ. 9 ..... σκά-
[φην ἦς] ὄλκῃ δραχ. ΝΔ,.... ἢ [φιον οὔ] ὄλκῃ δραχ. ΝΔ,....

Για τη συμπλήρωση του στίχου αυτού υπάρχουν οι ακόλουθες εναλλακτικές λύσεις ανάμεσα σε δύο συγγενικά είδη αγγείων: τη *σκάφη*¹³⁵ ή *σκαφίδα*¹³⁶ και το *σκάφιον*, *σκαφίον* ή *σκάφειον*¹³⁷. Ίσως μπορούμε να περιορίσουμε περισσότερο τις δυνατότητες αυτές, υπολογίζοντας ότι πρέπει να λείπουν από το στ. 10, γύρω στα πέντε γράμματα για να φτάσουμε τον αριθμό των δεκαεννέα γραμμάτων, που είναι και το ανώτερο κατα στίχο όριο σε όλη την επιγραφή¹³⁸.

Έτσι αναφέρουμε τη συμπλήρωση *σκά/[φην ἦς] ὄλκῃ*, αλλά θα προτεινάμε ως πιθανότερη τη συμπλήρωση *σκά/[φιον οὔ] ὄλκῃ*, επειδή φαίνεται πως το αγγείο αυτό έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με τον Ασκληπιό. Είναι σημαντικό ότι ανάμεσα σε τέσσερα γνωστά είδη σκαφίων παραδίδεται και ένα Ασκληπιακό¹⁴⁰, όπως και ότι στο δηλιακό ευρετήριο του άρχοντα

131. Αθήναιος XI, 503c και 502d κ.ε. Krause, ό.π., σ. 298, σημ. 2.

132. St. Drougou, *Der attische Psykter*, Würzburg 1975, σ. 28 κ.ε. Στο βιβλίο αυτό η Δρούγου πραγματεύεται μόνο το «μανιταρόσχημο» ψυκτήρα και πιστεύει ότι το αγγείο αυτό περιείχε το χιόνι ή το νερό και όχι ο κρατήρας.

133. Krause, ό.π., σ. 297-298.

134. C. B. Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, Rome 1966, σ. 33 κ.ε.

135. Γενικά για το αγγείο αυτό βλ. LSJ, στη λέξη, *Amyx*, ό.π., σ. 231. Pottier, *Scaphe*, στο *Daremberg - Saglio IV*², σ. 1113. Krause, ό.π., σ. 221. Παράγεται από το ρήμα σκάπτω και στην κυριολεξία σημαίνει κάποιο αντικείμενο που έχει κοιλανθεί. Για τις διάφορες χρήσεις του βλ. Πολυδεύκης I, 102 και I, 77, 78, και D. A. *Amyx*, *AJA* 49 (1945), σ. 515.

136. Είναι το υποκοριστικό της λέξης σκάφη, όπως εξάλλου και το σκάφιον.

137. Πρόκειται για μικρού μεγέθους σκάφη, που χρησιμοποιείται περιστασιακά στο λουτρό (Αθήναιος XI, 501e) ή ως δοχείο νυκτός, όπως η αμίδα (Αριστοφάνης, *Θεσμοφ.*, 633). Κυρίως όμως απαντά ανάμεσα στα αγγεία που χρησιμοποιούνται στα συμπόσια (Αθήναιος IV, 142d) ως σκεύος για να πίνει κανείς ή για να μεταφέρει υγρό από το ένα αγγείο στο άλλο. Στο ευρετήριο του Σωσισθένους αναφέρεται κάτω από το γενικό τίτλο ποτήρια, μαζί με πολλά άλλα σκεύη, *Homolle*, ό.π., σ. 112. Μαζί με τη φιάλη και την κύλικα αποτελεί το πιο συνηθισμένο είδος ποτηριού, βλ. *Amyx*, ό.π., σ. 206.

138. Ο αριθμός των γραμμάτων δεν είναι αυστηρά καθορισμένος και συνήθως κυμαίνεται από 15 ως 19, αλλά υπάρχουν και στίχοι με 8 μόνο γράμματα.

139. Σχετικά με τον τονισμό της λέξης στην παραλήγουσα ή προπαραλήγουσα το LSJ υιοθετεί τη δεύτερη λύση, ενώ ο Pottier, *Scaphium*, στο *Daremberg - Saglio*, IV², σ. 1114, την πρώτη.

140. *Σκάφιον ασκληπιακόν, ἐφ' ἱερέως [Ξ]ένορος τοῦ Πίστ[ου]*, ID. 320B, στ. 56, και *Homolle*, ό.π., σ. 115.

Δημάρους, τέσσερις ιερείς του Ασκληπιού αφιερώνουν σκάφια στο ιερό του Απόλλωνα¹⁴¹. Μια τρίτη δυνατότητα συμπλήρωσης του στίχου με τη λέξη *σκάλλιον*¹⁴² πρέπει να αποκλειστεί, γιατί ο ανορθόδοξος χωρισμός της λέξης θα αποτελούσε τη μοναδική διαταραχή του συλλαβικού συστήματος που ακολουθείται σχολαστικά σε όλη την επιγραφή (*σκά-λλιον*).

8. *Κύ[αθον;]*

στ. 10 ..... *κν-*
[*άθιον*] ή [*αθον*] οὐ ὄλκῃ δραχ. Κ·Γ^ν.

Για τη συμπλήρωση του στίχου αυτού πρέπει να λάβουμε υπόψη μας δύο παράγοντες. Πρώτα το γνωστό όριο των δεκαεννέα γραμμάτων, από το οποίο εν πάση περιπτώσει δεν μπορούμε να απομακρυνθούμε πολύ και δεύτερον το ότι πρέπει να επιλέξουμε ανάμεσα σε ονόματα αγγείων αρσενικού ή ουδέτερου γένους. Οι περιορισμοί αυτοί συνηγορούν υπέρ της επιλογής της λέξης *κύαθος* ή *κνάθιον*¹⁴³ χωρίς όμως να αποκλείονται και τα *κυλίκιον*¹⁴⁴, *κύπελλον*¹⁴⁵, και *κυλίχιον*¹⁴⁶. Ο κύαθος και το κυλίχιον έχουν αυξημένη πιθανότητα να βρίσκονται ανάμεσα στα σκεύη ενός Ασκληπιείου, γιατί φαίνεται να έχουν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την ιατρική¹⁴⁷. Οπωσδήποτε, όμως, η πρώτη επιλογή είναι και η πιθανότερη λόγω του αριθμού των γραμμάτων.

9. στ. 19 [*και το*] ὄ θησανροῦ [*ς. 6-7*] ὄν ὄλκῃν

Η μόνη περίπτωση για την οποία δεν μπορεί να προταθεί καμιά συμπλήρωση, που να έχει βάσιμες πιθανότητες αλήθειας, είναι αυτή του στίχου 20. Το μόνο που θα λέγαμε είναι πως πρόκειται για κάποιο αγγείο αρσενικού ή ουδέτερου γένους σε -ος ή -ον, που να έχει περίπου έξι ή επτά γράμματα.

141. Ευρετήριο του άρχοντα Δημάρους, στ. 43, 44, 47, στον Homolle, ό.π., σ. 33 και 34 και Bruneau, ό.π., Recherches, σ. 364.

142. Υποκοριστικό του *σκαλλίς* (βλ. LSJ). Αθήναιος XI 498a.

143. Ο *κύαθος* ή *κνάθιον* είναι ένα αγγείο μικρών διαστάσεων που χρησιμοποιείται είτε ως ποτήρι (Homolle, ό.π., σ. 116) είτε για τη μεταφορά υγρών από το ένα δοχείο στο άλλο. Γενικά βλ. Pottier, Cyathus, στο Daremberg - Saglio I², σ. 1675. Krause, ό.π., σ. 352. Richter - Milne, ό.π., σ. 30. Στον Αθήναιο (X 424a-d) και στον Ησύχιο αναφέρεται ως μονάδα μετρήσεως υγρών. Βλ. Krause, ό.π., σ. 352, σημ. 5 και 287.

144. Πρόκειται φυσικά για το υποκοριστικό του *κύλιξ* που είναι το κατεξοχήν ποτήρι κρασιού στα συμπόσια, βλ. γενικά σε όλα τα λεξικά και Krause, σ. 331. Richter - Milne, ό.π., σ. 24. Auyx, ό.π., σ. 207. Αθήναιος IX 480b.

145. Βλ. LSJ, στη λέξη, Αθήναιος XI, 482e - 483a.

146. *Κυλίχιον* και *κυλιχίδιον* υποκοριστικά του *κυλίχη* που σημαίνει μικρή κύλικα, βλ. Αθήναιος XI, 480f: *ἀντί τοῦ κύλικες παραγώγως κυλιχίδας εἴρηκε διὰ τούτων*. Επίσης Homolle, ό.π., σ. 114, και Krause, ό.π., σ. 340. Στο ευρετήριο του βιβλίου του Rouse, ό.π., σ. 394 κ.ε., αναφέρονται πολλά ονόματα αγγείων που αρχίζουν από *κν-*. Από αυτά, άλλα αποκλείονται λόγω του αριθμού των γραμμάτων, άλλα εξαιτίας του συλλαβικού χωρισμού των λέξεων και άλλα, τέλος, επειδή πρόκειται για ονόματα που απαντούν ίσως σε φιλολογικές πηγές, αλλά είναι σπάνια ανάμεσα στα αναθήματα των ιερών (π.χ. *κύρτος*, *κναροῦς*, *κύτος* κτλ.).

147. Αθήναιος XI, 480c: *Ἀθηναῖοι δὲ καὶ τὴν ἰατρικὴν πηξίδα καλοῦσι κυλιχίδα διὰ τὸ τῷ τόρῳ κεκνύσθαι*. Αριστοφάνης, *Ιππείς* 906: *ἐγὼ δε κυλίχιόν τέ σοι, καὶ φάρμακον δίδωμι τὰν τοῖσιν ἀντικνημίαις ἐλκιδόρια περιαλείφειν ...* βλ. και Krause, ό.π., σ. 340-341 για άλλες μαρτυρίες σχετικές με τη χρήση του αγγείου στην ιατρική. Επίσης P. Girard, *L'Asklépieion d'Athènes*, σ. Paris 1881, σ. 117. Για τη χρήση του κυάθου ως βεντούζα βλ. Chr. Habicht, *Altertümer von Pergamon*, VIII 3, *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin 1969, σ. 109 κ.ε. και BullÉpigr 1971, αριθ. 546.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι γνώσεις μας για τα ονόματα και τα σχήματα των αγγείων της ελληνιστικής κυρίως εποχής είναι τόσο ανεπαρκείς ώστε είναι δύσκολο να προσδιοριστούν αυτά με ακρίβεια. Οι φιλολογικές πηγές, αλλά και οι επιγραφικές μαρτυρίες δίνουν συχνά πολύ ασαφείς και κάποτε αντικρουόμενες πληροφορίες. Σε ευρητήρια, άλλωστε, των ιερών συναντούμε αρκετές φορές το ίδιο αγγείο με άλλο όνομα από κατάλογο σε κατάλογο, ενώ άλλοτε χρησιμοποιούνται πολύ γενικές εκφράσεις που αντιστοιχούν σε πολλά είδη αγγείων¹⁴⁸. Θα ήταν ενδιαφέρον να μελετηθούν κάποτε τα σχετικά ανασκαφικά ευρήματα των ιερών σε συνδυασμό με τις επιγραφικές μαρτυρίες σε μια προσπάθεια να ταυτιστούν σχήματα και ονόματα αγγείων.

Ακόμη θα ήταν ενδιαφέρον να διαπιστωθεί αν, εκτός από τα αγγεία που βρίσκονται συνήθως σε όλα τα ιερά, υπάρχουν και ορισμένα, τα οποία ανατίθενται κατά προτίμηση ή καθ' υπόδειξη, είτε επειδή έχουν κάποια ιδιαίτερη σχέση με τη λατρευόμενη εκεί θεότητα, είτε για καθαρά πρακτικούς λόγους. Προς μια τέτοια σκέψη μας οδηγεί η τρίτη επιστολή του Δημητρίου στον Άρπαλο, όπου φαίνεται ότι οι υπεύθυνοι του ιερού του Ηρακλή ζητούν από τους απελευθερωμένους να αναθέτουν στο εξής σκύφους αντί για φιάλες. Το λόγο τον μαντεύουμε εύκολα. Προφανώς το ιερό έχει ανάγκη από σκύφους, ενώ δε χρειάζεται πια άλλες φιάλες. Θα ήταν σημαντικό αν είχαμε από τον ίδιο αιώνα κάποια απελευθερωτική επιγραφή στο θεό, όπου να αναφέρονται σκύφοι ως αναθήματα. Σε νεότερη, ωστόσο, επιγραφή πράγματι ανατίθενται σκύφοι στον Ηρακλή, δεν είναι όμως εύκολο να τη συνδέσουμε με την υπόδειξη της επιστολής του Δημητρίου, γιατί χρονολογικά απέχουν αρκετά μεταξύ τους¹⁴⁹.

Από τα αγγεία που σώζονται στην επιγραφή της Βέροιας δε συνάγονται βεβαιωμένα συμπεράσματα προς αυτή την κατεύθυνση, θα μπορούσαν όμως να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις. Όπως είπαμε πιο πάνω, τα αγγεία αυτά δεν είναι πρωτογενή αναθήματα, αλλά πιθανώς προϊόντα αγορών εκ μέρους των υπευθύνων. Έτσι μπορούμε να υποθέσουμε ότι δεν αγοράστηκαν τυχαία, αλλά με στόχο να καλύψουν κάποιες ανάγκες του ιερού. Αυτό ίσως φαίνεται καλύτερα στην περίπτωση των τεσσάρων υποφιαλίων, αντικείμενο που σπάνια ανατίθεται σε ιερά, γιατί βέβαια δε θεωρείται αυτοτελές σκεύος όπως, ίσως, ένα υποκρατήριο. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι τα υποφιάλια αγοράστηκαν ακριβώς για να υποστηρίξουν τέσσερις από τις φιάλες του ιερού, οι οποίες δεν είχαν βάση. Εξάλλου η συχνή παρουσία του κιμωλίου και η πιθανή ύπαρξη ενός κυαθίου, καθώς και ενός σκαφίου —αγγεία για τα οποία επισημάνθηκε η πιθανή σχέση τους με την ιατρική και τον Ασκληπιό— οδηγούν στη σκέψη ότι ορισμένα σκεύη ίσως έχουν κάποια ιδιαίτερη σχέση με συγκεκριμένα ιερά και απαντούν συχνότερα σ' αυτά.

Τα πρόσωπα

Στην επιγραφή αυτή εμφανίζονται επτά πρόσωπα με το πατρωνυμικό τους και δύο χωρίς αυτό. Συνολικά δηλαδή έχουμε δεκαέξι ονόματα¹⁵⁰, από τα οποία τα μισά σχεδόν απαντούν για πρώτη φορά στο ονοματολόγιο της Βέροιας. Όλα σχεδόν τα ονόματα είναι κοινά ελληνικά, ενώ ορισμένα, που θεωρούνται επιχωριάζοντα στη Μακεδονία, είναι ήδη γνωστά είτε από

148. Homolle, ό.π., σ. 114 και L. Vidman, Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1967, Oxford 1971, σ. 94.

149. Πρόκειται για ορθογώνια πλάκα με σημαντικό κείμενο της ελληνιστικής εποχής. Κάτω από αυτό υπάρχουν απελευθερωτικές επιγραφές στον Ηρακλή Κυναγίδα, όπου χρησιμοποιείται η ίδια έκφραση *σκήφον οὐ δλκή δραχ*. Η επιγραφή αυτή πρόκειται να δημοσιευθεί αργότερα.

150. Για τέσσερα από αυτά οι συμπληρώσεις είναι απλώς πιθανές.

τη Βέροια είτε από άλλες περιοχές του μακεδονικού χώρου (*Ίόλας, Πάνταυχος, Έρμοίτας, Φίλιππος*). Κανένα πρόσωπο δεν ταυτίζεται με κάποιο γνωστό Βεροιαίο αν και διαφαίνονται ορισμένες πιθανότητες συγγένειας ανάμεσα στους ιερείς του Ασκληπιού και σε γνωστά πρόσωπα της Βέροιας. Αν οι ταυτίσεις αυτές είναι σωστές, τότε κερδίζουμε σημαντικές ενδείξεις για το κοινωνικό περιβάλλον των ιερέων, καθώς και για τη σχετικά κλειστή δομή της μακεδονικής κοινωνίας, αφού συχνά μέλη των ίδιων οικογενειών κατέχουν δημόσιες θέσεις.

1. *Μένανδρος Πολυγνώτου* (στ. 32-34)

Το όνομα *Μένανδρος*, κοινό ελληνικό με πανελλήνια διάδοση, απαντά ιδιαίτερα συχνά στη Μακεδονία. Ειδικότερα στη Βέροια εμφανίζεται δεκατέσσερις φορές, από τον τέταρτο ήδη αιώνα¹⁵¹. Αντίθετα το όνομα *Πολύγνωτος* απαντά για πρώτη φορά εδώ, ενώ δεν πρέπει να είναι συχνό στη Μακεδονία γενικά¹⁵².

2. *Θράσων Θρασευκλέους* (στ. 40-41)

Κανένα από τα δύο ονόματα δεν απαντά στη Βέροια, ενώ είναι πολύ κοινά στην άλλη Ελλάδα, ιδίως στην Αττική¹⁵³. Το όνομα *Θράσων* απαντά στη Θεσσαλονίκη, στη Χαλκιδική, στη Θάσο κτλ., ενώ το *Θρασευκλής* και με τη μορφή *Θρασικλής* εμφανίζεται στη Θάσο¹⁵⁴.

3. *Άνδροκλείδης/ης Φιλίππου* (στ. 48-49)

Το όνομα *Άνδροκλείδης* ήταν άγνωστο ως τώρα στην προσωπογραφία της πόλης. Μαρτυρούνται ωστόσο ονόματα με ίδιο το πρώτο συνθετικό (*Άνδρόνικος, Άνδρόμαχος*), ενώ η κατάληξη *-είδης* εμφανίζεται σε άλλα ονόματα από τον 3ο αιώνα (*Ηρακλείδης, Άριστοκλείδης*)¹⁵⁵. Στην Αττική εμφανίζεται από σχετικά πρώιμα χρόνια σε επιτύμβια¹⁵⁶, ενώ γενικά στη Μακεδονία φαίνεται σπάνιο.

Αντίθετα, το πατρωνυμικό Φίλιππος, είναι όνομα απόλυτα συνδεδεμένο με τη μακεδονική ιστορία, γι' αυτό και επιχωριάζει στο χώρο αυτό. Στη Βέροια απαντά ένδεκα φορές ως τώρα από τον 2ο αιώνα, όμως, και μετά. Με την επιγραφή αυτή κερδίζουμε την παρουσία του ένα αιώνα νωρίτερα¹⁵⁷.

4. *Λημίτριος Γλανκίου* (στ. 59-60)

Κοινό ελληνικό όνομα, το *Λημίτριος* έχει μεγάλη διάδοση στη Μακεδονία. Στη Βέροια απαντά συνολικά δεκατέσσερις φορές αν υπολογίσουμε την εμφάνισή του εδώ, καθώς και σε

151. Βλ. Τατάκη, ό.π., στο λήμμα, όπου αναφέρεται οκτώ φορές, και σ. 270. Άλλες έξι φορές απαντά σε αδημοσίευτη επιγραφή της ελληνιστικής εποχής.

152. Μ. Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Αθήνα 1896, 1067 (αμφιλεγόμενη επιγραφή από τη Δράμα) και 63 από τη Θάσο, και IG XII, 8, 291, 17. Για άλλες περιοχές βλ. SEG XXXI (1981), 937 (Καρία) και SEG XXIII (1968), αριθ. 444 (Θεσσαλία).

153. IG III², 3111, 1747, 1860, 2745. IG I, 949 II₇₀ (*Θράσων*), IG III², 1814, 3598, IG III¹, 1202₂₈, (*Θρασευκλής*). Για άλλες περιοχές βλ. SEG XVIII (1962), 288 (Μυσία) και SEG XII (1955), 359a (Ρόδος), SEG XXX (1980), 1290 (Δίδυμα).

154. Δήμιτσας, ό.π., 557 και 754, SEG XXIX (1979), 613, IG X 2, 1, 859, IG XII 8, 395, 1, 286₄, 289₉.

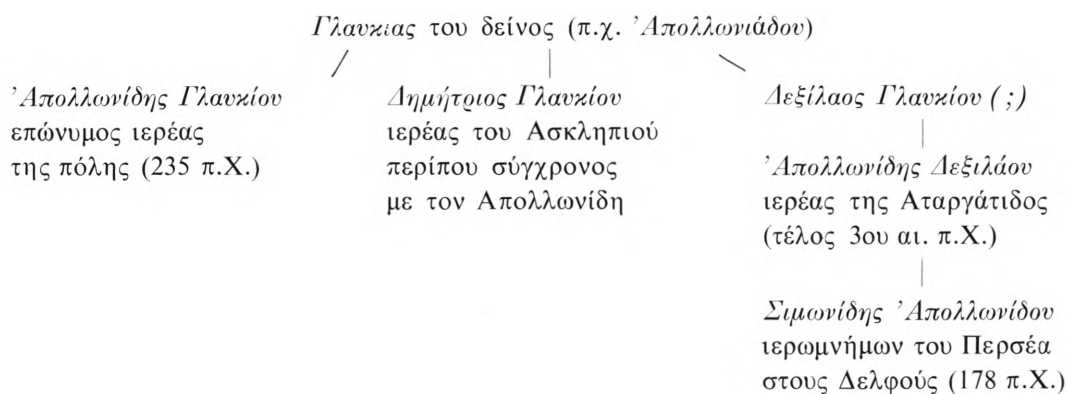
155. Τατάκη, ό.π., στα λήμματα.

156. IG I, 939₂₉, 951₅₀, IG III¹ 1101. Για άλλες περιοχές SEG XVI (1959), 506 (Λήμνος), SEG XI (1950), 639 (Λακωνία).

157. Τατάκη, ό.π., σ. 275 και στο σχετικό λήμμα. Το όνομα εμφανίζεται άλλες τέσσερις φορές σε αδημοσίευτες επιγραφές.

άλλες αδημοσίευτες επιγραφές¹⁵⁸. Εξάλλου η παρουσία του σ' αυτή την επιγραφή αποτελεί και την πρωιμότερη επιγραφική μνεία του στο ονοματολόγιο της πόλης.

Το πατρωνυμικό Γλαυκίας είναι επίσης πανελλήνιο όνομα με συχνή διάδοση και στο μακεδονικό χώρο¹⁵⁹. Στη Βέροια απαντά μια φορά ακόμη, στα ίδια περίπου χρόνια, ως πατρωνυμικό του Απολλωνίδη, επώνυμου ιερέα της πόλης¹⁶⁰. Η χρονική σύμπτωση κάνει πιθανή τη σκέψη να πρόκειται για δύο αδέρφια που έφεραν το ίδιο αξίωμα. Έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι ο Απολλωνίδης Γλαυκίου, ίσως ήταν ο πατέρας του Σιμωνίδη Απολλωνίδου, που ήταν ιερομνήμονας του Περσέα στους Δελφούς. Φαίνεται ωστόσο πιθανότερο να είναι ο Απολλωνίδης Δεξιλάου, ο πατέρας του ιερομνήμονα, αφού χρονικά απέχουν μεταξύ τους μόνο μια γενιά¹⁶¹. Ίσως εξάλλου δεν είναι τελείως αυθαίρετο να υποθέσουμε ότι και τα τέσσερα αυτά πρόσωπα ανήκουν στην ίδια οικογένεια και να διαγράψουμε κάπως έτσι το στέμμα της:

Αν οι σκέψεις αυτές έχουν κάποια βάση, τότε παρακολουθούμε διαχρονικά μέλη της ίδιας οικογένειας, που, οπωσδήποτε, ανήκουν στην ανώτερη κοινωνική τάξη της πόλης, να αναλαμβάνουν δημόσια αξιώματα σε τοπικό και μη επίπεδο (βλ. Τατάκη, ό.π., σ. 302 κ.ε.)

5. [Ἀγ]αθάνωρ Θωρασν [c. 5-6] (στ. 4-5)

Η πιο πιθανή συμπλήρωση για το -αθάνωρ είναι βέβαια το όνομα Ἀγαθάνωρ που απαντά σε άλλες περιοχές του ελληνισμού¹⁶², αλλά όχι στη Μακεδονία. Πρόσφατα έγινε γνωστός ένας Ἀγαθάνωρ, ιερέας του Ασκληπιού, που αφιέρωσε στο ναό του Απόλλωνα στα Καλίνδοια της Χαλκιδικής μία στήλη με κατάλογο συναδέλφων του¹⁶³.

Στη Βέροια το όνομα αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά, υπάρχουν όμως αρκετά άλλα με

158. Τατάκη, ό.π., στο λήμμα, και σ. 275.

159. Τατάκη, ό.π., σ. 272, και I. Βοκοτοπούλου, Αρχαία Μακεδονία IV, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 113.

160. BullEpigr 1951, σ. 136. Τατάκη, ό.π., στο λήμμα, και σ. 305. Δεν συμπεριλαμβάνουμε τον Φυλακαίο Παρμενίωνα Γλαυκίου, βλ. Τατάκη, ό.π., στο λήμμα.

161. A. D. Nock, Conversion, Oxford 1933, σ. 59 και 282, και Τατάκη, ό.π., σ. 305.

162. SEG XIV (1957), 699b₃₄: Ἐπάγαθος Ἀγαθάνωρο[ς], ιερέας Ασκληπιού (Καρία), SEG XV (1958), 537₈, (Χίος), SEG XXIV (1969), 975 (Μυσία).

163. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 106 και 108.

το πρόθεμα αγαθός (*Ἀγάθων, Ἀγαθοφόρος, Ἀγαθοκλῆς*)¹⁶⁴. Εξάλλου η κατάληξη *-άνωρ* είναι γνωστή και επιχωριάζει στη Μακεδονία¹⁶⁵. Στο αντίστροφο λεξικό του Hansen μαρτυρείται και το όνομα *Ἀθάνωρ*, που εμφανίζεται και σε παπύρους¹⁶⁶. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλειστεί η δυνατότητα αυτή εφόσον ο στίχος έτσι δεν ξεπερνά τα δεκαοκτώ γράμματα, δε φαίνεται όμως πιθανή, αφού το όνομα δε μαρτυρείται, όσο γνωρίζω, στη Μακεδονία.

Το πατρωνυμικό *Θαρσν-* παρουσιάζει αρκετές δυνατότητες συμπλήρωσης με πιθανότερες τις *Θαρσν-νον, Θαρσν-τας, Θαρσν-λος*, που εμφανίζονται σε διάφορες περιοχές, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερη διάδοση στη Μακεδονία¹⁶⁷.

6. Ἰόλλας (στ. 13)

Μακεδονικό όνομα με σχετικά μεγάλη διάδοση στο χώρο αυτό¹⁶⁸. Στη Βέροια μαρτυρείται για πρώτη φορά με τη μορφή αυτή, ενώ το *Ἰόλλας* εμφανίζεται δύο φορές ως τώρα σε αδημοσίευτες επιγραφές¹⁶⁹. Η μία μάλιστα ανεβάζει χρονολογικά την παρουσία του στο 2ο αι. π.Χ. Είναι συχνό επίσης και σε άλλες περιοχές είτε ως *Ἰόλαος* είτε ως *Ἰόλλας*¹⁷⁰.

7. Ξένων (στ. 14)

Όνομα με πανελλήνια διάδοση από πρόιμα σχετικά χρόνια¹⁷¹. Στη Βέροια, ωστόσο, απαντά για πρώτη φορά στην επιγραφή αυτή. Ο Ξένων και ο Ιόλλας είναι αδέρφια, γιοι πιθανώς του Ερμοίου και εγγονοί του Ιόλλου.

8. Ἰόλλας Ἐρμοίτου (στ. 16)

Από το όνομα *Ἰόλλας* σώζεται η δεξιά κεραία του Λ και τμήμα της αριστερής. Η συμπλήρωση έτσι πρέπει να είναι ασφαλής δεδομένης και της προσωπογραφικής συγγένειας με τον Ιόλλα του στ. 13. Με τη δεύτερη εμφάνιση του ονόματος αυτού στην ίδια επιγραφή και μάλιστα με δηλωμένη τη συγγένεια ως παππού του Ιόλλα αναθέτη, κερδίζουμε την παρουσία του ονόματος στις αρχές του 3ου αι., αφού ο εγγονός ζει το 240-220 π.Χ. Σημαντικότερο όμως είναι ότι παρακολουθούμε την οικογένεια αυτή ως το τέλος του 4ου αι. π.Χ., δεδομένου ότι ο πατέρας του Ιόλλα, *Ἐρμοίτας* έζησε οπωσδήποτε στην τελευταία εικοσαετία του. Παραστατικά έχουμε την εξής διαδοχή (στέμμα):

164. Τατάκη, ό.π., στα λήμματα.

165. O. Hoffmann, *Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum*, Göttingen 1974, σ. 243.

166. Dornseiff - Hansen, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Berlin 1957, σ. 123. F. Preisigke, *Namenbuch*, Amsterdam 1967, στο λήμμα.

167. *Θαρσννον*, SEG XVII (1960), 220b (Βοιωτία). Th. Homolle BCH 1905, σ. 479 (Δήλος). *Θαρσντας*, SEG XIV (1957), σ. 576 (Κρήτη). SEG XXVIII (1978), 750 (Κρήτη). *Θαρσνλος*, Chr. Blinkenberg, *Lindos, Inscriptions II*, Berlin - Copenhagen 1941, 445. Ακόμη, *Θαρσνφας*, SEG XXIV (1969), 1175 (Αίγυπτος).

168. Α. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Ἄνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, EOP88 και IG, X 2, 1, 27. Επίσης, Hoffmann, ό.π., σ. 207, και I. Russu, *Macedonica*, EphDac 8(1938), σ. 189.

169. Τατάκη, ό.π., στο λήμμα και σ. 284.

170. Τρίκκη Θεσσαλίας: SEG XXXIII (1983), 449 (*Ἰόλαος*), Λυδία: SEG XIX (1963), 707 (*Ἰόλλας*), Μεσσηνία: SEG XI (1950), 986 (*Ἰόλαος*), Μυσία: SEG XXIX (1979), 1233 (*Ἰόλλας*).

171. IG I 1028, IG, III¹, 1005, IG III², 2081, 2090 (Αττική), IG, X2, 1,4 (Θεσσαλονίκη), SEG XXXIII (1983), 426, και SEG XVIII (1962) 238₁ (Δελφοί).

αντιγονίδος και της δημητρείου δραχμής μας δίνουν σίγουρα έναν terminus post quem στις αρχές αυτού του αιώνα. Η προσπάθειά μας όμως να ορίσουμε και τον αντίστοιχο terminus ante quem, που θα ήταν και το σπουδαιότερο, βασιζόμενοι ιδιαίτερα στην περίοδο κυκλοφορίας της ασημένιας δραχμής του Δημητρίου Πολιορκητή, προσκρούει σε ορισμένες δυσκολίες. Από τη μια μεριά ο Newell, όπως είδαμε πιο πάνω, υποστηρίζει πως τα νομίσματα του Πολιορκητή δεν κυκλοφορούν πολύ μετά το θάνατό του. Από την άλλη, αντίθετα, η δραχμή αυτή απαντά σε ψηφίσματα από τους Γόννους το 200 π.Χ., δηλαδή σχεδόν έναν αιώνα μετά την έκδοσή της¹⁷⁷. Ακόμη, το γεγονός ότι ο Δημήτριος ο Β΄ δεν εκδίδει καθόλου ασημένια νομίσματα αποκλείει την πιθανότητα να αποδοθεί σ' αυτόν το βασιλιά η Δημητρείος δραχμή των δύο επιγραφών¹⁷⁸. Έτσι, δυστυχώς, από τα στοιχεία αυτά δεν προκύπτει κάποιο σίγουρο χρονολογικό συμπέρασμα. Το σχήμα των γραμμάτων, ωστόσο, και οι συγκρίσεις με άλλες επιγραφές μας οδηγούν στο β΄ μισό του αιώνα. Η οριζόντια κεραία του Α είναι ευθεία, εκτός από τους πέντε τελευταίους στίχους της αριστερής στήλης, όπου σχηματίζει ελαφριά καμπύλη. Οι κεραίες του Σ είναι συνήθως παράλληλες μεταξύ τους. Η δεξιά κεραία του Π είναι πάντα μικρότερη και η οριζόντια δεν εξέχει δεξιά-αριστερά. Τα Ο, Ω και Θ αλλού είναι μικρότερα από τα άλλα γράμματα, αλλού όμως ισούση με αυτά. Οι οριζόντιες κεραίες εξάλλου του Ω άλλοτε είναι ευθείες και άλλοτε αποκλίνουν προς τα πάνω, ενώ οι κάθετες κεραίες του Μ και του Ν είναι σχεδόν πάντα παράλληλες μεταξύ τους¹⁷⁹. Τέλος, οι ακρέμονες, όπου αυτοί υπάρχουν, δεν είναι έντονοι. Η παραβολή της επιγραφής αυτής με τις επιστολές του Δημητρίου, που χρονολογούνται ασφαλώς στη δεκαετία 250-240¹⁸⁰ και με μια απελευθερωτική επιγραφή, που χρονολόγησε ο Μ. Ανδρόνικος στο 235 π.Χ.¹⁸¹, αποδεικνύει ότι και οι τρεις είναι περίπου σύγχρονες. Η πιθανή συγγένεια, εξάλλου, του ιερέα Δημητρίου Γλαυκίου με τον Απολλωνίδη Γλαυκίου της χρονολογημένης στο 235 π.Χ. επιγραφής επιβεβαιώνει αυτή τη χρονολόγηση. Επίσης, το γεγονός ότι το κείμενο, στο οποίο αναφέρεται ο ιερέας αυτός, είναι το τελευταίο της πλάκας μας υποχρεώνει να μην κατεβούμε πολύ χαμηλότερα από το 235 π.Χ.

Τέλος, εφόσον η επιγραφή αυτή γράφτηκε σταδιακά, με το τέλος κάθε ιερατείας, το χρονικό διάστημα που καλύπτει πρέπει να είναι τουλάχιστον μια δεκαετία. Για τους λόγους αυτούς, μπορούμε, με επιφύλαξη πάντα, να την εντάξουμε στη δεκαπενταετία 240-225¹⁸².

177. Βλ. υποσημ. 84.

178. Β. Head, *Ιστορία των Νομισμάτων* (μετάφραση Ν. Σβορώνος), Αθήνα 1898, τ. 1, σ. 302. Ch. Seltman, *Greek Coins*, London 1965, σ. 224. Tarn, *ό.π.*, σ. 463.

179. Jacobsen - Smith, *ό.π.*, σ. 186, και J. Delamarre, (*ό.π.*, υποσημ. 118), σ. 301 κ.ε., για επιγραφές με τα ίδια επιγραφολογικά στοιχεία που χρονολογούνται είτε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Γονατά είτε στη βασιλεία του Δώσωνα. Οι μικροδιαφορές που παρατηρούνται στη χάραξη και στην πυκνότητα των γραμμάτων από κείμενο σε κείμενο δείχνουν ότι μάλλον η επιγραφή γράφτηκε σταδιακά και από διάφορους κάθε φορά χάρακτες. Χωρίς να είναι βέβαιο, μπορούμε ίσως να δεχτούμε μια ετήσια περιοδικότητα με το τέλος της θητείας του κάθε ιερέα.

180. Βλ. υποσημ. 11.

181. Μ. Ανδρόνικος, *Αρχαία επιγραφαί Βεροίας, Θεσσαλονίκη* 1950, σ. 18 κ.ε. R. M. Errington, *Αρχαία Μακεδονία II* (1977), σ. 115 κ.ε. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πόσο δύσκολη είναι η χρονολόγηση επιγραφών στον 3ο αι. ακόμη κι όταν υπάρχει το όνομα κάποιου Αντιγονίδη. K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis*, Marburg/Lahn 1982, σ. 168.

182. Επειδή η πλάκα είναι σπασμένη δεν ξέρουμε ακριβώς πόσα διαδοχικά κείμενα περιείχε.

Γενικά συμπεράσματα

Ήδη επισημάναμε πιο πάνω τη σπουδαιότητα της επιγραφής αυτής για όλο το βορειο-ελλαδικό χώρο. Αν και σώθηκε αποσπασματικά, κερδίζουμε ωστόσο πολύτιμες πληροφορίες για ορισμένες πτυχές της λειτουργίας ενός μεγάλου ιερού, καθώς και τη γνώση ότι τα ιερά της περιοχής αυτής είναι οργανωμένα πάνω στις ίδιες βάσεις και με ανάλογους τομείς δραστηριότητας, όπως τα αντίστοιχα της νότιας Ελλάδας, των νησιών και της Μ. Ασίας.

Οι ιερείς π.χ. της επιγραφής μας, αν βέβαια πιστέψουμε στην ερμηνεία της επένδυσης των εσόδων του ιερού, φαίνεται να έχουν κάποια αντιστοιχία με τους ιεροποιοούς της Δήλου¹⁸³ τους ταμίεις των ιερών χρημάτων της Αθηνάς¹⁸⁴ και τους ιερομνήμονες διαφόρων άλλων ιερών¹⁸⁵, αφού όλοι διαχειρίζονται τα χρήματα του θεού. Τα πρόσωπα αυτά συνήθως λειτουργούν ως απλά εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων της βουλής ή του δήμου και ελέγχονται από πολιτικούς παράγοντες¹⁸⁶. Απόδειξη ότι κάτι τέτοιο θα πρέπει να ισχύει και για τους ιερείς της Βέροιας αποτελεί το ήδη γνωστό παράδειγμα της παρέμβασης της πολιτείας για τη διευθέτηση ορισμένων θεμάτων των ιερών του Ηρακλή στις επιστολές του Δημητρίου Β'¹⁸⁷.

Ακόμη, η εκμετάλλευση των φθαρτών προσφορών, αλλά και των εσόδων του θησαυρού είναι διαδικασίες γνωστές στα περισσότερα ιερά. Εξάλλου πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι και στο Ασκληπιείο της Βέροιας ο θησαυρός άνοιγε κάθε χρόνο, όχι μόνο γιατί αυτό είναι το συνηθέστερο¹⁸⁸, αλλά και γιατί η μορφή της επιγραφής υπαινίσσεται μια τέτοια περιοδικότητα, που αντιστοιχεί και στο ετήσιο αξίωμα των ιερών.

Τα ποσά των δύο εσόδων φαίνεται ότι ήταν μάλλον πενιχρά, γιατί τα αγγεία που αγοράζονταν είναι λίγα και τα βάρη τους μικρά, αν βέβαια δεχτούμε ότι όλο το χρηματικό αυτό ποσό επενδύεται κάθε χρόνο σε αναθήματα¹⁸⁹. Η έννοια της επένδυσης των χρημάτων παραπέμπει αυτόματα σε κάποιας μορφής τραπεζική διαδικασία. Ξέρουμε ότι τα ιερά διαδραματίζουν έντονο ρόλο στην οικονομική ζωή της πόλης και πολλές φορές λειτουργούσαν πραγματικά ως τραπεζικοί οργανισμοί με παρακαταθήκες χρημάτων και με δάνεια, τα οποία βέβαια πολ-

183. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 57 κ.ε. BCH 14 (1890), σ. 417 κ.ε. και Cl. Vial, Délos Indépendante, BCH, Suppl. X (1984), σ. 216 κ.ε.

184. W. S. Ferguson, The Treasures of Athena, Harvard 1932, σ. 3 κ.ε.

185. Για ιερομνήμονες της Θάσου, βλ. R. Martin, (ό.π., υποσημ. 52), σ. 189, σημ. 3, όπου και άλλη βιβλιογραφία για το θεσμό αυτό σε άλλα ιερά.

186. Th. Homolle, BCH 6 (1882), σ. 58-59. Οποιαδήποτε ενέργεια των ιεροποιών πραγματοποιείται *κατὰ τὸ φήμισμα τοῦ δήμου καὶ τοῦ νόμου*. R. Martin, ό.π., σ. 176, η επιγραφή για τον ήρωα Θεαγένη αναφέρει ... *βουλεύεσθαι τὴν βουλὴν καὶ τὸν δήμον εἰς τί ἀνάθημα ἢ κατασκευάσμα ἀναλωθήσεται τῷ Θεαγένῃ*. Στους Δελφούς εξάλλου η βουλή παρεμβαίνει άμεσα στη διαχείριση των χρημάτων. E. Bourguet, L'administration financière du sanctuaire pythique, Paris 1905, σ. 60 κ.ε.

187. Ch. Picard, BCH 36 (1912), σ. 242 (=IG XII, 8, 265) για παρέμβαση αγορανόμου στη Θάσο σχετικά με την επίβλεψη του κήπου του Ηρακλή.

188. Martin, ό.π., σ. 186. Το άνοιγμα του θησαυρού είναι ολόκληρη διαδικασία, την οποία επιβλέπουν διαφορετικά πρόσωπα σε κάθε ιερό, Sokolowski, LSAM, 73, Syll.³ III, 1015 και Sokolowski, LSCG, αριθ. 65 κτλ. Επίσης διάγραμμα του Φιλίππου του Ε' σχετικά με το Σεραπείο, Σ. Πελεκίδης, Από την πολιτεία και την κοινωνία της αρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 6, στ. 21-25.

189. W. Deonna, Le mobilier Délien, EAD, fasc. XVIII, Paris 1938, σ. 367, και Roussel, DCA, σ. 168. Ενδεικτικά παραδείγματα, βλ. Sokolowski, LSCG, αριθ. 65, στ. 87 κ.ε., Martin, ό.π., σ. 176, στ. 9 κ.ε. Ωστόσο, υπάρχουν και μαρτυρίες για διαφορετικές χρήσεις χρημάτων άλλων θησαυρών, π.χ. ιερός νόμος σχετικά με την ιερατεία της Αρτέμιδος Περγαίας, Syll.³ 1015, στ. 32 κ.ε.

λαπλασίαζαν τα κεφάλαιά τους με τους τόκους που αποφέρανε¹⁹⁰. Για το ιερό του Ασκληπιού δεν υπάρχει προς το παρόν καμιά τέτοια νύξη, η πρώτη όμως επιστολή του Δημητρίου προς τον Άρπαλο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το ιερό του Ηρακλή Κυναγίδα στη Βέροια λειτουργούσε ως τράπεζα, τουλάχιστον ως προς το σκέλος του δανεισμού χρημάτων προς την πόλη¹⁹¹. Έτσι ένας ακόμη σημαντικός τομέας δραστηριότητας των ιερών μαρτυρείται από τον 3ο αι. π.Χ. και στη Βέροια.

Τέλος, είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι αυτή η επιγραφή αποτελεί την τρίτη σημαντική μαρτυρία¹⁹² της εποχής των Αντιγονιδών από τη Βέροια, ενώ μέχρι σήμερα κανένα ανάλογης σημασίας κείμενο δεν παρουσιάστηκε στην Πέλλα, την πρωτεύουσα των Μακεδόνων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της πόλης στα χρόνια αυτά και επιβεβαιώνει τη θέση του Edson ότι οι Αντιγονίδες, ιδίως οι νεότεροι, προέβαλαν συνειδητά τη Βέροια ίσως γιατί, όπως ο ίδιος πιστεύει, η δυναστεία τους καταγόταν από την πόλη αυτή¹⁹³.

Μουσείο Βέροιας, Μάρτιος 1988

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η εργασία αυτή είχε ήδη δοθεί στο ΑΔ, όταν κυκλοφόρησε το BullEpigr του 1988, όπου ο Μ. Χατζόπουλος, στη σ. 445, αριθ. 847, υποστήριξε ότι οι επώνυμοι ιερείς της Βέροιας είναι οι ιερείς του Ασκληπιού. Λίγο αργότερα, εξάλλου, στο βιβλίο των Μ. Hatzopoulos - L. Loukourouli, Morrylos, Cité de la Crestonie, Μελετήματα 7 (1989), στη σ. 65, ο ίδιος ερευνητής υποστηρίζει ότι σύμφωνα με μια μεταρρύθμιση του Φιλίππου του Β' οι επώνυμοι ιερείς για όλες τις πόλεις του μακεδονικού βασιλείου είναι πάντα οι ιερείς του Ασκληπιού. Αν οι υποθέσεις αυτές είναι σωστές, τότε οι ιερείς της επιγραφής μας είναι οι επώνυμοι της πόλης και το κείμενο αυτό αποκτά πολύ μεγαλύτερη σημασία.

Ωστόσο, τα μέχρι στιγμής δεδομένα είναι βέβαια ενδεικτικά (ειδικά προνόμια, κοινωνικό περιβάλλον των ιερών), δεν είναι όμως αποδεικτικά, όπως π.χ. στη Μίεζα (Φ. Πέτσας, ΑΕ 1961, σ. 1 κ.ε.) και την Αμφίπολη (Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, αριθ. 1386 και Δ. Λαζαρίδης, Γέρας Κεραμοπούλλου, Αθήνα 1953, σ. 161, σημ. 1).

Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι η αγγλική έκδοση του βιβλίου της Α. Tataki, Ancient Beroea, Prosopography and Society, Μελετήματα 8 (1988) δεν είχε κυκλοφορήσει όταν τελείωσε το άρθρο αυτό και γι' αυτό οι παραπομπές αναφέρονται στην πρώτη, ελληνική έκδοση.

Β. Α.-Σ.

190. Για το θέμα αυτό υπάρχουν δύο εξαντλητικές μελέτες R. Bogaert, Les origines antiques de la banque de dépôt, Leiden 1966 και ο ίδιος, (ό.π., υποσημ. 67). Επίσης βλ. E. Ziebarth, ZfN XXXIV (1924), σ. 336 κ.ε. Ακόμη Debord, σ. 225 κ.ε., όπου και περισσότερη βιβλιογραφία.

191. Βλ. υποσημ. 11.

192. Βλ. υποσημ. 11 και 181.

193. E. Edson, HarvSt 45 (1934), σ. 241.

ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

Στην «Ειλαπίνη», τον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, που εξέδωσε πρόσφατα ο δήμος Ηρακλείου, δημοσιεύθηκε σύντομη μελέτη της γράφουσας με όμοιο τίτλο¹. Η μελέτη αυτή αρχικά αποτελούνταν από Κατάλογο των τάφων και στατιστικούς Πίνακες κατά το είδος του τάφου. Το δεύτερο αυτό μέρος δε συμπεριλήφθηκε στην παραπάνω δημοσίευση, αλλά, επειδή πιστεύουμε ότι παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον, τουλάχιστον για το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη προσπάθεια συνολικής παρουσίασης των δεδομένων από τους τάφους της ανατολικής Κρήτης, γι' αυτή την αρκετά «σκοτεινή» εποχή, το παρουσιάζουμε εδώ².

ΕΙΔΗ ΤΑΦΩΝ

Όπως είναι ήδη φανερό από τον Κατάλογο, στην ανατολική Κρήτη κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου (φάσεις υπομινωική ως ανατολίζουσα), απαντούν τάφοι κτιστοί θολωτοί, λαξευτοί θαλαμοειδείς και ταφικά έρκη. Για ταφές, επίσης, χρησιμοποιούνται φυσικά σπήλαια. Σε λίγες περιπτώσεις απαντούν ταφές σε πίθους εκτός τάφων. Εξάλλου, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι ανασκαφές ήταν κατά το παρελθόν σχετικά σπάνιες στην περιοχή και πολλά από τα ευρήματα έχουν προέλθει από κατασχέσεις σε χέρια ιδιωτών ή και από παραδόσεις στα Μουσεία, σε μερικές περιπτώσεις δεν είμαστε καν σε θέση να γνωρίζουμε το είδος των τάφων.

Θολωτοί (Πίνακας I-V)

Είναι το συνηθέστερο είδος με πολύ περισσότερα δείγματα από ότι όλα τα άλλα μαζί. Συνεχίζουν την παράδοση των ΥΜ III αντίστοιχων, οι οποίοι, πάντως, είναι πολύ λιγότερο κοινοί, σε μικρότερες διαστάσεις και, συχνά, προχειρότερη κατασκευή. Στις περισσότερες περιπτώ-

1. Μ. Τσιποπούλου, Τάφοι της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Κρήτη, Ειλαπίνη, Α' σ. 253 - 269.

2. Μέχρι την εποχή της δημοσίευσης του συμπληρώματος αυτού η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών έχει ερευνήσει πλήθος νέων τάφων στο Καβούσι, κυρίως γεωμετρικών, οι περισσότεροι από τους οποίους περιείχαν μόνο μια ταφή, στοιχείο σημαντικό κυρίως για τη χρονολόγηση της κεραμικής· η υπογράφοσα ανέσκαψε το Ιούνιον 1990 ασύλητο θολωτό τάφο στη Βασιλική Ιεράπετρας, ΥΜIIIΓ - πρωτογεωμετρικής Β, με είκοσι επτά αγγεία και αρκετά χάλκινα κοσμήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Θέση	Αριθμός	Χρονολόγηση	Κυκλικός θάλαμος	Τετράγωνος θάλαμος	Δρόμος	Προσανα- τολισμός
Βρόκαστρο	7	ΥπΜ, ΠΓ, ΠΓΒ, ΠΑ	1	—	4	Δ. ή Β.
Καβούσι	15	ΥπΜ, ΠΠΓ, ΠΓ, ΠΓΒ, Γ, ΥΓ, ΥΓ-ΠΑ	5	1	12	Δ.
Πραισός	2	ΠΓ, ΠΓΒ, ΥΓ, ΠΑ	1	;	—	;
Αδρόμυλοι	;	;	;	;	—	;
Συκιά-Αδρόμυλοι	18	ΥΜ ΠΠΓ-ΠΑ	—	18	18	;
Ανάβλοχος	;	ΥπΜ-ΥΠΓ	όλοι	—	—	;
Δρήρος	1	ΥπΜ	—	1	—	;
Κριτσά	2	ΥπΜ	—	2	1	;
Άγιος Γεώργιος Σητείας	;	ΥπΜ-ΠΑ	1	;	—	;
Χαμαίζι	6	ΥπΜ-Γ	—	6	—	Δ.
Σκοπή	5	ΥπΜ(;)	—	5	—	;
Σφακιά	1	ΠΠΓ-ΥΠΓ	—	1	—	;
Κρυά	12	ΥΜ ΠΠΓ-ΠΓΒ	1	8	12	Ν. ή ΝΑ.
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου	1	Γ	1	—	1	Δ.

σεις ο μαλακός βράχος λαξεύεται πρώτα και στη συνέχεια γίνεται η επένδυση με πέτρες και κτίζεται η στέγη.

Θολωτοί τάφοι απαντούν σε δεκατέσσερις από τις θέσεις της περιοχής, συχνά σε κανονικές συστάδες και σπανιότερα μεμονωμένοι. Αυτό το τελευταίο ίσως οφείλεται σε ανασκαφικό κενό, εξαιτίας του συχνά σωστικού χαρακτήρα των ανασκαφών, αν και, πιστεύουμε, η υπόθεση αυτή δε φαίνεται να καλύπτει όλες τις περιπτώσεις. Μερικοί από αυτούς κτίστηκαν κατά την ΥΜ ΠΠΓ φάση (νεκροταφεία Συκιάς-Αδρόμυλων και Κρυών), αλλά η πλειονότητά τους κατασκευάζεται κατά την υπομινωική φάση (Βρόκαστρο, Καβούσι, Ανάβλοχος, Δρήρος, Κριτσά,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Θέση	Ασύλητοι	Αγγεία	Χάλκινα αγγεία	Μινωικά λίθινα αγγεία	Σφονδύλια	Οψιανός	Τριχο- λαβίδες	Εργαλεία	Όστρεα
Βρόκαστρο	5	79	1	1	5	12	2	3	—
Καβούσι	5	183	2	—	—	—	—	3	—
Πραισό	—	40	2	—	4	—	—	—	1
Αδρόμυλοι	—	;	—	—	—	—	—	—	—
Συκιά- Αδρόμυλοι	1	200	—	—	—	—	—	—	—
Ανάβλοχος	—	;	—	—	—	—	—	—	—
Δρήρος	1	14	—	—	—	—	—	—	—
Κριτσά	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Άγιος Γεώργιος Σητείας	1	16	—	—	—	—	—	—	—
Χαμαίζι	—	81	—	—	2	—	—	—	—
Σκοπή	—	4	—	—	—	—	—	—	—
Σφακιά	—	>13	—	—	—	—	—	—	—
Κρυά	2	53	—	—	1	—	—	μερικά	λίγα
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου	—	4	1	—	—	—	—	1	—

Άγιος Γεώργιος Σητείας, Χαμαίζι, ίσως και οι τάφοι της Σκοπής). Στην αρχή της πρωτογεωμετρικής φάσης κτίζονται τάφοι στην Πραισό και τα Σφακιά. Πρόκειται, οπωσδήποτε, για πρώιμο είδος. Πράγματι, έχουμε υπόψη μόνο δύο περιπτώσεις χρήσης θολωτών τάφων, αποκλειστικά κατά τη γεωμετρική φάση, συγκεκριμένα στον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου και τον Άγιο Γεώργιο Σητείας (τάφος 1964). Διαφορετική είναι η περίπτωση των λίγων θολωτών τάφων της πρώιμης ανατολίζουσας, όπως αυτός του Σκουριασμένου στο Καβούσι και ίσως και

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Θέση	Βραχιόλια	Ενώτια	Περίπτα	Χρυσός	Φαγεντιανή	Ελεφαντό- δοντο Οστό	Πόρπες	Περόνες	Χάνδρες	Σφραγιδό- λιθοι	Δακτύλιοι
Βρόκαστρο	1	3	2	1	χάνδρες	—	9	9	>263	8	9
Καβούσι	1	—	—	2	—	—	13	13	2	—	8
Πραισός	—	—	—	>4	αγγείο	4	1	1	39	2	—
Αδρόμυλοι	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Συκιά- Αδρόμυλοι	—	—	—	3	—	—	;	;	—	3	2
Ανάβλοχος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Δρήρος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κριτσά	—	—	—	—	—	—	>1	;	;	—	—
Άγιος Γεώργιος Σητείας	—	—	1	—	—	—	>1	>1	;	—	—
Χαμαίζι	—	—	—	—	—	1	—	—	;	2	—
Σκοπή	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σφακιά	—	—	—	—	—	—	;	;	;	—	;
Κρυά	—	—	1	1	χάνδρες	X	8	1	3	1	1
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΟΠΛΑ

Θέση	Μαχαίρια	Λεπίδες	Λόγχες	Εγχειρίδια	Βέλη	Κνημίδες	Απροσδιό- ριστα όπλα
Βρόκαστρο	3	2	2	;	—	—	25
Καβούσι	—	—	9	4	1	2	—
Πραισός	1	—	2	1	—	—	—
Αδρόμυλοι	—	—	—	—	—	—	—
Συκιά- Αδρόμυλοι	—	—	—	1(;)	—	—	πολλά
Ανάβλοχος	—	—	—	—	—	—	—
Δρήρος	—	—	—	—	—	—	—
Κριτσά	;	—	—	—	—	—	—
Άγιος Γεώργιος Σητείας	—	—	—	—	—	—	μερικά
Χαμαίζι	;	—	—	1	—	—	—
Σκοπή	1	—	—	—	—	—	—
Σφακιά	—	—	—	—	—	—	—
Κρυά	—	—	—	—	—	—	λίγα
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου	1	—	—	—	—	—	—

του τάφου Α της Πραισού. Σ' αυτούς η αρχιτεκτονική μορφή είναι τόσο προσεγμένη και τα ευρήματα, παρά τη σύληση, τόσο πλούσια, που οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για τάφους σημαντικών μελών της κοινωνίας, τα οποία πιθανώς ανατρέχουν συνειδητά σε ένα παλιότερο αρχιτεκτονικό πρότυπο και μάλιστα προσπαθούν να το εφαρμόσουν πολύ πιο πιστά από όσο αυτοί που έκτισαν τους υπομινωικούς ή πρωτογεωμετρικούς, πολύ ταπεινότερους, θολωτούς τάφους.

ΠΙΝΑΚΑΣ V
ΘΟΛΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Θέση	Λάκκοι στο θάλαμο	Ταφές	Ταφές σε πίθους	Καύσεις σε πίθους
Βρόκαστρο	1	4	—	1
Καβούσι	3	3	—	—
Πραισός	—	;	—	—
Αδρόμυλοι	—	;	;	—
Συκιά- Αδρόμυλοι	—	;	—	—
Ανάβλοχος	—	;	—	—
Δρήρος	—	1	—	—
Κριτσά	—	1	1	—
Άγιος Γεώργιος Σητείας	—	1	—	—
Χαμαίζι	—	;	—	—
Σκοπή	—	;	—	—
Σφακιά	—	1	—	—
Κρυά	—	4	1	1
Άγιος Γεώργιος Λασιθίου	—	1	—	—

Ως προς την περίοδο της χρήσης τους οι τάφοι του Καβουσιού προσφέρουν την καλύτερη χρονολογική συνέχεια μέχρι την πρώιμη ανατολίζουσα φάση. Ανάλογη παρατήρηση ισχύει πιθανότατα και στην περίπτωση του Αγίου Γεωργίου Σητείας. Στο Βρόκαστρο, αντίθετα, οι θολωτοί τάφοι δε χρησιμοποιούνται μετά την πρωτογεωμετρική Β, εκτός από τη μυστηριώδη ταφή των είκοσι τεσσάρων ατόμων σε έναν από αυτούς, κατά την πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο.

Περνώντας τώρα στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες (Πίνακας Ι), παρατηρούμε ότι οι θάλαμοι είναι συνήθως τετράγωνοι ή ελαφρά ακανόνιστοι και πολύ σπανιότερα κυκλικοί. Βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπάρχουν, δυστυχώς, τα σχετικά στοιχεία. Δρόμος, συνή-

θως μικρός και απότομος, απαντά σε όλους τους τάφους των νεκροταφείων Συκιάς-Αδρομύλων και Κρυών, ενώ είναι επίσης πολύ συνηθισμένος στο Βρόκαστρο και το Καβούσι. Ο προσανατολισμός δε φαίνεται σταθερός σ' όλη την περιοχή, αν και πιθανώς παρατηρείται μια προτίμηση προς τη Δύση, τουλάχιστον για τις περιπτώσεις εκείνες, για τις οποίες διαθέτουμε στοιχεία. Από τα οργανωμένα νεκροταφεία γνωρίζουμε ότι στο Καβούσι ο προσανατολισμός ήταν σταθερός (προς Δ.) Στο Βρόκαστρο, αντίθετα, άλλοτε η είσοδος είναι στα δυτικά και άλλοτε στα βόρεια, ενώ στα Κρυά άλλοτε στα νότια και άλλοτε στα νοτιοανατολικά.

Όπως ήδη τονίστηκε, είναι λίγοι οι τάφοι που σκάφτηκαν κανονικά και ακόμα λιγότεροι αυτοί που βρέθηκαν ασύλητοι (Πίνακας II). Έτσι, συνολικά, από όλη την ανατολική Κρήτη γνωρίζουμε μόνο δεκαέξι ασύλητους θολωτούς τάφους. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό το σοβαρό μειονέκτημα θα επιχειρήσουμε μια σύντομη παρουσίαση των ευρημάτων: καταρχήν παρατηρείται ότι οι ταφές είναι περισσότερες από τις καύσεις, γενικά (Πίνακας V). Δυστυχώς δε γνωρίζουμε αν σε μερικές περιπτώσεις οι δύο πρακτικές συνυπάρχουν, όπως συμβαίνει αλλού. Συγκεκριμένα, έχουμε δύο μόνο βεβαιωμένες περιπτώσεις καύσεων σε πίθους (στο Βρόκαστρο και τα Κρυά), ενώ αντίθετα δεκαέξι ταφές, από τις οποίες, επίσης, δύο σε πίθους. Τα κτερίσματα παρουσιάζουν αρκετή ποικιλία (Πίνακας II-IV): εκτός από τα αγγεία (Πίνακας II) είναι συχνά επίσης τα κοσμήματα, οι σφραγιδόλιθοι (Πίνακας III), τα εργαλεία (Πίνακας II) και τα όπλα (Πίνακας IV). Σε σύγκριση με τα άλλα είδη τάφων οι θολωτοί, παρά την αποσπασματικότητα των γνώσεών μας, παρουσιάζονται πολύ πλουσιότεροι, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότεροι από αυτούς είναι πρώιμοι, ανήκουν δηλαδή σε μια εποχή με μάλλον χαμηλό, γενικά, βιωτικό επίπεδο. Ιδιαίτερη σημασία για τον καθορισμό της κοινωνικής προέλευσης των οικογενειών που τους χρησιμοποιούσαν, έχει το γεγονός της ύπαρξης αρκετών σφραγιδολίθων, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι υστερομινωικοί, αποτελούσαν δηλαδή προφανώς πολύτιμα κειμήλια. Χαρακτηριστικά παρατηρεί κανείς ότι οι σφραγιδόλιθοι είναι σχεδόν εντελώς άγνωστοι στα υπόλοιπα είδη τάφων της εποχής. Αντίστοιχο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση αντικειμένων από φαγεντιανή, οστό ή ελεφαντόδοντο και, κυρίως, χρυσό (γνωρίζουμε είκοσι δαχτυλίδια, μερικά από τα οποία είναι χρυσά). Δυστυχώς οι πληροφορίες μας για τα όπλα και τα εργαλεία δεν είναι επαρκείς, πάντως η παρουσία χάλκινων ή συχνότερα σιδερένιων δειγμάτων φαίνεται μάλλον κοινή στην πλειονότητα των τάφων, για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία.

Θαλαμοειδείς λαξευτοί (Πίνακας VI-VII)

Και στην περίπτωση αυτή πρόκειται για συνέχεια της ΥΜ III παράδοσης. Οι τάφοι αυτοί, όμως, δεν είναι και τόσο κοινοί στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, πιθανότατα, γιατί στην περιοχή αφθονούσαν οι σπηλιές, οι οποίες αποτέλεσαν μια φθηνή και προσιτή εναλλακτική λύση.

Από την ανατολική Κρήτη γνωρίζουμε σποραδικά παραδείγματα στην Πραισό και ένα νεκροταφείο στα Μαντάλια Αγίου Γεωργίου Σητείας (Πίνακας VI). Σ' αυτή τη θέση, που συλήθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και έτσι δεν είναι πιά δυνατόν να γίνουν παρατηρήσεις σχετικά με τα ταφικά έθιμα, οι ίδιοι οι τάφοι σώζονται πολύ καλά και επιτρέπουν τουλάχιστον τη μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής τους (Πίνακας VI) (βλ. Ειλαπίνη, Β, σχέδ. 1, φωτ. 1-3). Σήμερα διακρίνονται ανάμεσα στην πυκνή θαμνώδη βλάστηση περίπου δεκαπέντε τάφοι, σε δύο συστάδες, με είσοδο στα νοτιοανατολικά. Οι θάλαμοι έχουν ακανόνιστη κυκλική κάτοψη και οι δρόμοι είναι μακρείς, στενοί και ελαφρά κατηφορικοί. Έχουν διαστάσεις ελαφρά μικρότερες από εκείνες του μέσου όρου των λαξευτών θαλαμοειδών τάφων της ΥΜ III εποχής.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI
ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ ΛΑΞΕΥΤΟΙ ΤΑΦΟΙ.
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Θέση	Αριθμός	Χρονολόγηση	Ασύλητοι	Προσανα- τολισμός	Δρόμος	Ταφές
Πραισός	2	ΥΓ-ΠΑ	2	Δ.	Ι	Ι
Άγιος Γεώργιος Σητείας	περίπου 15	ΥπΜ-ΠΑ	—	ΝΑ.	όλοι	;

Από την Πραισό, εξάλλου, γνωρίζουμε δύο παραδείγματα με είσοδο στα δυτικά. Μόνο ο ένας από αυτούς έχει δρόμο. Η είσοδος φαίνεται ότι σε όλες τις περιπτώσεις κτιζόταν. Σε μερικούς από τους τάφους του Αγίου Γεωργίου σώζονται ακόμα λείψανα από τα τοιχάκια αυτά στη θέση τους ή πέτρες σκορπισμένες στο δρόμο.

ΠΙΝΑΚΑΣ VII
ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΕΙΣ ΛΑΞΕΥΤΟΙ ΤΑΦΟΙ. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Θέση	Αγγεία	Πόρπες	Χάνδρες	Περίαπτα	Τριχο- λαβίδες	Όπλα	Οψιανός	Οστά ζώων
Πραισός	85	2	1	1	1	7	1	X
Άγιος Γεώργιος Σητείας	;	—	—	—	—	—	—	—

Δυστυχώς, δεν είναι πιά δυνατόν να παρατηρήσει κανείς τίποτα σχετικά με τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου του Αγίου Γεωργίου (Πίνακας VII), αφού κανένας από τους τάφους δε σκάφτηκε κανονικά. Το γεγονός όμως ότι ένα μεγάλο μέρος των αγγείων του συνόλου, περίπου πεντακόσια, έχει σωθεί, μπορεί ίσως να μας δώσει μια ιδέα της αρχικής κατάστασης. Ενδιαφέρον είναι ότι ανάμεσα στα αγγεία αυτά, που ανήκουν στην πλειονότητά τους στην ύστερη γεωμετρική φάση, αλλά, οπωσδήποτε, παρέχουν μια συνέχεια από την υπομινωική ως την πρώιμη ανατολιζουσα, υπάρχουν μερικά, λίγα πάντως, πιθοειδή, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για να περιλάβουν τα λείψανα καύσεων. Στην Πραισό στον έναν από τους τάφους, για τον οποίο διαθέτουμε πληροφορίες, παρατηρήθηκαν ταφές. Όσο για τα υπόλοιπα κτερίσματα πρέπει να σημειωθεί ότι αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι βέβαια ελάχιστα, η ποικιλία είναι αξιοσημείωτη, όχι όμως ο πλούτος τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα των σιδερένιων όπλων του τάφου 1978 που δε διακρίνεται αλλιώς για τον πλούτο των κτερισμάτων του.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII
ΤΑΦΙΚΑ ΣΠΗΛΙΑ. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Θέση		Χρονολό- γησηση	Ασύλητα	Προσανα- τολισμός	Διαμόρφωση εισόδου	Λάκκοι	Ταφές	Καύσεις και ταφές
ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ	Καρακοβίλια	Γ	—	;	—	—	X	—
	Βραχοσκεπή οικισμού	ΥπΜ	—	;	—	—	X	—
ΠΡΑΙΟΣ	Σκάλες	ΥΓ	X	ΒΔ.	—	—	;	;
	Βαβέλλοι	Γ	X	;	—	—	X	—
Άγιος Σπυρίδωνας		ΥπΜ/ΠΓ-ΠΑ	I	ΒΔ., Β.	—	—	X	—
Άγιος Στέφανος		Γ	—	;	—	—	;	;
ΖΑΚΡΟΣ	Μαλακάρη	ΥΜ ΠΠΓ, ΥπΜ, ΥΓ	;	;	—	X	;	;
	Ελληνικά 1	Γ	X	;	X	—	X	—
	Ελληνικά 2	ΥΓ	X	Α.	—	—	X	—
	Ελληνικά 3	ΥΓ	X	Α.	—	—	X	—
	Κούκου Κεφάλι 1	Γ	—	;	—	—	;	;
	Κούκου Κεφάλι 2	Γ	—	;	—	—	;	;
ΠΙΣΚΟ- ΚΕΦΑΛΟ	Μπεράτι	Γ-ΠΑ	2	Α.	—	X	—	X
	Κεφάλια	Γ	—	;	X	—	X	—
Σταυρωμένος		Γ	—	;	—	—	;	;

Ταφικά σπήλαια (Πίνακας VIII-IX)

Από την ανατολική Κρήτη γνωρίζουμε δεκαπέντε σπήλαια που έχουν χρησιμοποιηθεί για ταφές κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου (Πίνακας VIII). Είναι πιθανό ότι σε μία περιοχή τόσο ορεινή υπάρχουν ακόμα πολύ περισσότερα και περιμένουν την ανακάλυψή τους· ας ελπίσουμε μέσω οργανωμένης επιστημονικής έρευνας. Σε μία μόνο περίπτωση, στον Άγιο Σπυρίδωνα Σητείας, η σπηλιά είχε πρωτοχρησιμοποιηθεί κατά την ΥΜ ΠΙΑ φάση, πιθανότατα και πάλι για ταφές και αργότερα, κατά την υπομινωική ή την πρωτογεωμετρική καθαρίστηκε εν μέρει από το παλιότερο περιεχόμενό της και ξαναχρησιμοποιήθηκε. Εξάλλου σε ένα από

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΧ
ΤΑΦΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Θέση		Αγγεία	Πόρπες	Περόνες	Όπλα	Χάνδρες	Μινωικά λίθινα αγγεία	Οστά ζώων
Βρόκαστρο		1	—	—	—	—	—	—
ΠΡΑΙΣΟΣ	Σκάλες	2 και όστρακα	1	—	—	—	—	X
	Βαβέλλοι	5	—	—	—	—	—	—
Άγιος Σπυρίδωνας		23	1	—	—	—	X	X
Άγιος Στέφανος		16	—	—	—	—	—	—
ΖΑΚΡΟΣ	Μαλακάρη	9	—	—	—	—	—	—
	Ελληνικά 1	6	—	—	—	X	—	—
	Ελληνικά 2	όστρακα	—	—	—	—	—	—
	Ελληνικά 3	όστρακα	—	—	—	—	—	—
	Κούκου Κεφάλι 1	70	μερικές	μερικές	1 σπαθί	X	X	—
	Κούκου Κεφάλι 2	15	—	—	—	—	—	—
ΠΙΣΚΟ- ΚΕΦΑΛΟ	Μπεράτι	40	—	—	—	—	—	—
	Κεφάλια	80	—	—	—	—	—	—
Σταυρωμένος		11	—	—	—	—	—	—

τα σπήλαια της Ζάκρου οι πρώτες ταφές είχαν γίνει κατά την ΥΜ ΙΙΓ, αλλά είναι πιθανό ότι στην περίπτωση αυτή η χρήση είναι συνεχής μέχρι την ύστερη γεωμετρική. Ένα από τα σπήλαια του Βρόκαστρου, εξάλλου, έχει χρησιμοποιηθεί κατά την υπομινωική φάση. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις φαίνεται ότι οι κάτοικοι της περιοχής επέλεξαν αυτούς τους τόπους για τις ταφές των νεκρών τους κυρίως κατά τη γεωμετρική φάση. Τόσο στον Άγιο Σπυρίδωνα όσο και στο Πισκοκέφαλο η χρήση συνεχίζεται και κατά την πρώιμη ανατολίζουσα, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 8ου αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Χ
ΤΑΦΙΚΑ ΕΡΚΗ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Θέση	Αριθμός	Χρονολό- γηση	Ταφές	Καύσεις και ταφές	Καύσεις	Ταφικά αγγεία	Ταφές παιδιών
Βρόκαστρο	12	ΥΠΓ-ΠΓΒ, Γ. ΠΑ	1	1	9	3	2
Πραισός	3 ή 4	ΠΑ	;	;	;	;	;
Ανάβλοχος	1	Γ	1	—	—	—	;
Δρήρος	19	Γ-ΠΑ	2	2	6	4	2
Καβούσι	4	ΠΑ	;	;	;	—	;

Το μέγεθος των σπηλαίων ποικίλλει άλλοτε πρόκειται για μικρές κοιλότητες και άλλοτε για πολύ μεγαλύτερες. Είναι ομαδικοί τάφοι, αλλά επειδή λείπουν οι μελέτες του σκελετικού υλικού δε γνωρίζουμε αν ήταν απλώς οικογενειακοί τάφοι ή αν ανήκαν σε μία μικρή κοινότητα. Ως προς τον προσανατολισμό παρατηρείται μια προτίμηση προς τα σπήλαια με είσοδο στην ανατολή, αν και ο κανόνας αυτός έχει και τις εξαιρέσεις του. Πληροφορίες για το κλείσιμο της εισόδου διαθέτουμε μόνο από τον Άγιο Σπυρίδωνα, όπου, κατ' αναλογία προς τους λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους οι δύο εισοδοί βρέθηκαν κτισμένες. Ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η προσπάθεια αρχιτεκτονικής διευθέτησης του χώρου μπροστά από την είσοδο σε σπήλαια της Ζάκρου και του Πισκοκεφάλου. Σε δύο περιπτώσεις, στις παραπάνω θέσεις επίσης, είχαν σκαφτεί στο δάπεδο των σπηλαίων λάκκοι, μέσα στους οποίους είχαν γίνει μερικές από τις αποθέσεις. Μεικτή πρακτική ταφών και καύσεων αναφέρεται σε μία μόνο περίπτωση, στο Πισκοκέφαλο, ενώ στις υπόλοιπες απαντούν αποκλειστικά ταφές.

Ως προς τα ευρήματα (Πίνακας ΙΧ) δεν παρατηρείται ουσιαστική διαφορά από τα υπόλοιπα είδη τάφων, εκτός ίσως από το γεγονός της μικρότερης παρουσίας όπλων. Τα κοσμήματα επίσης είναι λίγα: πόρπες, περόνες και λίγες χάντρες. Λείπουν εντελώς τα πολύτιμα αντικείμενα και οι σφραγιδόλιθοι, αλλά αυτά φαίνεται πως γενικά σπανίζουν κατά τη γεωμετρική φάση.

Ταφικά έρκη (Πίνακας Χ-ΧΙΙ)

Οι κτιστοί αυτοί τάφοι, αποτελούμενοι από ένα ή περισσότερα μικρά διαμερίσματα με τετράγωνη, ορθογώνια ή και ακανόνιστη κάτοψη, απαντούν σε πέντε θέσεις της περιοχής. Σε δύο από αυτές τουλάχιστον, το Βρόκαστρο και τη Δρήρο απαρτίζουν οργανωμένα νεκροταφεία, τα οποία μάλιστα έτυχαν κανονικής ανασκαφής και έτσι έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας αρκετές πληροφορίες τόσο για την αρχιτεκτονική όσο και για τα κτερίσματα και για τις πρακτικές απόθεσης των νεκρών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙ
ΤΑΦΙΚΑ ΕΡΚΗ. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Θέση	Ασύλητοι	Αγγεία	Πόρπες	Περόνες	Χάνδρες	Σφραγιδό- λιθοί	Περίαπτα	Μινωικά λίθινα αγγεία
Βρόκαστρο	9	23	23	5	>6	1	2	—
Πραισός	—	10	—	—	—	—	—	—
Ανάβλοχος	—	6	—	—	—	—	—	—
Δρήρος	19	27	5	2	3	—	—	1
Καβούσι	—	1	—	—	—	—	—	—

Ο τύπος με τα περισσότερα διαμερίσματα απαντά μόνο στο Βρόκαστρο και φαίνεται ότι το καθένα από αυτά είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερους από έναν νεκρούς. Στη Δρήρο οι περισσότεροι από τους τάφους είναι ατομικοί, ενώ μερικοί είχαν χρησιμοποιηθεί για δύο άτομα. Ταφικά έρκη δεν απαντούν, από όσο γνωρίζουμε στην ΥΜ ΙΙΙ Κρήτη. Ο τύπος συνδέεται κατά κάποιο τρόπο, ως προς την αρχιτεκτονική μορφή του, με τα προανακτορικά «οστεοφυλάκια», η E. Hall μάλιστα χρησιμοποίησε τον ίδιο όρο (bone enclosures) για να περιγράψει τα έρκη του Βρόκαστρου, αλλά, βέβαια, πρέπει να θεωρηθεί απίθανη μια οργανική σχέση με-

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙΙ
ΤΑΦΙΚΑ ΕΡΚΗ. ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Θέση	Σφονδύλια	Τριχο- λαβίδες	Εργαλεία	Όπλα
Βρόκαστρο	—	2	4	5
Πραισός	—	—	—	—
Ανάβλοχος	—	—	;	—
Δρήρος	1	—	3	5
Καβούσι	—	—	—	—

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII
ΤΑΦΕΣ ΣΕ ΠΙΘΟΥΣ ΕΚΤΟΣ ΤΑΦΩΝ

Θέση	Αριθμός	Ταφές παιδιών	Αγγεία
Βρόκαστρο	5	3	3
Μακρυγιαλός	;	—	—

ταξύ των δύο εποχών. Είναι μάλιστα αρκετά περίεργο το γεγονός ότι στο Βρόκαστρο ακριβώς, για το οποίο η ανασκαφή του οικισμού δείχνει συνέχεια της κατοίκησης, προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής φάσης εμφανίζεται αυτή η ριζική αλλαγή στα ταφικά έθιμα. Για μικρό χρονικό διάστημα οι ταφές στους θολωτούς τάφους συνεχίστηκαν παράλληλα με τις πρώτες αποθέσεις νεκρών στα ταφικά έρκη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου και μια άλλη παράλληλη αλλαγή στα ταφικά έθιμα στο χώρο αυτό, δηλαδή η υιοθέτηση της πρακτικής των καύσεων, που συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με τα έρκη. Φαίνεται ότι στο Βρόκαστρο, την πιο ανοικτή προς τις εξωτερικές επιδράσεις περιοχή της ανατολικής Κρήτης, η αλλαγή αυτή συνδέεται με κάποιες επιρροές που ήρθαν από την κεντρική Κρήτη ή ακόμα και από άλλα μέρη του Αιγαίου, τις Κυκλάδες ή την Εύβοια για παράδειγμα, με τα οποία το Βρόκαστρο έχει βεβαιωμένες σχέσεις.

Ταφικά έρκη δεν απαντούν καθόλου σχεδόν στη συντηρητικότερη περιοχή της Σητείας, εκτός από μία μεμονωμένη περίπτωση ενός μικρού συνόλου στην Πραισό, το οποίο όμως, χαρακτηριστικά ανήκει στην πρώιμη ανατολίζουσα φάση. Στην Ανάβλοχο ο τάφος αυτού του τύπου είναι γεωμετρικός, ενώ η νεκρόπολη της Δρήρου ξεκινά από τη γεωμετρική φάση και χρησιμοποιείται επίσης και στην πρώιμη ανατολίζουσα (Πίνακας X).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, οι καύσεις επικρατούν σχεδόν ολοκληρωτικά στα ταφικά έρκη και τα λείψανά τους τοποθετούνται συχνά σε αγγεία, ενώ σε τρεις περιπτώσεις συνυπάρχουν ταφές και καύσεις στον ίδιο τάφο. Τα κτερίσματα (Πίνακας XI, XII) δεν παρουσιάζουν σημαντική διαφοροποίηση από τα υπόλοιπα ήδη τάφων, αν και πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο Βρόκαστρο, στα πρώιμα έρκη, είναι κάπως πλουσιότερα, όπως φαίνεται πως ήταν ο κανόνας για την πρωτογεωμετρική εποχή Β, ενώ στη νεκρόπολη της Δρήρου τα κτερίσματα είναι γενικά λίγα και χωρίς μεγάλη ποικιλία· ακόμα και οι τύποι των αγγείων που συνοδεύουν τους νεκρούς είναι πολύ περιορισμένοι. Όπλα εξάλλου δεν απαντούν πολλά, πράγμα μάλλον σύνηθες κατά τη γεωμετρική και την πρώιμη ανατολίζουσα.

Ταφές σε πίθους εκτός τάφων (Πίνακας XIII)

Απαντούν μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις στο Βρόκαστρο, κυρίως ταφές παιδιών, για τις οποίες όμως δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες ως προς τη χρονολόγηση, και άλλες στο Μακρυγιαλό. Για τις τελευταίες γνωρίζουμε μόνο ότι είχαν γίνει σε πίθους με ανάγλυφη και εμπόση διακόσμηση και χρονολογούνται, επομένως, στον 7ο αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙΥ
ΤΑΦΟΙ ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Θέση	Αριθμός	Χρονολόγηση	Αγγεία
Πραισός	μερικοί	ΥΓ-ΠΑ	6
Αδρόμυλοι 1	1	Γ	περίπου 90
Αδρόμυλοι 2	1	Γ-ΠΑ	μερικά
Σκλάβοι	μερικοί	ΥπΜ-ΥΓ	63

Τάφοι απροσδιόριστου τύπου (Πίνακας ΧΙΥ)

Τέλος, εντελώς χαρακτηριστικά για την περιοχή, γνωρίζουμε αρκετά αγγεία προερχόμενα από τάφους της περιοχής Σητείας, τα οποία έφθασαν στα Μουσεία μετά από κατασχέσεις της Χωροφυλακής, αλλά δε διαθέτουμε καμιά πληροφορία για το είδος των τάφων, από τους οποίους αυτά προήλθαν.

*Bristol, 1988**ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ*

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

EXCAVATION ON A 5th CENTURY B.C. CEMETERY AT ANCIENT ARGILOS

(Figs 1-6; Pls 1-17)

I. INTRODUCTION

The Andros colony of Argilos is located in the locality of Paliokastro, west of the estuary of the River Strymon. Towards the end of 1980, after it was brought to our attention, part of the cemetery (a 10×10 m. trench) was excavated in the area between two tombs of Macedonian type. The cemetery, which undoubtedly extends outside the limits of the trench, belongs to the 5th c. B.C., was an organized one and surrounded by an enclosure, at least on the south. In group A we have two sarcophagi, a tile burial and two larnakes, in group B four larnakes, in group Γ two pointed-base amphorae and in group Δ a sarcophagus. All the sarcophagi were found at about the same depth, as was the enclosure, as well as two areas with intense traces of burning, probably due to necrodeipna.

DIMITRIOS V. GRAMMENOS

II. THE EXCAVATION OF THE CEMETERY

The excavation of a Classical cemetery at ancient Argilos is described. The grave goods are described in detail; their number, kinds, workshops and importance are discussed, and observations are made about the burial customs, form and construction of the graves, the chronological sequence in which the dead were placed in them, their orientation, etc.

Finally, making use of literary and epigraphical evidence, some suggestions are put forward about the history of Argilos in the 5th c. B.C. A study of the grave goods and our observations concerning the burial customs indicate that its relations with Athens and Greece in general were much closer than with Olynthus, and confirm the description by Herodotus of Argilos as a «Greek city».

MICHALIS A. TIVERIOS

COMMENTS ON A RELIEF SLAB AT MYSTRA
CONTRIBUTION TO THE SCULPTURE OF MYSTRA

(Pls 18-20)

The marble relief set into the floor of the Metropolis at Mystra and bearing the representation of a double-headed eagle is believed to be a work of the late Palaeologan period and is dated to the 14th c.; its reuse in its present location is secondary. Within a rectangular panel a double-headed eagle is depicted with wings spread, feet apart and heads in profile; it is worked in high relief and bordered by a palmette shoot in low relief. The eagle type is derived from middle Byzantine models and has parallels with related representations of eagles in the late Byzantine period, chiefly at Arta and in northern Greece, especially Thessaloniki, and at Mystra itself. The border with the palmette shoot has close similarities with sculptures from Epirus, especially Arta, from Thessaloniki and the wider region of northern Greece, from Mystra and from Constantinople. The combination of techniques (high and low relief) and the pictorial rendering of the subject identify it as Palaeologan sculpture. Iconographic and stylistic comparisons show similarities and connections with groups of reliefs from the end of the 13th and beginning of the 14th c., as well as similarities with works from the whole of the 14th c. The relief also has links with the sculptural «production» of Mystra, without fitting specifically into any particular group of reliefs from there. The chronological attribution does not conflict with the historical evidence for Mystra or with the persons who lived there.

ARISTEA KAVVADIA-SPONDYLI

TWO FRAGMENTS OF MARBLE VOTIVE RELIEFS
FROM KRANNON

(Pls 21-22)

Fragment A. Part of a votive relief comes from a surface collection made at the archaeological site of Crannon. A three-figure composition is depicted in the relief, which extends into width and has a pedimental capping. On the right a bearded figure holds a round shield, wears a helmet and is protected by a breastplate over his sleeved chiton. The chlamys covering his right shoulder blows in the same direction. On his left stands a female figure whose head is covered with a veil. The charioteer on the left of the female figure is smaller in size and is in a different plane.

The missing part of the representation is obviously to be restored with a four-horse chariot. The scene may be identified as an abduction. Although the subject matter has been influenced by corresponding Attic models, the morphological treatment and the technique of working emanate from Thessalian sculpture. We would describe the scene as a mythological one and identify it with ancient local myths which have the hero of the city abducting Hippodameia,

daughter of Pelops. The relief, dating to the 4th c. B.C., was inspired and influenced in its subject by the social and historical climate of Crannon.

Fragment B. Part of a votive relief was also found on the site of Crannon depicting a four-horse chariot. Although the restoration of the righthand part remains open from the point of view of subject, the representation of a four-horse chariot itself is well-known from Attic reliefs, which this one imitates while preserving its provincial way of handling the composition.

The above reliefs, the work of local workshops at the beginning of the 4th c. B.C., were influenced by the «Attic Koine» which took shape and influenced Thessalian sculpture at the beginning of that century.

GARYFALLIA ARVANITOU-METALLINOY

A TERRACOTTA ARULA OF DIOSKUROI FROM ANCIENT CORINTH

(Pls 23-24)

The small terracotta arula published here, no 1762 of the Museum of the Ancient Corinth, was found in fragmentary condition during an excavation in the Kritika place in 1981. It was made in a mould by using pinkish buff Corinthian clay. Its dimensions are 31 cm height and 33.5 cm width. Upon the three panels of the arula we recognise the relief decoration of Dioskuroi with their sister Helen.

The chronology of the new arula (first half of the 2nd c. B.C.) includes all the problems of the absolute chronology of these monuments, because no one of them was found in situ.

ANNA BANAKA-DIMAKI

TOMBES DE L'ANCIENNE AMBROSSOS

(Fig 1-22; Pl 25-42)

Le site de l'ancienne Ambrossos, où se dresse aujourd'hui la ville moderne de Distomon, en Béotie, nous a livré des tombes d'époque hellénistique, lors des fouilles menées par la Ephorie de Delphes. Situées en trois endroits de la ville, ces tombes datent, dans l'ensemble, de la première moitié du 3ème siècle av. J.-C.

La comparaison avec les tombes découvertes autrefois dans l'ancienne Médéon, située non loin de là, fait apparaître plusieurs éléments communs dans les habitudes funéraires de ces deux lieux.

Les différents types de tombes, leur orientation, la position recroquevillée des défunts (qui caractérise les inhumations tout au long du 3ème siècle av. J.-C.) sont les points communs les plus évidents.

Les tombes renfermaient un matériel assez riche. Les vases les plus fréquents —unguentaria, chytres, tasses— et les lampes étaient en majorité des importations corinthiennes, béotiennes ou attiques.

Athènes, 1988

XENI ARAPOYANNI

4th CENTURY B.C. GRAVE STELE FROM PALAIA EPIDAVROS

(Pls 43-44)

An exploratory sounding in the building lot of E. Verdellis at Palaia Epidavros in January of 1982 uncovered an inscribed marble pedimental grave stele, dated to ca 370-360 B.C. with the relief representation of a young woman. The stele, in the form of a «naiskos», has side pilasters with plain capitals, architrave and pediment.

The figure wears a long, belted, Argive peplos with an overfall and deep pouch, a garment characteristic of peplos-wearing figures chiefly on votive reliefs of the late 5th c. B.C. The linearity and vertical folds of the peplos are characteristic of both Cycladic and Peloponnesian works, but with Attic influence. The mass of the figure's hair, covering much of the forehead, as well as the treatment of the features of the face, breast and shoulders recall Argive works. The position of the figure's arms are difficult to interpret.

The inscription *EYAMEPI XAIPE* on the stele was incised at a later date, perhaps soon after 200 B.C.

The stele was reused a third time, apparently, serving as one of the cover slabs on a built Roman cist grave.

ROSA PROSKYINITOPOULOU

ΦΑΙΔΡΟΣ ΚΡΑΤΗΡ... AUS RHODOS

(A b b. 1-2; T a f. 45-50)

Der Anfang des 3. Jhs entstandene Krater 2413 im Museum von Rhodos ist ein bemerkenswertes Zeugnis für die schöpferischen Fähigkeiten der rhodischen Töpfer, unter den vielfältigen, aus verschiedenen Zentren stammenden Einflüssen und Anregungen eine Auswahl zu treffen und daraus neue Formen zu schaffen. Der reiche, mit Tonschlicker aufgetragene Dekor, der am Hals und auf der Schulter aus Wein- und Efeublättern und im unteren Bereich des Gefäßes aus einem grossen Akanthuskelch besteht, ein Motiv, das sich mit zusätzlichen Blättern an den Helkelansätzen wiederholt, verrät zusammen mit der Gefäßform, daß Vorbilder der Gnathia— und der attischen «Westabhangkeramik» verarbeitet worden sind. Bei der figürlichen Gestaltung der Henkel in Form von zwei Panen, die sich über die Gefäßlippe beugen, war der Meister von achämenidischer Toreutik inspiriert.

EOS ZERVOUDAKI

THE SANCTUARY OF APOLLO IN KARDAMENA ON COS

THE CHRONICLE OF A DESTRUCTION

(Figs 1-3; Pls 51-66)

This article is a little history of one of the greatest archaeological destructions of recent years, which occurred in the last months of 1981 in the building lot of M. Patera and E. Tsangarouli at Kardamena on Cos during the course of bulldozing for the construction of a hotel by the A.E. Aigeus Touristic and Navigation Enterprises, and also of the short investigation that followed on the destruction in the next year.

The Patera - Tsangarouli lot is in the district of Iliopyra in the locality of Tsoukalaria on the southern slopes of the acropolis hill of ancient Alasarna, 150 m. north-west of the Hellenistic theatre and some 200 m. west of the early Christian basilica of Ayia Theotita, beneath which at the beginning of the century the German archaeologist R. Herzog, vainly looked for the temple of Apollo, centre of the famous tribal cult of the ancient deme of the Alasarnites, known from the inscriptions that were reused in building the basilica.

The result of the largely illegal building works was the radical destruction of a large part of a monumental Hellenistic structure, which the investigation that followed showed to have been connected with the sanctuary of Apollo.

The investigation began with the rubble from the bulldozing, which contained a mass of architectural fragments from the half-destroyed building, fragments of sculpture and inscriptions and innumerable pottery sherds ranging from the Mycenaean to the Early Christian period.

The subsequent archaeological excavations in the remaining open spaces revealed the probable remains of the approach to and the rear part of the structure, which had escaped the destruction.

The building was oriented approximately E-W and built chiefly of rectangular blocks of white and grey-black marble in the isodomic manner. The preserved length is 11 the width 12 m. and it survives in the south-west corner to a height of 5 courses (1.50 m.).

Part of the stylobate of a Doric colonnade, which seems to have flanked the building on the north, was found 5 m. north of it. The identification of the building as the sanctuary of Apollo is suggested by the nature, richness and quality of the finds both from the rubble and from our excavation, as well as by the earlier surface finds that came from the cultivation of the property. The cult epithet of Apollo, which research hitherto had concluded was Dalios, was, according to a new inscription mentioning the festival in his honour—the Pythaia—Apollo Pythaios or Pytheus.

The sanctuary, in which Heracles and Hecate Stratia, a goddess of Anatolian origin, were also worshipped, had a long existence, from the Archaic to the Imperial period, according to the finds.

The actual structure, is the result of rebuilding in the 3rd c. B.C.

In the Early Christian period the sanctuary was used as a quarry by the Christians to obtain building material for the basilica of Ayia Theotita. While over it a settlement grew up that was apparently deserted because of Arab pirate raids in the middle of the 7th c. A.D.

The continuation of the excavation has been entrusted by the 22nd Ephoria of Antiquities of the Dodecanese to a team from the Archaeological Faculty of Athena University.

A GROUP OF GRAVES EXCAVATED AT ARGOS

(Figs 1-20; Pls 75-89)

During excavations, in October 1981, at Argos, a group of four cist graves were found in a distance of 240 m. to the east of the hill of Aspis.

The graves I and II were built of unworked stones and covered by slabs.

The grave I, according to its construction and some sherds of a small matt painted jug belongs to the Middle Helladic period.

The grave II, according to its construction and its dimension probably belongs to the Early Mycenaean period.

The graves III and IV were cist graves of poros, belonging to the transition from the Late Archaic to the Early Classical period. Such graves of the same period occur at Corinth, Asini, Argos and at Halieis in the southern Argolid.

The graves III and IV differed from each other in their contents, but the choice of pottery, reveals that Corinthian pots were preferred to Attic and to local ones. The local pottery, from eastern Peloponnesos, has not yet been, so thoroughly, studied that it is possible to give more detailed information about the different pottery centres which, no doubt, existed at that time.

The graves III and IV contained, except Attic, Corinthian and local pottery, two Laconian cups and one Beotian. They also held other offerings besides pottery, an Argive terracota figurine with two female figures, two metal rings of bronze and iron, one silver finger-ring and reinforcements for sandals made of iron. Examples made of iron are mentioned in the article from various places in Greece. The majority of the sandals can be dated from the 6th and the 5th c. B.C.

KATERINA BARAKARI-GLENI

ΑΠΟΛΛΩΝΙ, ΑΣΚΛΗΠΙΩΙ, ΥΓΙΕΙΑΙ

EPIGRAPHICAL EVIDENCE FOR THE ASCLEPIEION AT VEROIA

(Pl 90)

The inscription published here contains a list of objects offered to Apollo, Asclepius and Ygieia, for the most part by priests at the conclusion of their term of service. It seems, however that they were not only the personal dedicatory offerings of these priests, but also some investment of the revenues of the temple coming exclusively from two sources: the money collected, in the treasury and the money from the sale of animals and from the exploitation of their wool and hides (sacrificial). In the section on the problems of interpretation the for and against of both views are examined in turn.

The votive objects, all probably of silver, are vases of relatively light weight. Apart from the many well-known vessels there are a number that are rarely encountered in epigraphic

texts, such as the *ἀντιγονίς*, *ἀργολικόν ὑποφιάλιον*, and some found for the first time, such as the *κιμώλιον*.

The majority of the names of those who made the offerings are common Greek ones, but they form an addition to the list of names known from Veroia because at least half of them are found for the first time in that city.

This inscription, which is dated to 240-225 B.C., is very important for all of Macedonia because it illuminates certain aspects of the functioning of a large sanctuary, and particularly because it shows that the sanctuaries in this region were organized on the same basis as, and with similar sectors of activity to the corresponding ones in the south of Greece, the islands and Asia Minor.

Museum of Veroia, March 1988

VICTORIA ALLAMANI-SOURI

EARLY IRON AGE GRAVES IN EAST CRETE SUPPLEMENT

The present short study formed part of an article with the same title that recently appeared in the volume *Ειλαπίνη*, published by the Municipality of Heraklion in honour of N. Platon, but which was not included in that publication.

It has Tables showing the different types of the graves, their architectural forms and their contents. The greater part of the material came to us as a result of confiscations by the gendarmerie or of excavations carried out at the beginning of the century, or was never properly published, and it is thus not possible to form any conclusions about the social organization of the place during the Early Iron Age.

The Tables examine separately the vaulted tombs, rock-cut chamber tombs, burial caves, funerary herki (burial enclosures) and pithos burials outside of the graves; they specify whether the burials were found intact or not, and they give the dates indicated by the pottery. As regards the funerary customs, the tables show whether they were burials, cremations or a combination of the two together. The different categories of grave goods are described: pottery, jewellery, weapons, seal stones, Minoan stone vases, precious objects (of faience, gold, and ivory) and animal bones.

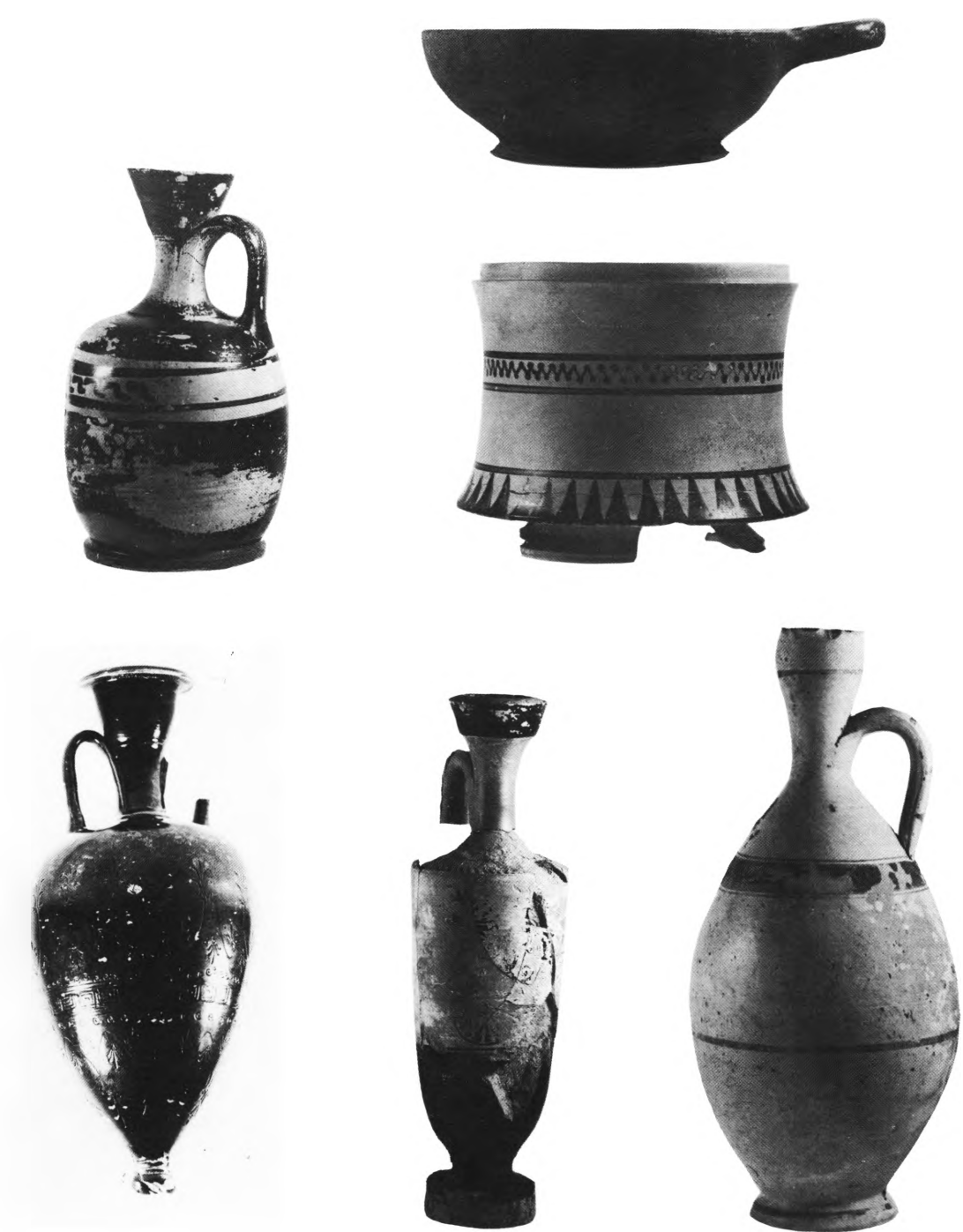
Bristol, 1988

METAXIA TSIPOPOULOU

ΠΙΝΑΚΕΣ

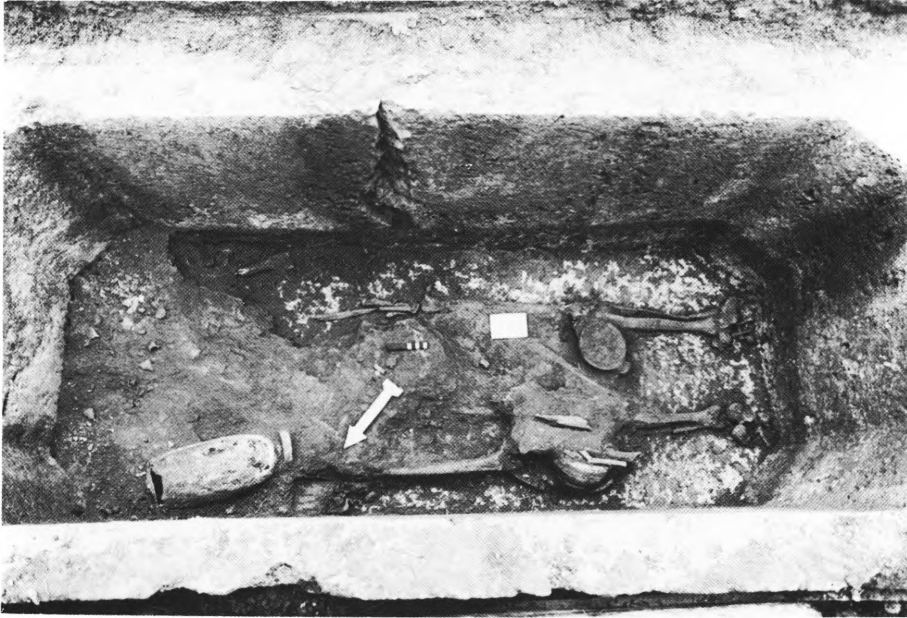

Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Α, σαρκοφάγος Ι: α) Αττικό κánaστρο, β) Αττική λήκυθος, γ) Αττική πωξίδα, δ) Αττικός αμφορίσκος, ε) Αττική λήκυθος, στ) Κορινθιακή λήκυθος.

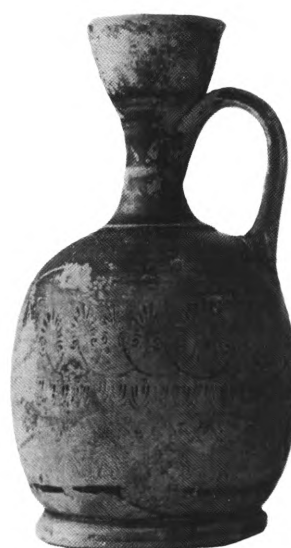

Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Α, σαρκοφάγος ΙΙ: α-β) Αττική κύλικα-σκύφος, αττική πυξίδα, γ-δ) Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος.

Αρχαία Άργιλος. Συστάδα Α: α) Σαρκοφάγος ΙΙ, β) Πήλινη λάρνακα β'.

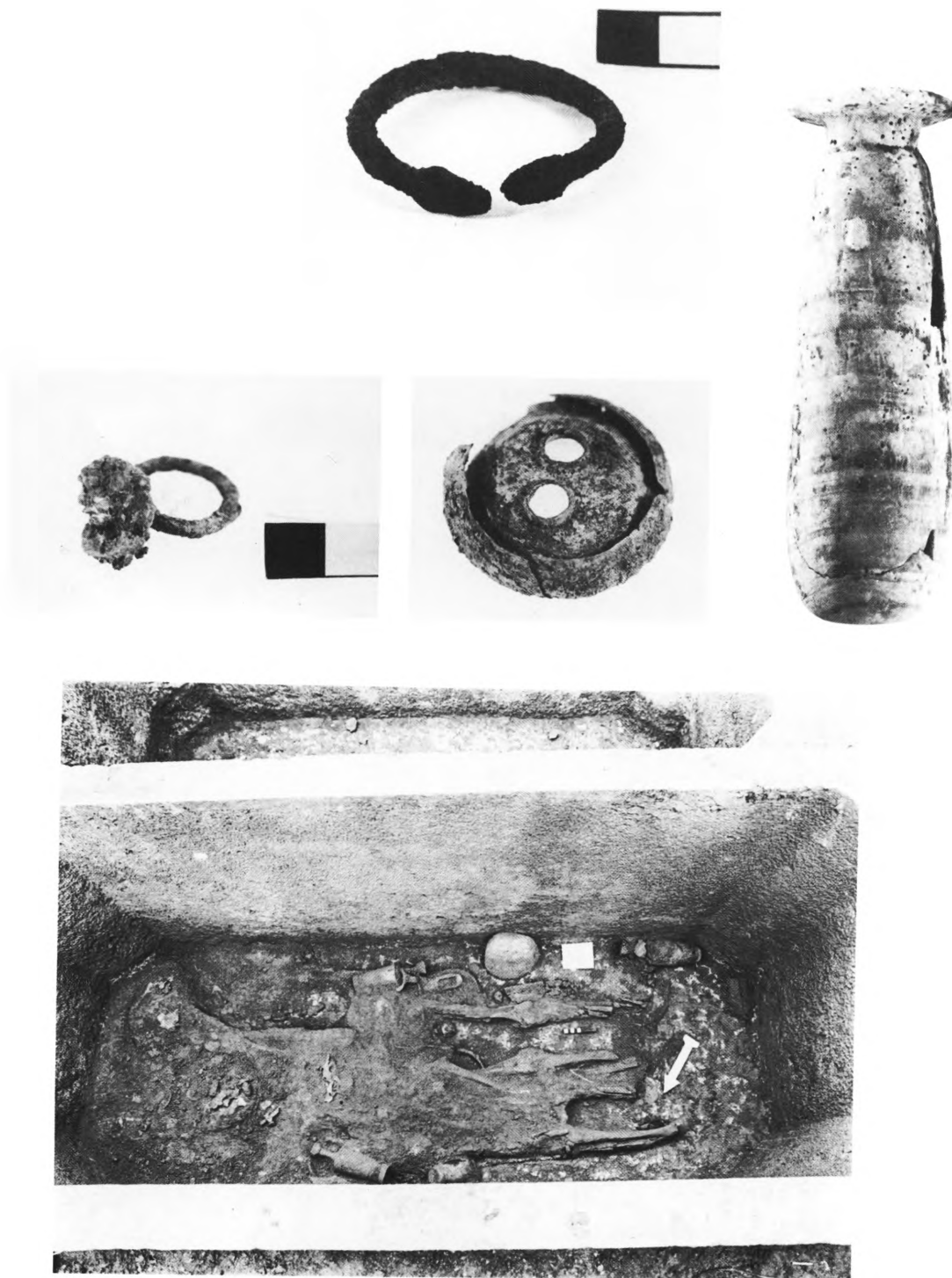
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Α, πήλινη λάρνακα β': α) Γυναικείο ειδώλιο, β) Αττικό θήλαστρο, γ) Αττική κύλικα, δ) Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος, ε) Αττικό σκυφίδιο, στ) Κεραμοσκεπής τάφος α. Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος.

Αρχαία Άργιλος: α) Συστάδα Α, κεραμοσκεπής τάφος α, β-γ) Συστάδα Β, λίθινη
σαρκοφάγος Ι και ειδώλιο που βρέθηκε κοντά.

Αρχαία Άργιλος, Συστάδα Β, σαρκοφάγος ΙΙ: α) Ασημένιο βραχιόλι, β) Χάλκινος κρίκος, γ) Χάλκινη «ασπιδίσκη», δ) Αλάβαστρο, ε) Λίθινη σαρκοφάγος ΙΙ.

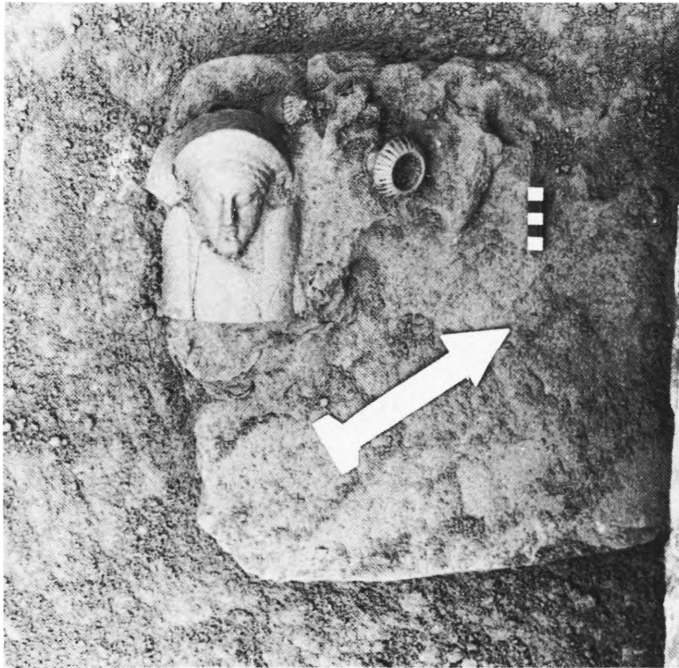
Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Β, σαρκοφάγος II: α, γ-ε) Αττικές λήκυθοι, β) Ἀρύβαλλος.
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Αρχαία Ἄργιλος, Συστάδα Β: α-β) Σαρκοφάγος ΙΙ. Ειδώλιο αλόγου και σιδερένιο δακτυλίδι, γ-δ) Σαρκοφάγος ΙΙΙ. Χάλκινη «ασπιδίσκη» και κορινθιακή λήκυθος, ε) Σαρκοφάγος ΙΙΙ.

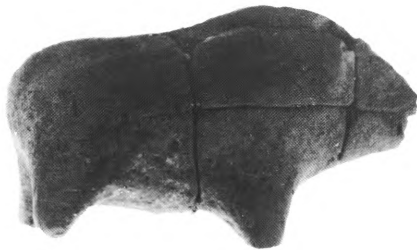

Αρχαία Άργιλος. Συστάδα Β, σαρκοφάγος IV: α) Σιδερένιο βραχιόλι, β) Αττική λήκυθος, γ-δ) Χάλκινες σπλεγγίδες, ε) Σαρκοφάγος IV.

Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Β, κτερίσματα έξω από τη σαρκοφάγο IV: α) Τα κτερίσματα κατά χώραν, β) Γυναικεία προτομή, γ) Αττική πλημοχοϊσκη, δ) Λεκανίδα, ε) Αττική κύλικα, στ-ζ) Αττικές λήκυθοι.

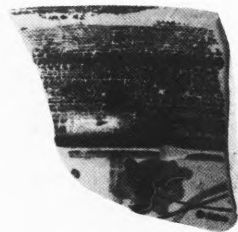
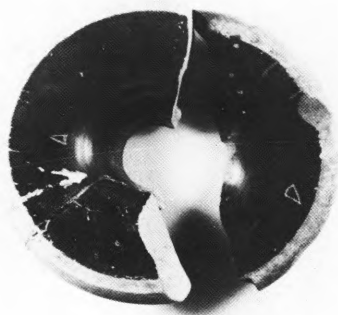
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Αρχαία Ἄργιλος. Συστάδα Β: α) Πήλινη λάρνακα α', β) Αττική κύλικα, γ-δ) Ειδώλια χοίρου και περιστεριού, ε) Πήλινη λάρνακα δ'.

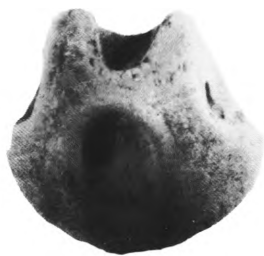

Αρχαία Ἄργιλος: α-β) Συστάδα Β, πήλινη λάρνακα δ', αττικές λήκυθοι, γ) Ειδώλιο γυναίκας από τον οξυπύθμενο αμφορέα ΓΙ, δ-ε) Ειδώλια χελώνας και Παποσιληνού από την πήλινη λάρνακα δ', στ) Οξυπύθμενος αμφορέας ΓΙ.

Αρχαία Άργιλος: α-δ) Συστάδα Δ, σαρκοφάγος Ι. Η σαρκοφάγος Ι, αττική λήκυθος, χάλκινη αιχμή και περόνη, ε-ζ) Ευρήματα από την «επίχωση»: γυάλινο αλάβαστρο και όστρακα αττικών αγγείων.

ΜΙΧΑΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Αρχαία Ἄργιλος. Ευρήματα από την «επίχωση»: α) Πήλινο περίαπτο, β) Χυτροειδές αγγείο, γ) Ειδώλιο Ἄρτεμης, δ-στ) Αττικός σκύφος.

Αρχαία Ἴαργιλος. Ευρήματα από την «επίχωση»: α-β) Αττικά ερυθρόμορφα όστρακα, γ, ε) Χάλκινες πόρπες, δ) Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος, στ) Τμήμα πάματος αττικού αμφορέα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

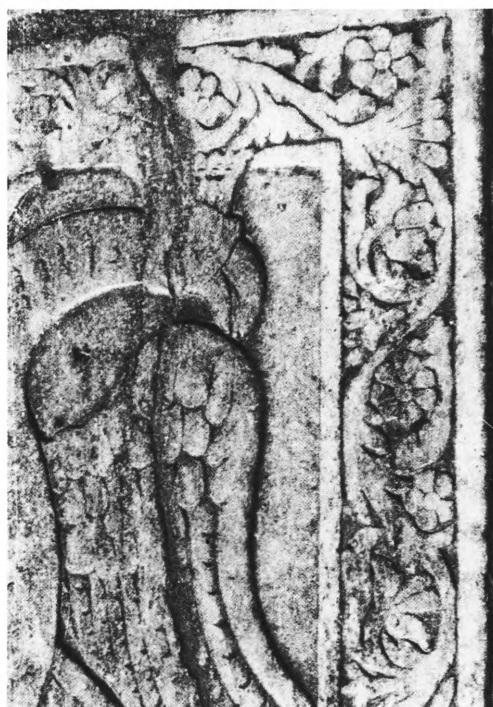

Αρχαία Ἄργιλος: α-β) Ευρήματα από την «επίχωση»: όστρακα μικρών αττικών σκύφων και αττικών αγγείων, γ) Συστάδα Β, λίθινες σαρκοφάγοι Ι και ΙΙ.

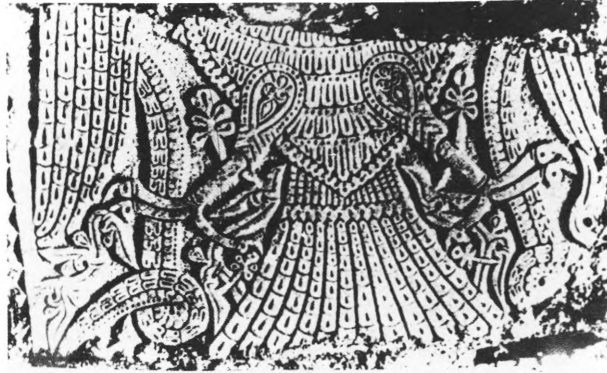
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

Αρχαία Άργιλος. Συστάδα Β: α) Λίθινες σαρκοφάγοι, β) Λίθινη σαρκοφάγος IV.
ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

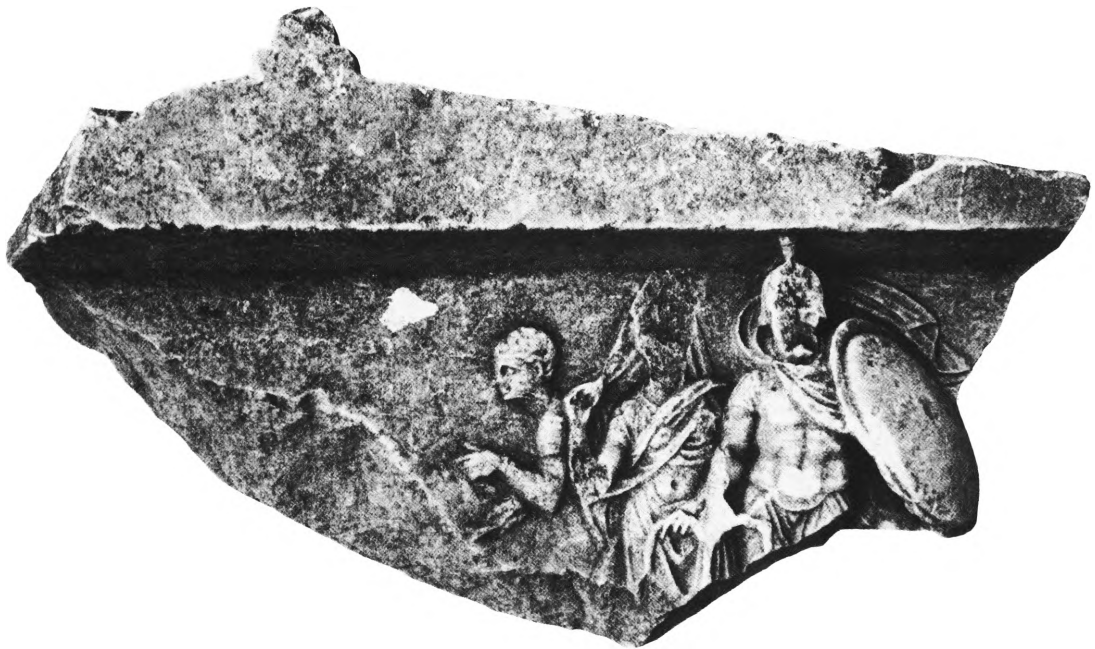
Μυστράς. Μητρόπολη; α-β) Ανάγλυφη πλάκα με δικέφαλο αετό και λεπτομέρεια του πλαισίου.
ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ

α) Επισκοπή Άνω Βόλου. Ναός Παναγίας. Πλάγια όψη σαρκοφάγου Άννας Μαλιασηνής (φωτ. Α. Παζαράς), β) Άρτα. Ναός Αγίας Θεοδώρας. Η σαρκοφάγος της αγίας, λεπτομέρεια κύριας όψης, γ-δ) Άρτα. Μονή Βλαχερνών. Κάλυμμα νότιας σαρκοφάγου.

α) Νικόπολη. Αρχαιολογικό Μουσείο. Κάλυμμα σαρκοφάγου από τη Μονή Κοζίλης, β) Θεσσαλονίκη. Μονή Βλαττάδων. Ψευδοσαρκοφάγος Νίκωνος Σκουτερίου Καπανδρίτη (φωτ. Α. Παζαράς).

Μουσείο Λάρισας: Αναθηματικό ανάγλυφο αριθ. 78/80, από την Κραννώνα.

ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

Μουσείο Λάρισας: Αναθηματικό ανάγλυφο αριθ. 79/119.

ΓΑΡΥΦΑΛΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

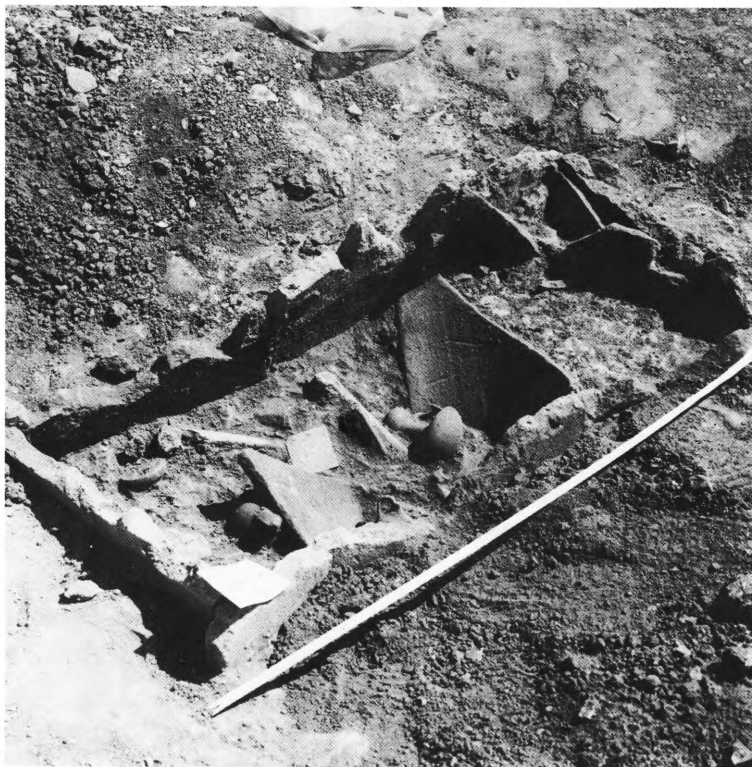

Μουσείο Κορίνθου. Πήλινος βωμός Διοσκούρων αριθ. 1762: α-γ) Οι πλευρές α, β, γ.
ANNA ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Μουσείο Κορίνθου. Πήλινος βωμός Διοσκούρων αριθ. 1762: α) Η κάτω πλευρά, β) Η πάνω πλευρά με ίχνη φωτιάς, γ) Πλευρές α-β..

ANNA ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

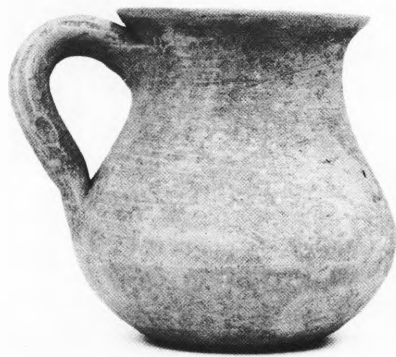

α) Επιτύμβιες στήλες από το Δίστομο, β) Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος Ι (κάτοψη).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Αρχαία Ἄμβροσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος Ι: α) Μυροδοχείο 12438, β) Χύτρα 12443, γ) Οινοχόη 12448, δ) Κάνθαρος 12447, ε) Μυροδοχεία 12439 (δεξιά), 12440 (αριστερά).

Αρχαία Άμβροσσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος I: α) Σκυφίδιο 12445, β) Χύτρα 12444, γ) Μυροδοχεία 12441 (αριστερά), 12442 (δεξιά), δ-ε) Λύχνος 12446.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Αρχαία Άμβροσσος. Οικόπεδο Τσάμη: α-β) Τάφος Ι. Ειδώλιο 12468 και ομοίωμα τράπεζας 12467, γ-δ) Τάφος ΙΙ. Οινοχόη 12454, υδρία 12465.

Αρχαία Άμβροσος, Οικόπεδο Τσάμη, Τάφος II: α) Χύτρα 12449, β) Οινοχόη 12452, γ) Χύτρα 12450,
δ) Άωτο σκυφίδιο 12458, ε) Σταμνοειδής πιξίδα 12463, στ) Σκυφίδα 12456, 12457.

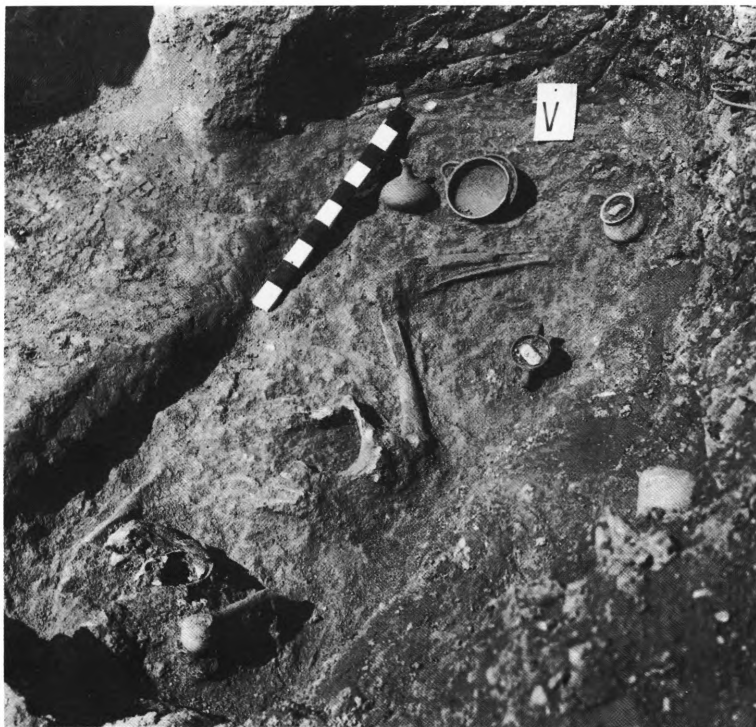
Αρχαία Ἄμβροσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος II: α) Χύτρα 12451, β) Μελαμβαφής κρατηρίσκος 12466, γ) Φιαλίδιο 12459 και κύαθιο 12460, δ) Οινοχόη 12453, ε) Μικροσκοπική υδρία 2464.

Αρχαία Άμβροσσος, Οικόπεδο Τσάμη: Τάφος II: α) Σκύφος 12455, β-γ) Κυάθιο 12461, κάλυμμα
 πυξίδας 12462, δ-ε) Λύχνος 12469, στ) Τάφος III. Κάνθαρος 12470.

Αρχαία Άμβροσσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος IV: α) Πινάκιο 12474, β) Λύχνος 12473, γ) Τμήμα λαγήνου 12471, δ-ε) Λύχνος 12472.

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος V: α) Προχοΐσκη 12481, β) Αστράγαλος 12484, γ) Κυάθια 12482-12483, όπως βρέθηκαν, δ) Ο τάφος V μετά τον καθαρισμό.

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Τσάμη. Τάφος V: α) Χύτρα 12476, β) Τριφυλλόστομη οινοχόη 12480, γ) Κάνθαρος 12479, δ) Χάλκινο δακτυλίδι 12538 σε φάλαγγα δακτύλου, ε) Μυροδοχείο 12478, στ-ζ) Λύχνος 12477.

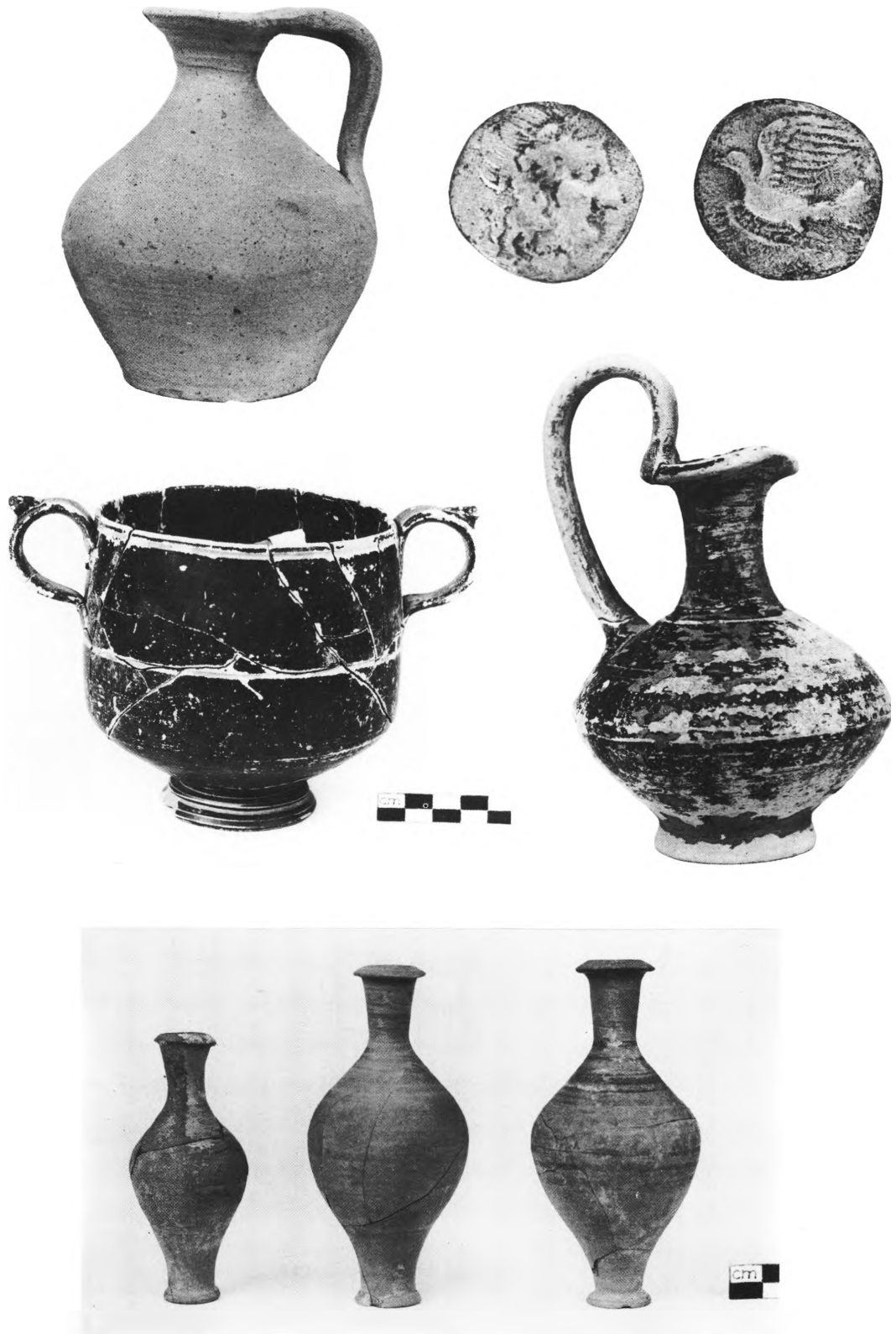
Αρχαία Άμβροσσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα: α) Τάφος Ι. Αρβαλλοειδής λήκυθος 12486, β-γ) Τάφος ΙΙ. Αργυρό νόμισμα, δ) Ο τάφος Ι.

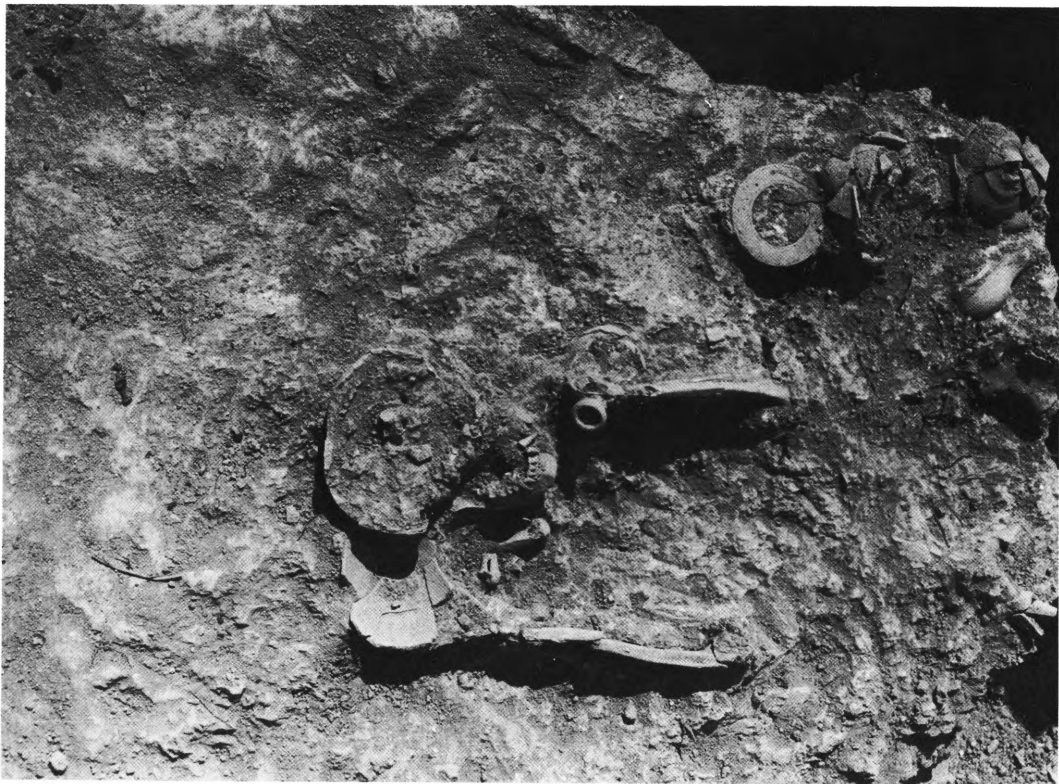
Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα. Τάφος ΙΙΙ: α) Η κάτοψη του τάφου, β) Σιδερένιο εγχειρίδιο 12542, γ-δ) Λύχνος 12491.

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα. Τάφος Ι: α) Κυάθιο 12492, β) Μελαμβαφής λύχνος 12490, γ) Κάλυμμα πυξίδας 12495, δ) Σφαιρικό αγγείο 12493, ε) Μελαμβαφές κύπελλο 12498, στ) Τμήματα οξυπύθμενου αμφορέα 12494.

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα. Τάφος ΙΙΙ: α) Πρόχους 12497, β-γ) Αργυρό νόμισμα 12544, δ) Μελαμβαφής κάνθαρος 12499, ε) Τριφυλλόστομοη οινοχόη 12496, στ) Μυροδοχεία 12489, 12488, 12487 (από αριστερά).

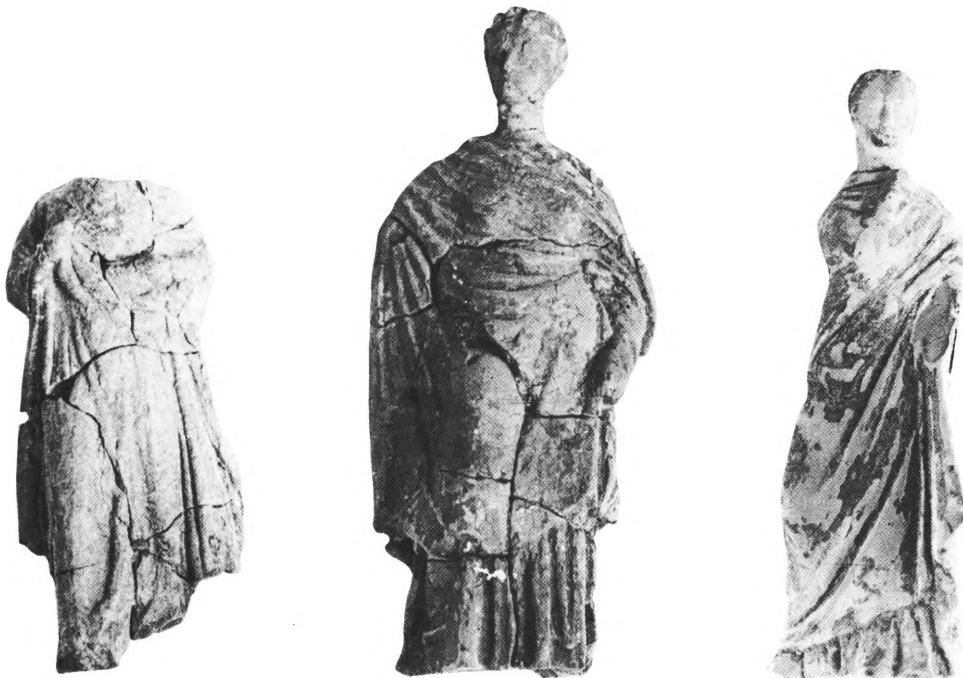

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα. Η κάτοψη του τάφου IV.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Αρχαία Άμβροσσος. Οικόπεδο Ν. Παντίσκα. Τάφος IV: α) Πυξίδα 12510, β) Μελαμβαφής κάνθαρος 12500, γ) Μυροδοχείο 12501, δ) Κυάθιο 12503, ε-στ) Λύχνος 12502.

Αρχαία Ἄμβροσσοι. Οικόπεδο Γ. Σιδερά: α-ε) Γυναικεία ειδώλια 12528, 12529, 12530, 12531, 12532, αντίστοιχα.

Αρχαία Άμβροσος. Οικόπεδο Γ. Σιδερά: α) Γυναικείο ειδώλιο 12533, β) Μελαμφής σκύφος 12507, γ) Κυάθιο 12508, δ) Αλάβαστρο 12511, ε) Υδρία 12509.

Μουσείο Επιδαύρου. Επιτύμβια στήλη.

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Επιδαύρου: α-γ) Επιτύμβια στήλη αριθ. 16869. Η αετωματική απόληξη και η επιγραφή, το πάνω μέρος της μορφής και η κάτω απόληξη, αντίστοιχα.

ΡΟΖΑ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας ΒΕ 2513: α-β) Όψεις α' και β', αντίστοιχα.

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας ΒΕ 2513: α) 'Όψη β' πριν τη συμπλήρωση με γύψο, διακόσμηση του λαιμού, β-γ) Ο αριστερός Παν. 'Όψεις α' και β', αντίστοιχα.

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας ΒΕ 2513: α) Ο αριστερός Παν, λεπτομέρεια πλάτης, β-γ) Ο δεξιός Παν, όψεις α' και β', αντίστοιχα.

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας ΒΕ 1513: α-β) Ο δεξιός Παν από εμπρός και πίσω, αντίστοιχα, γ-δ) Τα ίχνη του αριστερού και του δεξιού Πανός στο χείλος του αγγείου, αντίστοιχα.

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας BE 2513: α) Ύχνη δεξιού Πανός στα χείλη του αγγείου, β-γ) Λεπτομέρεια του εσωτερικού του αριστερού και του δεξιού Πανός, αντίστοιχα.

ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Μουσείο Ρόδου. Κρατήρας BE 2513: α-β) 'Όψη α', το κλαδί αμπέλου στο λαιμό (λεπτομέρειες),
γ) Διακόσμηση στο κάτω τμήμα του κρατήρα, δεξιά όψη.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Άποψη από το ύψωμα Θόλος,
β) Τα χώματα της εκσκαφής.

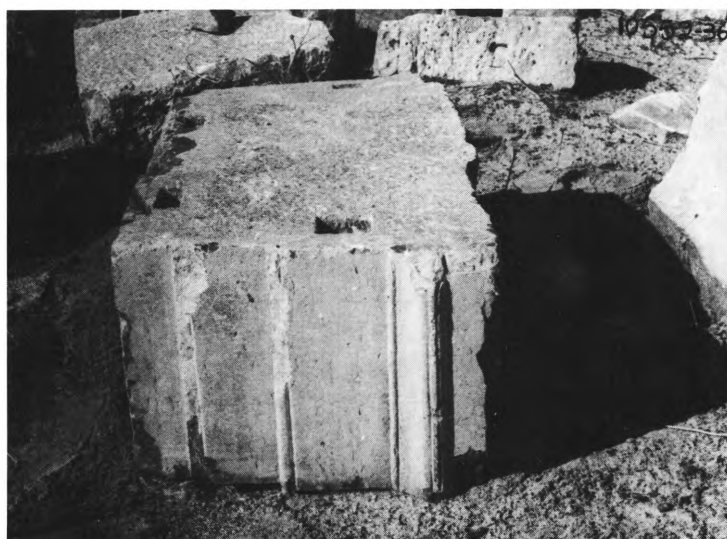

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Τα χώματα της εκσκαφής, β) Σύγχρονος κεραμικός φούρνος.

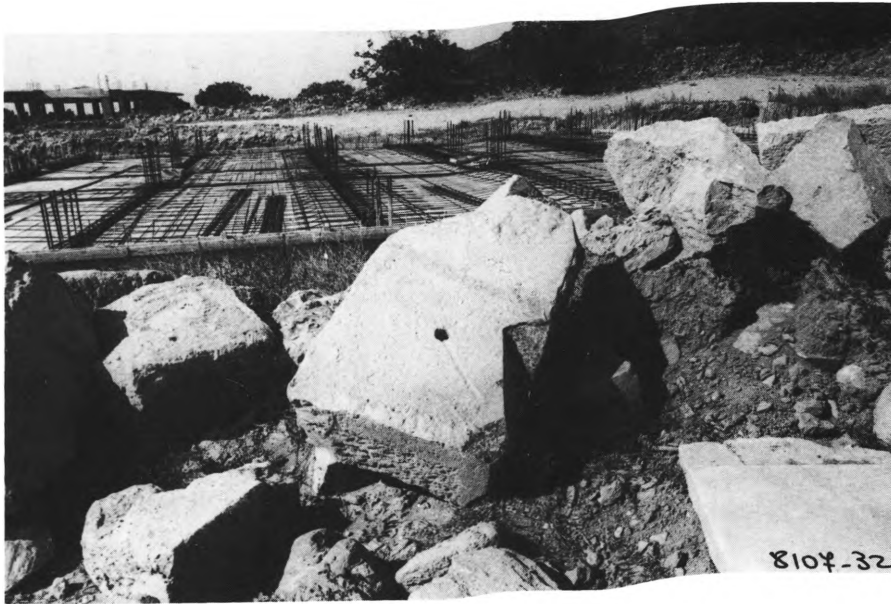

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Άποψη του γιαπιού και του αρχαίου οικοδομικού υλικού από Β., β) Τρίγλυφο από αμυγδαλόπετρα.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Τμήμα προμόχθου, β) Κατώφλι από τα μπάζα της ανασκαφής, γ) Τμήμα μαρμάρινου θυρώματος.

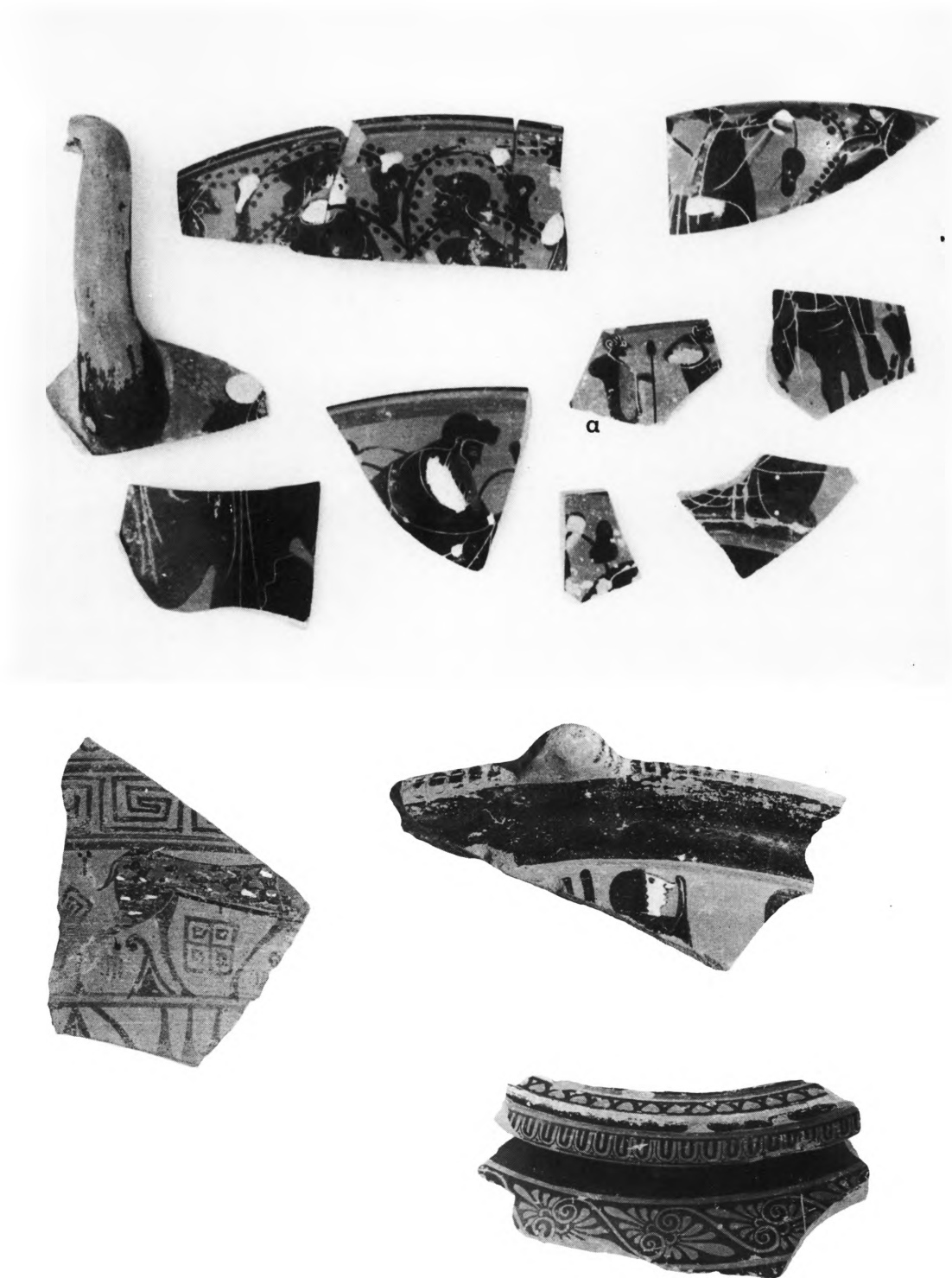
Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ευρήματα από τα μάζα: α) Κομμάτι στυλοβάτη, β) Μαρμάρινο καθιστό λιοντάρι με κεφάλι κριού στα μπροστινά πόδια, γ) Ανδρικό κεφάλι, δ) Χέρι γυναικείου αγάλματος.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ευρήματα από τα μάζα: α) Τμήμα αναγλύφου, β) Αρχαϊκό λυχνάρι, γ) Υστεροκορινθιακός αρύβαλλος, δ) Μυκηναϊκά όστρακα.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ευρήματα από τα μάζα: α-β) Αρχαϊκά όστρακα.
ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ευρήματα από τα μάζα: α) Θραύσματα μελανόμορφων κυλίκων, β) Όστρακο οινοχόης ανατολίζοντος ρυθμού, γ) Όστρακο λεκάνης ιωνικού εργαστηρίου, δ) Όστρακο χείλους ερυθρόμορφου δίνου.

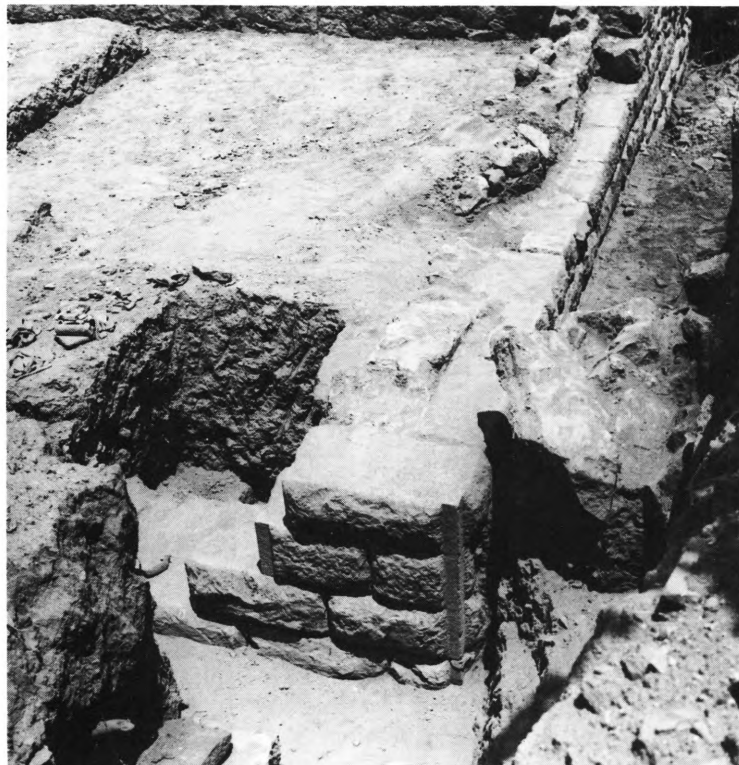
Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ευρήματα από τα μάζα: α) Θραύσματα μελανόμορφων κυλίκων, β) Όστρακο κρατήρα του ρυθμού των αιγάγων, γ) Όστρακο κρατήρα, δ) Τμήμα από το χείλος ερυθρόμορφου δίγυου.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Ο τομέας Α, γενική άποψη από ΒΔ., β) Ο νότιος τοίχος του ορθογώνιου οικοδομήματος.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α-β) Ο δυτικός τοίχος του ορθογώνιου οικοδομήματος, από Β. και η νοτιοδυτική γωνία.

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α-β) Κονιάματα από το εσωτερικό και η νοτιοδυτική γωνία του ορθογώνιου οικοδομήματος.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

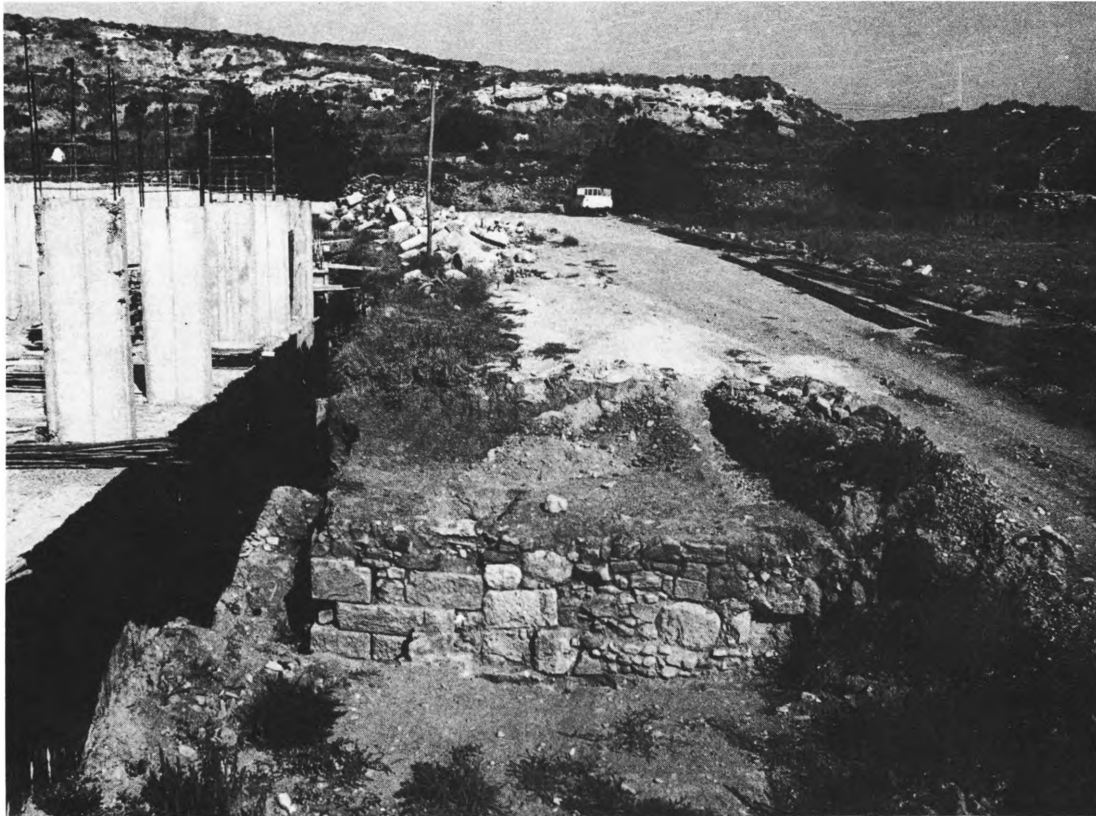

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ορθογώνιο οικοδόμημα: α-β) Τμήμα της βόρειας πλευράς, εσωτερικές πλίνθοι από το υπόστρωμα δαπέδου και γενική άποψη από Ν., με το ύψωμα Θόλος στο βάθος.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Ο στυλοβάτης κάτω από μεταγενέστερο τοίχο, β) Ο τοίχος στον τομέα Β από Ν. (λεπτομέρεια).

Καρδάμενα: α) Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη. Ο τοίχος στον τομέα Β από Ν., β) Αγία Θεόνη.
Μαρμάρινος ορθοστάτης.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

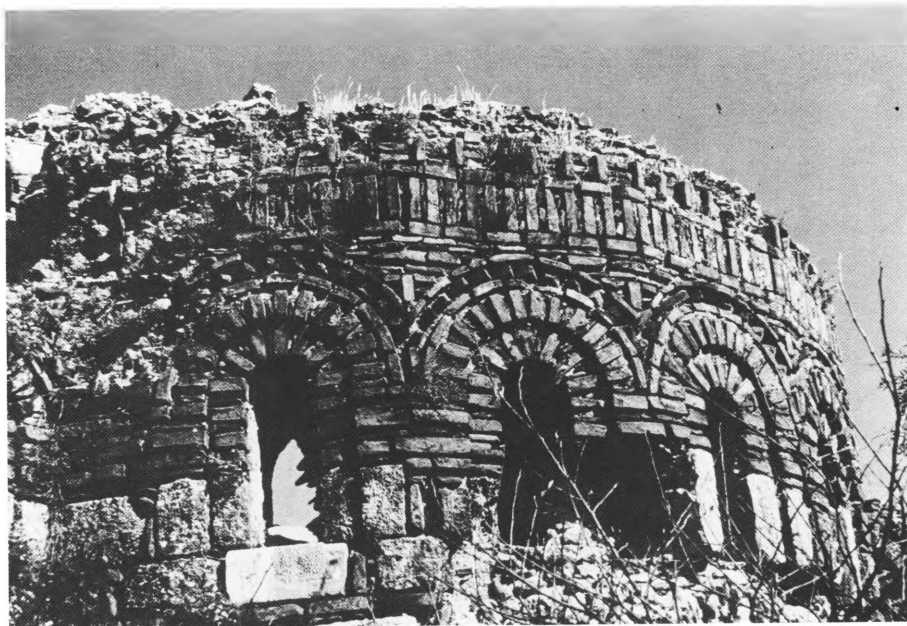
Καρδάμενα. Οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη: α) Η επιγραφή Ε 30, β) Τμήμα πινακίου «African red slip ware», γ) Νομίσματα Ιουστιανιανού, δ) Η πλευρά των νομισμάτων που ακουμπούσε στο ύφασμα.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

a) Pherrai, Kosmosoteira. South façade, «recessed brick» construction, b) Didymoteichon, Ag. Aikaterini. East façade, «brick filled mortar joints» construction.

ROBERT OUSTERHOUT

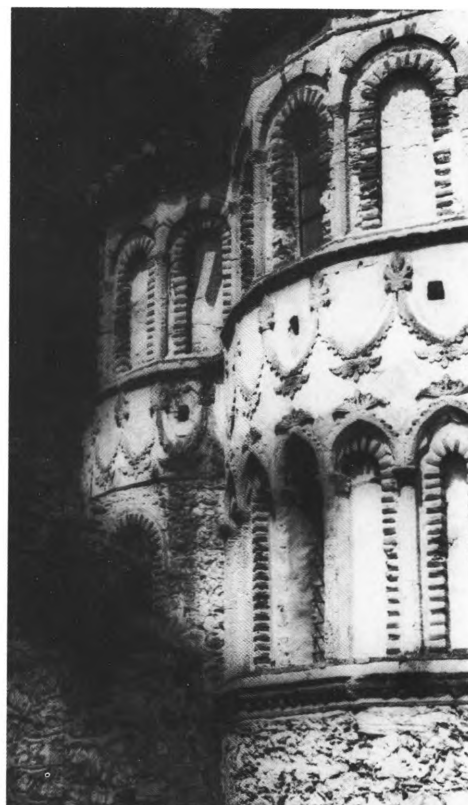
a) Kahne Assar Adasi, east façade, b) Ikis Ada, west façade.

ROBERT OUSTERHOUT

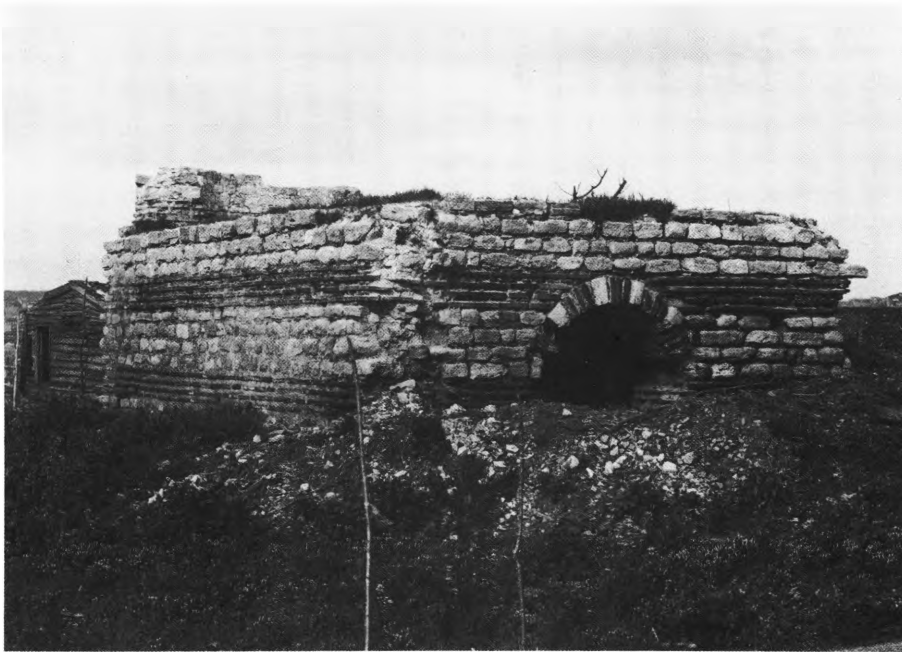
a) Ikis Ada. Monastic building, b) Jediler. Monastic building, c) Smyrna. Citadel, inner tower.

ROBERT OUSTERHOUT

a) Constantinople, Pantokrator, exonarthex. South façade, b) Mistra, Pantanassa. East façade (photo: G. Peck), c) Constantinople, Isa Capi Mescidi. Interior east wall.

ROBERT OUSTERHOUT

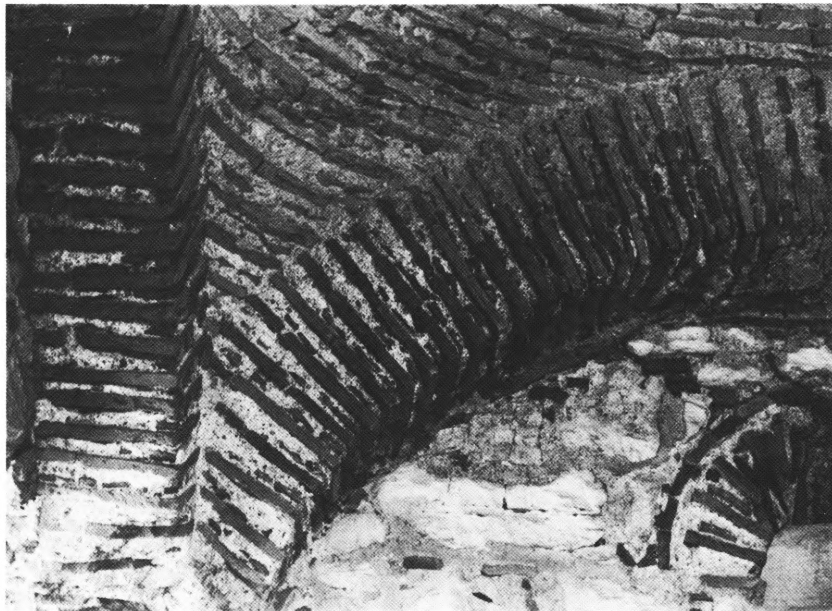
Constantinople. a) Bogdan Saray (photo DOP), b) Tefkur Saray. North wing, west façade.

ROBERT OUSTERHOUT

a) Constantinople, Tefkur Saray, main block. East façade, b) Didimoteichon. Ruin north of Agios Athanasios. North façade.

ROBERT OUSTERHOUT

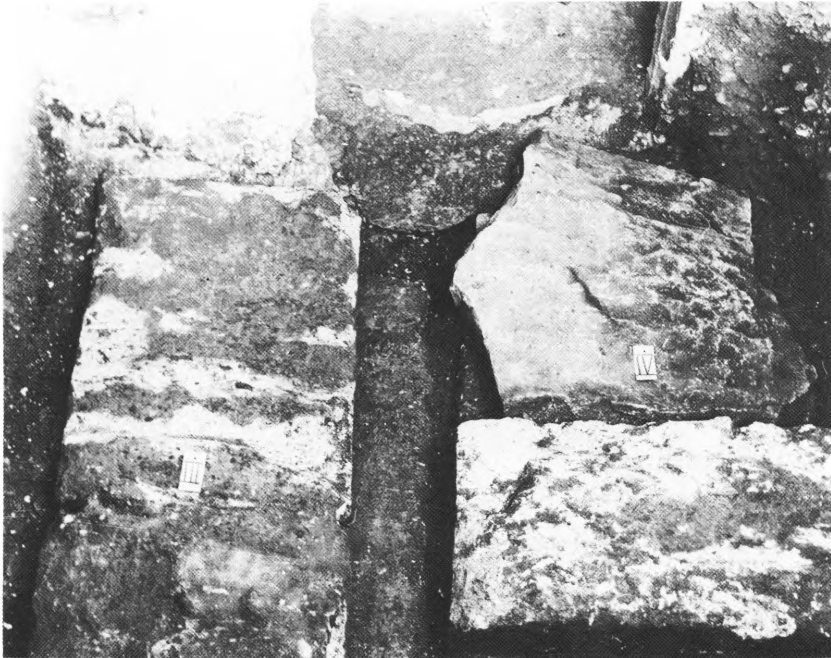
Pythion, Castle, north tower: a) South façade, b) Interior.

ROBERT OUSTERHOUT

a) Ainos, Yenimahalle church. North façade, b) Midye, east gate. Intrados of arch, c) Pinarhisar. Citadel. Central tower.

ROBERT OUSTERHOUT

Άργος: α) Τάφοι III, IV, β-γ) Τμήματα προχοϊσκης και πυξίδα 6048.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

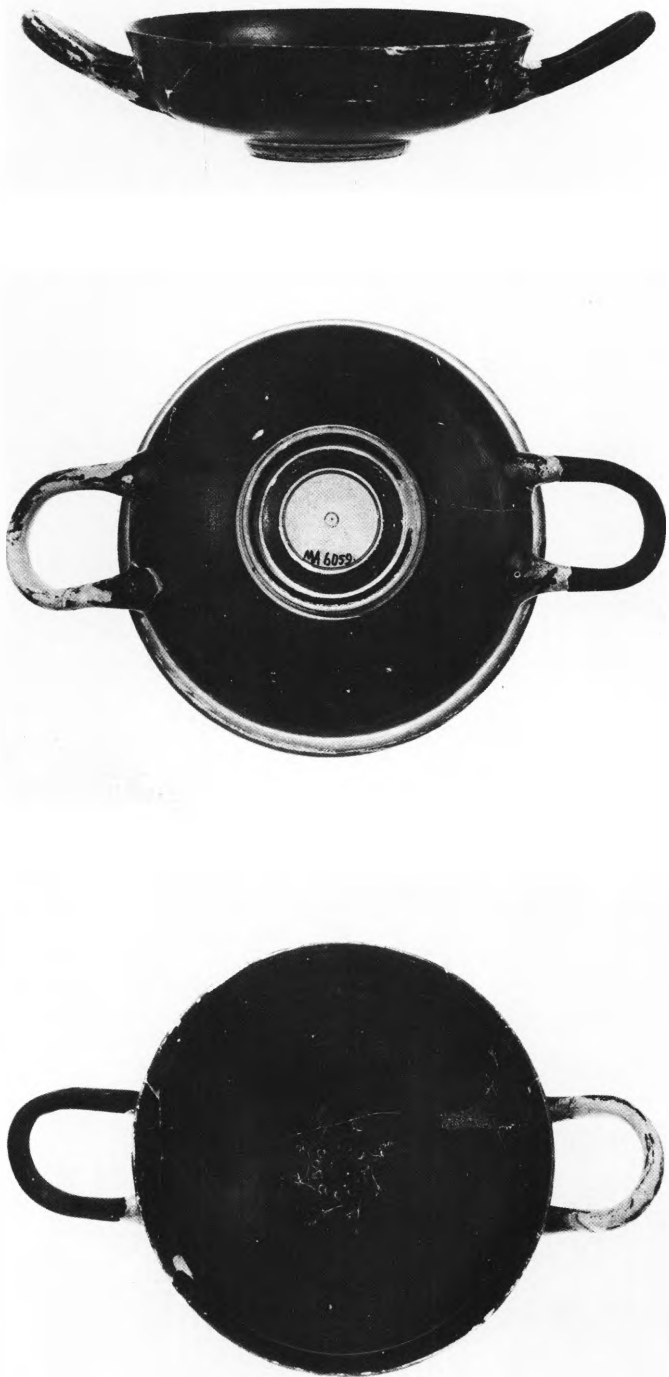
Άργος. Τάφος III: α-β) Σκύφος 6069, λεκανίδα 6050, γ) Πυξίδα 6052, δ-ε) Πυξίδα 6051.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος III: α) Λήκυθος 6056, β-γ) Πυξίδες 6053, 6057, δ-ε) Σκύφοι 6054, 6055.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος III: α-γ) Κύλικα 6059.

Άργος. Τάφος III: α) Σκύφος 6060, β-γ) Κύλικες 6058, 6062, δ-ε) Πηνίο 6061.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος III: α) Κάνθαρος 6064, β) Κεφαλή παρόνης 6094, γ-δ) Κύλικες 6063, 6065.

Άργος: α-γ) Ο τάφος IV και οι ταφές α και β.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος IV: α-β) Λήκυθοι 6068, 6067, γ-ε) Λήκυθος 6066.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

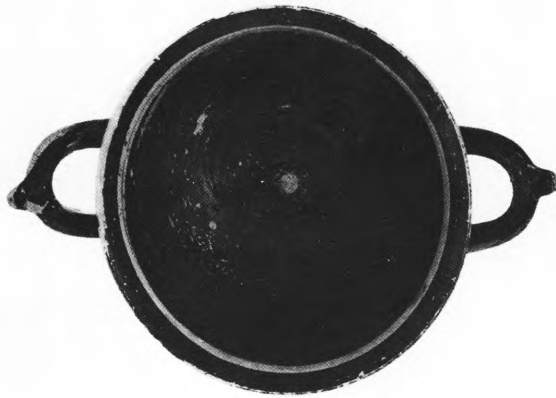
Άργος. Τάφος IV: α-γ) Πυξίδες 6069, 6070, 6071.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος IV: α-β) Πυξίδα και πάμα 6072, γ-δ) Πυξίδα 6074 και ειδώλιο 6075.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος IV: α-β) Σκύφος 6073, γ) Πώμα πυξίδας 6076, δ) Τριποδική πυξίδα 6077.
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος IV: α) Σκύφος 6081, β) Σκύφοι 6073 και 6081, γ) Πυξίδα 6088, αμφορίσκοι 6078, 6080 και οينوχόσκη 6082, δ) Φιάλες 6086, 6083 και κοτυλίσκες 6079, 6087.

Άργος, Τάφος IV: α-γ) Κύλικα 6089.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

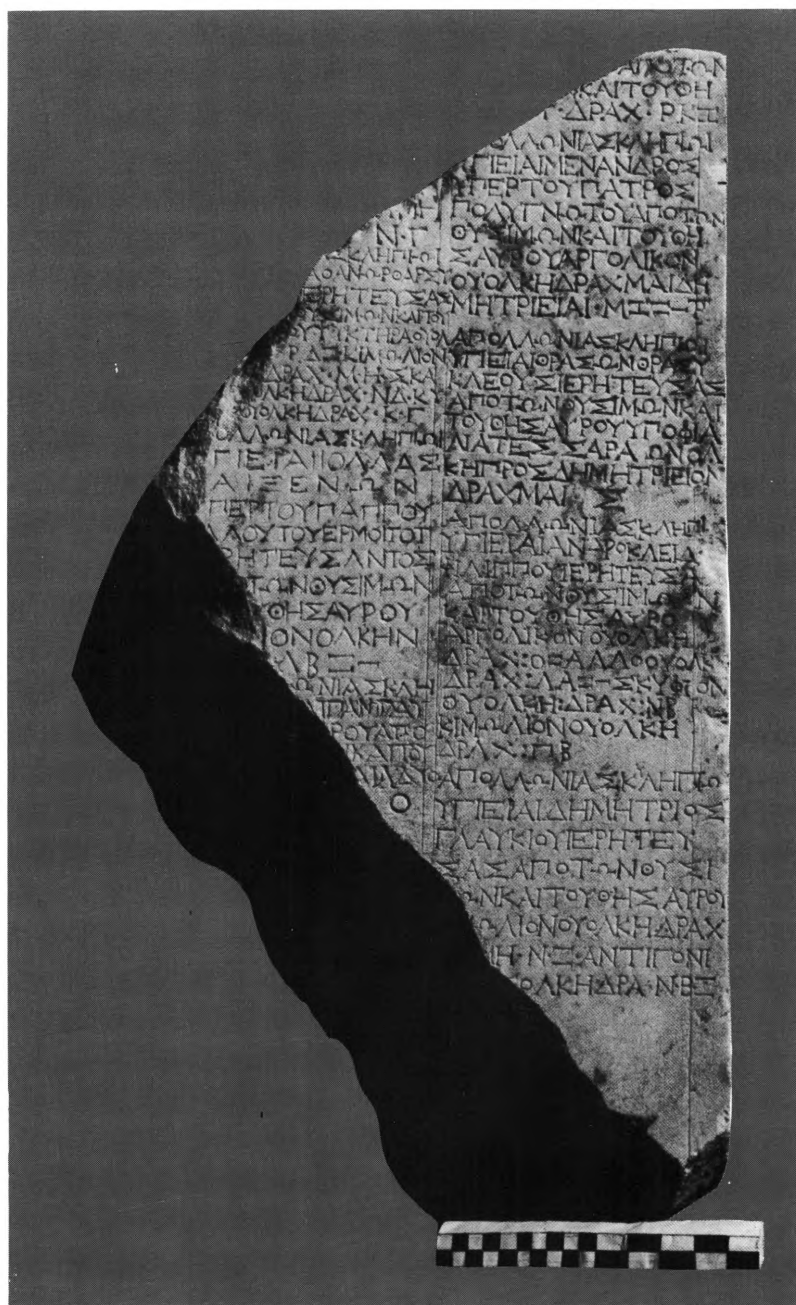

Άργος. Τάφος IV: α-β, δ) Κύλικά 6090, γ) Κεφαλή περόνης 6095, ε) Αργυρός δακτύλιος 6096.
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Άργος. Τάφος IV: α) Πάματα πξίδων 6085, 6092, γ-δ) Ζεύγη σιδερένιων υποδημάτων 6097.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΑΡΑΚΑΡΗ-ΓΛΕΝΗ

Μουσείο Βεροίας. Η επιγραφή αριθ. Α 702.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ

